

2020

**СТАРОЖИТНОСТІ
ЛІВОБЕРЕЖНОГО
ПОДНІПРОВ'Я**

Національна Академія наук України
Інститут археології
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського
Комунальний заклад «Центр охорони та досліджень
пам'яток археології» Полтавської обласної ради

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я

2020

Збірник наукових праць

До 130-річчя з дня народження
О. К. Тахтая (1890–1963)

Полтава – Харків
ТОВ «Майдан»
2020

Друкується за рішенням Вченої ради Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (протокол № 5 від 20 грудня 2020 р.), планів роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради та Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського на 2020 р.

Редакція:

Ковальова І. Ф., доктор історичних наук, професор; **Кулатова І. М.**; **Михайлина Л. П.**, доктор історичних наук, професор; **Мокляк В. О.**, заслужений працівник культури України; **Литвиненко Р. О.**, доктор історичних наук, професор; **Нестуля О. О.**, доктор історичних наук, професор; **Скорий С. А.**, доктор історичних наук, професор; **Супруненко О. Б.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник (*наук. і відп. редактор*); **Титова О. М.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **Фіалко О. О.**, доктор історичних наук, старший науковий співробітник; **Шановалов Г. І.**, доктор історичних наук, професор; **Шерстюк В. В.** (*відп. секретар*).

Рецензенти:

Гаврилук Н. О., доктор історичних наук;
Моця О. П., член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор.

При передруку та іншому використанні матеріалів збірника посилання на джерело обов'язкове.

Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2020 = Antiquities of the С 77 Dnieper Left Bank Regions – 2020: збірник наукових праць. До 130-річчя з дня народження О. К. Тахтаї (1890 – 1963) / НАН України, Ін-т археол.; ПКМ імені Василя Кричевського; ЦОДПА; [редкол.: Ковальова І. Ф., Кулатова І. М., Михайлина Л. П. та ін.; Супруненко О. Б. (*наук. і відп. ред.*), Шерстюк В. В. (*відп. секретар*)]. – Полтава; Харків: ТОВ «Майдан», 2020. – 352 с., VIII кол. вкл.

ISBN 978-966-372-816-2

Десятий ювілейний випуск цього збірника присвячується 130-річчю з дня народження відомого українського археолога, науковця музеїв Полтави, Дніпропетровська, Херсона, Севастополя та Донецька, хранителя колекцій і руїн легендарного Херсонесу в роки Другої світової війни, уродженця Полтавщини Олександра Кузьмича Тахтаї (1890–1963). Вміщено статті та публікації археологів і музейників, підготовлені до ювілею вченого, очільника відділу археології Полтавського державного музею у 20-ті рр. ХХ ст.

Видання об'єднало дослідження з історії археології, археології бронзового і раннього залізного віків, середньовіччя, публікації музейних колекцій й окремих артефактів, документальних матеріалів, переважно присвячених життєвому шляху, науковій діяльності, безпосередньо виявленим ученим знахідкам.

Для археологів, істориків, пам'яткоохоронців, співробітників музеїв, краєзнавців, усіх, хто цікавиться найдавнішим минулим Дніпровського Лівобережжя України, життєвим шляхом і творчою діяльністю О. К. Тахтаї і його колег у ХХ ст.

УДК 903 (477.53)(092) Тахтаї О. К.

ISBN 978-966-372-816-2

© Інститут археології НАН України, 2020.

© Полтавський краєзнавчий музей ім. В. Кричевського, 2020.

© Центр охорони та досліджень пам'яток археології, 2020.

© Автори статей, 2020.

ОЛЕКСАНДР КУЗЬМИЧ ТАХТАЙ: ДОЛЯ, НАУКА, МУЗЕЇ І ВІЙНА

Про Олександра Кузьмича Тахтаї (1890–1963) — відомого українського археолога, наукового співробітника музеїв Полтави, Дніпропетровська, Херсона, Цурюпінська, Севастополя та Донецька, уродженця м. Ромни Полтавської губернії, співробітника Полтавського державного музею, хранителя колекцій та руїн легендарного Херсонесу в роки Другої світової війни, незаконно репресованого 1949 р. за «космополітизм» і «співробітництво з фашистами». Аналізується внесок ученого у вітчизняну археологічну науку та формування музейних колекцій України, його опубліковані й архівні роботи. Нарис доповнений новими фактичними матеріалами, зібраними впродовж останньої третини століття за участі колег і представників родини археолога.

Ключові слова: Тахтаї О. К., археологія, музеї, дослідження, Ромни, Полтава, Дніпропетровськ, Херсон, Севастополь, Донецьк, Полтавський державний музей ім. В. Г. Короленка, Херсонський краєзнавчий музей, Херсонський державний історико-археологічний музей-заповідник (Національний заповідник «Херсонес Таврійський»), Донецький обласний краєзнавчий музей, репресії, реабілітація.

З-поміж науковців Полтавського краєзнавчого музею 1920-х рр. вирізняється доволі колоритна постать ученого та музейника за покликанням, який залишив помітний слід в історії закладу, маючи пряме відношення до налагоджування пам'яткоохоронної діяльності й ведення археологічних досліджень у Полтаві, формування фондів збірок колекцій та бібліотеки головного музейного осередку краю. У 2020 р. виповнилося 130 років з дня народження нашого старшого колеги, тому колектив науковців і фахівців-археологів із ряду міст України доклав зусиль для підготовки спеціально присвяченої вченому збірки наукових праць, яка своєю появою в світ і складом вміщених робіт ушановує пам'ять цієї непересічної людини й ученого, який за життя так і не отримав належного визнання суспільства й музейного загалу через звинувачення у нелояльності до тоталітарного режиму, а то і зраду

Рис. 1. Олександр Кузьмич
Тахтаї (1890–1963).

Рис. В. М. Батуріна (1937–1993).
Перо, туш. 1991.

інтересів колишньої радянської держави, співпрацю в ім'я збереження перлини національної культурної спадщини (якщо це можна було так назвати) із нацистськими загарбниками. Він чесно і старанно виконував роботу музейника-зберігача та археолога-дослідника старожитностей рідної землі. Навіть остаточну реабілітацію за надуманою кримінальною справою, як і очищення імені вченого від наклепницьких звинувачень колег і, звісно ж, сталінської феміди, О. К. Тахтаї отримав тільки після свого вікового ювілею. То ж, принаймні, через три десятки років після цього він повною мірою достойний неупередженої розповіді про земний шлях слу-

жіння Україні, науці про старожитності та музейній музі.

Останнє підсилюється тим, що 130-річчя від дня народження вченого загалом співпадає із 130-річними ювілеями двох краєзнавчих музеїв — Херсонського (2020) та Полтавського (2021), в яких він натхненно, творчо і плідно працював, залишаючи людям у спадок розкриті сторінки історії та численні атрибутовані артефакти.

Література та джерела. Уперше про О. К. Тахтаї як дослідника старожитностей написав його науковий керівник у Полтавському державному музеї імені В. Г. Короленка М. Я. Рудинський. Рядок із оглядової статті про формування археологічної збірки музею виразними знахідками у вдало проведеній екскурсії-розвідці 1926 р. по р. Орчик позначив початок наукової біографії археолога [124, с. 54]. У другій чверті ХХ ст. з'явилися окремі посилання на праці та польові дослідження вченого, здебільшого пов'язані з його діяльністю у Севастополі. По завершенні Другої світової війни схвальну оцінку дістала робота археолога у Полтавському музеї, що бачимо із допису його колишнього колеги, тоді заступника директора з наукової роботи М. І. Гавриленка [118, с. 31–33, 35; 119, с. 93]. Вона стосувалася ролі вченого у діяльності археологічного відділу закладу і готувалася 1948 р. для академічного збір-

ника наукових праць «Археологія» [33]. Щоправда, опублікувати текст цієї, існуючої у кількох правлених примірниках статті, вдалося тільки майже через 50 років [34, с. 9–16] із цілком зрозумілих причин: автор, редактор і фігуранти дослідження виявилися особами, долі яких у тій чи іншій мірі були знівчені репресіями. Тому схвальна оцінка: «За цей час [1926–1928 рр.] було проведено цікаві за своїми знахідками екскурсії лаборанта Археологічного відділу О. К. Тахтая <...> розкопки у Клімівці, що дали виразні знахідки <...>» виглядала реальною відзнакою, набагато кращою за похвалу у тогочасних офіційних грамотах.

Окремим сторінкам діяльності О. К. Тахтая у Херсонському історико-археологічному музеї-заповіднику, здебільшого як хранителя колекцій та зберігача археологічних реліквій, присвятили невеликі нариси відома радіожурналістка і письменниця О. Ф. Берггольц (1910–1975) [21, с. 131–151] та український кінорежисер і музеєзнавець В. М. Шевченко (1929–1987) [216, 84, [2] с.]. Додамо також, що в середині 80-х рр. ХХ ст. частина публікацій і перша книга О. Ф. Берггольц увійшли до більш ґрунтовного видання вибраних творів письменниці, що побачили світ у Ленінграді [22].

Пізніше впродовж більше десятиліття інформація про репресованого вченого у наукових і музейних виданнях була відсутньою. Навіть посилання на його праці, результати розкопок, наприклад, у Херсонесі, колеги здійснювали без зазначення авторства, тільки за назвами збірників наукових праць [31].

Повернення імені дослідника старожитностей з початку 1960-х рр., зокрема у ЗМІ, почало відбуватися лише за «хрущовської відлиги» в Донецьку, коли О. К. Тахтай був навіть «допущений» до телебачення. Проте, на схилі літ учений устиг тільки-но завершити кілька наукових робіт та надіслати їх до редакцій столичних видань. Найчастіше статті «опального» археолога лягали до тек архівів, і якщо вже з'являлися друком, то лише після смерті дослідника. Некролог про смерть ученого зусиллями П. М. Шульца опублікував у 1964 р. головний фаховий журнал країни «Советская археология» [220]. Та й пізніше, майже впродовж 30 років, ім'я О. К. Тахтая намагалися не згадувати, а якщо необхідно було посилатися на його роботи, робили це надзвичайно обережно. Наш земляк, відомий археолог, музеєзнавець і бібліограф професор І. Г. Шовкопляс (1927–1997) розповідав, що серед претнезій, пред'явлених йому під час «маланчуківського» наступу на все українське початку 1970-х рр., звучало звинувачення за пропаган-

ду наукової спадщини нібито «націоналістично налаштованих», «ворожих запродавців» у всеукраїнській археологічній бібліографії 1917–1966 рр. [219], де були вміщені й описи праць «зрадника» О. К. Тахтая [219, №№ 667, 1374–1376, 3626, 3627, 5164–5170, 7310–7312]. Тому в «оновленому» перевиданні фахової бібліографії за 1918–1980 рр. [5] прізвище цього дослідника довелося вилучити [154].

Повернення чесного імені вченого й правди про О. К. Тахтая стало симптоматичною ознакою колишньої завершальної «перебудовчої» епохи у радянському житті. У 1990 р. в Полтавському краєзнавчому музеї почала будуватися нова експозиція, видавалися відроджені музейні праці. І в них вже знайшлося місце для пошанування особистого наукового внеску колеги і співробітника Центрального музею Полтавщини 1920-х рр. [86; 141; 143; 147 та ін.]. Залишати розпочату справу з відновлення правди про вченого було б ганебною помилкою навіть у плані дотримання вимог «Кодексу музейної етики» й історичної об'єктивності. Отже, спочатку в регіональних наукових виданнях почали з'являтися перші несміливі публікації з цього приводу [20, с. 5, 6; 29; 43; 139; 149; 151; 152]. Стимулювалося це появою в Сімферополі невеликої книжки-розвідки відомого журналіста, виконавця сцени, популяризатора культурної спадщини і краєзнавця Є. В. Кончина (1930–2011) про долю кримських музеїв та їх співробітників, де містилася й розповідь про О. К. Тахтая [80, 77 с.]. До речі, у першій публікації «херсонеського» розділу майбутньої праці у широко відомому журналі «Вокруг света» насамперед йшлося про «тилову» епопею С. Ф. Стрелецького, а вже на завершення розповідалося про збереження руїн Херсонесу і залишених у Севастополі культурних цінностей О. К. Тахтаєм [79, с. 32–35], немовби віддвигавши цю людину на другий план. Та клятва старого вченого: «Не зраджу Херсонеса!» була винесена у назву статті. Це викликало чимало питань у розкритті своєї інтриги «замовчуваного» і «забороненого» з кучих відомостей тогочасної історіографії.

Порушуючи традиційність побудови наукової роботи, спробуємо визначити особисті причини звернення до теми повернення чесного імені О. К. Тахтая в одного з авторів (О. Б. Супруненко). Так склалося, що його бабуся Є. О. Калейнікова (Супруненко) (1905–1998) у юнацькі роки (1920–1924) допомагала по господарству родині Рудинських, і, крім готування їжі та прибирання, їй неодноразово доводилося мити кераміку й кремені на широкій веранді будинку Будаговського у садибі В. Г. Короленка. Отже,

вона добре знала коло друзів і колег очільника крайового музею. З-поміж його друзів і соратників, які неодноразово збиралися тут для вирішення різних, часто й наукових питань, співу українських пісень і скромного застілля, вона особливо відзначала К. В. Мошенка, П. Ф. Мельниківів (котрі жили неподалік), та його учнів-помічників О. К. Тахтая і В. А. Грінченка. Наприкінці 1970-х рр. розповідала про те, які це були ширі й чесні люди, що віддавали всі сили музею й науці [156, с. 8]. І за це українське та «музейне», як стало їй відомо пізніше, їх репресували. Особливо їй подобався О. К. Тахтай, який міг докладно надати пояснення щодо різноманітних питань, прочитати напам'ять цілий літературний твір. Тож вона закликала молодого музейника докласти зусиль для повернення загалу й науці чесних імен згаданих полтавців. До певної міри надану тоді обіцянку своїй виховательці він все-таки дотримав.

Тому-то і з'явилося кілька робіт про діяльність О. К. Тахтая на Полтавщині, у Донбасі й на Херсонщині, котрі були вміщені у збірниках тез трьох наукових конференцій часу розвалу колишнього СРСР [142, с. 2–3; 144, с. 65–66; 146, с. 69–71]. На останній із цих конференцій до обговорення доповіді О. Б. Супруненка долучилися чи не всі учасники доволі волелюдного наукового зібрання, розповідаючи про особисті контакти зі вченим, сторінки історії репресивних дій щодо нього та навіть конкретних учасників і виконавців цього беззаконня. Тоді ж більшість іменитих колег і ровесників висловила побажання автору чи співавторам щодо написання окремого дослідження про О. К. Тахтая, як презентації у вітчизняній історіографії характерного випадку для радянської науки, коли на кожну творчу людину можна було підшукати привід до репресій. Невдовзі коротка біобібліографічна довідка про вченого подібного змісту була підготовлена до друку в республіканському часописі «Пам'ятки України» [150], та, здається, так і не побачила світ у зв'язку із тимчасовим закриттям редакції журналу.

Із метою підготовки значно більшої роботи постала необхідність вдатися до архівної кримінальної справи О. К. Тахтая, яку ще потрібно було відшукати у закритих відомчих архівах. Отже, довелося звернутися до слідчих з Управління КДБ в Полтавській області, долучити до дозвольно-пошукових дій очільників спецслужби тих років, зокрема, Є. К. Марчука. Таким чином, на вивчення до Полтави передали два томи архівної кримінальної справи вченого [6]. І вже влітку 1990 р. у полтавському інформаційному віснику «Події, пригоди, факти» з'явився детальніший нарис

про трагічну долю вченого, підготовлений співавтором-слідчим КДБ В. І. Грабом за матеріалами архівної кримінальної справи археолога [38]. У співпраці саме з В. І. Грабом, згодом відомим полтавським краєзнавцем і дослідником періоду сталінських репресій, на початок 1991 р. був підготовлений перший науковий нарис про О. К. Тахтая, що фактом своєї появи в світ розпочав процес повернення із забуття чималого кола «замовчуваних» і «втаємничених» імен визначних діячів вітчизняної науки та культури, знищених сталінським тоталітарним режимом або ж доля яких була спалювана незаконними репресіями [44, 85 с., літ.: с. 64–78; 186 назв.]. Як виявилось, ця робота стала однією з перших книг на колишньому пострадянському просторі про вітчизняних репресованих археологів [210] і, як здається, першою – про українських. Вона була схвально зустрінута колегами [212, арк. 1–1 зв.], викликала позитивні та критичні відгуки [наприклад: 28; 61; 210, с. 250–251] і сприяла зосередженню в авторів чималого кола на той час маловідомих фактичних даних, документів та іншої інформації.

Після появи нарису побачили світ інші роботи про репресованих фахівців-археологів, в тому числі наставників О. К. Тахтая [35; 45; 75, с. 4, 7; 96; 221], з'явилося й чимало статей у журналі «Археологія» [42; 50; 56; 68; 77; 81; 95; 134; 217], численні публікації в інших виданнях. Всіх не перелічити. Приємно, що й у Криму ця справа отримала достойне продовження [4], а в Національному заповіднику «Херсонес Таврійський» ім'я О. К. Тахтая почало згадуватися без «кримінального присмаку» і тавра «зрадника» [214]. Відтоді на Полтавщині опубліковано кілька розвідок про вченого та музейника [41; 69; 76; 155, с. 46, 48], з'явилися й енциклопедичні статті про нього, його колег і друзів, досліджені ним пам'ятки [60, с. 285; 89, с. 211; 100, с. 24, 53, 98; 131, с. 399], частина з яких була укладена в контексті вшанування пам'яті земляків, чия доля виявилася сплюндрованою «пошуками ворогів народу» за репресій 30-х, кінця 40-х і початку 50-х років ХХ ст. На сьогодні інформація про польові дослідження О. К. Тахтая на Полтавщині вміщена у кількох випусках «Зводу пам'яток історії та культури України: Полтавська область» [62, с. 10; 63, с. 379; 64, с. 8, 61; 157, с. 52, 53; 173], міститься вона й у краєзнавчих підручниках для загальноосвітньої школи [25, с. 69, 90, 95; 26, с. 25, 26, 31].

Отже, в основу доповненої редакції статті-нарису про О. К. Тахтая, підготовленої до 130-річчя від дня народження колеги-музейника, ліг значний блок документальних, літературних, епістолярних та музейних джерел, разом зі свідченнями і спогадами оче-

видців. Основу роботи склали матеріали фонду О. К. Тахтая у Науковому архіві Інституту археології НАН України та фонду Всеукраїнського археологічного комітету цього ж архіву [102, зокрема: 199; 201], наукових архівів Полтавського [104–106; документи новоствореного Ф. 27] і Донецького [7] краєзнавчих музеїв, інвентарні книги фондів Полтавського та Красноградського музеїв [67, арк. 13–14; 70, 250 арк.], поодинокі документи державних архівів Сумської [48, арк. 23] та Полтавської областей [46], архівна кримінальна справа О. К. Тахтая з колишнього архіву СБУ в АР Крим [6, т. 1; 2], частково доповнені матеріалами Архіву Національного заповідника «Херсонес Таврійський» [8, арк. 16–21, 60–76; 9]. Звісно ж, не обійшлося і без спогадів дружини вченого – колишньої співробітниці Полтавського державного музею ім. В. Г. Короленка Н. В. Тахтай [57], осіб, які безпосередньо знали вченого – О. І. Домбровського, Д. С. Цвейбель, Т. О. Шаповалова [58]. Вони доповнені повідомленнями українських та російських археологів і музейників, яким автори широко вдячні за участь й увагу до роботи [31, с. 124]. Також в історіографічному дослідженні принагідно використані матеріали польових обстежень одного з авторів та його колег у Карлівському, Машівському і Полтавському районах Полтавської обл. [86; 145; 158; 159], а окремі матеріали із них публікуються з коментарями у цьому виданні [84] (див. статтю О. В. Комара і публікацію В. В. Шерстюка у цьому збірнику). Використані й фахові публікації матеріалів досліджень О. К. Тахтая, оприлюднені друком вітчизняними археологами [125, с. 96; 133; 194, с. 160–169].

Повною мірою не вдалося залучити до роботи частину особистого архіву О. К. Тахтая, який до останніх днів зберігала його дружина, що вже після її смерті надійшов до Донецького обласного краєзнавчого музею¹, і, звісно ж, численні матеріали польової та збиральницької діяльності вченого з Архіву Національного заповідника «Херсонес Таврійський», котрі більш детально могли б охарактеризувати роботу музейника у Севастополі. Сподіваємося на використання і введення до наукового обігу цієї частини документальної спадщини у наступних дослідженнях послідовників і колег.

Літопис життя та діяльності вченого і музейника, за традицією, дотриманою у першому нарисі про археолога О. К. Тахтая [44], подаємо за основними місцями його проживання і роботи в

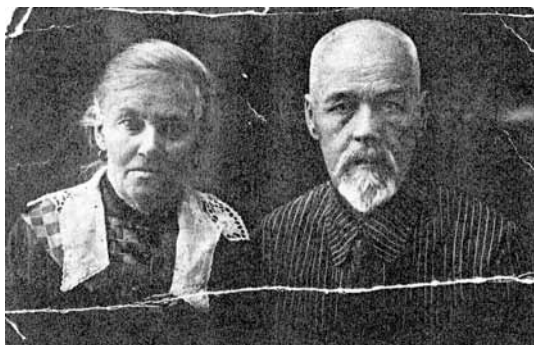
¹ Див. статтю А. М. Усачука та Ю. Б. Полідовича у цьому виданні.

музейних осередках України, що склали географічно позначені своєрідні етапи його наукової біографії – відповідно, – роменський, полтавський, дніпропетровський, херсонський, севастопольський та донецький.

Роменський період. Олександр Кузьмич Тахтаї народився 23 жовтня (4 листопада) 1890 р. у сім'ї земського службовця Кузьми Івановича Тахтаї і Феодосії Леонтіївни Тахтаї у м. Ромнах Полтавської губернії. Батько більше десятиліття очолював повітову службу земського страхування, а за стараність у роботі неодноразово запрошувався до губернського центру, де згодом і став одним із працівників страхового губернського підрозділу земської управи, обирався гласним міської думи. Тахтаї належали до нащадків збіднілого дворянського роду, як вважають, за походженням із Кобеляччини, а існуючі в сім'ї перекази пов'язували їх долю з кримськими предками, які вели свій родовід від золотоординського хана Гіяса ад-Діна Токти (Тохти) – очільника степового і передстепового Західного улусу Орди у 1291–1312 рр. Ті ж перекази переповідали, що нащадки хана осіли за Великого Литовського князя Вітовта на лівобережному узбережжі Дніпра, де мали спадкові землі, і від того часу майже постійно жити на Полтавщині [222, с. 4]. Ніна Василівна Тахтаї, дружина Олександра Кузьмича, розповідала, що район поблизу с. Солошиного на Кобеляччині, відомий як Тахтаїка або Тахтаєве, вважався чоловіком батьківщиною його предків [207]. Проте, замолоду Кузьми Івановича Тахтаї, ще в третій чверті ХІХ ст., родинний хутір і навколишні землі були продані або ж перейшли у спадок до далеких родичів, і він після навчання став міським жителем, осівши у Ромнах, де йому дістався невеликий одноповерховий будиночок у нагірній частині міста. Мати О. К. Тахтаї – Феодосія Леонтіївна за походженням була полтавкою, її родина мала власний будинок неподалік Панянки, куди подружжя повернулося після переведення батька до Полтави 1912 р. Роменське ж обістя Тахтаїв відтоді перейшло у власність до одного з молодших братів О. К. Тахтаї, як здається, до Юрія Кузьмича. Зображення цього будиночка (вже початку 1920-х рр.) збереглося на етюді художника П. М. Гронця (1884–1963) [91, фото на с. 5], фактично ровесника вченого, коли обидва відвідували Ромни, перебуваючи на розкопках М. О. Макаренка¹.

¹ Див. публікацію Є. А. Калініної та І. О. Курницької у цьому збірнику.

Рис. 2. Батьки
О. К. Тахтая
К. І. та Ф. Л. Тах-
тай. Полтава, 1925 р.
*З особистого альбому
О. К. і Н. В. Тахтай.*

1910 р. після закінчення Роменського реального училища, де вчився разом із майбутнім засновником Роменського округового музею М. М. Семенчиком (1890–1964) [49, с. 8, 10; 149], О. К. Тахтай працював бібліотекарем у рідному місті. Він жваво цікавився історією, збирав власну колекцію історичних та нумізматичних артефактів, контактував із В. Ф. Беспальчевим – відомим на той час краєзнавцем, дослідником найдавніших пам'яток Посулля й активним популяризатором історичних знань. Серед кола видатних земляків-товаришів та знайомих О. К. Тахтая були М. О. Макаренко (1877–1938) – вже тоді знаний мистецтвознавець і археолог [94; 97], О. П. Гричук – топограф і археолог-аматор, старший брат відомого геолога В. П. Гричука [55; 101, с. 195, 199], та, звісно ж, М. М. Семенчик – художник і краєзнавець.

Любов до книги, античної історії, схильність до вивчення і знання стародавніх класичних (латина, давньогрецька) й сучасних іноземних (французька, німецька) мов полегшили вступ О. К. Тахтая на історико-філологічний факультет Петербурзького університету (1911 р.). Хоча невдовзі, під впливом М. О. Макаренка, О. К. Тахтай поринає у світ археології та історії мистецтва і переводиться до Петербурзького археологічного інституту, де слухає лекції археологів О. А. Спіцина (1858–1931) та одного зі своїх наставників М. О. Макаренка [44, с. 8]. У Петербурзі 1913 р. він знайомиться із зінківчанкою, слухачкою бібліотечних курсів, Ніною Василівною, з якою їх пов'язувала багаторічна дружба та особиста приязнь. На 1914 р. він домагається її вступу до Археологічного інституту, який остання закінчила 1917 р. Відірвані один від одного молоді люди зберігали тепло особистих стосунків упродовж революційних лихоліть і побралися лише в Полтаві у середині 1920-х рр. [207].

Полтавський період наукової біографії. Після закінчення Археологічного інституту Олександр Кузьмич приїздить до Полтави, куди перевели працювати його батька, й опиняється на скромній посаді переписувача Полтавської губернської земської управи, виконуючи обов'язки позаштатного практиканта Природничо-історичного музею. Пошуки свого місця в житті приводять його до Полтавського музичного училища Д. В. Ахшарумова (1864–1938), в яке О. К. Тахтай зараховується учнем. Та 1914 р. починається Перша світова війна. І майбутній музейник, не без участі батька, опиняється на військовій службі у складі «Годувально-перев'язочного загону» Полтавської переселенської організації Всеросійської Земської спілки (до 1917 р.) [202, арк. 84]. Після жовтневих подій повертається до Полтави.

Події революції та визвольних змагань на певний час перервали заняття О. К. Тахтая стародавньою історією й археологією. Ще в 1914 р. в Полтаві він знайомиться з археологом і мистецтвознавцем В. М. Щербаківським (1876–1957), тоді завідуючим археологічним відділом Полтавського музею (в якого певний час і був практикантом), восени 1917 р. – з М. Я. Рудинським (1887–1958) [86, с. 10; 99, с. 7]. Широка історико-освітня програма Педагогічного бюро Полтавського губернського земства, яке очолював М. Я. Рудинський, мала значний вплив на полтавську інтелігенцію. Поява чималої кількості невеликих, але яскравих за викладом та дещо несподіваних за змістом місцевих книжок, у тому числі робіт М. Я. Рудинського, зокрема, брошур «Архітектурне обличчя Полтави» [120] та «Музей мистецтва: коротенький провідник» [121], була радо сприйнята й О. К. Тахтаєм, що знайшов собі «шефа» у подальшій діяльності.

Невдовзі він бере участь у засіданнях створеного 1917 р. Товариства охорони й дослідження пам'яток старовини та мистецтва, що проводилися у приміщенні чудового будинку земства (археологічний відділ земського музею, третій поверх), активно вивча мовознавчу, історичну та мистецтвознавчу літературу — роботи Л. А. Булаховського, І. І. Грабаря, М. І. Костомарова, полтавця Л. В. Падалки, В. М. і Д. М. Щербаківських, збирає власну бібліотеку. Початок їй кладуть книги І. І. Огієнка «Курс української мови» і Д. П. Солнцева «Нумизматические исследования славянских монет» [160, арк. 7 зв. — 19 зв.].

Та 1917 р. змінюється усталене життя Полтави, що позначається і на долі О. К. Тахтая. Протягом 1918–1919 рр. він читає курси загальноосвітніх і музичних лекцій. У 1918 та 1919 рр. мобілізу-

вався більшовиками, потім денікінцями, а через місяць — знову опинився в лавах Червоної Армії, звідки як освідчена людина був направлений на культурно-освітній «фронт». У квітні-травні 1920 р., закінчивши курси бібліотечних працівників при Полтавському відділі народної освіти, був призначений на роботу завідувачим Микільською сільською бібліотекою Полтавського повіту. Через рік, з квітня 1921 р. О. К. Тахтай уже працює у Полтавському губернському комітеті охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи (Губкописі), спочатку інструктором, а потім, тимчасово виконуючим обов'язки голови комітету [30, арк. 15; 83, с. 47–48], до скорочення цієї посади у квітні 1922 р.

Пам'яткоохоронна діяльність у Губкописі, часті поїздки на вози у дальні повіти, відвідини маєтків та кинутих палаців, спілкування з простими людьми і природою краю назавжди залишили в душі О. К. Тахтая образ рідної Полтавщини, посилили генетичну і природньо набуту любов до батьківщини. Хоча, більш за все, як це не дивно для уродженця Ромен, — до самої Полтави, її чудової архітектури, знавцем якої він уважав себе, — як зазначав у щоденнику, — нарівні з «друкованим і рукописним Рудинським» — «бояном ампірової Полтави» [160, арк. 36, 51 зв.]. Довгі вечори присвячував майбутній археолог прогулянкам по місту та його околицях із Ніною Василівною, яка повернулася зі столиці після закінчення інституту, вірним другом 1918–1924 рр. (вони жили у цивільному шлюбі), а з 1925 р. — вже дружиною.

Завзятий мрійник, пантеїст із нахилом до поетичної творчості О. К. Тахтай вів щоденникові записи штучно виробленим оригінальним бароковим почерком. Ці записи пересипалися відгомонам подій особистого життя, думками, висловами визначних людей, здебільшого філософсько-релігійного змісту. Його мова, за свідченням сучасників, рясніла висловами і цитатами із творів стародавніх авторів. У Полтаві О. К. Тахтай захопився вченням геніального земляка Г. С. Сковороди. І це призвело до наслідування великого філософа, до життя у злагоді зі своєю природою, осторонь політичного життя, до присвячення себе лише улюбленій науці [44, с. 10].

Становлення вченого та початок його дослідницької діяльності пов'язані з Науковим товариством при музеї, де він спілкувався з кращими представниками полтавської інтелігенції того часу — Г. О. Коваленком (1868–1937), Н. Ю. Мірзою-Авакянц (1889–1942), В. Ф. Ніколаєвим (1889–1973), М. Ф. Наконечним (1900–1981), Л. В. Падалкою (1859–1927), Є. Я. Рудинською (1885–1977),

М. Я. Рудинським (1887–1958), В. О. Щепотьєвим (1880–1937) та ін. [59, с. XI, XV]. О. К. Тахтаї бере участь у засіданнях Товариства, а на 200-літній ювілей філософа Г. С. Сковороди у грудні 1922 р. готує і «з фурором» виголошує доповідь «Г. С. Сковорода як епікуреєць» [117, с. V, X]. У своїй «психо-студії» О. К. Тахтаї поєднав вчення двох великих філософів — елліна, який жив більше двох тисяч років тому, й видатного земляка з Полтавщини [38, с. 3].

Цікаво, що рукопис кількох редакцій цієї доповіді вчений зберігав у особистому архіві [197, 56 арк.]. Епіграфом доповіді — «психо-студії» були слова Г. С. Сковороди із «Саду божественних пісней» — «Наслаждайся дней твоих» [130, с. 59].

Загальне захоплення, викликане виступом, як зазначав на полях рукопису О. К. Тахтаї, було зумовлене поєднанням у ній філософських учень синів Еллади та України. Це поєднання було тим більш захоплюючим, що на час її прочитання розпочинався історично зумовлений період українського відродження. Частина інтелігенції, до якої належав й О. К. Тахтаї, вірила тоді, що Україна може стати «новою Елладою». «Вкраїна — майбутня Еллада», — писав тоді Михайло Драй-Хмара у вірші, присвяченому Павлу Тичині [52, с. 89]. Та більш далекоглядні були і більш скептичними. «Ні, не Еллада ти!... Мексіка майбутня», — заперечував Микола Зеров [65, с. 104–105], натякаючи на переродження мексиканської революції, як і на зміни, що відбувалися в українському житті під більшовиками. На жаль, його пророцтво справдилось роками горезвісної сталінщини.

Якщо згадати першу наукову роботу О. К. Тахтаї, то нею стала рецензія на науково-популярну новаторську працю М. Я. Рудинського «Архітектурне обличчя Полтави» [120], заслухана на засіданні Полтавського наукового при УАН Товариства. Рецензія, за свідченням автора, була написана «з русофільських позицій». З цього приводу між М. Я. Рудинським і О. К. Тахтаєм навіть виникла невелика дискусія [6, т. 1; 44, с. 11].

Із 1 травня по 15 вересня 1922 р. О. К. Тахтаї працював інспектором екскурсійно-виставково-музейної секції Полтавської Губполітпросвіти, а потім став повноправним співробітником Центрального пролетарського музею Полтавщини (нова назва з 1922 р.). Він зайняв посаду помічника завідуючого педагогічним відділом музею (а пізніше — лаборанта, через скорочення штатів). З жовтня 1925 р. був переведений до археологічного відділу інструктором з охорони культурних цінностей, фактично, завідуючи відділом і виконуючи обов'язки хранителя археологічного зібрання [142,

с. 2]. Упродовж 1925–1926 рр. неодноразово виконував обов'язки секретаря наукового комітету Полтавського державного музею ім. В. Г. Короленка (чергова нова назва музею), вів його засідання як вчений секретар, опікувався згідно із фаховими знаннями зібранням наукової бібліотеки. Принципова позиція у вирішенні більшості питань, раціональне мислення, підтримка колег, яких підозрювали в «нелояльності» до режиму, зокрема, знайомого йому ще за армійськими поневіряннями П. Ф. Мельниківів [213, арк. 73–74 зв.], неузгодження позицій щодо долі експонатів з директором музею В. М. Бендеровським¹, привернули увагу до музейника місцевих інформаторів ДПУ, викликали невдоволення у деякого з колег, котрі претендували на остаточний голос у вирішенні проблем колективу. Це в кінці-кінців призвело до появи відповідних клопотань (простіше, доносів) до очільників культури округи, а то й до органів політичного нагляду. А робота в музеї продовжувалася до літа 1929 р.

На полтавський період життя припадає початок активної наукової дослідницької діяльності вченого, становлення його як археолога. Починаючи з весни 1923 р., О. К. Тахтай брав участь у розвідках і розкопках, здійснюваних археологами Полтавського музею – пошуках пам'яток на правобережжі р. Коломак, 1924 р. – розкопках курганів у Кантемирівці та Мачухах [12, арк. 1–2]. Успішні дослідження (не без рекомендації старшого колеги М. Я. Рудинського) спонукали молодого археолога на самостійні пошуки. 1926 р. він обстежує зруйнований курган поряд зі станцією Божкове в Полтавському районі у хут. Мізинах Черкасівської сільради, де старанно описує виявлене поховання зрубної культури. Проста банкова ліпна посудина – єдиний супровід захоронення – стає його першою археологічною знахідкою, переданою як експонат до музею [198, арк. 1–1 зв.]. Того ж року, разом із орнітологом та природознавцем М. І. Гавриленком (1889–1971) і лаборантом археологічного відділу В. А. Грінченком (1900–1948), О. К. Тахтай обстежує низку пам'яток із матеріалами неоліту-бронзи на лівобережжі Ворскли [1, с. 284–285, 287]. Частина з цих пам'яток виявили колеги майбутнього археолога, але обробка матеріалів розвідок та їх попередня публікація була здійснена саме О. К. Тахтаєм, зокрема, опис більше 1000 крем'яних виробів – знярядь і відходів виробництва, що ретельно переглядалися дослідником. Олександр Кузьмич працював над класифікацією знярядь за

¹ Див. публікацію у збірнику В. О. Мокляка.

типами, долав термінологічні труднощі, замальовував кремені і знову повертався до перегляду цих знахідок [164].

Разом із відомими за І. А. Зарецьким (1857–1936) та М. Я. Рудинським групами неолітичних місцезнаходжень біля Макухівки і Білої Гори під Полтавою [88, с. 42–43; 122] та багатошарової і різночасової стоянки поблизу хут. Брусія у Диканському районі [208, с. 172–173], дослідник разом із В. А. Грінченком обстежив, а пізніше ввів до наукового обігу Яциново-Слобідську (3 пункти), Дібровську, Марківську та Головацько-Буланівську групи пам'яток у Нижньому Поворсклі [32]. Лаконічна й одна із перших публікація вченого 1928 р. з приводу цих робіт виявилася чи не основною працею, що містила дані про пам'ятки кам'яного віку південного сходу Полтавщини [164, с. 250–256]. Вона з'явилася на прохання М. Я. Рудинського, що добре розумів і спланував проведення пошукових робіт за проблематикою кам'яного віку для цього району області [141, с. 15–16]. Проте, сам О. К. Тахтай не був у захваті від ранньої первісної проблематики, отже, надалі прагнув обходити обробку численних відходів виробництва з кременю й уламків ліпного посуду неолітичної доби, зацікавившись старожитностями бронзового, раннього залізного віку, раннього та розвинутого середньовіччя.

Контакти з М. Я. Рудинським, листування із С. С. Гамченком (1859 [1860] – 1932) [12–15; 16; 17], визначили захоплення молодого дослідника зазначеною вище археологічною проблематикою [144, с. 66]. Щодо ознайомлення колег із результатами своїх робіт шляхом публікацій, то один із листів С. С. Гамченку зберіг цікаві подробиці «байдужості та знехоті» О. К. Тахтая до обнародування таким чином наукових праць. Він уважав на той час лише службовою необхідністю підготовку до друку матеріалів робіт на Полтавщині, які надзвичайно довго любив доповнювати (і так усе життя), працювати над мовою й термінологією, досконало переробляти [17, арк. 1].

Повернення до обстеження відомих пам'яток, самостійні пошуки, звісно ж без відкритого листа ВУАКу, спілкування з С. С. Гамченком, призвели до дещо «натягнутих» стосунків із вечним секретарем ВУАКу М. Я. Рудинським [16, арк. 1, 2]. На початок 1926 р. ці незгоди були подолані, а молодий учений запросив видачу «Відкритого листа» на проведення перших власних самостійних наукових досліджень. І вже восени 1926 р., за завданням М. Я. Рудинського (колишній директор музею саме й рекомендував ВУАКу видати дозвіл на ведення розвідок для свого молодшого

колеги), О. К. Тахтаї обстежив береги р. Орчик у межах колишнього Костянтиноградського (Червоноградського) повіту (на той час округи). У результаті цих робіт було картографовано близько 70 курганів і майданів, знайдені сліди окремих впускних поховань у зруйнованих курганах бронзового віку в м. Карлівці, доби ранньої і пізньої бронзи та сарматського часу в ур. Хуторище у с. Климівці, виявлені знахідки гончарної кераміки VIII – початку Х ст. салтівського та кримського виробництва, зокрема амфора з Климівки [148, с. 17, 66, рис. 26], «асиметричний боклаг» з Ор-Чернещини (або Новоселівки) [128, с. 33, табл. 12: 11] тощо¹. Розвідками були відкриті 7 різночасових поселень з переважаючими матеріалами доби бронзи, раннього заліза, середини – третьої чверті I тис. н. е. — Чернещина, Руновщина, Руський Орчик [199]. Та головним наслідком розвідок стало виявлення могильника, як тоді вважалося, «хозарського» часу — салтівської культури (насправді, фіналу середньосарматського часу) в курганах у с. Климівка, поховання якого супроводжувалися гончарним посудом, що ніби вказував «на новий пункт і нову одмінність культури, пов'язаної з Північним Кавказом» [124, с. 51]. Восени того ж року М. Я. Рудинський і О. К. Тахтаї провели розкопки трьох курганів, що містили більше 15 поховань доби пізнього енеоліту, ямної, катакомбної, зрубної та сарматської культур [148, с. 18–25]. Матеріали цих робіт були попередньо опубліковані [123, с. 144–150] і частково збереглися як у документації [102, ф. 10, спр. 3; 55], так і у полтавських музейних колекціях [148, с. 18–25].

Під час досліджень курганів у Климівці О. К. Тахтаї опановував методику науково-рятивних розкопок курганних пам'яток, старанно розчищав числені зрубні поховання, а після роботи розповідав сільським хлопчикам про дописемну історію поорчанських степів. Цікаво, що ці розповіді запам'яталися багатьом із них назавжди, навіть через 60 років дехто згадував полтавського археолога, який привив їм інтерес та любов до історії рідної землі. Але найбільш цікавим виявився процес підготовки і взяття монолітами двох зрубних поховань для Червоноградського округового музею, до чого М. Я. Рудинський, О. К. Тахтаї і директор повітового музейного закладу Г. І. Нікіфоров доклали багато зусиль. Не було навіть пристойних дошок для влаштування підмонолітової скрині-помосту, а про якусь там техніку й мови бути не могло. Тому на руках моноліти перенесли на широкого воза і волами

¹ Див. публікації Л. М. Лугової й О. М. Ткаченка; І. М. Кулатової; Є. А. Калініної та О. Б. Супруненка в цьому збірнику.

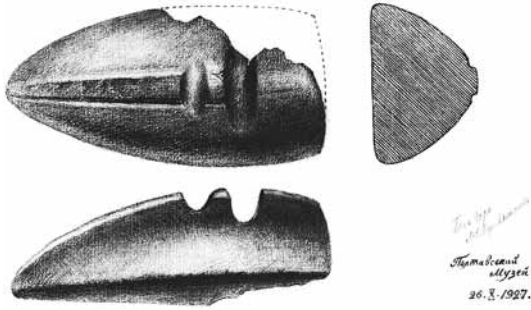

Рис. 3. Кам'яний шліфований «човник». Знахідка в ур. Біла Гора біля Полтави з розвідок О. К. Тахтає. 1927 р. Рис. М. О. Макаренка (1877–1938). *Перо, туш, олівець*. 26 жовтня 1927 р. Донецьк. ОКМ.

доправили до Червонограда, де й остаточно розчистили поховання. Шкода, що один із монолітів розвалився в процесі розчищення, а другий, що експонувався більше півтора десяти років, був знищений в роки Другої світової війни. Хоча гострореберний горщик із поховання зберігся в експозиції музею до наших днів [44, с. 15; 148, с. 71, рис. 31: 6]¹.

Окрилений першими успіхами, О. К. Тахтає у найтяжчі для Полтавського музею роки розпочав ширші розвідувальні роботи 1927 р. У цей час музей намагалися перепрофілювати з наукового на загальноосвітній соціальний, згортаючи його дослідницьку діяльність, розганяючи співробітників-фахівців. Знищенню музейного центру активно протидіяли визначні вчені країни, насамперед, академіки В. І. Вернадський (1863–1945) та А. Є. Кримський (1871–1942) [129, с. 111, 112, 311; 132, с. 29–31], а разом із ними — науковці Полтави — М. І. Гавриленко, Я. О. Риженко (1892 – 1974), і, звісно ж, в міру сил О. К. Тахтає. Прихильність директора музею І. М. Йоффе дозволила О. К. Тахтає здійснити у цей час розвідку по притоці Орелі р. Берестовій у межах Червоноградської округи [200]. Цими дослідженнями було виявлено і картографовано 50 курганів та 2 майдани на лівому березі ріки поблизу с. Зачепилівки, кілька груп поселень часу неоліту — бронзового віку біля сс. Берестянки, Зачепилівки, Обазівки. Місцезнаходження в ур. Московська Гора біля Берестянки та в ур. Шевчишина Могила неподалік Зачепилівки дали знахідки доби фінальної бронзи — раннього залізного віку. У зруйнованому кургані в ур. Сірий Лиман виявлені рештки поховання салтівської культури, а поряд із Обазівкою — матеріали середньосарматського часу

¹ Див. публікацію Р. В. Прохватола у цьому виданні.

[1, с. 285–286]. Колекція знахідок із розвідок надійшла до Полтавського музею [70, арк. 150 зв. – 169 зв., №№ 3681–3752].

Улітку 1927 р. О. К. Тахтаї брав участь у «монографічному» обстеженні території колишнього Опішнянського району Полтавської округи, розвідкові роботи в якому носили суто ознайомчий характер. В їх ході були оглянуті Більське, опішнянські та глинські городища [85, с. 50], виявлено два поселення доби енеоліту-бронзи — в ур. Чернецькі бугри «проти с. Глинське» і в ур. Яблушнянська Пристань «навпроти» Опішнянського городища на Ворсклі [141, с. 16]¹. У с. Фльорівці Чутівського району О. К. Тахтаєм оглянуті залишки черняхівського керамічного горну [1, с. 287–288] з посудом, «подібним до Кантемирівського» [1, с. 287–288]. На завершення польового сезону дослідник «під проводом проф. М. О. Макаренка» провів розкопки поселення в ур. Зруб навпроти с. Головач Полтавського району [147, с. 19], де на невеликій ділянці двох надзаплавних підвищень було розкопано на глибину до 1 м більше 10 «круглястих ям ... із слідами в них вогнищ», залишки глинобитної пічки. Не надто численні знахідки були представлені фрагментами ліпних горщиків, мисок, черпаків і кубків скіфського часу, уламками лячок, пряслиць, залізними ножами, точильцем, бронзовою обручкою тощо [1, с. 288–289]. О. К. Тахтаї причислив отримані матеріали до кола старожитностей скіфської епохи, порівнюючи їх з керамікою з Городища у Посуллі, відмітив наявність посуду з прокресленим, інкрустованим білою пастою орнаментом і визначив місце «Головацьких розкопів», що вперше з певністю виявили житла скіфо-сарматської доби [1, с. 289].

Контакти з М. О. Макаренком, одним із провідних фахівців з археології України [218, с. 21–22], збагатили О. К. Тахтаї не тільки знаннями, а й розумінням необхідності найсерйознішого підходу до вивчення джерел, ретельності у веденні розвідок і розкопок, дали можливість отримати базові уявлення щодо ведення досліджень поселень. Микола Омелянович, у свою чергу, підтримував О. К. Тахтаї у бажанні вивчення поорільських старожитностей широкого хронологічного діапазону.

Розвідки 1928 р. О. К. Тахтаї здійснював по рр. Орільці у межах Сахновщинського (Сахновщанського) району Червоноградської округи [161; 162]. Серед «найважливіших досягнень» досліджень — знахідка майстерні ранньопалеолітичного часу між слободами Жовтневою і Кременною Іванівської сільради, що в ур. Кошеєва

¹ Див. публікацію І. І. Короста та О. Б. Супруненка у збірнику.

круча [143, с. 40–41]. Вироби з кременю були виявлені на семиметровій глибині у піщаному кар'єрі «в супіскувато-чорноземному шарі» завтовшки близько 1 м. Подібні матеріали знайдені О. К. Тахтаєм і в ур. Харченкова круча та Вовча Балка, що слугувало приводом до планованого продовження робіт у 1929 р. [164, с. 254–256] в цьому районі. Тут же вчений виявив і сліди діяльності майстерень з виготовлення знарядь із кременю. Обстеживши ділянку узбережжя р. Орелі від гирла Орільки до впадіння Мокрої Лип'янки, О. К. Тахтай виявив «близько західної межі Червоноградщини» 10 різночасових пам'яток і чимало індивідуальних знахідок [162, арк. 2–3]. Серед них — поселення з матеріалами неолітичної, мідно-бронзової та ранньозалізної епох поблизу сс. Великі Бучки, Малі Бучки, Сомівка, Залінійне, Руський Орчик [162, арк. 4–21]. Дослідник особливо відзначав відкриття «єдиних в Орільському сточищі» покладів кременю з «темнозаскориненими жовнами», на правому березі р. Орільки, за 20 км від її гирла, біля слоб. Іванівки [162, арк. 24].

Та огляд досліджень О. К. Тахтає на Полтавщині буде не повним, якщо не згадати обстеження місця знахідки випадково виявленого поховання болгарського кочівника другої половини VII — початку VIII ст. н. е. перещепинської культури біля с. Зачепилівка Новосанжарського району восени 1928 р. [103, арк. 90–91; 125, с. 96–97]¹. Разом із етнографом, заступником директора музею Я. О. Риженком вони оперативно збрали виявлені предмети із золота, срібла, заліза і скла серед селян, обстежили місце знахідки, зробили його опис. За кількома речами їм довелося з'їздити й у 1929 р. [70, арк. 191–202, 225–226, №№ 3792–3836, 3988–3991]. Але комплекс надзвичайної цінності і непересічної наукової ваги не був втрачений та опинився в музеї. Перший його опис здійснив саме О. К. Тахтай, ним же підготовлені й матеріали першої публікації [163], що побачила світ тільки після смерті вченого [133], звісно ж, вже не за його авторства. Зауважимо, що інформацією про знахідку О. К. Тахтай відразу ж поділився з О. А. Спіциним [136, арк. 279–280 зв.] та С. С. Гамченком [13, арк. 1–2], а звіт про неї підготував до всеукраїнського академічного збірника наукових праць «Антропология» [15, арк. 1–2; 17, арк. 2–3], що не було опубліковане тільки через арешт ученого.

Десять років перебування в музеї не стали марними для О. К. Тахтає, залишивши помітний слід в історії установи. Був

¹ Див. також статтю О. В. Комара в цьому збірнику.

створений каталог музейної бібліотеки, проведена звірка археологічного зібрання; колекція поповнилася більше ніж на 3000 предметів, із них – 1500 одиницями знахідок зі власних досліджень вченого, серед яких було чимало унікальних речей, насамперед, золоті прикраси Зачепилівського поховання, кераміка сарматського часу з Климівки, палеолітичні вироби з кременю та ін. О. К. Тахтаєв підготовлені до друку в Полтаві сім наукових робіт, шкода, що тільки дві з них (названі вище) побачили світ. Головним же наслідком археологічної діяльності дослідника на Полтавщині стало ознайомлення спеціалістів із пам'ятками південного сходу краю – Ворсклинсько-Орільського межиріччя та Орільського лівобережжя [144, с. 66]. Не дивно, що пам'ять про археолога і частину його збірок зберегли колеги [33, арк. 23–24], а згодом і послідовники [20, с. 6].

Початок 1929 р. обіцяв бути плідним. Невдовзі на перешкоді планам розвідок і розкопок на Орелі [11, арк. 2–3; 15, арк. 1–2], участі в експедиції на Ізюмщину разом із С. С. Гамченком [12, арк. 1–2], постали проблеми фінансування. О. К. Тахтай планував дослідження курганів у с. Климівка, розвідки по р. Берестовій та екскурсію на човні по р. Орелі від витoku до гирла [14, арк. 1]. Він навіть отримав від ВУАКу 150 крб. на початок цих досліджень [44, с. 20]. Та у Полтавському музеї назрівали чергові кадрові «зрушення». «Старі» дореволюційні спеціалісти вже не влаштували музейно-«краєзнавчі» вподобання керівників від культури. До того ж, Полтавський державний музей, за гірким висловом літературознавця і критика Г. Й. Майфета, вважався серед міського керівництва «шовіністичною установою» [39, с. 3; 40, с. 137], на яку й було направлене вістря численних чисток, пошук «ворогів», каральний наступ на наукові сили вищої школи та музеїв Полтави. Реалії цього часу з надзвичайною точністю передаються у колективному листі групи радянських учених з приводу самогубства мистецтвознавця й археолога Д. М. Щербаківського: «... удушлива атмосфера мелкого интриганства, бессовестная травля честных работников, бюрократическое равнодушие к судьбам людей в учреждениях» [цит. за: 37, с. 30]. Уже в січні 1928 р. в протоколі засідання комісії з обстеження музею з'являється запис під грифом «таємно»: «Тахтай О. К. – соціально ворожий елемент; залишається до підшукування належної кандидатури» [47, арк. 16–17; 51, с. 88]. У кінці літа 1929 р. Полтавський відділ ДПУ арештовує вченого. Його звинувачують в антирадянській агітації і зв'язку з контрреволюційними шовіністськими елементами

(ст. 54-10 КК УРСР). Основою для звинувачення була участь О. К. Тахтаєва у «Науковому товаристві» (так у справі) при музеї, тобто Полтавським науковим при ВУАН Товаристві [110], керівництво яким здійснював професор В. О. Щепотьєв, заарештований по сфабрикованій справі «Спілки визволення України» [18, с. 39–40; 24; 36]. Хоча 26 липня 1930 р. за недостатністю зібраних доказів слідство було припинене. «Сидів 9.09.29 — 1.04.30. ДПУ мене цілком звільнило. Довідка від 11.04.1930 № 405746» [203]. У слідчому ізоляторі О. К. Тахтаєв, розуміючи свою правоту й невинність, пише «Коротке звітання за археологічні розвідки р. 1929 в межах Полтавської округи», яке потім передає М. Я. Рудинському: «Звітання надсилаю написане в острозі, розпочав там-таки й докладне, та без матеріалів. Ви краще зрозумієте, як будь-хто, бо самі потерпіли в тих-то мурах» [203, арк. 2].

Після звільнення, не маючи роботи (з музеєм його швиденько звільнили), О. К. Тахтаєв звертається за допомогою до М. Я. Рудинського та М. В. Сібільова, який також брав участь у долі дослідника: «Сьогодні — лист від Сібільова, теж дуже теплий, спасибі йому, як і Вам. Докладає всяких старань, щоб пособить. Обнадіює, хоч і обережно, посадою лаборанта, що запроваджується в зв'язку з поширенням штатів з 1.10.30 р. Має намір удатися з приводу моєї кандидатури до Дубровського [В. В. Дубровського (1897–1966), відомого історика, на той час інспектора охорони пам'яток культури в Управлінні наукових установ у столичному Харкові]. Гаряче рекомендує негайно вдатися до П. П. Єфименко [(1884–1969), тоді провідного науковця Ленінградського Інституту історії матеріальної культури, який не полишав зв'язків з Україною і столичним Харковом]. Тим часом чекаю на інструкції від Вас, ласковий шефе і напучувачу мій» [44, с. 21].

А в Полтавському музеї на той час вже згорнули в купу значну частину зібраної О. К. Тахтаєва кераміки з екскурсій і розвідок, котру вже нікому було обробляти, записувати до інвентаря [33, арк. 24; 34, с. 11]. «Достойна» кандидатура на його місце «приїхала» з Києва. Нею був Іван Михайлович Самойловський (1881–1972) — уродженець Пирятинщини, який прибув працювати до Полтави лектором робітфаку в 1930 р. [74, с. 126]. В умовах тоталітарного контролю йому вдалося втриматися у музеї дещо більше півтора року [34, с. 11]. Отже, про повернення до любого міста вже не могло бути й мови, адже в цей час у ньому чимало знайомих О. К. Тахтаєва вже потрапили до тенет всесильного ДПУ. Отже, Н. В. Тахтаєв ще залишалася в Полтаві зі старими батьками Олек-

сандра Кузьмича, а чоловік був змушений шукати засобів до існування поза межами округи.

Дніпропетровський період. Залишивши позаду страхіття і невизначеність слідства, О. К. Тахтай подався з Полтави на будівництво Дніпрогесу, де був зарахований за сприяння М. Я. Рудинського до складу Дніпрогесівської археологічної експедиції Наркомату освіти УРСР [72, с. 8]. «Я радо відгукнувся на запрошення керівника Дніпрогесівської експедиції професора Д. І. Яворницького — попрацювати на розкопках. Уже було відкрито чимало видатних пам'яток Надпоріжжя, але кожен копок заступа викликав тремтіння серця у справжнього археолога», — згадував О. К. Тахтай [205, с. 13–14]. Надзвичайно теплі стосунки склалися у дослідника з Дмитром Івановичем, якого він уважав «щирим еліном» [205, с. 14–15]. Він був зарахований до штату експедиції, працюючи у Дніпропетровському історичному музеї. Проте, особливої активності в спілкуванні археолог не виявляв, пам'ятаючи про звинувачення у Полтаві.

У другій половині сезону 1930 р. він уже самостійно копав біля с. Федорівки в Надпоріжжі, де виявив археологічну пам'ятку виняткової ваги — «требище, або жертovníк бронзової доби» [205, с. 15; 215]. По закінченні сезону О. К. Тахтай взяв участь у легендарному і чи не останньому в історії «поході на чайці» через порogi, здійсненому на чолі з академіком Д. І. Яворницьким. 1931 р. дослідник також працював у складі Дніпрогесівської експедиції. Ним було підготовлено кілька невеликих публікацій матеріалів досліджень, що так і не побачили світ [205, с. 13–14].

Херсонський період. Восени 1930 р. як археолога-польовика О. К. Тахтая призначають завідуючим відділом археології Херсонського краєзнавчого музею. Чудова колекція, гарна бібліотека музею дають змогу розгорнути наукові пошуки на Нижньому Дніпрі. Тут О. К. Тахтая приваблює широке коло пам'яток — від знахідок первісної епохи до норманських і слов'янських старожитностей на лівобережних Придніпровських кучугурах [220, с. 247]. Одним із головних пунктів розвідок О. К. Тахтая стала Олешківська піщана «арена» поблизу м. Олешки-Цюрюпинська — єдина піщана пустеля України, де він намагався знайти залишки літописного Олешшя [112, с. 40]. Упродовж 1931–1932 рр. тут була зібрана значна кількість виробів з кременю, уламків кераміки доби бронзи, крем'яний серп, фрагменти античних амфор, вироби з каменю тощо [2; 209, інв. №№ 4269–4271, 4276, 4111, 4220, 4243]. Збереглися дані про обстеження археологічних пам'яток лівобе-

режних піщаних кучугур поблизу сіл Велика Кардашинка, Кардашинка, Карабаєвськ, Малі Копані, Чубурдинське Голопристанського району, в результаті яких були зафіксовані різночасові та багатощарові пам'ятки [209, інв. №№ 8564–8567; 7923–7997; 8266–8287, 8213–8262]. За цими знахідками вченим підготовлений рукопис публікації «Майстерня крем'яних зарядь з околиць Велико-Кардашинського болота» [8, спр. 391, арк. 41]. 1931 р. він здійснює розкопки кількох курганів біля с. Бехтери Голопристанського району, від яких збереглися скляні намистини, горщик доби бронзи (курган № 2, поховання 5), уламок кам'яної зернотерки [209, інв. №№ 7993–7996].

1932 р. О. К. Тахтаєм проведена розвідка біля с. Гладківка (Келегеї, Голянська околиця), де була отримана різночасова колекція знахідок від доби мезоліту-неоліту до середньовіччя [209, інв. №№ 7819–7830, 7882–7896, 8012–8033, 8049, 8088–8090]. О. К. Тахтая цікавив Келегейський комплекс знахідок другої половини VII ст. [93, с. 15–16] – зруйноване захоронення кочівника на кшталт вже відомого йому в околицях Нових Санжар, а також його зв'язок зі знахідкою із Зачепилівки на Полтавщині. Дослідник не раз повертався подумки до цих пам'яток перещепинської культури [3, с. 9], тому підготував текст публікації «Келегейський скарб 1927 р. на Херсонщині» [8, спр. 391, арк. 41].

Окрім згаданих робіт на Херсонщині О. К. Тахтай здійснював розвідки біля селища Гола Пристань та на Кінбурнській косі (1932) [2, арк. 2; 209, інв. №№ 8477–8487, 8733–8734], проводив обстеження правобережних пам'яток біля сс. Осокорівка та Садове (Фаліївка), що дали матеріали від епохи неоліту до середньовіччя [209, інв. №№ 7956–7961, 7728–7774]. Хоча всім цим роботам був притаманний один методичний недолік: збори з різних, але близьких територіально пам'яток потрапляли до однієї колекції, яку потім «відбирали» музейні фондовики для поповнення експонатів музею [113, с. 48, 51]. Це було традицією у херсонських археологів того часу і О. К. Тахтай змушений був продовжувати її, залишаючи для себе записи про конкретні пам'ятки доби пізньої бронзи — раннього залізного віку. В Херсоні вчений підготував кілька публікацій за матеріалами досліджень та збіркою округового музею, що побачили світ 1935 р. [165, с. 133, 134; 166, с. 130–133]. Умови ж проведення всіх цих робіт залишалися здебільшого проявом наукового ентузіазму. Це були короткі виїзди, часом без відрядних коштів, у супроводі в кращому випадку одного-двох лаборантів чи добровільних помічників з учнівської молоді.

Тяжкі 1930-ті роки відбилися і на його сім'ї. У час Голодомору 1933 р. в Полтаві помирає батько, у 1934 р. — перевезена до Херсону мати. А О. К. Тахтая самого знову 20 березня 1934 р. по надуманому звинуваченню у змові на ідеологічному фронті заарештовує Одеський обласний відділ ДПУ [38, с. 3, 5]. 4 червня розпочату справу припиняють (швидше, за несумісністю з політичними реаліями та зміною «чекістського» керівництва). На думку дружини, яка переїхала до Херсона, рятує О. К. Тахтая, найвірогідніше, відособленість від будь-яких політичних течій, відсутність контактів із говірливими колегами з музейного отчення. Адже його ідеалом був Григорій Сковорода, уявлення цього любомудра про моральне і належне [44, с. 23].

Не виключено, що бажання залишитись далі від необґрунтованих репресій гонить його після звільнення з-під арешту до невеличкого Цюрюпинського музею, де виявилася наявною вакансія та не було нічого, схожого на науку, а потім, із 1935 р. — до Криму — в Херсонський історико-археологічний музей-заповідник [146, с. 70].

Севастопольський період. З переїздом в грудні 1935 р. до Севастополя здійснилася давня мрія дослідника присвятити себе вивченню такого близького йому духовно античного світу. Його взяли на роботу старшим науковим співробітником. У Херсонському музеї-заповіднику необхідно було створювати відділ феодалізму. І цю нову, до кінця незрозумілу в радянських умовах і важку роботу доручили Олександрові Кузьмичу, який спочатку виконував обов'язки, а згодом очолив відділ. Саме тут, у Херсонесі, найбільш яскраво проявився науковий і організаторський талант ученого [220, с. 247]. Через кілька років експозиція у новому приміщенні музею була побудована, а О. К. Тахтаї підготував рукопис короткого путівника по залах доби феодалізму, що через деякий час був надрукований [167, 32 с.]. Путівник містив стислий історичний нарис розвитку міста Херсона (так за середньовіччя називався Херсонес) з V до XV ст. Наведені факти були чітко вивірені, виділені розділи, позначені основні напрямки політичного, економічного і культурного життя міста. О. К. Тахтаї розподіляв історію середньовічного Херсону на два основних періоди: ранньосередньовічний — з V по X — XI ст. і пізньосередньовічний — з XI до XV ст. «Зовнішньою рисою», що розподіляла ці періоди, була, на його думку, військова катастрофа, що спіткала місто у кінці X — на початку XI ст. О. К. Тахтаї характеризував перший період як пору розквіту Херсону, з найбільшим піднесенням у IX — X ст.,

котру пов'язував із залежністю міста від Візантії, феодалізацією міського ладу, посиленням зв'язків із Давньоруською державою. В останньому періоді — XIII — XV ст. — дослідник вбачав «смугу» занепаду, аж до загибелі від турецького нападу в 1475 р. [167, с. 6].

За копіткою музейною роботою швидко минув час. У Херсонес із Херсону переїхала дружина археолога, яку також зарахували до штату заповідника. Вони отримали, так би мовити, «відомче» житло на території музею — доволі скломний одноповерховий будиночок середини XIX ст. на дві кімнати на березі Карантинної бухти. Отже, попереду у 45-річного музеника були довгоочікувані польові дослідження, підготовка атрибуцій числених знахідок, фондова робота.

Та в тоталітарній державі людині нікуди піти від ока, що наглядає за політичною благонадійністю членів суспільства. Якщо ж «ворожих» проявів знайти було неможливо, то їх вигадували. І це була своєрідна «данина» епосі, що вособлювала острах до будь-яких новацій та змін, без узгодження із вищим керівництвом. Так, 30 липня 1938 р. місцева севастопольська газета «Маяк коммуны» опублікувала статтю «О Херсонесском музее», підписану керівником гуртка з вивчення історії СРСР при міській ВКП(б) й слухачами цього гуртка [27]. Об'єктом критики в ній виявився... О. К. Тахтай, який проводив екскурсію по музею. Враховуючи бібліографічну рідкість газети, наведемо кілька уривків із тексту цього «звинувачення», що передає атмосферу того часу.

«Показывая экспонаты отдела, Тахтай свел все объяснения к описанию отдельных предметов, выхолостил политическую сущность истории, умолчал целый ряд принципиальных вопросов: ни слова не было сказано о классовой борьбе внутри Херсонеса, о борьбе Херсонеса с Византией за свою независимость. Не была показана разница между рабовладельческим и феодальным Херсонесом и т. д. Больше того, по отдельным вопросам Тахтай давал неверные политические установки, ничего общего не имеющие с марксистско-ленинско-сталинским пониманием истории.

Особенно возмутительно, что даже на прямой вопрос слушателей о связи современных фашистско-расовых теорий с материалами раскопок в Херсонесе, что для нас крайне необходимо знать, экскурсовод ответил, что «это прошло мимо музея, что он этого не знает».

Между тем, всем известно, что бывшее вражеское руководство Херсонеса усердно помогало фашистской Германии в распространении теорий готского происхождения найденных при раскопках

Рис. 4. Прием звітно-показової екскурсії науковця Херсонського музею С. І. Греновського. 1938 р. *Зліва направо:* В. П. Лисін, О. К. Тайтай, В. Боголюбов (директор), Лигін, Глазов, Рибальченко, Н. В. Тахтай, А. Колеснікова, доглядач Афанасьєва.

Фото зі збірки НЗХТ.

деформированных черепов. Ни слова об этом мы от экскурсовода так и не добились.

В политических вопросах, которых слегка касался Тахтай, он извращал историю, а своим выражениям придавал иногда прямой антисоветский смысл. Так, например, объясняя походы первых русских князей Игоря, Святослава, Владимира, он старался показать их с неудачной стороны, а взятие Херсонеса Владимиром — как случайность, как результат исключительно предательства в

Рис. 5. На розкопках у Херсонесі. 1937 р. Фото зі збірки НЗХТ.

Херсонесе, а не силы русского оружия, не раз покорявшего и гордую Византию.

<...> Ведя экскурсию по раскопкам, Тахтай, не скрывая иронии, давал нам такие объяснения — «Вот это здание Херсонесского горсовета», «вот прекрасная художественная баня древнего Херсона, которую не мешало бы иметь и сейчас, так как сотрудники музея не имеют бани», Ничего не услышали мы от него об успехах советских археологов, о значении советских раскопок и т. д.

Все эти факты дают нам возможность прямо сказать, что дело ликвидации последствий вражеской работы в Херсонесе до конца не доведено <...>» [27].

Цих звинувачень на рік раніше було б достатньо, щоб знову виявитися під арештом. Та «кроваве колесо» після скажених обертів 1937-го року почало сповільнювати свій хід. Воно вже зробило свою справу. Тому обмежилися обговоренням поведінки О. К. Тахтая на нараді співробітників музею за участю членів гуртка з вивчення історії СРСР. Виступаючи в основному торкалися фактів, наведених у статті, обговорювали «готську проблему», питан-

ня класової боротьби у Херсонесі і висвітлення російської теми в експозиції музею [6, т. 1].

Компромісне вирішення «готської проблеми» запропонував тодішній старший науковий співробітник музею С. Ф. Стржелецький: «Выкинуть готов из Крыма, сказать, что они не были в Крыму, мы не можем. Нам нужно доказать обратное. Готы-германцы, но нам нужно выяснить их путь, их значение, крымский период их истории. Готы в Крыму были ступенью развития крымских народов».

Відповідаючи на критику в свою адресу, О. К. Тахтай відзначив, що не можна іконоборську смуту уявляти як класову боротьбу. Він сказав: «Іконо-

борство є кінець кінцем внутрішньокласова боротьба верхніх класів. Херсонес давав притулок іконоборцям. Але останні не були захисниками селян, а виявились представниками знаті... Походів руських князів було багато. Вже Карл Маркс послався на походи Святослава. Але я не знайшов можливим виривати цитату із контексту, в якому говориться про вигнання руських князів з Дунаю, для того, щоб підкреслити славу руської зброї... Коли говорять про феодалізм, передбачають феодалізм землеробський. Але ж Херсонес місто. Говорити, що в окрузі Херсонеса жили князі, як це відзначає дехто... ризиковано... Феодалізм у Візантії сформувався пізніше, ніж в Європі» [6].

Критика далася взнаки у згаданому вище «Путівникові»: початки розділів були пересипані цитатами, а епіграф про класову боротьбу був узятий безпосередньо з «Історії ВКП(б)» [167, с. 5, 6, 10, 20, 21, 28]. Тому 1939-й — перша половина 1941 рр. пройшли для Олександра Кузьмича більш-менш спокійно. О. К. Тахтай поринає у вивчення культурних нашарувань Херсонеса, його некрополю, займається найбільш цікавими для нього періодами історії міста. Один із них — взяття Корсуня Володимиром. Саме з цією подією

Рис. 6. О. К. Тахтай.
1936–1937 рр.
Фото зі збірки НЗХТ.

Рис. 7. На засіданні музейної ради.
28 лютого 1940 р.
Фото зі збірки НЗХТ.

та перебуванням варягів на Русі пов'язує вчений знахідки двох наконечників до піхов мечів X — початку XI ст. з Херсонського акрополя, що сталися в 1903 та 1905 рр. [188, 44 арк.]. Довгий час працюючи над текстом статті, О. К. Тахтаєв наводив в ній аналогії знахідкам, аналізував їх орнаментацию, визначав їх місце серед старожитностей міста [188, арк. 14–19]. Роздуми щодо використання термінів мечі «варязького» чи «норманського» типу надовго відволікають публікацію цієї роботи, а їх вживання відіграло й негативну роль у долі дослідника [38, с. 5].

1940 р. з'являються кілька публікацій О. К. Тахтаєва у «Кратких сообщениях Института истории материальной культуры АН СССР», присвячених знахідкам із Херсонеса античної епохи [168; 169]. На цей час припадає успішне обстеження поселення кизил-кобинської культури поблизу Балаклави, проведене О. К. Тахтаєвом з не меншою старанністю, ніж дослідження античних та середньовічних пам'яток [220, с. 247–248]. У статті «Остатки раннетаврського поселення близ Балаклавы», написаній 1 лютого 1941 р., він датує пам'ятку раннім етапом кизил-кобинської культури, — в межах XI — VII ст. до н. е., пов'язує, вслід за рядом дослідників, раннетаврське населення з потомками кіммерійців, відзначає певні особливості планування селища [185, 21 арк.]. Дослідження та публікація матеріалів кизил-кобинського поселення вже зовсім не давали спокою майбутньому заступнику директора з наукової роботи музею-заповідника С. Ф. Стржелецькому, який хотів підняти «таврську» проблему в своїй майбутній дисертації. Віддак,

Рис. 8.
Головний корпус
Херсонеського
музею-заповідника.
1940 р.
Фото зі збірки НЗХТ.

на той час доволі «писучий» завідувач фондів О. К. Тахтай став його «особистим» ворогом.

Чимало зусиль доклав О. К. Тахтай у роботі зі студентами-практикантами ряду вузів країни. Чудові поетичні розповіді-екскурсії по руїнах Херсонесу запам'яталися більшості з них назавжди й знайшли відображення в літературі [216, с. 13, 69]. 1941 р. він призначений головним хранителем колекцій. Але невдовзі розпочалася війна.

Страшним смерчем пронеслася вона по долях радянських людей. Вже 25 червня на подвір'ї музею впала перша бомба, що пошкодила музейні будівлі [80, с. 55]. Коли налітали фашистські літаки, співробітники Херсонеського музею ховалися у монастирських льохах, фортечних руїнах та склепах некрополю. Гітлерівці чомусь вважали територію музею важливим військовим об'єктом і нещадно бомбили її з перших днів війни. Часом у воронках від снарядів і бомб помічали рештки оголених стародавніх споруд, господарських ям, траплялися й окремі знахідки. В години затишшя О. К. Тахтай збирав ці рештки і фіксував відомості про знахідки. Інакше бути не могло, адже над столом головного хранителя музею О. К. Тахтая висів лист ватману зі старанно переписаним текстом присяги стародавніх херсонеситів: «Клянусь Зевсом, Геєм, Гелиосом, Девою, богами й богинями олімпійськими, героями, володущими городом, територією й укріпленими пунктами херсонесцев.

Я буду единомышлен о спасении и свободе государства и его граждан и не предам Херсонеса, Керкинитиды, Прекрасной гавани

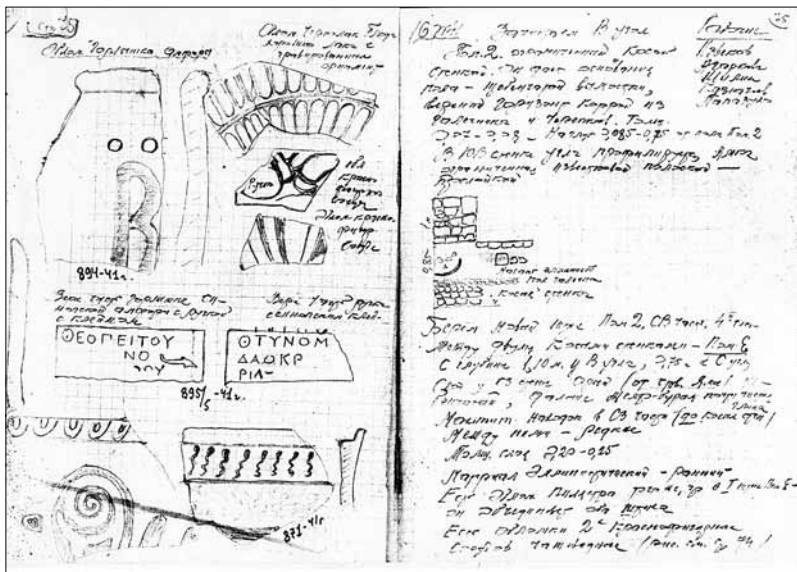

Рис. 9. Сторінки з польового щоденника О. К. Тахтая.
16 червня 1941 р. З Архіву НЗХТ [9, арк. 74–75].

ни й прочих укрепленных пунктов и из остальной территории, которую херсонесцы управляют или управляли, ничего, никому, ни эллину, ни варвару, но буду оберегать все это для херсонесского народа...» [53, с. 217; 54].

Майже весь чоловічий склад співробітників музею ввійшов до ополчення, а фронт, що наближався, вимагав евакуації фондів та архіву. Підготовку до евакуації довелося очолити головному хранителю. Розбиралася експозиція, пакувалися речі з фондів. Ящиків не вистачало, тому з льохів давно знищеного монастиря виймали старі скрині, лагодили їх і накладали латки. У ці скрині пакувалися античні теракоти, крихкий скляний і гончарний посуд, амфори, прикраси, найцінніші мармурові рельєфи, стели, предмети нумізматики тощо. 108 ящиків вагою більше 8 тон з експонатами та архівом музею 18 серпня 1941 р. було завантажено на теплохід «Волга», що направлявся під загрозою нападу німецьких підводних човнів у Поті. Музейні речі до евакуації повіз тоді старший науковий працівник С. Ф. Стржелецький. Про довгу евакуа-

ційну епопею музею існує ціла низка доволі яскравих публікацій [80, с. 32–35].

Під час підготовки до перевезення колекції до О. К. Тахтая підійшов колишній директор музею та колишній «чекіст» І. Д. Максименко, на той час політпрацівник штабу армії, з пропозицією виїхати в евакуацію. Учений відмовився, посилаючись на хворобу дружини і свій похилий вік. І. Д. Максименко наполягав: «Але ж тут буде пекло!». У відповідь він почув: «У кожному пеклі повинен бути свій цербер. І я залишуся таким цербером біля цих святих каменів» [216, с. 10]. О. К. Тахтай залишився, повторюючи свою клятву: «...але буду оберігати все це для херсонського народу...», вірність якій зберіг на все життя.

Потяглися сповнені надлюдської напруги дні оборони Севастополя. У перервах між артнальотами і бомбардуваннями, доглядом за пораненими червоноармійцями, археолог оглядав розкопи, закидав із солдатами землею мозаїчну підлогу елліністичної лазні II ст. до н. е. — видатну пам'ятку античного мистецтва, про яку навіть словом у майбутньому не обмовився фашистам [80, с. 57]. А навколо гинули люди. О. К. Тахтай поховав багатьох зі своїх колег. Та у вцілілих приміщеннях продовжувалася робота.

Під час одного із таких днів, коли будівлі струшували далекі розриви авіабомб, а на стіл падала пилюка зі стелі, від близького розриву здригнулися на стіні два великих портрети Сталіна і Молотова. Наступний вибух міцно сколихнув будинок і один з портретів, що зірвавшись, повис на мотузці, погойдувався ніби маятник. О. К. Тахтай підняв голову, машинально подивився на портрет і, не звертаючись ні до кого, промовив: «Один уже висить...» [44, с. 32]. Музейні працівники, які знаходилися в кабінеті, також подивилися на портрет, що хитався, потім на зібганого над рукописом О. К. Тахтая і промовчали. Але, як виявилось згодом, хтось вкарбував сказане у пам'яті [38, с. 3].

О. К. Тахтай же миттю забув про це і зосереджено писав: «У важкі дні, коли гітлерівці шалено рвалися до Севастополя (7–10 червня 1942 р.), на херсонському некрополі було зроблене відкриття...» [174, арк. 1]. Завдяки таким записам сучасні дослідники отримали зібрані у найважчий час численні наукові факти з археології міста-музею. Так, у квітні і травні 1942 р. за музейним корпусом середньовічного відділу були виявлені два підвальних приміщення, в одному з яких знаходився піфос, груборифлена гончарна амфора, гральна шашка, ланцюжок від лампади й частина бронзового хрестика зі сканим орнаментом, рідкісний бронзо-

вий глек закавказького чи іранського походження, датовані херсо-но-візантійськими монетами X ст. Повідомлення про ці знахідки, згодом викрадені фашистами, О. К. Тахтаї умістив у газеті «Маяк коммуні» на початку травня 1942 р. [171, с. 3]. І хоча йшла війна, севастопольська міська газета відразу ж опублікувала інформацію, що нагадувала захисникам обложеного міста про мирне життя, про багатотисячну історію краю, який вони захищали від загарбників [170, арк. 1–2]. Згодом це повідомлення потрапило і на сторінки наукових видань [175, с. 122–123].

О. К. Тахтаї читав лекції у госпіталях Севастополя. З червоноармійцями на території Херсонесу він не раз проводив бесіди, що глибоко западали в душу кожного: «Товариші! Ця земля-музей, ці камені священні. Бережіть їх, вони ще згодяться нам, скарби зниклого народу» [216, с. 11]. І бійці черговий раз сповіщали про нові знахідки. Так, при спорудженні котловану, під середньовічним культурним шаром, були виявлені залишки стінок двох приміщень елліністичного й римського часу, описані дослідником і датовані ним за знахідками кераміки III – II ст. до н. е. та IV ст. [175, с. 123].

Під час земляних робіт між XV і XVI баштами, з південного боку цитаделі, червоноармійці знайшли біломармурове погруддя жіночого божества висотою 0,6 м. Відразу ж про це було повідомлено О. К. Тахтаї, який переніс його до сховища. При ознайомленні з відмітою від бруду скульптурою вчений атрибував погруддя як зображення Деметри — «хтонічного божества, що ніби виходить із землі». Знахідка скульптури поряд із елліністичним некрополем пояснювалася хранителем музею як зображення Деметри-божественної охоронниці могил. Шкода, що погруддя було також викрадене фашистами [175, с. 123, прим. 5]. Але найбільш видатним відкриттям періоду героїчної оборони Севастополя було дослідження О. К. Тахтаєм невеликого склепу херсонеського некрополя у червні 1942 р. Червоноармійці, що споруджували ходи сполучень, натрапили на квадратну камеру (2,25 × 2,15 м), що лежала під потужним триметровим монолітом скелі. У стінках камери виявилися витесані у скелі шість ніш-лежанок, на яких були розчищені рештки близько десятка поховань. Одне з них супроводжувалося кількома рідкісними для Херсонеса бронзовими орнаментованими пряжками, характерними «для варварського художнього ремесла пізньосарматської доби» [175, с. 123–125, рис. 59, прим. 5; 126, прим. 3]. За знахідками і черепичним закладом входу О. К. Тахтаї відніс час спорудження склепу до складу

херсонеського некрополя пізньоримської пори. Це твердження не суперечило знахідці у закладі однієї з ніш фрагменту мармурового рельєфа із зображенням масок Силена і Менади, що вперше трапилося в Херсонесі [175, с. 123–124, рис. 60]. Щоденникові записи про роботи дали змогу у повоєнні роки опублікувати результати цих робіт, що мали важливе наукове значення, адже самих знахідок у більшості випадків вже не існувало — вони були знищені під час вибухів снарядів чи викрадені загарбниками [38, с. 3].

Як розповідав О. К. Тахтай, перед евакуацією тодішній голова Севастопольського міськвиконкому доручив йому оберігати музей, хоча офіційно хранителем залишався найстарший за віком робітник М. З. Федоров. В останні дні нацистського штурму Севастополя О. К. Тахтай закопав чимало великих стел, уламків скульптур тощо, прикидав землею розчищені розкопи. Його дружина, Ніна Василівна, збрала всю марксистську літературу з музею, склавши до шафи, зверненої до стіни, і пересунула в дальній кутку приміщення. Шафа збереглася аж до приходу воїнів Червоної Армії [6, т. 1, арк. 16].

У перші дні липня О. К. Тахтай допомагав санітарам у догляді за пораненими бійцями, переносив їх у безпечні місця. Наближався драматичний фінал героїчної оборони міста. 4 липня 1942 р. фашистські автоматники довгим ланцюгом прочісували територію стародавнього міста-музею... Це могло бути кінцем... Олександр Кузьмич попрощався з дружиною і пішов до важкопоранених...: «Цербер біля священних каменів» був на своєму посту. Та гітлерівці повелися з «цербером» до банальності просто. Перший німець, який побачив ученого в ополченській гімнатерці, під стволом автомата загнав археолога в колону полонених. Вірогідно, на нього вказали як на «начальника». Під вартою полонених погнали углиб Гераклейського півострова. Там частину розстріляли, а решту, в тому числі й Олександра Кузьмича, близько місяця переганяли із табору в табір під палючим, виснажливим кримським сонцем. Бахчисарай, Сімферополь він бачив тепер очима бранця, невільника і раба. Табори зовсім не були нічим обладнані, навіть зручностями, крім колючого дроту, полонені знаходились під охороною просто неба, кормилися винятково «подаваннями» від населення. Разом із Олександром Кузьмичем опинився один із молодших співробітників музею-заповідника, який свого часу був активістом НКВС (і про це знав Тахтай). Якби археолог його видав, то, звісно ж, покращив би свою долю. Проте цього не сталося. І саме ця людина розповідала, що все надане жалісливими

людьми опухлий з голоду хранитель віддавав наявним у таборі дітям.

У серпні 1942 р. обірваний, брудний, із потрісканими губами, лежав він у пилюці обнесеного колючим дротом двору колишнього радгоспу «Червоний» під Сімферополем [214, с. 216]. На вищій бовваніла постать знеможеного від спеки гітлерівця у сталевій касці. Якись жінки кидали полоненим через загорожу цукрові буряки [38, с. 3]. Він не став збирати буряки. Після баланди нестерпно різало у хворому шлунку, мучила печія... Та почувся шум мотора. У двір заїхав відкритий автомобіль і офіцер-німець через перекладача повідомив, що місцеві українці вільні й можуть розходитися по домівках. Шлях додому пролягав через Сімферополь і Олександр Кузьмич вирушив у той бік. Щоб легше було йти й не так допікало сонце, накрив голову листком лопуха і видобув із пам'яті вислів: «Ходячи по землі, слід обертатися в небесах». Але думки не вабило божественне.

Через певний час удалині засиніли гори. За ними було море і Херсонес. Він ішов у той бік. Туди полинули його думки і від цього стало легше. На шляху до Севастополя, у Сімферополі, директор краєзнавчого музею О. І. Полканов, що залишився в Криму для збереження зібрання обласного музею [80, с. 60–61, 74–76], давній знайомий О. К. Тахтає, порадив звернутися у айнзацштаб А. Розенберга, що натоді відав усіма музеями й іншими культурними закладами Криму. Для роботи в Херсонесі айнзацштабу були потрібні спеціалісти [214, с. 216].

Через кілька днів з допомогою Полканова Олександр Кузьмич пройшов перевірку в СД і отримав необхідні документи. У них значилося, що він професор, доглядач Херсонеського музею. Керівникові сімферопольської групи айнзацштабу Вайсману, який видав документи, і доктору археології німцеві Штампу, Олександр Кузьмич сказав, що він не має звання професора. Але гітлерівці просто розсміялися [38, с. 3]: «Нічого, гер професор. Це для надання вам авторитету. А отримувати будете пайок солдата фатерлянда».

Так потекли археологічні будні в окупації. О. К. Тахтає пішки попрямував у Севастополь. Місто лежало в суцільних руїнах. У Херсонесі пройшли за цей час істотні переміни. Дружину Тахтає Ніну Василівну німці 5 липня 1942 р. викинули з квартири. Рукописи, звіти про розкопки часу оборони Севастополя, рідкісні знахідки цього періоду, що знаходилися в квартирі, зникли. Повідомляли, що кімнати «обчистив» ад'ютант командира місцевої вій-

ської частини Лансдорф, син колишнього російського міністра іноземних справ, великий любитель старожитностей і колекціонер [10, арк. 61]. Напевне, на його совісті було й викрадення згаданих вище знахідок 1942 р. та інших культурних цінностей.

Музей засмучував своїм виглядом. У соборі чорніли проломи від розривів німецьких снарядів. Навкруги лежали розбиті піфоси. Фондосховище займали військовополонені робітники... Та поступово Олександр Кузьмич довів все до ладу. Разом із дружиною він жив на території музею [4, с. 175]. Ортскомендант Севастополя полковник Ганш виявився шанувальником історії і, за його словами, автором книги «Історія Севастополя як фортеці», добре знав російську мову, яку вивчив у полоні за Першої світової війни. З ним вільно можна було спілкуватись. Крім того, Ганш виконував обов'язки уповноваженого айнзацштабу і виділяв для роботи в музеї солдатів. З їх допомогою Олександр Кузьмич навіть проводив розкопки.

При обстеженні воронки від розривів бомб О. К. Тахтаєм знайдена вапнякова надгробна стела римського часу, між собором і маяком виявлені рештки кількох стін будівлі [175, с. 126–127, рис. 61]. Під мармуровим настилом підлоги базиліки V ст. поблизу собору [19, с. 90], пошкодженої вибухом, була виявлена гробниця з кількома похованнями, споруджена на нашаруваннях римського часу [175, с. 127]. В одній із воронки на головній вулиці Херсону, поряд із елліністичною громадською будівлею, О. К. Тахтаєв дослідив ділянку пізньосередньовічної ливнівки, що вела до басейну для збирання дощової води [175, с. 128]. Роботи, пов'язані з прибиранням розкопаних руїн, також давали результати. У середньовічному приміщенні № 2 VII кварталу Херсону була досліджена яма-льох, на III-й поздовжній вулиці — знайдена мармурова плита середини II ст. н. е. з 13-ти рядками грецького напису одного із декретів римського часу [175, с. 129]. 1943-й — початок 1944 рр. також принесли нові знахідки. Виявлена каплиця початку II тис. н. е., у льоху флігеля колишньої монастирської лазні знайдено чимало ранньосередньовічних знахідок і бронзову піалу з арабським написом, а в день початку штурму Севастополя радянськими військами — виявлене золоте скроневе кільце XII – XIII ст. [175, с. 131, рис. 62]. О. К. Тахтаєв обстежував й околиці міста. Біля с. Новий Шулі, поблизу Інкермана, німецькі солдати копали ходи сполучень. Саме в них на південному схилі гори «Цукрова голівка», траншеї оголили нашарування з ліпною керамікою, яку археолог визначив як кизил-кобинську, відзначивши, таким

чином, уже третій пункт цієї культури на території Севастополя й околиць [175, с. 129–130].

Вищі чини рейху, які приїздили до Севастополя, вважали за потрібне відвідати залишки Херсонесу. Крім О. К. Тахтая, майже нікого з наукових співробітників там не було і йому доводилося супроводжувати у музейних руїнах Розенберга, маршала Антонеску, адмірала Шпрее. Ортскомендант Ганш зустрічав гостей із оркестром. Потім скажуть, що це робив О. К. Тахтай [38, с. 3]. Окрім фашистських очільників, музей відвідали і кілька німецьких колег-археологів — Герке, Карстен, Рейгардт, котрі відзначили професійну компетентність і старанність О. К. Тахтая у збереженні пам'яток. Пунктуальний «професор» імпував ортскоменданту, і він вручив йому бронзову медаль «Для народів Сходу». Та Олександр Кузьмич уважав, що скоро місто буде звільнене і повернеться НКВД, а там знову почнуться арешти. Тому подружжя невдовзі викинуло медаль подалі в море [6, т. 1, арк. 17–19].

Завдяки розміщенню Херсонеса на околиці, О. К. Тахтай мав змогу діяти самостійно. Він пише літопис археологічних відкриттів і знахідок років війни у музеї [182], готує чернетки статей «Новий грецький напис з Херсонесу Римської доби» [176, с. 58–60], «Мармуровий стовпчик із зображенням «виноградаря» [174, 39 арк.], «Нова пізньосередньовічна каплиця у Херсонесі», які у повоєнний час готувалися до публікації. Але не тільки науковими пошуками займався О. К. Тахтай. Широко відома його діяльність як охоронця скарбів тисячолітнього Херсонесу.

Коли в Херсонесі «господарювали» фашисти, старий хранитель фондів сміливо зупиняв мародерів. У книзі В. Шевченка знаходимо наступні рядки: «Варварство фашистів робило старого вченого безстрашним. Він кричав на німецьких командирів, вимагаючи вгамувати солдатів. Побачивши в руках солдата музейну річ, він ішов прямо на нього, хапав за руки грабіжника і буквально вихоплював її у приголомшеного від несподіванки німця. Гітлерівці дивувалися настійливості старого, вважаючи його диваком і маніяком [216, с. 78–79].

Якось О. К. Тахтай натрапив у фашистів на два ящика з написом: «Покорителю Крима барону фон-Манштейну», — підготовлених до відправки в Німеччину. В одному з них знаходилась мармурова плита II–III ст. н. е. із зображенням грифона, в іншому — мармурова капітель колони з аканфом IV ст. до н. е. [80, с. 61, 62–63]. Олександр Кузьмич умовив Ганша не відривати предмети від їхнього історичного середовища. Можливо, допоміг презент у

вигляді якоїсь дрібнички римської доби, але ящики залишилися у Херсонесі. Дехто стверджував, що німці просто забули ці ящики, поспішаючи при відступі. Як би там не було, але голова Севастопольської міськради В. П. Єфремов змушений був констатувати: «Цінності, які залишилися, збережені» [38, с. 3, 5].

Після визволення Севастополя у Херсонес поверталися музейні працівники. Їх гостинно (як на той час) зустрічав О. К. Тахтай. За старим ученим поступово закріплювалось прізвисько «рятівника Херсонесу». Письменниця Ольга Берггольц у нарисі «Севастополь» [21, с. 135–138] і лєнінградський музеєзнавець Володимир Шевченко у книзі «Скарби зниклих міст» [216, с. 10, 79, 81, 83, 84] опоетизували образ хранителя. Відзначаючись винятковою об'єктивністю, О. Ф. Берггольц на всю країну сповістила про те, що О. К. Тахтай був вірним своїй клятві, зберігши священі руїни стародавнього міста. У збереженні музею значна заслуга належала також багатьом іншим працівникам. Дехто з них загинув у роки війни — М. З. Федоров, І. І. Гудзь, Анашева, В. П. Лісін та ін. [80, с. 63]. Частина ж — без окупантів за спиною — зберігала колекції у глибокому, хоча й холодному та голодному Уралі чи Сибіру, — І. Д. Максименко, С. Ф. Стржелецький, Ю. Ю. Марті [216, с. 84], і, як відомо, за винятком першого, не залучалися до військової служби та допомоги діючій армії. Колеги могли б розуміти, що разом робили загальну і необхідну справу, але жага слави і, як на погляд декого, необхідність встановлення історичної правди для носіїв партійних білетів, все ж призвели до трагедії.

У 1944–1946 рр. Херсонеський музей відбудовувався. Лагодили стіни і дах будівель, розчищали розкопи, розбирали бомбосховища з уламків колон і плит візантійських базилік, клеїли потрошену кераміку, створювали нову експозицію і фондосховища. Роботи було надзвичайно багато. Та колектив музею із честю вийшов з випробувань у ті важкі роки. Разом із відбудовою налагодилася і видавнича робота музею — почав знову виходити «Херсонеський збірник» — видання наукових праць співробітників музею-заповідника [219, с. XXVIII].

НКВС Олександра Кузьмича не чіпав. Він спокійно писав статті до наукових видань. Медаль «Для народів Сходу» лежала на дні Херсонеської бухти. У 1944 р. О. К. Тахтай завершує рукопис статті «Літопис археологічних робіт і знахідок у Херсонесі за 1942–1944 рр.», до якої заносить майже всі відомі йому періоду війни [182]. З невеликими скороченнями робота була опублікована у столичному академічному виданні [175, с. 122–131]. Слідом за нею

до Інституту історії матеріальної культури АН СРСР направляється рукопис другої статті «Новий напис із Херсонеса Таврійського II ст. н. е.», в якій автор публікує знайдений у 1943 р. уламок мармурової стели середини II ст. з декретом «часу Флавіїв» римської ранньоімператорської епохи [176].

Восени 1944 р. випадково на Гераклеїському півострові були знайдені два скарби срібних та мідних монет Херсонесу IV–II ст. до н. е., що виявилися схороненими в кінці II ст. до н. е. за «Мітрідатової епохи» історії Херсонесу. Перше повідомлення про знахідки Стрілецького і Камишевського скарбів О. К. Тахтай написав для місцевої газети «Маяк коммуны», котра опублікувала його 1947 р. [172]. А для «Херсонеського збірника» (вип. IV) він підготував публікацію їх складу, ввів ці яскраві нумізматичні комплекси до наукового обігу [179]. У цій публікації Олександр Кузьмич показав свої знання нумізматичної літератури і пов'язав знахідки з конкретною історичною обстановкою у Херсонеській окрузі часу походів Діюфанта [179, с. 125].

У той же четвертий випуск «Херсонеського збірника» О. К. Тахтай надав повідомлення про досліджену навесні 1939 р. ділянку ранньосередньовічного водогону на південь від слобідки Вакулинчука, на горі над Туровським схилом Херсонеської балки. Досліджена у будівельній траншеї частина водогону з гончарних жолобів із перекриттям з кам'яних плиток розглядалася археологом як початок вивчення проблеми водопостачання Херсонеса й іригації Гераклеїського півострова у давнину. О. К. Тахтай виділяв два будівельних періоди у спорудженні водопостачальної системи [180]. Але найяскравішою публікацією автора в цьому виданні виявилася стаття про розкопки ділянки Херсонеського некрополя у 1937 р. Вона добре ілюстрована і й наразі є важливим джерелом для сучасних дослідників поховальних пам'яток міста [181].

Та не тільки статті і публікації готував О. К. Тахтай. 1945 р. він пише тези доповіді на одну із наукових конференцій, присвячені питанням раннього християнства у Херсонесі в зв'язку з його варваризацією [178, 9, 29 арк.]. На масовому матеріалі керамічних теракотових світильників з поховань, щиток і плічки яких орнаментовані радіально розміщеними своєрідними променями, він простежує появу символічно-функціонального зображення «світла істинного», а світильники у могилах некрополя кінця II — першої половини III ст. н. е. розглядає як носії «світла незаходячого» у ранньохристиянських уявленнях населення Херсонесу [178, арк. 4–5]. Причинами розповсюдження християнства в місті О. К. Тах-

тай вважав переселення до Херсонесу римських вигнанців-християн, готські набіги і варваризацію населення [178, арк. 5].

Поряд із науковою діяльністю вченому доводилося вирішувати й суто практичні завдання, насамперед, готувати нові експозиції та виставки. Тематична структура однієї з таких виставок «Херсонес – Корсунь і Стародавня Русь» збереглася [177, 6 арк.]. Її текст рясніє висловами Й. В. Сталіна, за якими вже йдуть цитати з О. М. Горького («Херсонес Таврический был одним из ярких цветков греческой культуры»), К. Маркса («Золотой мост между Востоком и Западом») та ін., підібрані зі знанням як праць марксистських «класиків», так і художньої літератури [177, арк. 1–3]. Структура, незважаючи на необхідність показу взяття Корсуня руськими дружинниками, перш за все, розкриває позитивні сторони взаємовідносин приморського міста з Руссю — розвиток торгових і культурних взаємозв'язків, господарські і культурні запозичення тощо.

1947-й — початок 1949 рр. виявляються для О. К. Тахтая найбільш плідними у науковому відношенні. Він працює над рукописом великого нарису з історії вивчення середньовічного Херсонесу. Історіографічні розробки вченого мають і в наш час певне значення, адже останній оперував фактами, невідомими дослідникам, чи документами, що загинули у полум'ї війни. Текст цього нарису зберігся [187, 94 арк.]. Дещо раніше О. К. Тахтай готує новий варіант тексту статті «Мармуровий стовпчик Херсонеського музею із зображенням «виноградаря», котра присвячена публікації мармурової деталі вітварної прегради V–VI ст. н. е. [184]. Пише кілька заміток, в одній із яких вводить до наукового обігу інформацію про ще одне кизил-кобинське поселення біля Козачої Бухти [183, арк. 1–2 зв.], повертається до вивчення орнаменталізації наконечників піхов мечів із Херсонеського акрополю [188, 11 арк.], але полишає рукопис, розуміючи передчасність його публікації.

Минав час. Інколи виникали на науковому «фронті» Херсонеського музею «бої» місцевого значення. Молодші співробітники «пощипували» Олександра Кузьмича, звинувачували навіть в опортунізмі. Підставою послужив обережний висновок археолога, зроблений під час опису горщика [38, с. 5]. Але О. К. Тахтаю було не до дрібниць. Археолог задумав захистити кандидатську дисертацію. Тема великої роботи виросла з невеликої, але цікавої статті «Деякі риси культурно-етнічної спорідненості Криму і Нижньодніпровського Лівобережжя у доскіфську епоху», написаної 1948 р. [190]. В ній учений розглядав пам'ятки Херсонщини і

Криму, об'єднані автором до групи кіммерійських (кизил-кобинських), використовуючи дані своїх розвідок 1931–1933 рр. та наступних досліджень у Криму. На сесії з історії Криму, проведеній Кримською філією АН СРСР у тому ж році, він виступив із доповіддю про ранньотаврське поселення кизил-кобинської культури у Балаклаві, уточнюючи його дату VIII–VII ст. до н. е., що було схвально зустрінuto присутніми дослідниками [220, с. 248]. Темою дисертації О. К. Тахтай обрав «Культурно-етнічну спільність Криму і Нижнього Придніпров'я у доскіфську епоху». Перший розділ роботи був написаний уже 1948 р. Він включав історіографічний нарис та огляд джерел за темою, а також коротку характеристику пам'яток зазначеного регіону [189, арк. 1–9]. На початку 1949 р. О. К. Тахтай розпочав роботу й над великою та складною статтею «Херсонес і Сармати», призначеною для публікації в одному з періодичних археологічних видань [186, 22 арк.]. Така активність уже зовсім «не сприяла» планам майбутнього визначного дослідника Херсонесу С. Ф. Стржелецького. І він підготував до цілеспрямованого «удару».

Саме в цей час Й. В. Сталін розгорнув нову кампанію проти піднесеного духом перемоги у війні народу. Тепер вона називалася «боротьбою із космополітизмом». І така «боротьба» розгорнулася по всьому фронту, «скидаючи» рознарядки чи не на всі області країни. На Крим також прийшло «завдання» швидко знайти 3–5 бажано відомих «космополітів». А чергові політичні гоніння підсилювалися спуском «залізної завіси» на кордонах новостворюваного табору маріонеткових «соціалістичних держав».

Ось коли були використані давні образи, незадоволеність чиеюсь славою. З особливою гостротою ці протиріччя постали у колективі Херсонеського музею-заповідника. Адже, крім «цербера» біля священних каменів стародавнього міста, в роки війни були й інші хранителі колекцій музею, які забезпечили їх вивіз за тисячі кілометрів від фронту, збереженість у тилу. Мабуть, за інших обставин «слави» вистачило б на всіх. Та трапилось так, що в 1949 р. країна знала лише про О. К. Тахтая. Це й прискорило вирішення питання про усунення старого хранителя. Та цікаво, що широко громадськість дізналася про евакуаційну епопею музею лише більше ніж через 20 років потому [79, с. 35].

«Початок» трагедії визрівав ще 1938 р., коли О. К. Тахтай був взятий на приціл організаторів репресій. Через десять років коло со фортуни повернулося «репресіями 40-х» і втягло Олександра Кузьмича у свої немилосердні жорна.

У лютому 1949 р. С. Ф. Стржелецький, на той час вже заступник директора музею-заповідника, написав розгромну лист-статтю «Під крилом безвідповідальних товаришів з Ленвідаву», в якій звинувачував В. Шевченка, автора «Скарбів зниклих міст», у неправдивому висвітленні історії евакуації Херсонеського музею і помилковому приписуванні О. К. Тахтаю слави рятівника пам'яток під час окупації [140]. «Рятівником» Херсонесу (зважаючи на героїчне перебування у Свердловську) він, безперечно, вважав себе, а конкурентів на шляху підготовки дисертаційного дослідження у провінційному музеї-заповіднику не бажав мати. У квітні того ж року на ім'я секретаря Кримського обкому партії від члена ВКП(б) К. надійшла доповідна записка про те, що у період німецької окупації О. К. Тахтай виявив себе як зрадник Батьківщини. Відбудовуючи музей, працював на німців, приймав у музей високопоставлених фашистів: «Треба припинити популяризацію зрадника Батьківщини, викрити космополітичні погляди Тахтає і його захисників», — йшлося у доповідній [6, т. 1].

Наказом директора музею у травні 1949 р. О. К. Тахтає було звільнено з роботи. З цього приводу колеги майже одностайно засудили «недостойну» поведінку хранителя, поставили крапки над «і» в складному періоді історії установи, і тим самим вирішили подальшу долю вченого. На його заяву заступник завідуючого відділом пропаганди й агітації Кримського обкому ВКП(б) відповів: «...Зняті Ви з роботи правильно. Правильність зняття Вас з роботи підтверджує і Комітет у справах культурно-просвітніх установ при Раді Міністрів РРФСР» [6, т. 1].

Спланована акція продовжувалася. У червні сімферопольський горе-«історик», колишній НКВДист, «списаний» із органів задля контролю над гуманітарною наукою на півострові, молодший науковий співробітник місцевого відділення Академії П. М. Надінський, котрий згодом присвятив аж до 70 сторінок описові історії Криму з найдавніших часів до середньовіччя у великій оглядовій «праці» «Очерки по истории Крыма» [107, с. 7–76], підготував близьконауковий допис «Против извращения исторического прошлого Крыма и об очередных задачах крымских историков», примірник якого невіпадково потрапив до кримінальної справи О. К. Тахтає [108, т. 1, арк. 231–261]. Наведемо деякі рядки з цього «опусу», створеного згідно волі вождя «науковцем»-флюгером.

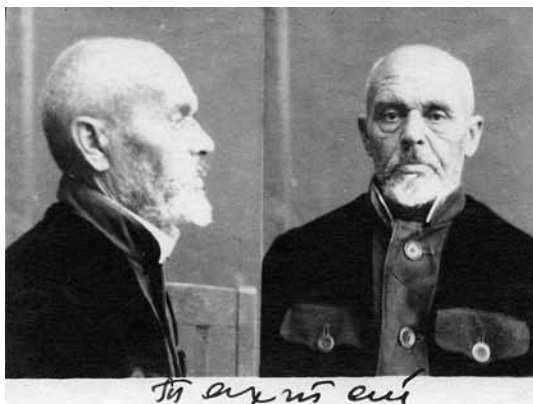
«Інтереси соціалістичної Батьківщини потребують до кінця виявити носіїв і пропагандистів контрреволюційних ідей космо-

політизму... Космополітизм служить досить зручною ширмою, за яку ховаються зрадники Батьківщини. Прикладом може бути вчинок наукового співробітника Херсонського музею Тахтаєва [108, арк. 237, 238]. Відкидаючи емоції і різкі оцінки, зі змісту допису з'ясовується, що у період окупації О. К. Тахтаєв і його дружина «енергійно взялись за відбудову музею, зруйнованого фашистськими бомбардуваннями», «за короткий час зуміли відбудувати музей і організувати в ньому виставку». Неправдою у цьому звинуваченні було те, що «музей став центром фашистської пропаганди». Завершуючи статтю, Надінський поставив завдання перед істориками Криму: «<...> Ми повинні вивчати і висвітлювати історію Криму, як історію російського Криму, як історію віддавна російської землі... Історики Криму повинні повести рішучу боротьбу проти космополітизму, буржуазного об'єктивізму й аполітичності, під прикриттям яких часто ховаються противники марксистсько-ленінського вчення <...> ідейна спрямованість, більшовицька партійність повинні стати невід'ємним правилом у нашій науковій роботі <...>» [108, арк. 256–261].

І одним з перших проявів боротьби з новими «ворогами» у Криму було притягнення до відповідальності О. К. Тахтаєва, що зовсім не вписувався у пропоновані установки. «Спливла» бронзова медаль «Для народів Сходу». Вона стала залізним доказом космополітизму. 27 серпня 1949 р. Олександра Кузьмича арештували [214, с. 203]. Під час обшуку у нього не знайшли ніяких компроментуючих матеріалів, тому вилучили рукописи наукових робіт. 4 жовтня 1949 р. слідчий призначив за ними експертизу. На вирішення експертів були поставлені наступні питання: а) дати політичну оцінку рукописам Тахтаєва; б) чи мали місце в рукописах перекручення і підтасовка історичних фактів в інтересах антинаукової «норманської» теорії; в) визначити, чи є в рукописах елементи оправдання фашистських агресорів і виступи проти радянської науки» [44, с. 49–50].

Для встановлення істини по справі слідчий мав право з'ясовувати будь-які питання. Але тут вони не відносилися до предмету доводження. Так як О. К. Тахтаєв був притягнутий до кримінальної відповідальності за статтю 58-10, ч. 2 КК РРФСР, — «пропаганда або агітація, яка містила заклик до повалення Радянської влади», то й питання повинні були бути задані у відвідності з диспозицією цієї статті, а саме: чи є така пропаганда у працях Тахтаєва. Але це питання задане не було, бо відповідь виявилася б однозначною: статті вченого ніякої пропаганди не містили.

Рис. 10. Фото
О. К. Тахтая. 1949 р.
За архівною кримі-
нальною справою.
ПКМБК 70152, Ф 7404.

Що ж знайшли експерти — кандидати історичних наук П. М. Шульц, О. І. Неделін та залучений до експертизи молодший науковий співробітник відділу археології Криму Інституту археології АН УРСР О. І. Домбровський (1914–1994). Експерти вбачили космополітизм у фразі: «Люблю російське, «руське» оскільки еллінізоване (візантизоване)» зі щоденника О. К. Тахтая початку 1920-х рр. [160, арк. 6]. Український буржуазний націоналізм віднайшли у роботі «Сковорода як епікуреєць», а саме в його твердженні, що «Україна – Русь» є «спадкоємицею» Еллади [197, арк. 10, 34]. Насправді, О. К. Тахтай у 1922 р., відзначаючи духовну, культурну спадщину, писав про те, що Сковорода розвинув учення Епікура, пішов далі від нього.

У рукописі «Наконечники піхов мечів Херсонеського музею» експерти вбачили обґрунтування права гітлерівців на Крим. Був знайдений і прихований випад проти радянської науки у фразі О. К. Тахтая: «В міру того, як радянська історична наука відходить від голих історичних схем». У результаті експерти прийшли до висновку, що роботи О. К. Тахтая характеризуються певними проявами космополітизму, українського буржуазного націоналізму, містять відголоски «норманської» антинаукової теорії і завуальований випад проти радянської історичної науки. Як згадував О. І. Домбровський, на експертну групу кримських археологів здійснювався відчутний тиск не тільки слідчим, а й академічним науковим керівництвом у прискоренні підготовки висновку по переглянутих рукописах. Адже, у разі з виправданням літнього

О. К. Тахтая, на черзі мав бути хтось інший, і, можливо, молодший.

При допитах свідків згадали і давню репліку відносно портрета, що повис. Тепер у чужих вустах вона звучала так: «Один повісився, тепер черга за другим» [38, с. 5]. А коли Олександра Кузьмича заарештували й був винесений вирок, то в ньому й зовсім усе трансформувалося.

Гадані й негадані «гріхи» археолога перераховувалися у вироківі. Виявилося, що в 1938 р. він допустив «наклепницький випад на радянську дійсність», про що писала газета «Маяк коммуну». Доказ «випаду» — вирізка з газети була додана до матеріалів справи. З приводу портрета, що зірвався зі стіни, у вироківі говорилося, що О. К. Тахтай «допустив антирадянський випад по відношенню до одного з керівників партії й уряду». В результаті, за «зносини в контрреволюційних цілях з іноземною державою або окремими її представниками» (ст. 58-3) і «роботу у фашистів на посаді директора», а також «агітацію, яка містила заклик до повалення Радянської влади» (ст. 58-10, ч. 2 КК РРФСР), Олександра Кузьмича засудили на 25 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах. Засідання судової колегії з кримінальних справ Кримського обласного суду, що винесла вирок, відбулося 11 листопада 1949 р. Судова колегія з кримінальних справ Верховного Суду РРФСР касаційну скаргу О. К. Тахтая залишила без задоволення [6, т. 1].

У 1951 р. в зв'язку зі скаргою дружини на вирок справу розглядав помічник прокурора Кримської області. Він дійшов висновку, що «Тахтай як на попередньому, так і на судовому слідстві намагався злочинну роботу прикрити тим, що для нього, мовляв, наука понад усе. І що він служив при німцях не на німців, а на Херсонес. Намагався заховатися в «теорію», властиву космополітам, а саме — наука нібито не знає меж». У винесенні протесту на вирок помічник прокурора відмовив [38, с. 5]. Усі ці рішення були прийняті всупереч керівному роз'ясненню Пленуму Верховного Суду СРСР від 25 листопада 1943 р. про те, що спеціалісти, які займалися в період окупації своєю професійною діяльністю (лікарі, агрономи, інженери, вчителі і т. ін.), не підпадають притягненню до кримінальної відповідальності.

На завершення наведеного вище, додамо кілька рядків з уже опублікованих спогадів Є. В. Веймарна (1905–1990) — відомого кримського археолога, кандидата історичних наук, дослідника ранньосередньовічних пам'яток гірського Криму та Мангупсько-

го городища: «[С. Ф.] Стржелецький досліджував клери Херсонесу. Вважалося, що це таке відкриття, що за нього необхідно давати докторську... Але спочатку необхідно було стати кандидатом. І він подав на наш сектор неоліту і бронзи [Інституту археології АН СРСР] кандидатську дисертацію по Балаклавському поселенню, але Т. С. Пасек цю роботу не пропустила. Довелося клери захищати як кандидатську. Таким чином, Стржелецький не тільки прибрав зі свого шляху Тахтая, а й намагався привласнити його матеріали» [31]. Ще різкіші вислови з цього приводу містяться у відгуці на перший варіант нариса про О. К. Тахтая [44], що належав перу відомого московського археолога О. О. Формозова (1928–2009), який уважав саме очільника наукової частини Херсонеського музею-заповідника у ті роки винуватцем репресій щодо старшого колеги [210, с. 250; 211].

Донецький період. Покарання О. К. Тахтай відбував в Углицькому таборі. Оскільки він добре знав латину, то його використовували як реєстратора у табірній медчастині. До своєї роботи, за висновком начальника табору, — «відносився чесно й сумлінно» [80, с. 63]. У рідкісні хвилини відпочинку, для зняття нервової напруги, подумки повертався до своїх наукових праць, іноді збирав стародавні черепки на території споруджуваних об'єктів, дещо нотував на майбутнє.

Ніна Василівна кілька десятків разів писала до різних інстанцій про необґрунтований вирок суду. Одного листа 11 грудня 1953 р. вона направила безпосередньо К. Є. Ворошилову, до якого додала останні, такі дорогі їй, окремі відбитки наукових праць чоловіка з авторськими виправленнями. Ці унікальні реліквії епохи зберіглися у додатках до справи і 1990 р. стали експонатами Полтавського краєзнавчого музею. Один із них — репринтно відтворений у додатку до цього видання [44, с. 52].

1953 р. помер Сталін. Розпочалася відлига, доволі обережна і несмілива. Взялися за перегляд справ «сталінського періоду», яких було надто багато. Переглядали їх поспіхом, нашвидку. Так само поспіхом і нашвидку погортали справу Олександра Кузьмича. «...Нагороджений... проводив контрреволюційну діяльність... зводив наклепи на радянську дійсність... на одного з керівників КПРС... ганьбив радянський уряд. Матеріалами справи вина осужденого повністю доведена, суд правильно кваліфікував дії осужденого по ст. ст.... але, враховуючи, що осуждений О. К. Тахтай судиться вперше, має похилий вік — 63 роки й обрана йому міра покарання суворі — Президія Верховного суду УРСР постановляє:

протест голови Верховного суду УРСР задовольнити, вирок Кримського обласного суду від 11 листопада 1949 року й ухвалу судової колегії Верховного Суду РРФСР від 3/1-1950 року змінити, вважати Тахтая Олександра Кузьмича засудженим до позбавлення волі у виправно-трудовах таборах на десять років. У останній частині вирок обласного суду й ухвалу Верховного суду залишити в силі. 21 листопада 1954 р.» [38, с. 5]. Чи не від таких рішень народ міцно засвоїв правило про те, що «закон, як дишло». Далі цього «дишла» беззаконня уже ніхто не повертав.

Але йшов час. 29 жовтня 1955 р. О. К. Тахтай був достроково звільнений (амністований) і судимість з нього була знята. Можливо, допоміг і згаданий лист Ніни Василівни. Але до повної реабілітації справа не дійшла. Відпущеному на волю вченому «рекомендували» шукати нового життя на будовах відроджуваного Донбасу. Дружина, переїхавши у Донецьк, підшуквала квартиру і старі залишилися доживати у шахтарському місті [80, с. 63].

Так склалося, що навесні 1956 р. до кабінету директора Донецького краєзнавчого музею Т. О. Шаповалова (1925–2010) [92, с. 202] ввійшов сухорлявий дідусь із акуратно підстриженою борідкою. Допитливі очі враз помітили на столі купу палеолітичних кремєнів, кілька горщиків. Коротко відрекомендувався: «Я — археолог Тахтай». Молодому досліднику це ім'я було відомим. У кількох словах О. К. Тахтай розповів про свою долю і звернувся з проханням надати хоча б якусь роботу. Звісно ж, Тихон Олексійович спочатку завагався. Майже всі вакансії були зайняті. Але, розуміючи, що має справу з відомим спеціалістом, порадив зайти через кілька днів. Він прийняв на той час досить сміливе рішення зарахувати Олександра Кузьмича на роботу як археолога музею. Деякий час О. К. Тахтай працював на посаді молодшого наукового співробітника, через рік зайняв тимчасово посаду науковця у відділі історії дожовтневого періоду музею [7]. Співробітництво з музеєм продовжувалось аж до 1963 р., хоча в штаті краєзнавчої просвітньої установи вчений перебував лише до 1959 р. Далася взнаки зміна керівництва (Т. О. Шаповалов перейшов на роботу викладачем до Донецького університету) і стан здоров'я археолога.

У музеї О. К. Тахтай розбирав понівичені війною колекції, інвентаризував та описував їх. З великою відповідальністю ставився до відряджень, з яких привозив численні експонати. Так, 5–6 липня 1956 р. він виїздив до сс. Андріївки та Федорівки для обстеження археологічних пам'яток, багато разів обходив околиці Донецька у пошуках нових знахідок [44, с. 53].

У 1957 р. О. К. Тахтаї розпочав підготовку великої роботи про археологічні пам'ятки Донеччини. Рукопис археологічної карти Донбасу «Прошлое Донецкой области. Историко-археологический очерк» був підготовлений автором уже 1961 року. П. М. Шульц, що завітав до подружжя Тахтаї, уважав роботу вже готовою до публікації [220, с. 248].

Наприкінці 1950-х рр. Олександр Кузьмич підготував велику статтю про знайдений у 1954 р. комплекс поховання середини – другої половини IX ст. в околицях м. Чистякове (у той час – м. Торез). Існували кілька варіантів цієї статті в рукописі – російськомовний та україномовний. У травні 1958 р. останній рукопис був надісланий до Києва в редакцію журналу «Археологія». Та завелика за об'ємом робота співробітника провінційного музею, до того ж колишнього репресованого, за перестрашування партійних функціонерів від науки, дістала негативну рецензію і як звіт була направлена до Наукового архіву Інституту археології НАН України [192, 26 арк.], де зберігається і сьогодні [194, с. 160, коментар О. В. Комара]. Статтю було видано лише у 1999 р. (через понад 35 років після смері вченого) зусиллями київського археолога О. В. Комара [194].

З невеликого кола дослідників — Д. С. Цвейбель, О. К. Тахтаї та Т. О. Шаповалова — розпочалося повоєнне зростання донецького археологічного осередку в Україні, пізніше представленого групою талановитих дослідників. А в кінці 1950-х рр. Олександр Кузьмич був для перших із них і радником, і вчителем, і вірним товаришем. О. К. Тахтаї брав участь у побудові експозиції, обговоренні текстів екскурсій, тематико-експозиційних планів виставок, путівників, консультував співробітників фондів. Щоліта збирався у розвідки та брав участь в археологічних експедиціях на Донеччині.

На одному із засідань правління Одеського археологічного товариства восени 1959 р. О. К. Тахтаї було обрано його дійсним членом [137, с. 6]. Щороку з Одеси надходили запрошення на зібрання-конференції товариства. На перше поїхати не вдалося, поїзди на друге завадила хвороба. Третє планувалося у вересні-жовтні 1963 р. в Криму (Керч, Феодосія, Севастополь і Сімферополь) [71, с. 191, 193]. Сюди вже необхідно було їхати. Звали колеги, друзі, що не полишили старого археолога. О. К. Тахтаї розпочав підготовку великої доповіді.

Під час роботи в музеї Олександр Кузьмич звернув увагу на доставлену з с. Ольховчик у 1950 р. кам'яну скульптуру [114, с. 145–

146]. Підквадратний кам'яний моноліт пірамідальної форми був прикрашений чималою кількістю зображень — гривна, шолом, каптан, пояс, лук, кинджал, сокира і канчук, характерний малюнок людського обличчя зі звисаючими у вигляді підкови вусами, свідчили про те, що до музею надійшла унікальна скульптура скіфського часу, яка прикрашала насип над могилою знатного воїна VI ст. до н. е. [135, с. 32, 94, рис. 15]. Вчений проаналізував іконографію стели, відшукав ряд аналогій до неї і вирішив підготувати наукове повідомлення про стародавній витвір мистецтва в академічній збірці «Археологія». Статтю прийняли до друку, хоча певним чином її затримував О. І. Тереножкін. Вона побачила світ уже після смерті О. К. Тахтая в 1964 р. [204, с. 205–207; див. також: 23, с. 46, рис. 4: 3; 115, с. 28, 81, 83, рис. 48, № 81]. Ще одну замітку про зображення на камені доби заліза з Донецького музею вчений підготував для журналу «Советская археология» [193]. В обласній донецькій пресі також з'явилося кілька повідомлень О. К. Тахтая [220, с. 248]. Останні роки життя він працював особливо інтенсивно, поспішав. Його турбувала думка, що він написав набагато менше, ніж міг би залишити людям. У останні дні життя — в однокімнатній квартирі на першому поверсі «хрущовської п'ятиэтажки», що отримали старі, він працював над текстом доповіді «Про поховання знатної кочівниці II тисячоліття н. е.», яке планував прочитати на третьому загальному зібранні Одеського археологічного товариства у Криму [220, с. 247]. Напевне, це було б поверненням ученого до жаданого з юності світу кримських старожитностей, до легендарної землі Херсонесу, яку він не згавбив.

Це повідомлення повинно було стати й прощанням старого археолога зі священними каменями Гераклеїського півострова, де «під шохвилинною загрозою арешту, табору, смерті Тахтай беріг і охороняв музей» [21, с. 131–132]. Але ввечері 25 липня 1963 р. перо випало з рук. Обірвалося довге, сповнене страждань, життя археолога, музейного працівника і краєзнавця. До останньої хвилини він був у пошуку з бажанням передати свій досвід, знання і вміння колегам, послідовникам, учням. Навіть у день смерті побував у Донецькому музеї, співробітників якого консультував протягом семи років [220, с. 248]¹.

Про наслідки та значення діяльності. «Чутливий, працелюбний, вимогливий до себе і людей, Олександр Кузьмич Тахтай користувався повагою і любов'ю всіх, хто його знав. За його незвичною,

¹ Про документи останнього донецького періоду в житті вченого див. статтю А. М. Усачука та Ю. Б. Полідовича у цьому збірнику.

можливо, дещо старомодною зовнішністю, нагадуючою про вечних-ерудитів часу Археологічної Комісії, за ускладненою мовою, пересипаною цитатами з грецької і латини, ховалася юна душа, відкрита всьому новому, справді сучасному. Саме тому до нього тягнулася молодь. Безкорисливе служіння науці і людям було для О. К. Тахтая органічною потребою, його життєвою місією» [220, с. 248]. Ці слова належать колезі і певною мірою другу Олександра Кузьмича, відомому кримському археологу, кандидату історичних наук П. М. Шульцу (1900—1983), що проводив ученого по останньому земному шляху. Олександр Кузьмич ще в 1950-х рр. пробачив йому вимушений висновок для слідства і підтримував найширші дружні стосунки зі вченим. Наведемо й оцінку діяльності О. К. Тахтая, надану П. М. Шульцом у листі до Є. М. Жеребцова: «Я поважав, любив і цінував покійного, і до сих пір упевнений, що він людина чистої совісті. Потуги зобразити Олександра Кузьмича майже зрадником мені уявляються <...> брудними. З його виглядом це не в'яжеться» [цит. з перекл. за: 214, с. 218].

З першого погляду навіть важко збагнути, як діяльність простого археолога-практика, не увінчаного численими званнями й вченими ступенями, відбилася на розвитку вітчизняної науки. Не вражає й кількість опублікованих публіцистичних і наукових праць — на сьогодні близько 30 [111; 206; 219, с. 334]. Але не їх кількість, а зміст вирішує питання про належність ученого до визначних діячів вітчизняної археології. Адже кожна з цих невеликих за обсягом робіт містить публікацію конкретних археологічних матеріалів, відображення матеріальних джерел, без яких неможливий поступальний розвиток науки і знань. Вони ніколи не старіють, не втрачають свого значення, завжди залишаються в полі зору дослідників. Послідовники не можуть обійти й значний комплекс архівних робіт ученого, що ще чекають свого аналізу, вивчення, з'ясування важливості та, звісно ж, публікації.

Спробуємо позначити основні контури наслідків багаторічної дослідницької діяльності вченого.

О. К. Тахтай був одним із перших дослідників пам'яток палеоліту у Пооріллі. У басейні Ворскли та Орелі він обстежив значну кількість неолітичних, енеолітичних та більш пізніх пам'яток і сприяв їх введенню до наукового обігу [73, с. 64]. Чи не вперше для Полтавщини він відкрив поховання сарматської доби [82, с. 12]. З його ім'ям пов'язане вивчення таких відомих пам'яток, як Зачепилівське і Келегейське поховання перещепинської культури, що знайшло достойне відображення в сучасній історіографії [75; 126,

с. 61, 63, 64; 127]. О. К. Тахтаєм відкриті і перші поодинокі степові поховальні комплекси салтівської культури в Пооріллі [147, с. 19]. Не менш важливе значення мають розвідкові дослідження вченого у Нижньому Подніпров'ї, де його роботами було розпочате вивчення поселень доби пізньої бронзи і раннього залізного віку. Наслідки цих розвідок ще не стали надбанням дослідників, вони й досі не опубліковані.

Та найбільш помітний внесок в археологію України займає кримський період діяльності Олександра Кузьмича. Він загально-відомий [66; 195; 196; 220]. О. К. Тахтаєм одним з перших розпочав дослідження поселень кизил-кобинської культури Південно-Західного Криму, плідно працював над вивченням античних і середньовічних нашарувань Херсонесу – Херсону. Більшість наукових робіт дослідника присвячені саме археології Криму. Щодо складеного начерку археологічної карти Донбасу [191, 199 арк.], то ця робота поки-що ще не побачила світ.

У ряді музеїв України зберігаються археологічні колекції з розвідок і розкопок О. К. Тахтаєм. У Полтаві знаходиться чимала збірка кременів із Білої Гори та Брусії, чимало уламків кераміки і знарядь з Орільки, Орелі та Орчика, випадкові знахідки посуду доби бронзи та залізного віку з сіл Дубина, Зачепилівка Новосанжарського району тощо. Полтавський краєзнавчий музей зберігає й експонує більшість збережених знахідок із розкопок Олександра Кузьмича і Михайла Яковича Рудинського курганів у Клімівці Карлівського району. До речі, останні нещодавно відреставровані. Збереглися й окремі речі з розвідок у Пооріллі — посуд, металеві знаряддя. Невеликий Красноградський музей експонує зрубний горщик із одного з клімівських захоронень [148, с. 16–25], а в експозиції Кременчуцького історико-краєзнавчого музею представлений бронзовий серп зрубної культури, знайдений О. К. Тахтаєм поблизу с. Гарбузівки на Нижній Ворсклі [90, с. 161, рис. 100: 5; 128, с. 51; 155, кол. вкл. V]. Складну долю мали й знахідки перещепинського типу із с. Зачепилівки. І хоча частина з них втрачена, або ж у депаспортизованому стані зберігається у досі невідомих музеях (після повернення з Німеччини), всі золоті візантійські монети вціліли [125, с. 93, рис. 1]. Вони займають почесне в експозиції «Унікальні предмети у зібранні Полтавського краєзнавчого музею» [98, с. 3: кол. фото; 116, с. 61, 104: кол. фото; 138, фото на С. 1 обкл.; 153, с. 75, рис. 68, 70]. Золоті браслети, сережки, підвіски і перстень із Зачепилівки, внаслідок «керівних партійних рішень»

у музейній справі 1950-х рр. потрапили до Музею історичних коштовностей України [75, с. 110, рис. 1; 2].

Частина колекцій Дніпробудівської експедиції також збереглася. У Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. І. Яворницького вціліло кілька десятків речей із розкопок ученого, деякі представлені у зібранні Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова. Колекція Херсонського краєзнавчого музею зберігає не менше 1000 одиниць археологічних артефактів, зібраних Олександром Кузьмичем. Усі збори з розвідок О. К. Тахтая на Донеччині також зайняли місце в експозиції і фондах обласного краєзнавчого музею. Але найбільша колекція здобутих дослідженнями вченого пам'яток матеріальної культури експонується і зберігається у Херсонесі — Національному заповіднику «Херсонес Тарійський». Навіть руїни стародавнього міста оберігають і увічнюють сліди його діяльності.

У більшості з названих музеїв в етикетажі вказується прізвище О. К. Тахтая поряд з експонованими знахідками. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського створив фонд ученого в Науковому архіві, до якого потрапили окремі відбитки публікацій, рукописи і деякі фотоматеріали. А в його експозиції та в путівниках з 1960-х рр. неодмінно згадувалося ім'я О. К. Тахтая. На початку огляду археологічної експозиції Донецького краєзнавчого музею відвідувачі тривалий час бачити чудово виконаний портрет ученого поряд із портретами найвідоміших дослідників минулого краю. В архіві Херсонеського заповідника також існує окремий фонд колишнього хранителя музейного зібрання та збереглися деякі рукописні документи з його спадщини. Найбільш виразна добірка рукописів і фотоматеріалів зосереджена в Науковому архіві Інституту археології АН УРСР у Києві. Частково вона об'єднана у «Фонд О. К. Тахтая», частково розпорошена серед документів Всеукраїнського археологічного комітету, матеріалів фондів М. Я. Рудинського, С. С. Гамченка і М. В. Сибільова [102].

Серед паперів Роменського округового музею в Державному архіві Сумської області також знаходиться цікавий документ. Це — лист О. К. Тахтая з нагоди відзначення п'ятої річниці Роменського музею. Вчений підтримував постійні зв'язки з містом дитинства, зі своїми друзями: «До роменців-ювілярів. Доброю пам'яттю земляків зворушений. Радію з нагоди вимовить прецирний жаль за те, що лицарювати музам доводиться не з ними, не на батьківщині. Бажаю рости, красуватись ... рідному «Домові муз» на користь Батьківщини, на пишання її сином, «усюди сущим».

Прибуть не могу. Але серцем з Вами нині, як і повсяк час, радіючи за Ваш талант, сподіваюся бутнього розросту любої справи Ваших силкуваннями... Ваш А. Тахтаї. 20.XI.25 р.» [48, арк. 37].

О. К. Тахтаї вів жваве листування із земляками-роменцями – геологом В. П. Гричуком, М. О. Макаренком, М. М. Семенчиком. Збереглися листи вченого до С. С. Гамченка, В. А. Грінченка, О. В. Добровольського, П. М. Шульца. О. К. Тахтаї підтримував зв'язки з відомими археологами С. М. Бібіковим, О. Д. Дашевською, М. Я. Рудинським, О. А. Спіциним, М. В. Сибільовим, Д. І. Яворницьким, пізніше – П. Й. Каришковським, М. С. Синициним, Л. М. Славіним. На початку 1960-х рр. надіслав спогади про академіка Д. І. Яворницького відомому київському журналісту Миколі Шудрі, які були опубліковані [205, с. 13–14]. Епістолярія археолога ще чекає свого дослідника, прикладом чому є й деякі публікації цього збірника.

Значний доробок О. К. Тахтаї на терені вітчизняної музейної справи позначений не тільки приведенням до ладу фондів Полтавського і Херсонського краєзнавчих та Херсонського історико-археологічного музею-заповідника. Ним створені ряд принципово нових експозицій, які оглянули десятки і сотні тисяч відвідувачів як у довоєнний, так і повоєнний час – зокрема у Херсонесі та Донецьку [146, с. 69, 71].

О. К. Тахтаї, як і його вчителі, – О. А. Спіцин та М. О. Макаренко, був ученим та музейним працівником з енциклопедичними знаннями і широкими інтересами. Він займався первісною, скіфо-сарматською, античною і середньовічною археологією, античною епіграфікою та нумізматикою, був шанувальником класичної поезії, літератури і філософії. Багато сил і часу він приділяв молоді, учням шкіл Полтави, Севастополя, Донецька, які зберігали про нього пам'ять, як про чудового і чуйного педагога.

На закінчення зазначимо, що на сьогодні Олександра Кузьмича Тахтаї вже більше чверті століття тому остаточно реабілітовано. У зв'язку з переглядом справ на осіб, незаконно репресованих у 1930-ті, 1940-ві і на початку 1950-х рр. питання про його реабілітацію було поставлене ще в кінці 1980-х рр. Архівна кримінальна справа археолога надійшла до відповідних інстанцій для вирішення питання про опротестування всіх прийнятих рішень і відновлення справедливості. Насамкінець, 5 січня 1994 р., через більше 30 років після смерті, за висновком прокуратури Автономної Республіки Крим, Олександр Кузьмич Тахтаї був повною мірою реабілітований [214, с. 213].

Можна по-різному оцінювати життя і вчинки нашого старшого колеги О. К. Тахтая, але, на наш погляд, ніяких злочинів він не вчиняв. Напевне, прискоренню справи реабілітації вченого послужили не тільки публікації про життя і діяльність археолога, а й один із перших у колишньому пострадянському просторі нарис про репресованого дослідника старожитностей Півдня України [44; 210, с. 250]. То ж не дивно, що запропонований читачеві збірник, як знак пошанування вченого, музейника і діяча вітчизняної культури, з'явився на його 130-річний ювілей у першому з музеїв в Полтаві, де він розпочав творчу і трудову діяльність, до самого схилу літ пронісши любов до «білокам'яної казки ампірової Полтави» [160, арк. 29 зв.], яку Олександр Кузьмич і Ніна Василівна Тахтаї завжди вважали рідним містом своєї молодості, найбільш вдалого і щасливого життя у злагоді зі своєю сутністю, культурою рідного народу, друзями та поворсклянською природою. Хоча повернутися туди, навіть за «відлиги» 1960-х, вони вже не могли.

Література та джерела

1. А. Т. Археологічна робота Музею 1926–27 р. / А. Т[ахтаї] // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ; [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. — Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава – Поліграф», 1928. — Т. 1. — С. 283–289.
2. **Абикулова М. И.** Справка об археологических коллекциях А. К. Тахтая, хранящихся в фондах Херсонского музея / М. И. Абикулова // НА ХКМ. — 1989 р. — 3 арк.
3. **Айбабин А. И.** Келегейское погребение хазарского военного вождя / А. И. Айбабин // Проблеми археології Северного Причорномор'я: (к 100-літтю основания Херсонского музея древностей): тез. докл. юбил. конф. — Херсон, 1990. — Часть 3. — С. 9–10.
4. **Андросов С. А.** Музеи Крыма в годы Великой Отечественной войны / С. А. Андросов // Историческое наследие Крыма. — Симферополь, 2004. — № 6–7. — С. 171–179.
5. Археология Украинской ССР: библиографический указатель, 1918–1980 / АН УССР; ЦНБ им. В. И. Вернадского; [сост. И. Г. Шовкопляс, Н. Г. Дмитренко]. — К.: Наукова думка, 1989. — 560 с.
6. Архивна кримінальна справа О. К. Тахтая № 4887 // Архів СБУ в АР Крим (на 2014 р.) — Спр. 9920. — Т. 1; Т. 2: Додаток: Рукописи О. К. Тахтая.
7. Архів Дон. ОКМ. — Накази 1955–1958 рр. — №№ 32а, 66 та ін.
8. Архів Національного Заповідника «Херсонес Таврійський». — Спр. 391, 563.
9. Архів Національного Заповідника «Херсонес Таврійський». — Спр. 880.

10. Архів Національного Заповідника «Херсонес Таврійський». — Спр. 881.
11. Архів С. С. Гамченка // НА ІА АН УРСР. — Ф. 3 — Спр. 130.
12. Архів С. С. Гамченка // НА ІА АН УРСР. — Ф. 3 — Спр. 182.
13. Архів С. С. Гамченка // НА ІА АН УРСР. — Ф. 3. — Спр. 183.
14. Архів С. С. Гамченка // НА ІА АН УРСР. — Ф. 3 — Спр. 184.
15. Архів С. С. Гамченка // НА ІА АН УРСР. — Ф. 3 — Спр. 185.
16. Архів С. С. Гамченка // НА ІА АН УРСР. — Ф. 3. — Спр. 229.
17. Архів С. С. Гамченка // НА ІА АН УРСР. — Ф. 3. — Спр. 230.
18. **Бабенко Л. Л.** Володимир Щепотьєв та Михайло Рудинський у науковому житті Полтави 1920-х рр. / Л. Л. Бабенко // Михайло Рудинський і Полтавський музей: зб. наук. пр. / УК ПОДА; ЦОДПА; ПХМ; ПКМВК; [редкол.: Бабенко Л. Л., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. — Полтава : Дивосвіт, 2017. — С. 36–41.
19. **Белов Г. Д.** Отчет о раскопках в Херсоне за 1935–1936 гг. / Г. Д. Белов. — Симферополь: Крымгосиздат, 1938. — 349 с.: ил.
20. **Белоус А. П.** Археология в Полтавском краеведческом музее / А. П. Белоус // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй областной научно-практический семинар (18–19 мая 1989 г.): тез. докл. и сообщ. К 100-летию Полтавского краеведческого музея / ПОУК; ПКМ; ПОО УООПИК; [ред. кол.: Белоус А. П., Бондаревский П. К. (отв. ред.), Супруненко А. Б. и др.]. — Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. — С. 5–6.
21. **Берггольц О.** Говорит Ленинград: сб. радиовыступлений за 1941–1945 гг. / Ольга Берггольц. — Л.: Лениздат, 1946. — 186 с.
22. **Берггольц О.** Дневные звезды. Говорит Ленинград. Статьи / Ольга Берггольц. — Ленинград: Худож. литература, 1985. — 256 с.
23. **Білозор В. П.** Кам'яні статуї у контексті скіфської етногеографічної проблеми / В. П. Білозор // Археологія. — К., 1996. — № 4. — С. 41–50.
24. **Білокінь С.** Репетиція беззаконь: Судовий процес над «Спілкою визволення України», якої не було та його наслідки / Сергій Білокінь // Україна. — К., 1989. — № 37. — С. 13–15; № 38. — С. 20–21.
25. **Білоусько О. А., Супруненко О. Б.** Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н. е. — V ст. н. е.): підручн. для 6-го кл. загальноосв. школи / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко. — Полтава: Оріяна, 2004. — 168 с.
26. **Білоусько О. А., Супруненко О. Б., Мироненко К. М.** Середньовічна історія Полтавщини (VI — перша пол. XVI ст. н. е.): підручн. для 7-го кл. загальноосв. школи / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко. — Полтава : Оріяна, 2004. — 200 с.
27. **Бондаренко** и др. О Херсонесском музее / Бондаренко и др. // Маяк Коммуны. — г. Севастополь. — 1938. — 30 июля. — С. 3.
28. **Булат В.** Археолог Олександр Тахтаї / В. Булат // Червоний промінь. — м. Суми. — 1992. — № 4. — С. 3: фото обкл.

29. Від редактора / [Супруненко О. Б.] // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наук. конф. – Частина друга: Археологія Полтавщини / ПОУК; ПКМ; ПОО УТОПІК; [ред. кол.: Кулатова І. М., Супрун Т. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 3–4.
30. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. – Ф. Х. – Спр. 19007.
31. Г., С. Доля пам'яткоохоронця (про О. К. Тахтая) / Г[раб В. І.], С[упруненко О. Б.] // АЛЛУ. – Полтава, 1998. – № 1–2 (3–4). – С. 124.
32. **Гавриленко І. М.** Дослідження мезоліту та неоліту в межиріччі Сули і Ворскли: (Довоєнний період) / І М. Гавриленко // Тез. доп. і повід. Першої Полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства / ПДП ім. В. Г. Короленка; ПКМ; ПОО УТОПІК. – Полтава: Вид-во «Полтава», 1989. – С. 100–101.
33. **Гавриленко М. І.** До історії археологічного відділу Полтавського історико-краєзнавчого музею / М. І. Гавриленко // НА ІА НАНУ. – Ф. 10 (М. Я. Рудинського). – Спр. 68. – Арк. 1–8 зв.; НА ПКМ. – Спр. 03-19. – Арк. 23–27.
34. **Гавриленко М. І.** До історії археологічного відділу Полтавського республіканського історико-краєзнавчого музею / Гавриленко М. І.; [підг. до друку, прим. Супруненка О. Б.] // ПАЗ: зб. наук. пр. / УК ПОДА; ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1993. – Число перше. – С. 9–16.
35. **Глизь І. П., Супруненко О. Б.** Михайло Рудинський – археолог, пам'яткоохоронець, музейник і педагог / Глизь І. П., Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 2003. – № 2/2002 – 1/2003 (12–13). – С. 7–11.
36. **Граб В.** Забута криниця / Василь Граб // Зоря Полтавщини. – м. Полтава. – 1989. – 12 вересня. – С. 4.
37. **Граб В. І.** Дело Н. Е. Макаренко / В. І. Граб // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. Тез. доп. і повідомл. до наук.-практ. конф., присвяченої 70-річчю Роменського краєзнавчого музею (Листопад, 1990 р.) / Сум. ОУК; Ром. КМ; Сум. відділ. УФК; ПКМ; [ред. кол.: Звагельський В. Б., Діброва Г. В., Супруненко О. Б. та ін.]. – Суми; Ромни, 1990. – С. 29–32.
38. **Граб В. І.** Опальний археолог / В. І. Граб // Події, пригоди, факти. – м. Полтава. – 1990. – № 3. – Липень. – С. 1, 3, 5.
39. **Граб В.** Трагедія Григорія Майфета / В. Граб // Зоря Полтавщини. – м. Полтава. – 1990. – 9 серпня. – С. 3.
40. **Граб В. І.** «У чужині надиктованих цвинтарях...» (Майфет Григорій Йосипович) / В. І. Граб // Реабілітовані історією / АН України, Ін-т істор. України; ПДП ім. В. Г. Короленка; ПНТК; ПОО УТОПІК; [редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава: Рідий край, 1992. – С. 137–140.
41. **Граб В. І.** Тахтай Олександр Кузьмич (жовтень, 23, 1890 – липень, 25, 1963) / Василь Граб // Реабілітовані історією. Полтавська область: науково-документальна серія книг. – Кн. 5 / [упорядн. О. А. Білоусько]. – Київ; Полтава: Оріяна, 2007. – С. 582–586.

42. **Граб В. І.** Місце народження Володимира Грінченка / В. І. Граб // Археологія. – К., 2014. – № 4. – С. 131–133.
43. **Граб В. І., Супруненко А. Б.** Из эпистолярного наследия Н. Е. Макаренко / Граб В. И., Супруненко А. Б. // Донецкий археологический сборник / Дон. ГУ. – Донецк: изд. Аверс К° ЛТД, 1993. – С. 36–46.
44. **Граб В. І., Супруненко О. Б.** Археолог Олександр Тахтаї / В. І. Граб, О. Б. Супруненко; ПКМ; [ред. і авт. передм. Білоус Г. П., Долот П. К.]. – Полтава, 1991. – 85 с.: іл.
45. **Граб В. І., Супруненко О. Б.** Доля М. Я. Рудинського / В. І. Граб, О. Б. Супруненко // Археологія. – К., 1991. – № 4. – С. 91–100.
46. ДАПО. – Ф. Р. – 363. – Оп. 1. – Спр. 97.
47. ДАПО. – Ф. Р. – 369. – Оп. 2. – Спр. 12.
48. ДАСО. – Ф. 6434. – Оп. 1. – Спр. 12.
49. **Діброва Г. В., Панченко В. В.** Штрихи до біографії М. М. Семенчика / Г. В. Діброва, В. В. Панченко // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. Тез. доп. і повідомл. до наук.-практ. конф., присвяченої 70-річчю Роменського краєзнавчого музею (Листопад, 1990 р.) / Сум. ОУК; Ром. КМ; Сум. відділ. УФК; ПКМ; [ред. кол.: Звагельський В. Б., Діброва Г. В., Супруненко О. Б. та ін.]. – Суми; Ромни, 1990. – С. 8–11.
50. До 75-річчя Анатолія Віссаріоновича Буракова // Археологія. – К., 1994. – № 4. – С. 154–155.
51. Документи з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини: зб. документів / ПКМ; [упорядн. О. Б. Супруненко]. – Полтава: РВВ Облстатуправління, 1993. – 138 с.
52. **Драй-Хмара М.** Вибране / Михайло Драй-Хмара; [упорядк. Д. Паламарчука, Г. Кочура]. – К.: Дніпро, 1989. – 544 с.
53. **Жебелев С. А.** Северное Причерноморье. Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи / С. А. Жебелев. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – 387 с.
54. **Жебелев С. А.** Херсонская присяга / С. А. Жебелев // Известия АН СССР: Отделение обществ. наук АН СССР. – М., 1935. – № 10. – С. 913–939.
55. **Заклинная Е. Д., Монозон М. Х.** В. П. Гричук: (к 60-летию со дня рождения и 35-летию научной деятельности) / Е. Д. Заклинная, М. Х. Монозон // Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода. – М., 1967. – № 33. – С. 176–178.
56. **Залізняк Л. Л.** Михайло Юліанович Брайчевський як моральний авторитет української історичної науки та археології / Л. Л. Залізняк // Археологія. – К., 2019. – № 3. – С. 126–131.
57. Записи бесід з Н. В. Тахтаї // Особистий архів О. Б. Супруненка. – Блокнот на 48 арк.
58. Записи бесід і свідчень // Особистий архів О. Б. Супруненка. – 8 арк.
59. Засідання Українського Наукового Товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині // Записки

Українського Наукового Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Полтава, 1919. — Вип. 1. — С. XI–XVI.

60. Зачепилівське поховання / [О. Б. Супруненко] // Полтавщина: енциклопедичний довідник / [ред. кол.: А. В. Кудрицький (відп. ред.) та ін.]. — К.: «Українська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. — С. 285.

61. **Звагельський В. Б.** Нове видання з історії та культури / В. Б. Звагельський // Уик-енд. — м. Суми. — 1995. — № 3. — 4 янв. — С. 9–10.

62. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Диканський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. — 360 с.

63. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ імені Василя Кричевського; [упорядк., редак., підг. до друку О. Б. Супруненка, передмова А. М. Скирти, О. Б. Супруненка, Є. В. Халимон, І. Ю. Бикова]. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018 [2019]. — 984 с.

64. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2007. — 178 с.

65. **Зеров М.** Твори: в 2 т. / М. К. Зеров; [укл. Г. П. Кочур, Д. В. Павличко; авт. передм. Д. В. Павличко]. — К.: Дніпро, 1990. — Т. 1: Поезії. Переклади. — 842, [1] с.

66. **Зубарь В. М.** Летопись археологических исследований Херсонеса — Херсона и его уруги (1914–2005 гг.). Т. 1–2 / В. М. Зубарь // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Supplementum. — Вып. VI. — Симферополь, 2009. — 496 с.

67. Інвентарна книга № 1 Красноградського історико-краєзнавчого музею ім. П. Д. Мартиновича (розпочата 1948 р.) // Фонди Красноград. ІКМ. — 30 арк.

68. **Кадєєв В. І.** Костянтин Едуардович Гріневич / В. І. Кадєєв // Археологія. — К., 1991. — № 4. — С. 119–129.

69. **Капко С. М., Мельникова І. С.** Полтавський період діяльності археолога О. К. Тахтая / С. М. Капко, І. С. Мельникова // Південь України у вітчизняній та європейській історії: матеріали II Міжнарод. наук.-практич. конференції. — Одеса: Астропринт, 2014. — С. 201–204.

70. Каталог Археологічного відділу Полтавського музею. 1913–1929 / [укл. Щербаківський В. М., Рудинський М. Я., Тахтай О. К.]: рукопис // Фонди ПКМ імені Василя Кричевського. — Т. 2. — 250 арк.

71. **К[лейман] И.** Третье годичное собрание членов Одесского археологического общества // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея за 1963 год. — Одесса: Маяк, 1965. — С. 190–195.

72. **Ковалева И. Ф.** Днепрогэсовская археологическая экспедиция Наркомпроса УССР 1927–1932 гг.: автореф. дисс. ... канд. ист. наук / И. Ф. Ковалева; Днепр. ГУ. — Днепропетровск, 1971. — 19 с.

73. **Ковалева И. Ф.** Север степного Поднепровья в энеолите-бронзовом веке / И. Ф. Ковалева; Днепр. ГУ. — Днепропетровск: Изд-во Днепр. ГУ, 1984. — 116 с.
74. **Козюба В. В.** До 130-річчя Іллі Михайловича Самойловського / В. В. Козюба // Археологія. — К., 2012. — № 1. — С. 125–127.
75. **Козюра І. В.** Розвиток історичного краєзнавства на Полтавщині в 20–30-х рр. XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / І. В. Козюра; ХДУ. — Харків, 1998. — 18 с.
76. **Комар О. В., Хардаєв В. М.** Колекція Зачепилівського («Новосанжарівського») комплексу 1928 р.: втрачене і збережене / О. В. Комар, В. М. Хардаєв // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2011: зб. наук. пр. / [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.; Супруненко О. Б. (відп. ред.)]; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. — Київ; Полтава, 2011. — С. 101–115. — Кол. вкл. II — III.
77. **Кононенко Ж. А.** Неизвестные страницы жизни археологов А. К. Тахтая и В. А. Гринченко / Ж. А. Кононенко // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наук. конф. — Частина друга: Археологія Полтавщини / ПОУК; ПКМ; ПОО УТОПІК; [ред. кол.: Кулатова І. М., Супрун Т. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. — Полтава, 1991. — С. 21–23.
78. **Кононенко Ж. О.** Із небуття (додаткові дані про трагічну долю вчених, що зазнали сталінських репресій у 1930–40-і та на початку 1950-х років) / Ж. О. Кононенко // Археологія. — К., 1993. — № 1. — С. 103–108.
79. **Кончин Е.** Не предам Херсонеса!.. / Евграф Кончин // Вокруг света. — М., 1981. — № 10. — С. 32–35.
80. **Кончин Е.** Тайна «золотого чемодана»: Документальные очерки о том, как были спасены в годы Великой Отечественной войны сокровища крымских музеев / Евграф Кончин. — Симферополь: Таврия, 1989. — 77 с.
81. **Костенко А. В., Шевченко А. В. І. В.** Фабриціус (1882–1966): археолог та музеєзнавець / А. В. Костенко, А. В. Шевченко // Археологія. — К., 2016. — № 2. — С. 122–133.
82. **Костенко В. И.** Сарматские памятники Днепро-Донского междуречья III в. до н. э. — середины III в. н. э. / В. И. Костенко; Днепр. ГУ. — Днепропетровск: РИО Днепр. ГУ, 1983. — 104 с.
83. **Кот С. И.** Охрана памятников истории и культуры в годы советской власти / С. И. Кот // Историко-культурное наследие Полтавщины: сб. науч. ст. — К., 1987. — С. 47–48.
84. **Кубышев А. И.** Дневник археологических разведок у сс. Малая Перешепина, Мачехи, Зачепиловки, Макуховка 13–25 сентября 1963 года / А. И. Кубышев // НА ІА НАНУ. — 1963/11г. — 24 арк.
85. **Кулатова И. Н.** Курганы скифского времени у с. Олефирщина / И. Н. Кулатова // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского: тез. докл. и сообщ. (26–28 марта 1987 г.) / ПОУК; ПКМ; ПОО УООПІК; [ред. кол.: Кальной Д. П., Онипко М. Д. (отв. ред.), Супруненко А. Б. и др.]. — Полтава: РИО Облстатуправления, 1987. — С. 50–52.

86. **Кулатова І. Н., Супруненко А. Б.** М. Я. Рудинський і Полтавський краєведческий музей / І. Н. Кулатова, А. Б. Супруненко // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского: тез. докл. и сообщ. (26–28 марта 1987 г.). – Полтава: РИО Облстатуправления, 1987. – С. 10–12.
87. **Кулатова І. Н., Супруненко А. Б.** Отчет о разведках и охранных раскопках в Поворскльє и Поорельє в 1987 г. (Полтавская область) / Кулатова І. Н., Супруненко А. Б.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1987/124(123). – 58 арк., 114 рис., описи – 1+6 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 18. – 35 арк.
88. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Археологічні дослідження І. А. Зарецького в Полтаві / І. Н. Кулатова, А. Б. Супруненко // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обласний науково-практичний семінар (Квітень, 1990 р.): тез. доп. / ПКМ; ПОО УТОПІК. Луб. КМ; [ред. кол.: Білоус Г. П. (відп. ред.), Кулатова І. М., Супруненко О. Б. та ін.]. – Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. – С. 41–47. – Рис. 1.
89. **Куріло О. Ю.** Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати / Куріло О. Ю.; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: Стилос, 2002. – 264 с.
90. **Куштан Д. П.** Південь Лісостепоного Подніпров'я за доби пізньої бронзи / Д. П. Куштан // Археологічний альманах. – Донецьк: Вид-во «Донбас», 2013. – № 29. – 232 с.
91. **Лещенко С.** День народження Олександра Тахтаєва відзначили виставкою / Сергій Лещенко // Полтавський вісник. – м. Полтава. – 2015. – 20 липня. – № 47. – С. 5: фото.
92. **Литвиненко Р. О.** Тихон Олексійович Шаповалов: до витоків донецької археології (про об'єкт пам'яті людини і науковця) / Р. О. Литвиненко // Донецький археологічний збірник: зб. наук. пр. – Донецьк, 2011. – № 15. – С. 201–211.
93. Літопис Херсонського музею: Червоні роки. 1917–1927. – Херсон, 1927. – Вип. 8. – 48 с.
94. **Макаренко Д. Е.** Малоизвестные страницы жизни археолога и искусствоведа Н. Е. Макаренко / Макаренко Д. Е. // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обласний науково-практичний семінар (Квітень, 1990 р.): тез. доп. / ПКМ; ПОО УТОПІК. Луб. КМ; [ред. кол.: Білоус Г. П. (відп. ред.), Кулатова І. М., Супруненко О. Б. та ін.]. – Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. – С. 39–41.
95. **Макаренко Д. Є.** Епістолярна спадщина М. О. Макаренка / Д. Є. Макаренко // Археологія. – К., 1992. – № 3. – С. 101–108.
96. **Макаренко Д. Є.** Микола Омелянович Макаренко / Д. Є. Макаренко. – К.: Наукова думка, 1992. – 168 с.
97. **Макаренко Д. Е., Франко О. Е.** Жизненный путь Н. Е. Макаренко / Д. Е. Макаренко, О. Е. Франко // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй областной научно-практический семинар (18–19 мая 1989 г.): тез. докл. и сообщ. К 100-летию Полтавского краеведческого музея / ПОУК; ПКМ; ПОО УООПИК; [ред. кол.: Бело-

- ус А. П., Бондаревский П. К. (отв. ред.), Супруненко А. Б. и др.]. – Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. – С. 114–116.
98. Малоперещепинське диво: настінний календар – 2012 / УК ПОДА; ЦОДПА; [авт. тексту О. Б. Супруненко, В. В. Приймак]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», Археологія, 2011. – 12 с.: 18 кол. іл.
99. **Махно Е. В.** «Михайло Рудинський – археолог» / Е. В. Махно // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского: тез. докл. и сообщ. (26–28 марта 1987 г.) / ПОУК; ПКМ; ПОО УООПИК; [ред. кол.: Кальной Д. П., Онипко М. Д. (отв. ред.), Супруненко А. Б. и др.]. – Полтава: РИО Облстатуправления, 1987. – С. 7–8.
100. **Мезенцева Г.** Дослідники археології України: енциклопедичний словник-довідник / Галина Мезенцева. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – 205 с.
101. **Моргунов Ю. Ю.** Древнерусские городища в окрестностях летописного города Лохвицы Ю. Ю. Моргунов // СА. – М., 1988. – № 2. – С. 194–206.
102. НА ІА АН УРСР. – Ф. 3; 10; 12; Ф. ВУАК.
103. НА ІА АН УРСР. – Ф. ВУАК. – Спр. 177.
104. НА ПКМ. – Спр. 03-4.
105. НА ПКМ. – Спр. 03-10.
106. НА ПКМ. – Спр. 03-19.
107. **Надинский П. Н.** Очерки по истории Крыма / П. Н. Надинский. – Симферополь: Крымиздат, 1951. – Ч. 1. – 230 с.
108. **Надинский П. Н.** Против извращений исторического прошлого Крыма и об очередных задачах крымских историков / П. Н. Надинский // Архів СБУ в АР Крим. – Спр. 9920. – Т. 1. – Арк. 231–261.
109. Накази по Донецькому краєзнавчому музею. 1955–1958 рр. // Відомчий архів Донецьк. ОКМ. – №№ 32а, 66 та ін.
110. Наукове життя в Полтаві 1914–1924 / [В. Щепотьєв] // Україна. – К., 1925. – № 1–2. – С. 228–231.
111. **О. С.** До бібліографії праць О. К. Тахтая (1890–1963) / О. С[упруненко]. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 222–226.
112. **Оленковский Н. П.** К вопросу о месторасположении летописного города Олешье / Н. П. Оленковский // Проблемы музееведения и краеведения: (к 100-летию основания Херсонского музея древностей): тез. докл. юбил. конф. – Херсон, 1990. – Часть 4. – С. 40–43.
113. **Оленковский Н. П.** К истории исследований памятников каменного века на Нижнем Днепре / Н. П. Оленковский // Проблемы археологии Северного Причерноморья: (к 100-летию основания Херсонского музея древностей): тез. докл. юбил. конф. – Херсон, 1990. – Часть 3. – С. 48–52.
114. **Ольховский В. С.** Скифское изваяние из с. Ольховчик / В. С. Ольховский // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в

Донбассе. Научно-практический семинар (19–21 апреля 1989 г.): тез. докл. — Донецк, 1989. — С. 145–147.

115. **Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л.** Скифские изваяния VII–III вв. до н. э. / В. С. Ольховский, Г. Л. Евдокимов; РАН, Ин-т археол.; НАНУ, Ин-т археол. — М., 1994. — 185 с.

116. **Приймак В. В., Супруненко О. Б.** Малоперещепинський «скарб» / В. В. Приймак, О. Б. Супруненко // Малоперещепинське диво: Зарецький І. А. Скарб, знайдений при селі Мала Перещепина Костянтиноградського повіту Полтавської губернії; Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Археологічна дослідницька діяльність І. А. Зарецького; Приймак В. В., Супруненко О. Б. Малоперещепинський «скарб» / ЦОДПА; [упорядн. Супруненко О. Б.]. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. — С. 53–104.

117. Про життя і діяльність Полтавського Наукового при ВУАН Товариства за минулі роки (1919–1927) // Записки Полтавського наукового при ВУАН товариства. — Полтава, 1928. — Вип. 2. — С. IV–X.

118. **Ротач П. П.** Гавриленко Микола Іванович / П. П. Ротач // ПУ. — К., 1992. — № 2–3. — С. 93.

119. **Ротач П. П.** Микола Гавриленко як краєзнавець і співробітник музею / П. П. Ротач // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наукової конференції. — Ч. 3: Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи / УК ПОДА; ПКМ; [ред. кол.: Білоус Г. П., Лобурець В. Є., Супруненко О. Б. та ін.]. — Полтава: РВВО облстатуправління, 1992. — С. 31–35.

120. **Рудинський М.** Архітектурне обличчя Полтави / М. Рудинський; рис. Ф. Рожанковського. — Полтава: Накладом газети «Рідне слово», 1919. — 35 с.: іл. — *Попередній друк*: Рідне слово. — м. Полтава. — 1919. — 13 (26 серпня). — № 15. — С. 2–3; 21 серпня (3 вересня). — № 21. — С. 2–3; *репринт*: Рудинський М. Я. Архітектурне обличчя Полтави / М. Я. Рудинський; [передм. Вайнгорта Л. С., Супруненка О. Б.]. — Вид. 2-е, репр. — Полтава: Метоп, 1992. — VIII, 39 с.: іл.

121. **Рудинський М.** Музей мистецтва: коротенький провідник / [М. Р.]. — Полтава, 1920. — Без підп.

122. **Рудинський М. Я.** Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскла. Станція в ур. Біла Гора під Полтавою / М. Я. Рудинський; УАН. — К., 1926. — 15 с.: іл. — Рез. фр.

123. **Рудинський М.** Досліди на Полтавщині. І. Климівка / Михайло Рудинський // Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р. / ВУАН. — К., 1927. — С. 144–150.

124. **Рудинський М.** Археологічні збірки Музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ; [підред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. — Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава — Поліграф», 1928. — Т. 1. — С. 29–62.

125. **Семенов А. И.** К реконструкции состава комплексов перещепинского круга / А. И. Семенов // Археологический сборник Гос. Эрмитажа. — Л.: Искусство, 1986. — Вып. 27. — С. 96–97.

126. **Семенов А. И.** Утраченные предметы памятников Перешепинского круга / А. И. Семенов // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй областной научно-практический семинар (18-19 мая 1989 г.): тез. докл. и сообщ. / ПОУК; ПКМ; ПОО УООПИК; [ред. кол.: Белоус А. П., Бондаревский П. К. (отв. ред.), Кулатова И. Н. и др.]. — Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. — С. 60–64.
127. **Семенов А. И.** Утраченные предметы памятников Перешепинского круга // А. И. Семенов; [підг. до друку О. Б. Супруненко] // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2012: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. — К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. — С. 26–31.
128. **Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я.** Довідник з археології України: Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; Ін-т археол. АН УРСР; УТОПІК. — 108 с., 2 карти.
129. **Ситник К. М., Апанович Е. М., Стойко С. М. В. И.** Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине / К. М. Ситник, Е. М. Апанович, С. М. Стойко. — К.: Наукова думка, 1988. — 365 с.
130. **Сковорода Г. С.** Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи / Григорій Сковорода; [упорядк. і прим. І. В. Іваньо; вступ. ст. І. В. Іваньо; ред. тому В. І. Шинкарук]. — К.: Наукова думка, 1983. — 543, [1] с.
131. Словник-довідник з археології / [ред., укл. та кер. авт. кол. Н. О. Гаврилюк]. — К.: Наукова думка, 1996. — 431 с.
132. Слово на захист музею: (Неопублікований рукопис В. І. Вернадського) / [публ. і прим. Кигим Світлани і Супруненка Олександра] // Наука і суспільство. — К., 1993. — № 11/12. — С. 29–31.
133. **Смиленко А. Т.** Находка 1928 г. у г. Новые Сенжары (по материалам обследования А. К. Тахтая) / А. Т. Смиленко // Славяне и Русь: сб. науч. ст. — М.: Наука, 1968. — С. 158–166.
134. **Соломонік Е. І.** До 100-річчя з дня народження С. Я. Лур'є / Е. І. Соломонік // Археологія. — К., 1991. — № 4. — С. 129–133.
135. Список памятников археологии Украины. Донецкая область / [сост. О. Я. Привалова, А. И. Привалов]; УООПИК. — К., 1988. — 112 с.
136. **Спицын А. А.** «Корочки» // Архів ІІМК РАН. — Ф. 5. — Спр. 330.
137. **Станко В. Н.** Одесское археологическое общество / В. Н. Станко // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839–1989: тез. докл. юбил. конф. (27–28 октября 1989 г.). — Одесса, 1989. — С. 5–7.
138. Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2012: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. — Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. — 200 с., IV кол. вкл.
139. 100 років Полтавському краєзнавчому музею: сторінки історії: каталог виставки / [Власенко І. О., Стадник С. М., Супруненко О. Б.] // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: наукові читання (26 вересня

1991 р.): тез. доп., кат. ювіл. виставок / ПОУК; ПКМ. — Полтава, 1991. — С. 16–30.

140. **Стржелецкий С. Ф.** Под крылом безответственных товарищей из Лениздата: авт. машинопис // Архів СБУ в АР Крим. — Спр. 9920. — Т. 1. — 4 арк.

141. **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского музея в первые годы советской власти / А. Б. Супруненко // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского: тез. докл. и сообщ. (26–28 марта 1987 г.) / ПОУК; ПКМ; ПОО УООПИК; [ред. кол.: Кальной Д. П., Оникко М. Д. (отв. ред.), Супруненко А. Б. и др.]. — Полтава: РИО Облстатуправления, 1987. — С. 14–16.

142. **Супруненко А. Б.** А. К. Тахтай — сотрудник Полтавского музея / А. Б. Супруненко // История и культура Херсонеса и Западного Крыма в античную и средневековую эпохи: тез. конф. молод. ученых / ХИАЗ. — Севастополь, 1987. — С. 2–3.

143. **Супруненко А. Б.** 75 лет археологических исследований Полтавского краеведческого музея / А. Б. Супруненко // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. [Первый] Областной научно-практический семинар (22–23 января 1988 г.): тез. докл. и сообщ. / ПОУК; ПКМ; ПОО УООПИК; [ред. кол.: Кулатова И. Н., Оникко М. Д. (отв. ред.), Супруненко А. Б. и др.]. — Полтава, 1988. — С. 39–41.

144. **Супруненко А. Б.** К биографии А. К. Тахтая / А. Б. Супруненко // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: тез. докл. науч.-практ. семинара. — Донецк, 1989. — С. 65–66.

145. **Супруненко А. Б.** Отчет о раскопках и разведках на Полтавщине (Поорелье и Посулье) в 1989 г. / Супруненко А. Б.; ПКМ // НА ІА НАНУ. — Ф. е. — 1989/255. — 73 арк., 40 табл.: 132 рис., описи та списки — 13+5+3 арк.; НА ЦОДПА. — Ф. е. — Спр. 41. — 91 арк.

146. **Супруненко А. Б.** Археолог и музейный сотрудник А. К. Тахтай / А. Б. Супруненко // Проблемы археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей): тез. докл. юбил. конф. (Октябрь 1990 года) / Херсон. ОУК; Херсон. обл. орг. УООПИК; Херсон. КМ. — Херсон, 1990. — Часть третья. — С. 69–71.

147. **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) / А. Б. Супруненко // Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. трудов. К 100-летию Полтавского краеведческого музея / ПОУК; ПКМ; [редкол.: Кулатова И. Н., Луговая Л. Н., Супруненко А. Б. (отв. ред.)]. — Полтава, 1990. — С. 5–42.

148. **Супруненко А. Б.** Археологические памятники Карловского района Полтавской области: каталог / А. Б. Супруненко; УООПИК, ПОО; ПКМ. — Полтава, 1990. — 82 с.: ил.

149. **Супруненко О. Б.** М. М. Семенчик — фундатор Роменського музею, археолог / О. Б. Супруненко // Тез. докл. и сообщ. первой Сумской

- областной научной историко-краеведческой конференции (5-6 апреля 1990 г.) / Сум. ГПИ. – Сумы, 1990. – С. 137–139.
150. **Супруненко О. О. К. Тахтай / О. Супруненко // ПУ. – К., 1991. – № 1. – Підг. до друку, проте не опублікована стаття.**
151. **Супруненко О. Б. Полтавський краєзнавчий музей як науковий осередок / Супруненко О. Б. // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: наукові читання (26 вересня 1991 р.): тез. доп., кат. ювіл. виставок / ПОУК; ПКМ. – Полтава, 1991. – С. 7–9.**
152. **Супруненко О. Б. Археологічне краєзнавство Полтавщини початку ХХ ст. / О. Б. Супруненко // Шоста Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства (м. Луцьк, вересень–жовтень 1993 р.) / Волин. ДУ. – Луцьк, 1993. – С. 193–194.**
153. **Супруненко О. Б. На землі Полтавській. Пам'ятки археології Полтави та околиць / Супруненко О. Б.; ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Толочко П. П.]. – Полтава: Археологія, 1998. – 157 с.: іл.**
154. **Супруненко О. Іван Гаврилович Шовкопляс – археолог, історик та бібліограф / Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. 2005 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / УК ПОДА; ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2006. – [Вип. III]. – С. 259–290.**
155. **Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис / Супруненко О. Б.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2007. – 124 с., XII кол. вкл.**
156. **Супруненко О. Б. Михайло Рудинський – археолог, пам'яткоохоронець, музейник, видавець і педагог (до 130-річчя від дня народження) / О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2017. Пам'яті М. Я. Рудинського (1887 – 1958): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ПКМ ім. Василя Кричевського; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 3–20.**
157. **Супруненко О. Б. Об'єкти археологічної культурної спадщини [Котелевського району] / О. Б. Супруненко // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018 [2019]. – С. 25–158.**
158. **Супруненко А. Б., Гавриленко І. Н. Отчет о разведках в Нижнем Поворсклье и Поорелье в 1986 г. (Полтавская область) / Супруненко А. Б., Гавриленко І. Н.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1986/84. – 72 арк., 131 рис., інв. опис – 16 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 49. – 72 арк.**
159. **Супруненко О. Б., Шерстюк В. В. Звіт про розвідки на території Федорівської сільської ради Карлівського району, Полтавської області восени 2014 р. / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2014/б. н.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 746. – 49 арк.**
160. **Тахтай А. К. «Принадлежит мне»...: Тетрадь 1917–1925(?) гг. / А. К. Тахтай // Архів СБУ в АР Крим. – Спр. 9920. – Т. 2. – Арк. 6–19 зв.**

161. **Тахтай А. К.** Розшуки в поріччі Берестовина і Костянтин-городищі / А[лександр]. К. Тахтай // НА ІА АН УРСР. — Ф. 12. — 1928. — Спр. 15а.
162. **Тахтай А. К.** Матеріали до археологічної карти сточища р. Орелі на Червоноградщині / А[лександр]. К. Тахтай // НА ІА АН УРСР. — Ф. 10. — Спр. 50; Ф. 12. — Спр. 29а. — 24 арк.
163. **Тахтай А.** Ново-Санджарівський клад 1928 р. (попереднє подання). — Полтава, 1929 / А. Тахтай // НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — Спр. 109/17а. — 17 арк.
164. **Тахтай А.** Передісторичні розшуки в межах Полтавської округи в роках 1926—1928 / Александер Тахтай // Антропология: Річник Кабінету Антропологии ім. Ф. Вовка за 1928 р. — К., 1929. — Вип. 2. — С. 250—256.
165. **Тахтай А. К.** Работы Херсонского музея [в 1933 г.] / А. К. Тахтай // Проблемы истории докапиталистических обществ. — М., 1935. — № 5-6. — С. 133—134.
166. **Тахтай А. К.** «Франкский» меч Херсонского музея / А. К. Тахтай // Проблемы истории докапиталистических обществ. — М., 1935. — № 5-6. — С. 130—133.
167. **Тахтай А.** Краткий путеводитель по феодальному отделу Херсонесского музея / А. Тахтай; Гос. ист.-археол. Херсонес. музей. — Севастополь: Крымгиз, 1939. — 32 с., ил.
168. **Тахтай А. К.** Античная черепица с кровельным окном из окрестностей Херсонеса / А. К. Тахтай // КСИИМК. — М., Л., 1940. — Вып. 4. — С. 32—33.
169. **Тахтай А. К.** Античные клейменные пифосы из Херсонеса / А. К. Тахтай // КСИИМК. — М., Л., 1940. — Вып. 5. — С. 54—55.
170. **Тахтай А. К.** Раскопки в Херсонесе: рукопись газ. статьи / А. К. Тахтай // Архів СБУ в АР Крим. — Спр. 9920. — Т. 2. — Арк. 1—2.
171. **Тахтай А.** Раскопки в Херсонесе / А. Тахтай // Маяк коммуны. — г. Севастополь. — 1942. — 5 мая. — С. 3.
172. **Тахтай А. К.** Археологические трофеи Великой Отечественной войны. Два клада античных херсонесских монет: машинопис / А. К. Тахтай // Архів СБУ в АР Крим. — Спр. 9920. — Т. 2. — 2 арк.
173. **Тахтай А. К.** Новые открытия в Херсонесе 1942 года: (Погребальный склеп имени обороны Севастополя). — Рукопис. повід. для газеты / А. К. Тахтай // Архів СБУ в АР Крим. — Спр. 9920. — Т. 2. — Арк. 1.
174. **Тахтай А. К.** Новые открытия в Херсонесе 1943 г. Мраморный столбик-триптих с барельефным изображением «виноградара» / А. К. Тахтай // Архів СБУ в АР Крим. — Спр. 9920. — Т. 2. — 39 арк.
175. **Тахтай А. К.** Археологические открытия в Херсонесе в 1942—1944 гг. / А. К. Тахтай // КСИИМК. — М., Л., 1947. — Вып. XIV. — С. 122—131.
176. **Тахтай А. К.** Новая надпись из Херсонеса Таврического II в. н. э.: (предварительное сообщение) / А. К. Тахтай // КСИИМК. — М., Л., 1947. — Вып. XV. — С. 58—62.

177. **Тахтай А.** Виставка «Херсонес — Корсунь и Древняя Русь»: [тематическая структура] / А. Тахтай // Архів СБУ в АР Крим. — Спр. 9920. — Т. 2. — 6 арк.
178. **Тахтай А. К.** Глиняные лампочки с рубчатым и родственными видами орнамента из Херсонеса как исторический источник: (К вопросу о раннем христианстве в Херсонесе в связи с его варваризацией): рукопись та машинопис / А. К. Тахтай // Архів СБУ в АР Крим. — Спр. 9920. — Т. 2. — 30 арк.
179. **Тахтай А. К.** Два клада античных херсонесских монет 1944 года: (предварительное сообщение) / А. К. Тахтай // Херсонесский сборник IV: Материалы по археологии Херсонеса Таврического / Гос. Херсонес. музей. — Симферополь: Крымиздат, 1948. — Вып. IV. — С. 113–125.
180. **Тахтай А. К.** Разведочная раскопка древнего водопровода в окрестностях Слободки Вакулинчука / А. К. Тахтай // Херсонесский сборник IV: Материалы по археологии Херсонеса Таврического / Гос. Херсонес. музей. — Симферополь: Крымиздат, 1948. — Вып. IV. — С. 65–67.
181. **Тахтай А. К.** Раскопки Херсонесского некрополя в 1937 году / А. К. Тахтай // Херсонесский сборник IV: Материалы по археологии Херсонеса Таврического / Гос. Херсонес. музей. — Симферополь: Крымиздат, 1948. — Вып. IV. — С. 19–43.
182. **Тахтай А. К.** Летопись археологических работ и находок в Херсонесе за 1942–1944 гг.: рукопись / А. К. Тахтай // Архів СБУ в АР Крим. — Спр. 9920. — Т. 2. — 12 арк.
183. **Тахтай А. К.** Треугольный кремневый нож из поселения у Казачьей бухты на Гераклейском полуострове / А. К. Тахтай // Архів СБУ в АР Крим. — Спр. 9920. — Т. 2. — 2 арк.
184. **Тахтай А. К.** Мраморный столбик Херсонесского музея с изображением «виноградаря»: редакция 1947 г. / А. К. Тахтай // Архів СБУ в АР Крим. — Спр. 9920. — Т. 2. — 14 арк.
185. **Тахтай А. К.** Остатки ранне-таврского поселения близ Балаклавы / А. К. Тахтай // Архів СБУ в АР Крим. — Спр. 9920. — Т. 2. — 21 арк.
186. **Тахтай А. К.** Херсонес и сарматы / А. К. Тахтай // Архів СБУ в АР Крим. — Спр. 9920. — Т. 2. — 22 арк.
187. **Тахтай А. К.** Очерк истории изучения средневекового Херсонеса: машинопись з авт. правками / А. К. Тахтай // Архів СБУ в АР Крим. — Спр. 9920. — Т. 2. — 94 арк.
188. **Тахтай А. К.** Наконечники ножен мечей Херсонесского музея / А. К. Тахтай // Архів СБУ в АР Крим. — Спр. 9920. — Т. 2. — 44, 11 арк.
189. **Тахтай А. К.** Культурно-этническая общность Крыма и Нижнего Приднепровья в доскифскую эпоху: (введение в диссертацию) / А. К. Тахтай // Архів СБУ в АР Крим. — Спр. 9920. — Т. 2. — 10 арк.
190. **Тахтай А. К.** Некоторые черты культурно-этнического родства Крыма и Нижнеднепровского Левобережья в доскифскую эпоху / А. К. Тахтай // Архів СБУ в АР Крим. — Спр. 9920. — Т. 2. — 18 арк.

191. **Тахтаї А.** Прошлоє Донецької області. Историко-археологический очерк / А. Тахтаї: авт. машинопис з правками / А. Тахтаї // Науковий архів Донецьк. ОКМ. – Ф. О. К. Тахтаї. – 199 арк.
192. **Тахтаї А. К.** Погребальний комплекс хазарської епохи из округи г. Чистяково Сталинської області / А. К. Тахтаї // НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 454. – 26 арк.
193. **Тахтаї А. К.** Камень со знаками из Донецького музею / А. К. Тахтаї // СА. – М., 1964. – № 2. – С. 219–220: ил.
194. **Тахтаї А. К.** Погребальний комплекс хазарської епохи из округи г. Чистяково Сталинської області / А. К. Тахтаї; [підг. до друку, публ. і ком. О. В. Комара] // Vita Antiqua. – К., 1999. – № 2. – С. 160–169.
195. Тахтаї Александр Кузьмич. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: ru.m.wikipedia.org/wiki/Тахтаї_Александр_Кузьмич
196. Тахтаї Александр Кузьмич. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: открытаяархеология.рф/individuals/тахтаї-александр-кузьмич
197. **Тахтаї О. Г.** С. Сковорода як епікуреєць / Олександр Тахтаї // Архів СБУ в АР Крим. – Спр. 9920. – Т. 2. – 56 арк.
198. **Тахтаї О. К.** Звідомлення за подорож на правобережжя р. Коломака в районі ст. Божкове 18 травня 1926 р. / О. К. Тахтаї // НА ІА АН УРСР. – Ф. 10. – Спр. 50. – А. 1–1 зв.
199. **Тахтаї О.** Археологічна Орчанщина в долішньому Лівобережжі: рекогносцировка. 1926 рік / О. Тахтаї // НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 109/17. – 60 арк. – В тексті: 24 фото й зарисовки.
200. **Тахтаї О. К.** Археологічна Берестовянщина в межах Полтавської округи: рекогносцировка 1927 р. / О. К. Тахтаї // НА ІА АН УРСР. – Ф. ВУАК. – Спр. 111/14.
201. **Тахтаї О. К.** Ново-Санжарівський скарб 1928 р. (попередне подання) / О. К. Тахтаї // НА ІА АН УРСР. – Ф. ВУАК. – Спр. 109/17а. – 12 арк.
202. **Тахтаї О. К.** Автобіографія / О. К. Тахтаї // НА ІА АН УРСР. – Ф. ВУАК. – Спр. 107. – Арк. 84.
203. **Тахтаї О. К.** Лист до М. Я. Рудинського від 11 квітня 1930 р. / О. К. Тахтаї // НА ІА АН УРСР. – Ф. 10. – А. 1–2.
204. **Тахтаї О. К.** Скільська статуя з с. Ольховчик Донецької області / О. К. Тахтаї // Археологія. – К., 1964. – Т. 17. – С. 205–207: ил.
205. **Тахтаї О.** [Спогади про Д. Яворницького] / А. Тахтаї // Україна. – К., 1988. – № 4. – С. 13–15.
206. Тахтаї Олександр Кузьмич. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: uk.m.wikipedia.org/wiki/Тахтаї_Олександр_Кузьмич
207. **Тахтаї Н. В.** Повідомлення, 1990.
208. **Ткаченко О. М., Заїка А. Г., Супруненко О. Б., Шерстюк В. В.** Археологічний комплекс Михайлівка (Брусія) I, ур. Брусія: стоянка, доба пізнього неоліту (V тис. до н. е.), поселення, епоха ранньої (XIX – XVIII ст. до н. е.) та пізньої бронзи (XV – XIV, XII – X ст. до н. е.), селище, початок раннього залізного віку (IX – VIII ст. до н. е.), ранньослов'янський час (V – VI ст.) [с. Михайлівка, ур. Брусія] / О. М. Ткаченко, А. Г. Заїка,

- О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Диканський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – С. 172–174.
209. Фонди Херсонського краєзнавчого музею (музейні колекції, зібрані О. К. Тахтаєм).
210. **Формозов А. А.** Книги об отчественных археологах / А. А. Формозов // РА. – М., 1993. – № 4. – С. 249–252.
211. **Формозов А. А.** Русские археологи и политические репрессии 1920–1940-х гг. [Электронный ресурс] // Режим доступа: www.ihst.ru/projects/papers/archeology/1998/3/191-206pdf
212. **Формозов О. О.** Лист до Супруненка О. Б. від 27.II.1991 р. / А. А. Формозов // НА ЦОДПА. – Ф. О. Б. Супруненка. – Арк. 1–1 зв.
213. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 3452.
214. **Шамсутдинова В. Ш.** Херсонесский музей в годы фашистской оккупации / В. Ш. Шамсутдинова // Причерноморье. История, политика, культура. – Севастополь, 2014. – Вып. XV (VI). – Серия Б. – С. 212–218.
215. **Шаповал І.** В пошуках скарбів: документальні оповідання / Іван Шаповал. – К.: Дніпро, 1983. – 327 с.
216. **Шевченко В.** Сокровища исчезнувших городов: записки музейного работника / Владимир Шевченко; [под ред. д. и. н., проф. В. К. Никольского]. – Ленинград: Лен. газ.-журнал. и кн. изд-во, 1948. – 84, [2] с.
217. **Шовкопляс Г. М.** Сильвестр Сильвестрович Магура (1897–1937) / Г. М. Шовкопляс // Археологія. – К., 1993. – № 1. – С. 109–116.
218. **Шовкопляс Г. М., Шовкопляс І. Г. М. О.** Макаренко – видатний археолог України / Г. М. Шовкопляс, І. Г. Шовкопляс // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. Тез. доп. і повідомл. до наук.-практ. конф., присвяченої 70-річчю Роменського краєзнавчого музею (Листопад, 1990 р.) / Сум. ОУК; Ром. КМ; Сум. відділ. УФК; ПКМ; [ред. кол.: Звагельський В. Б., Діброва Г. В., Супруненко О. Б. та ін.]. – Суми; Ромни, 1990. – С. 21–23.
219. **Шовкопляс І. Г.** Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966): бібліографія / І. Г. Шовкопляс. – К.: Наукова думка, 1969. – XXXV, 343 с.
220. **Шульц П. Н.** А. К. Тахтаї (некролог) / П. Н. Шульц // СА. – М., 1964. – № 4. – С. 247–248.
221. **Яременко І. І.** Археологія в житті та науковій спадщині академіка Д. І. Яворницького: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Дн. ДУ. – Дніпропетровськ, 1994. – 20 с.
222. **Ястреба В.** Полтавець Станіслав Тахтаї – прямиий нащадок кримського хана Тахтаї, орда якого майже 700 років тому завоювала неприступну Кафу, – скоро відзначить свій 75-річний ювілей / Віталій Ястреба // Вечірня Полтава. – м. Полтава – 2004. – № 31 (596). – 29 липня. – С. 4.

В. І. Граб, О. Б. Супруненко

Олександр Кузьмич Тахтай: доля, наука, музеї і війна

Розширена і доповнена редакція статті-нарису про Олександра Кузьмича Тахтає (1890–1963) — відомого українського археолога, наукового співробітника музеїв Полтави, Дніпропетровська, Херсона, Цюрипінська, Севастополя та Донецька, уродженця м. Ромни Полтавської губернії. У 1921–1929 рр. як археолог він працював у Полтавському краєзнавчому музеї на різних посадах, долучався до проведення досліджень під час будівництва Дніпрогесу, у роки війни зберіг частину колекцій та руїни легендарного Херсонесу, у 1938–1949 рр. був головним хранителем Херсонського історико-археологічного музею-заповідника. Незаконно арештовувався у 1929 і 1934 рр., репресований 1949 р. за «космополітизм» і «співробітництво з фашистами». Звільнений із Углицького табору у 1955 р. і відправлений через Ярославський табір на новобудови Донецька. Працював у Донецькому краєзнавчому музеї, став одним із фундаторів археологічної науки в Донбасі у повоєнні роки. Автор майже трьох десятків публікацій із первісної, античної, скіфо-сарматської та ранньосередньовічної кримської археології, в тому числі кількох важливих робіт з археології Полтавщини.

У статті наведена наукова та музейна біографія вченого, позначені основні етапи його творчого життєвого шляху. Особливу увагу приділено періоду сталінських репресій 1930-х і кінця 40-х рр. ХХ ст., поневірянням зі спробами реабілітації незаконно засудженого фахівця. Проаналізований внесок О. К. Тахтає у вітчизняну археологічну науку та формування музейних збірок України. Наводиться бібліографія опублікованих та архівних робіт дослідника. Робота доповнена численними фактичними матеріалами про вченого, зібраними впродовж останньої третини століття за допомогою колег і рідних О. К. Тахтає.

Ключові слова: Тахтай О. К., археологія, музеї, дослідження, Ромни, Полтава, Дніпропетровськ, Херсон, Севастополь, Донецьк, Полтавський державний музей ім. В. Г. Короленка, Херсонський краєзнавчий музей, Херсонський державний історико-археологічний музей-заповідник (Національний заповідник «Херсонес Таврійський»), Донецький обласний краєзнавчий музей, репресії, реабілітація.

V. I. Hrab, O. B. Suprunenko

Oleksandr Kuzmych Takhtai: Faith, Science, Museum and War

Widened and added version of article about Oleksandr Kuzmych Takhtai (1890-1963) – prominent Ukrainian archaeologist, museum scientific research assistant in Poltava, Dnipropetrovsk, Kherson, Tsurypynsk, Sevastopol and Donetsk, native of Romny City Poltava Region. In 1921-1929 he worked as archaeologist in the Poltava Local Lore Museum at different positions, joined to

research during Dniprohес building, he saved part of collection and ruins of legendary Khersones during the war, he was main curator of the Khersones Historic Archaeological Museum Preserve in 1938-1949. He was illegally arrested in 1929 and 1934, repressed in 1949 for “cosmopolitanism” and “collaboration with fascists”. He was liberated from Uhlytsia Camp in 1955 and sent through Yaroslavl Camp to new building of Donetsk. He worked in the Donetsk Local Lore Museum, became one of the founders of archaeological science in Donbas in the post-war years. He became an author of almost thirty publications concerning ancient, antique, Scythian-Sarmatian and early medieval Crimea archaeology, including several important works in Poltava Region archaeology.

The article contains scientific and museum biography of a scientist, main stages of his life are outlined. Special attention is paid to the period of Stalins’ repressions of the 1930s and late 1940s, attempts to liberate the illegally arrested specialist. Impact of O. K. Takhtai into local archaeological science and forming of Ukrainian museum collections are analyzed. Bibliography of published and achieve works of the researcher is given. Work is completed with numerous practical materials about the scientist, gathered during last quarter of the century with a help of colleagues and relatives of O. K. Takhtai.

Keywords: Takhtai O. K., archaeology, museum, research, Romny, Poltava, Dnipropetrovsk, Kherson, Sevastopol, Donetsk, the V. H. Korolenko Poltava State Museum, the Kherson Local Lore Museum, the Khersones Historic Archaeological Museum Preserve (the National Preserve “Khersones Tavriiskyi”), the Donetsk regional Local Loe Museum, repressions, rehabilitation.

«БАТЬКІВСЬКА ХАТА ТАХТАЇВ У РОМНАХ» (етюд М. П. Гронця)

У публікації наводиться історія мистецького твору авторства М. П. Гронця та розглядається можливий варіант його знайомства з О. К. Тахтаєм.

Ключові слова: Тахтаї О. К., Гронєць М. П., етюд, музей, археологія.

*Я світ увесь сприймаю оком, бо лінію і цвіт люблю.
М. Драй-Хмара*

12 листопада 2015 року у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського була відкрита виставка, присвячена 125-річниці від дня народження відомого дослідника археології України, одного з фундаторів вітчизняної музейної справи Олександра Кузьмича Тахтає, який народився 23 жовтня (4 листопада) 1890 року в сім'ї службовців у м. Ромни Полтавської губернії. В експозиції відділу археології були представлені старожитності, виявлені й опрацьовані у 20-х роках минулого століття (глиняний посуд, прикраси, зразки давньої зброї). У цей день виставку відвідали учасники XIV науково-практичного семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології», що проходив в обласному центрі. З цієї нагоди колеги-археологи подарували музею унікальний меморіальний предмет – етюд «Батьківська хата Тахтаїв у Ромнах», що належав Олександрю Кузьмичу особисто, а пізніше зберігався у його дружини Ніни Василівни [6, с. 5].

Зауважимо, що у квітні 1989 року О. Б. Супруненко, на той час завідувач відділу археології Полтавського краєзнавчого музею, приїздив до Донецька, де на пленарному засіданні наукової конференції виголосив доповідь про долю і наукову діяльність О. К. Тахтає [3, с. 61]. У той же вечір доповідачу зателефонувала найповажніша представниця старшого покоління донецької археології Д. С. Цвейбель (1917 – 1990) і повідомила, що ще жива дружина Тахтає, порадивши обов'язково з нею зустрітися.

До речі, постать Доротеї Самійлівни Цвейбель заслуговує окремого коментаря. Доречно буде навести спогад одного зі студентів

Доротей Самійлівни: «...Но самое сильное впечатление – лекции по истории древнего мира. Их читала Доротея Самойловна Цвейбель. Сейчас как-то о ней никто не вспоминает, но это была личность ярчайшая, заслуживающая внимания, понимания и всяческого уважения. Она даже не была кандидатом наук, но в то время это не имело никакого значения. Она врывается в аудиторию (она была женщина боевая, крупных размеров, с громким, хорошо поставленным голосом) и буквально ошеломляла. Читала она потрясающе. Такого пафоса, такого вулкана за кафедрой с тех пор я уже не видел» [1].

Наслідком спілкування О. Б. Супруненка з Д. С. Цвейбель та знайомства з дружиною О. К. Тахтаєв — уродженкою м. Полтави Ніною Василівною Тахтаєв і стало те, що етюд повернувся до Полтави, певний час зберігаючись в особистих паперах дослідника. Тому було пояснення, адже лише через кілька років після кончини останньої, колеги з Донецька знайшли деякі документи та переслали одному з авторів першого нариса про життя і творчість археолога ксерокопію листа Н. В. Тахтаєв до табору, датованого 1954 р. З люб'язного дозволу О. Б. Супруненка подаємо уривок цієї короткої записки, викликаній телеграфним запитом О. К. Тахтаєв повідомити дані про його батьків, відсутні в документах. За пропозицією дружини, з'явилася версія: Олександр Кузьмич був записаний по-батькові на діда, Кузьму Івановича Тахтаєв, який, разом із бабусею Феодосією Леонтієвною в дитинстві та юності опікувалися долею майбутнього археолога. З 1912 р. О. К. Тахтаєв переїхав до Полтави, де вони і проживали. Олександр Кузьмич, як і його «дід та бабуся» (а насправді, батьки), не підтримували контактів із запропонованим у версії «батьком» – сином Кузьми Івановича – Юрієм (Георгієм) Кузьмичем Тахтаєв (дещо меншим братом). Причини таких стосунків могли бути різні. До того ж, стало відомо, що Юрій Кузьмич на той час уже помер, і перевірити це у табірному начальстві не було змоги. Отже, й О. К. Тахтаєв не треба було пояснювати своє походження із родини земського службовця – одного з очільників губернської страхової служби, так би мовити, «панського рівня». Час був складний, непевний, тому у проханні про дострокове звільнення (навіть після смерті Сталіна) розкривати своє «експлуататорське коріння» було небезпечно.

Наводимо уривок зі згаданого листа дослівно: «... тебе надо знать, где родился твой отец Тахтаєв Георгий Кузьмич, он же Юрий Кузьмич Тахтаєв, *так что ты это знай* [виділено авт.], что в креще-

нии его имя Георгий. Это надо объяснить письменно, что если у тебя в метрическом написано Юрий, то это надо хорошенько объяснить в твоём заявлении или анкете. Я узнала у Терещенко, что отец твой родился в городе Ромны, бывшей Полтавской губернии, теперь Сумской области. Отец его, Георгия Кузьмича, Тахтай Кузьма Иванович – служащий уездной управы, страхового отдела в городе Ромнах Полтавской губернии, а потом переехал в Полтаву и был служащим в губернской земской управе, а дальше стал старым, потом на пенсии умер в 33 г. А Георгий (Юрий) Кузьмич Тахтай умер во время эвакуации в г. Астрахани» [9, арк. 1, 2].

Отже, до 1912 р. Олександр Кузьмич проживав у зображеній на етюді батьківській оселі у повітовому місті, де пройшло його дитинство та гімназичні роки. Поки що адресу будинку у Ромнах встановити не вдалося.

Етюд намальований М. П. Гронцем у 20-х роках ХХ ст. (рис. 1, кол. вкл. I). Виконаний у техніці олійного живопису на цупкому тонкому картоні. Кольорова гама тепла, переважають коричнева і зелена барви. Робота має розміри 22 × 16 см. 2015 р. відреставрована художником-реставратором та архітектором Т. В. Менчинською. Як уже зазначалося вище, робота передана до фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (Акт вступу № 64 від 10. 04. 2019 р.) і зберігається з-поміж живописних творів музейної колекції.

Про художника вдалося дізнатися зовсім небагато. Народився 8 (20) лютого 1884 року в с. Кропивне, нині Бахмацького р-ну Чернігівської області. Навчався у Санкт-Петербурзькій Академії Мистецтва з 1906 року. У 1918 році переїздить до Києва, де у 1920–1924 роках викладає в Київській художньо-промисловій школі. Потім доля приводить його до Одеси, де у 1925–1931 роках він працює в Одеському художньому інституті (рис. 2). Потім переїздить знову до Москви. З 1931 року Максим Прокопович – викладач Московського архітектурного інституту. Там він працював до кінця життя. Помер 28 квітня 1963 у Москві [4].

Та все ж таки окремі віхи життя художника вдалося з'ясувати. А саме, доволі цікавим виявився одеський період його життя і творчості. М. П. Гронць належав до плеяди малярів-монументалістів, учнів і послідовників Михайла Бойчука. Читаючи спогади колишніх учнів Одеської художньої школи, знаходимо такий факт: «В 1924 в Политехникуме ИЗО в составе живописного факультета было создано отделение декоративно-монументальной живописи. Деканом отделения и руководителем декоративно-

Рис. 2. Максим Прокопович Гронєць (зліва) і Павло Гаврилович Волокідін – професори Одеського художнього інституту. 1924 р.

монументальною майстерською став Г. Я. Комар. В 1925 появилася ще одна майстерська, якою керував М. П. Гронєць. Група студентів-монументалістів під керівництвом викладачів (в т. ч. при участі М. Л. Бойчука) виконала замовлення на фрески для кількох архітектурних споруд Одеси... Во Дворці студентів тоді розміщався Дом держуправління [Будинок держуправління – ДПУ], розписи були виконані в 1931–1932» [10, с. 88].

У грудні 2017-го – січні 2018-го в Національному культурно-мистецькому та музейному комплексі «Мистецький арсенал» (м. Київ) проходила

виставка «Бойчукізм. Проєкт «великого стилю», навесні цього року був виданий каталог проєкту. Готуючись до виставки, її куратори в особистому фонді бойчукіста, мистецтвознавця і майстра художньої кераміки Пантелеймона Мусієнка, що зберігається у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України, виявили фото, зняті під час роботи над стінописом у церковному приміщенні. За написами на зворотному боці світлин їх було атрибутовано як такі, що належать до подій у селі Катаржині. У 1929 – 1930-му роках (на межі цих років село було перейменоване на Сталіне) тутешній клуб (до того – церква Вознесіння) розписувала одеська гілка бойчукістів – авторська група Одеського політехнікуму образотворчого мистецтва, яку очолював Максим Гронєць [5].

Та самим, мабуть, значущим для нас є те, що М. П. Гронєць товаришував з М. О. Макаренком (1877 – 1938), відомим українським археологом, мистецтвознавцем, пам'яткоохоронцем, одним із організаторів музейної справи в Україні. Після революції 1917 року Микола Омелянович Макаренко, на той час вже знаний науковець, опинився у вирі подій. Він брав участь у роботі багатьох комісій і комітетів ВУАН, очолював Музей мистецтв

Б. і В. Ханенків, проводив археологічні дослідження. Зокрема, вчений приділяв багато уваги й становленню пам'яткоохоронного осередку на Роменщині.

У 1919 році група ентузіастів на чолі з уродженцем м. Ромни, викладачем, художником за освітою та учнем М. О. Макаренка, М. М. Семенчиком, створила у Ромнах Товариство охорони пам'яток старовини та мистецтв. Через рік було ухвалено рішення про створення музею. Директором призначено М. М. Семенчика (1890 – 1964). А в квітні 1920 року за участі Миколи Макаренка було прийнято статут музею. За структурними підрозділами на першому місці значився археологічний відділ. Перші згадки про археологічні дослідження, що були проведені музеєм, датуються серпнем-вереснем 1920 року. Керував ними М. О. Макаренко [7, с. 34].

Зводила доля Миколу Омеляновича і з Полтавським музеєм та його археологами. Так, восени 1927 р., під керівництвом М. О. Макаренка музеєм були досліджені кілька жител і господарських ям на селищі в ур. Заруб навпроти с. Головач сучасного Полтавського району. Ці розкопки виявилися одними із перших, котрі велися на селищах скіфського часу у Поворсклі [8, с. 19]. Зазначимо, що саме у цей час співробітником відділу археології музею працював О. К. Тахтай, беручи безпосередню участь у дослідницьких роботах на березі Ворскли.

Давня дружба пов'язувала Миколу Омеляновича і з Максимом Гронцем. Вони навіть з 1930 по 1931 роки разом працювали в Одеському художньому інституті. Обоє обіймали посади професорів. М. О. Макаренко мав складний характер, ніколи не боявся відверто висловлювати свої думки та власну точку зору. Сучасники про нього згадують як про бездоганно чесну і відверту людину, вченого, здатного захоплюватися певною темою до самозабуття, і як професора, чії лекції зачаровано слухали студенти. Ось як про нього висловлювався сам Максим Гронець: «Золота людина, але якась дитяча, наївна прямота не доведе його до добра» [2, с. 15].

Отже, як бачимо із вище наведеного, наукові студії та життєві шляхи як О. К. Тахтая, М. О. Макаренка, так і М. П. Гронця тісно перепліталися. Вірогідно, що Максим Прокопович, хоч і не був уродженцем Ромнів, але неодноразово там бував, не виключено, беручи участь в археологічних розкопках. Можливо, саме там він і познайомився з Олександром Кузьмичем Тахтаєм. І в знак дружби та пошани художник зробив подарунок археологу, намалювавши його батьківську хату. Оскільки відсутні офіційні підтвердження

цьому факту, автори можуть лише обґрунтовано допускати таку можливість.

Що стосується досліджень біографічного характеру О. К. Тахтая та М. П. Гронця, ще залишається чимало «білих плям», які потребують вивчення, з'ясування й оприлюднення. Проте, незважаючи на досить активне використання наукової спадщини О. К. Тахтая сучасними дослідниками, ще залишається чимало питань, пов'язаних із життям і науковою працею вченого.

Але як би там не було, факт залишається фактом. Зосталася цікава мистецька робота, що й стала гідним доповненням фондової колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. А ім'я славного археолога та його родини залишилося увіковіченим і в мистецьких творах.

Джерела та література

1. Бабушка донецкой археологии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://donjetsk-jewish.ucoz.ru/news/babushka_doneckoj_arkheologii/2014-05-13-424
2. Визначний археолог та мистецтвознавець. До 135-річчя від дня народження Миколи Омеляновича Макаренка (1877 – 1938): бібліографічний покажчик / Центральна міська бібл. для дорослих ім. Бориса Антоненка-Давидовича; [укл. В. І. Салогуб]. – Ромни, 2012. – 31 с.
3. **Граб В. І., Супруненко О. Б.** Археолог Олександр Тахтай / В. І. Граб, О. Б. Супруненко; ПКМ. – Полтава, 1991. – 85 с.
4. Гронєць Максим Прокопович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=32008
5. Катаржинський слід бойчукістів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://chornomorka.com/archive/22001/a-11739.html>
6. **Лешенко С.** День народження Олександра Тахтая відзначили виставкою / Сергій Лешенко // Полтавський вісник. – м. Полтава. – 2015. – 20 липня. – № 47. – С. 5: фото.
7. **Німенко Н.** Конструювання наукової біографії за матеріалами архівних установ: приклад Миколи Макаренка (1877–1938) / Н. Німенко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2019. – Вип. 28. – С. 32–38.
8. **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) / А. Б. Супруненко // Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. тр. / ПКМ; [редкол.: Кулатова И. Н., Луговая Л. Н, Супруненко А. Б. (отв. ред.)]. – Полтава, 1990. – С. 5–42.
9. **Тахтай Н. В.** Чорновик листа до О. К. Тахтая. 1954 р.: ксерокопія // Особистий архів О. Б. Супруненка. – 2 арк.
10. **Фрумина Д.** Мои воспоминания: фрагменты из книги (1929–1934) / Диана Фрумина // Одесская художественная школа. Воспоминания

бывших учеников, 1865–1940: сборник / [сост. О. М. Барковская; ред. И. С. Шелестович]; Одес. нац. науч. б-ка. – Одесса, 2015. – 148 с.

Є. А. Калініна, І. О. Курницька
«Батьківська хата Тахтаїв у Ромнах»
(етюд М. П. Гронця)

Публікація присвячена історії однієї картини – етюду М. П. Гронця. Наведені біографічні дані відомих археологів. Також розглядається варіант знайомства художника М. П. Гронця з археологом О. К. Тахтаєм.

Ключові слова: Тахтаєв О. К., Гронєць М. П., етюд, музей, археологія.

Ye. A. Kalinina, I. O. Kurnytska
«Family House of the Takhtais in Romny»
(painting by M. P. Hronetz)

The publication is devoted to the history of one painting by M. P. Hronetz. The biographical data of famous archaeologists are given, and a possible way for the artist M. P. Hronetz's acquaintance with the archaeologist A. K. Takhtai is considered.

Keywords: Takhtai A. K., Hronetz M. P., painting, museum, archeology.

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ ОЛЕКСАНДРА ТАХТАЯ

Публікуються невідомі раніше факти до біографії відомого українського археолога О. К. Тахтаї (1890 – 1963), що стосуються його життя і діяльності у 1925 – 1930 рр., в часи роботи у Полтавському краєзнавчому музеї. Наводяться кілька невідомих раніше документів про музейну роботу О. К. Тахтаї у полтавський період.

Ключові слова: Тахтаї О. К., Полтава, протокол, археолог, підвідділ, науковий комітет, засідання, звіт, обговорення, виступ.

Із Полтавським краєзнавчим музеєм імені Василя Кричевського за довгі роки його існування пов'язали свою долю сотні людей, які чи працювали у цьому відомому закладі, чи мали якимось іншим відношенням до його існування та діяльності. Багато із них були непересічними особами, які залишили помітний слід не лише в історії музею, а й в історії світової та вітчизняної науки. Тільки їх перелік займе не одну сторінку. Імена частини з них тривалий час були піддані забуттю, а самі вони були або знищені радянською системою, або ж піддані репресіям і забуттю. Серед таких – Олександр Тахтаї.

Олександр Кузьмович Тахтаї – відомий український археолог і музейник (1890 – 1963), ім'я якого пов'язане з Полтавщиною та нині окупованими Російською Федерацією Кримом і Донбасом. Тривалий час ім'я цієї людини було під забороною, його арештовували, піддавали політичним переслідуванням, шельмували як колабораціоніста за те, що під час гітлерівської окупації він врятував стародавній Херсонес.

Говорити про цю людину та віддавати належне Тахтаю-досліднику стало можливим лише після розвалу Радянського Союзу та утворення незалежної Української держави. Саме в рік народження держави Україна – у 1991 році в Полтаві побачило світ перше ґрунтовне дослідження про Олександра Кузьмовича Тахтаї «Археолог Олександр Тахтаї» [1]. Автори роботи – Василь Граб та Олександр Супруненко, використовуючи слідчу справу із архіву Управління КДБ на той час Кримської області та інші матеріали,

зробили спробу розповісти широкій громадськості про ошельмованого радянською тоталітарною владою дослідника. До речі, це була на той час перша на пострадянському просторі робота про репресованого колегу-археолога.

Зауважимо також, що не даремно книга побачила світ у Полтаві, адже ім'я О. К. Тахтая нерозривно пов'язане з містом і Полтавським краєзнавчим музеєм. З останнім пов'язане ціле десятиліття життя вченого. Десятиліття, що в історії музею відіграло значну роль, особливо в науковому плані.

Однак, останнім часом з'явилися нові архівні матеріали, що розповідають про період роботи О. К. Тахтая у Полтаві. Це документи, що стосуються як наукової, так і громадської діяльності вченого. Стосуються вони 1925 – 1930 рр.

Перш за все, це протоколи засідання наукового комітету Полтавського державного музею, як тоді називався заклад.

Маємо Протокол № 1 від 20 вересня 1925 р. Серед учасників засідання та як його секретар зазначений О. К. Тахтай. До речі, саме на цьому засіданні, за пропозицією М. І. Гавриленка, О. К. Тахтая було обрано постійним секретарем Наукового комітету музею.

Одним із питань, що розглядалося, було відзначення «Столітніх роковин Декабристів». Але, як виявилось матеріали, що стосувалися руху декабристів на Полтавщині, знаходилися на зберіганні не лише в Музеї, а і в інших установах, як-то: в архіві, бібліотеках, партійному комітеті та інших установах. Тому, було вирішено «подбати про відшукання і збирання відповідних матеріалів музейними силами де тільки можна зосередивши ту справу» в руках О. К. Тахтая. Таким чином, фактично, питання підготовки та організації відзначення 100-річного ювілею було покладено на Олександра Кузьмовича Тахтая [2, с. 625 – 626 зв.].

Наступне засідання наукового комітету Музею відбулося 8 жовтня 1925 р. Секретарем цього засідання також виступив О. К. Тахтай [2, с. 627 – 628].

На третьому засіданні, що відбулося 24 жовтня 1925 р., секретарем зазначено О. К. Тахтая. Головним питанням, котре розглядалося на ньому, було затвердження річного звіту за 1924 – 1925 рік. Зауважимо тут, що у 1920-х рр. бюджетний робочий рік Музею співпадав із навчальним роком. Тобто, починався у вересні. Після того, як Я. О. Риженко зачитав звіт, П. Ф. Мельниковим, О. К. Тахтаєм та М. І. Гавриленком було зроблено кілька доповнень – зокрема, про необхідність включення до звіту в розділ про участь співробітників Археологічного підвідділу в розкопках, що їх про-

води́ла ВУАН на території Полтавщини, пропонувалося додати, що зі знахідок залишено в Музеї [2, с. 629 – 629 зв.].

На засіданні 5 – 6 листопада 1925 р., де розглядалися річні плани Музею на 1925 – 1926 р., О. К. Тахта́й вказаний лише як секретар засідання [2, с. 630 – 631 зв.].

Далі, О. К. Тахта́й згадується вже в 1927 р., що, можливо, пов'язано з активною польовою роботою вченого у 1926 р. [1, с. 13 – 17]. Однак ця прогалина може заповнитися після віднайдення протоколів засідання наукового комітету Музею за 1926 р, що їх досі не виявлено.

Серед документів, котрі стосуються наукової діяльності музею, знаходимо згадки, що у 1927 р. О. К. Тахта́й займався археологічними дослідженнями. Зокрема, мав відкритий лист на право розвідок узбережжя р. Берестової, на що витратив 110 карбованців 44 копійки, та разом із М. О. Макаренком проводив «розкопи Головача», на що, разом із попередніми розвідками, пішло 284 карбованці 04 копійки [3].

Ім'я О. К. Тахта́я знаходимо у Протоколі від 15 листопада 1927 р. Він згадується серед присутніх на засіданні співробітників Музею. Основними питаннями, які розглядалися цього дня, було заслуховування річного звіту Музею за 1926 – 1927 р. та звіту про святкування 10-х «роковин Жовтня». Серед інших питань була і доповідь Ю. З. Жилко «Про роботу відділа Соціально-політичних стосунків», в обговоренні якого взяв участь, разом із Я. О. Риженком та М. М. Бокієм, і О. К. Тахта́й. На цьому ж засіданні О. К. Тахта́й разом із Я. О. Риженком, М. І. Гавриленком, Ю. З. Жилко, М. М. Бокієм та П. Ф. Мельниківим був обраний до складу комісії з утворення картотеки Музею [4, с. 82 – 82 зв.].

Присутній О. К. Тахта́й і на засіданні наукового комітету Музею 30 листопада 1927 р., першим питанням на якому стояла доповідь Я. О. Риженка «про порядок видачі дозволів науковим робітникам на провадження дослідницької роботи в Музеї». В обговоренні дев'ятого параграфу взяв участь О. К. Тахта́й, який, уважаючи обтяжливими для дослідників деякі моменти, зокрема те, що під час копіювання дослідник має залишати у музеї копію того, що він «скопіював», у своєму виступі заперечив додаткові вимоги «про залишення копій для Музею, тому, що це по-перше ускладнить роботу дослідника, а по-друге – копії не завжди будуть музеєві потрібні. Вимогу копій пропонує зробити не обов'язковою». Адже, «при фотознімках негативи часто бувають потрібні дослідникам в дальшій роботі» [4, с. 83 – 83 зв.].

Друге питання, що розглядалося на цьому засіданні, – це звіт Червоноградського музею, в обговоренні якого також брав участь О. К. Тахтай. Зокрема, його цікавило, в якому стані знаходиться інвентаризація музею, та відзначав, що «краєзнавча робота Червоноградського музею ведеться. Матеріали його використовуються приїзжими науковими силами», а: «Персональний склад ... слід посилити фахівцем-гуманітаром» [4, с. 83 – 85 зв.]. Це засідання було настільки насичене, що його продовжили і 5 грудня 1927 р. На ньому також був присутній О. К. Тахтай, задаючи кілька питань з роботи бібліотеки – зокрема, яким чином може бути обміняна непридатна для роботи література та чи достатній наявний штат бібліотеки. Висловився він і з іншого питання, виступивши проти пропозиції директора музею В. М. Бендеровського продати для студії місцевого Радіо рояль, зазначивши, що рояль є «дуже цінним експонатом» і що він «потрібен для роботи кабінету фольклору» [4, с. 83 – 85 зв.].

Наступне засідання наукового комітету, в якому взяв активну участь О. К. Тахтай, відбулося 24 грудня 1927 р. і було присвячене призначенню на посаду завідувача підвідділом ідеології П. Ф. Мельніківа, про якого ходили чутки, що в минулому він був «учасником білих армій». О. К. Тахтай двічі виступав з цього приводу, визначивши «сучасне політичне обличчя т. Мельнікова», зауваживши, що «не раціонально зважати на його минуле, тим більше, що є підстави гадати, що т. Мельнікову буде повернено громадянські права внаслідок виправдання його як учасника білих армій». Відзначив, що: «Сучасна ідеологія т. Мельнікова цілком відповідає Марксівській установці музейної роботи, а приватні розмови з ним характеризують його як запеклого ворога білих». Щоб переконати учасників засідання в цілковитій лояльності Мельніківа до радянської влади, О. К. Тахтай наголошує, що: «За дев'ять років праці в музеї на посаді помішника завідуючого відділом т. Мельніків виявив себе знавцем музейних збірок та як досвідчений технік музейної справи, упорядкувавши ... ряд виставочних кімнат ... та бравши жваву участь в тяжкій роботі по збиранню музейних матеріалів в час існування Губкомису», врешті заявивши, що «рачує корисним для роботи музею призначити на посаду зав п[ід]в[ідділом] ідеології т. Мельнікова». У подальшому обговоренні кандидатури П. Ф. Мельніківа О. К. Тахтай змушений був виступати другий раз, намагаючись нівелювати негативні висловлювання про П. Ф. Мельніківа інших членів наукового комітету, врешті відстоявши його кандидатуру [5, с. 73 – 74 зв.].

О. К. Тахтай бере участь у засіданні наукової ради Музею 10 січня 1928 р., на повістці денній якої стояв розгляд питання про стан Червоноградського музею, однак участі в обговоренні не бере [4, с. 56 – 56 зв.]. А на засіданні 12 січня того ж року він виступає із доповіддю «Про стан та діяльність археологічного підвідділу П[олтавського] Д[ержавного] М[узею]». В ухвалі з цього питання науковий комітет визнав, що «робота археологічного п[ід]в[ідділу] знаходиться в нормальному стані та йде вірним напрямком». Однак було відзначено «негативний момент наявність великої кількості незакаталогізованих речей» та вважав за необхідне: «головну увагу звернути в першу чергу на каталогізації збірок ...» [4, с. 58 – 59].

Свідчення про наукову діяльність О. К. Тахтая знаходимо у «Короткому звіті про роботу Полтавського музею за I-й квартал 1927/28 бюджетового року». У розділі «Видавнича діяльність» зазначено, що вченим підготовлено до друку звіт повідомлення «за археологічні розшуки по р. Берестовій на Червоноградщині» [4, с. 36 – 36 зв.].

Під час засідання наукового комітету музею 31 січня 1928 р., на якому був присутній О. К. Тахтай, розглядалася доповідь М. М. Бокія про стан та діяльність підвідділу мистецтва. О. К. Тахтая цікавить питання, якими заходами підвідділ боровся «з впливом вохкості на картинах» [4, с. 47 – 48 зв.].

Присутній він і на засіданні 10 березня 1928 р., де заслуховується доповідь голови президії Полтавської філії АХЧУ художника М. О. Донцова. О. К. Тахтай у своєму виступі наголошує на тому, що «зважаючи на те, що асоціація АХЧУ лише народжується, не можна пред'являти до неї суворих вимог, що до накреслення ідеологічної установки й перспектив» та звертає увагу на те, що «зв'язок з музеєм необхідно установити якнайтісніше накресливши його форми» [4, с. 42 – 44].

Останній Протокол засідання наукового комітету Полтавського державного музею, в якому брав участь О. К. Тахтай, виявлений на сьогодні, датований 29 жовтня 1928 р. Першим питанням у Протоколі стоїть доповідь Я. О. Риженка «Звіт про роботу Музею за 1927/28 операційний рік», заслухавши яку О. К. Тахтай наголошує на тому, що він «рахає потрібним зазначити в звіті про те, що справа охорони пам'яток культури стоїть негарзд. В багатьох випадках охорона» не проводиться. Та на прохання колишнього завідувача Червоноградського музею про надання йому характеристики, висловлює свою думку: «Нікіфоров Г. І., як натураліст зробив багато, отже на гуманітарні галузі було звернено завжди

серьозні уваги. Доказом служать його збірки та переведені ним роботи» [4, арк. 90 – 91].

Наступний документ не згадує О. К. Тахтая, але стосується його наукової діяльності. Зокрема, виявлення Зачепилівського «скарбу». Це лист, адресований Управлінню науковими установами Народного комісаріату освіти УСРР, датований 30 жовтня 1928 р., підписаний в. о. директора музею Я. О. Риженком і секретарем Г. О. Коваленком про передачу громадянином К. Ф. Юрком скарбу (золотих речей вагою 202,5 грами) до музею та з проханням санкціонувати виплату останньому як винагороди 75 карбованців [4, арк. 93].

І, нарешті, останній виявлений на сьогодні документ, – повідомлення Полтавського Державного Музею до Облікового Відділу Народного Комісаріату Освіти про звільнення завідувача археологічним підвідділом музею О. К. Тахтая у зв'язку з його арештом 9 вересня 1929 р. та призначенням на цю посаду І. М. Самойловського з 10 листопада 1930 р. Документ датовано 5 вересням 1930 р. [5, арк. 99].

Джерела та література

1. Граб В. І., Супруненко О. Б. Археолог Олександр Тахтай. До 100-річчя з дня народження та 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею / В. І. Граб, О. Б. Супруненко; ПКМ. – Полтава, 1991. – 85 с.: іл.
2. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 729.
3. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 3449.
4. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 3450.
5. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 3452.

Додатки

№ 1.

Витяг із Протоколу

засідання наукового комітету Полтавського державного музею

12 січня 1928 р., Полтава

В складі: тт. Бендеровського В. М., Риженко Я. О., Гавриленко М. І., Тахтай О. К., Жилка Ю. З., Панкратьєва О. С., Чернявської О. Н., Хижняк Н. Ф.

Слухали:

ІІ. Доповідь т. Тахтая про стан та діяльність археологічного п/в П.Д.М. В основу матеріалів археологічного п/в лягли збірки Скаржинської та Бобровського. До 1912 р. археологічні збірки входили в склад відділу Природи. З 1912 року було виділено окремий археологічний відділ під керівництвом археолога В. М. Щербаківського. Наслідки 10 річної праці відділу зафіксовано в провідникові археологічного відділу. Праця в відділі т. Рудинського прямувала в бік краєзнавчий. Цей напрямок роботи продовжується до цього часу.

1925 року археологічний п/в зв'язується з ВУАК'ом. Після розшуку відбулися розкопки, причому знайдено кераміку бронзової доби та інші цінні придбання. Розшуки на Берестовій, в с. Фльорівці та Головачі дали невеличкі збірки речей (звідомлення додається в ювілейному збірникові музею).

Юридичний стан музею ненормальний, робітник не прийнявши фактично речей, мусить за них відповідати, тому виникає потреба в фактичній перевірці матеріалів та їх каталогізації.

Виставочна частина цілком відповідає обсягу збірок. Резервна частина помешкання складається з двох кімнат. П/в складається з суто археологічної частини та нумізматики, при чому нумізматична частина опечатана з часів передачі завідування музеєм з одних рук другим.

Внутрішню технічну роботу не досить забезпечено матеріалом. Відмічається недосконаленість інвентаризації та потреба в устаткуванні п/в вітринами. Відчувається потреба в улаштуванні фотографічної та хемічної лабораторії. В перспективному плані робот бажано було б звернути увагу на улаштування муляжу палеонтологічної печери з персонажами, що наглядно давало б уявлення про тогочасне життєве оточення. Також треба б представити муляжем і Білу Гору.

У х в а л и л и:

Науковий комітет визнає, що робота археологічного п/в знаходиться в нормальному стані та йде вірним напрямом. Одноразово комітет відзначає як негативний момент наявність великої кількості незакаталогізованих речей хоч і не по вині зав. п/в, тому надалі Комітет вважає за необхідне: 1. головну увагу звернути в першу чергу на каталогізації збірок, не залишаючи поточної роботи, 2. цілком ухвалюючи необхідність утворення муляжів палеолітичної печері та Білої Гори, а також необхідність доукомплектування археологічного п/в вітринами, комітет вважає за необхідне мати на увазі ці роботи при розподілі наукових кредитів.

ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 3450. — Арк. 58 — 59.

№ 2.

Лист до Управління науковими установами Народного комісаріату освіти УСРР від 30 жовтня 1928 р. про оплату за знайдений і переданий до музею гр. Юрком К. Ф. Зачепилівський скарб

Укрнаука

Полтавський Державний Музей ім. В. Г. Короленка

30 жовтня 1928 р. № 878

До управління Науковими Установами НКО УСРР

До Полтавського Державного музею звернувся гр[омадянин] села Зачепилівка Ново-Сенджарівського району Юрко К. Ф. з проханням компенсувати його за речі, знайдені ним на пісках с. Зачепилівки Ново-Сенджарівського району. Беручи на увагу що гр. Юрко К. Ф. являється надто вбогим селянином, Полтавський Державний Музей прохає Укрнауку санкціонувати нагороду гр. Юрка К. Ф. сумою сімдесят п'ять крб. (75 крб.).

Гр. Юрко здав золотих речей загальною вагою 202,5 гр.

В.о. Директора Музею *Підпис* (Риженко)
Секретар *Підпис* (Коваленко).
ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 3450. – Арк. 93

№ 3.

Лист Полтавського державного музею від 5 березня 1930 р. до Облікового відділу Народного комісаріату освіти про звільнення О. К. Тахтая та призначення на його місце І. М. Самойловського

Полт[авський] Держ[авний] Музей
5 Бер[езня] 1930 р.
№ 124

До Обласного Відділу Н.К.О.

Полтавський Державний музей повідомляє, що зав[ідувач] підвід[ділом] Археології Музею Тахтай О. К. як заарештований 9 вересня 1929 р. Полтавським Відділом ДПУ виключен із списків службовців.

На цю посаду запрошено з 10/11-30 р. Самойловського Ілію Михайловича і відомости по зразку № 2 на його при цьому Додаються.

Директор музею *Підпис* /Йофе/ Секретар *Підпис*

ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Т. 2. – Спр. 3452. – Арк. 99.

В. О. Мокляк

Нові матеріали до біографії Олександра Тахтая

Публікуються невідомі раніше факти до біографії відомого українського археолога О. К. Тахтая (1890 – 1963), що стосуються його життя і діяльності у 1925–1930 рр., в часи роботи у Полтавському краєзнавчому музеї. Наводяться кілька невідомих раніше текстів документів про музейну і наукову роботу О. К. Тахтая у полтавський період.

Ключові слова: Тахтай О. К., протокол, археолог, підвідділ, науковий комітет, засідання, звіт, обговорення, виступ.

V. O. Mokliak

New Materials to Oleksandr Takhtai's Biography

Previously unknown biographical facts about prominent Ukrainian archaeologist O. K. Takhtai (1890 – 1963) concerning his life and work in 1925 – 1930 during his work in the Vasyl Krychevskiyi Poltava Local Lore Museum are published. Several unknown before texts concerning life and scientific work of O. K. Takhtai in his Poltava life-period are added to the article.

Keywords: Takhtai O. K., protocol, archaeologist, sub-department, scientific committee, meeting, report, discussion, declaration.

ГІЛОЧКИ ДО ГЕНЕАЛОГІЧНОГО ДЕРЕВА (до родоводу О. К. Тахтаї)

Про історію роду Олександра Кузьмича Тахтаї у споминах і дослідженнях.

Ключові слова: Тахтаї Олександр Кузьмич, родовід, Кафа, хан Тохта, Золота Орда, Богдан Хмельницький, козацькі реєстри, Хмельниччина, топоніми, антропоніми, с. Лучки Кобеляцького району, археолог, музей.

Наш земляк Олександр Кузьмич Тахтаї (1890–1963) – відомий український археолог і музейник, ровесник нашого музею, один із перших його науковців радянської доби, який працював у Центральному пролетарському музеї Полтавщини (сучасний – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського) протягом 1922–1929 років і зробив значний внесок у його наукову, збірально-наукову та пам'яткоохоронну роботу [7, с. 202–203; 18, с. 40; 19, с. 17–21].

Олександр Тахтаї належить до плеяди діячів, чії імена поверталися до нас із забуття вже у пострадянський час [10, с. 21–23]. Він був репресований радянським тоталітарним режимом, а його наукові праці і біографічні факти стали надбанням нащадків тільки завдяки копітким пошукам дослідників, зокрема, О. Бергольц, В. Шевченка, О. Супруненко та В. Граба [1; 6; 26].

В археологічному зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського є чимала частина матеріалів із польових археологічних досліджень, здійснених співробітниками археологічного відділу Полтавського музею у 20-х роках ХХ ст., до яких мав безпосереднє відношення Олександр Кузьмич Тахтаї. Це – матеріали розвідок 1923 р. на правобережжі р. Коломак та обстежень пам'яток неоліту-бронзи у Поворсклі (ур. Біла Гора, с. Макухівка Полтавського району та хут. Брусія Диканьського району) [6, с. 11; 19, с. 17, 18], розкопок разом із М. Я. Рудинським Кантемирівського та Мачухського могильників у 1924 р. [6, с. 11; 19, с. 18], самостійних обстежень зруйнованого кургану із похованням зрубного часу поблизу станції Божкове Полтавського району 1925 р. [6, с. 11; 19, с. 19], обстежень разом із М. І. Гаврилен-

ком та В. А. Грінченком пам'яток доби неоліту-бронзи на лівобережжі р. Ворскла у 1926 р. [6, с. 11], самостійних розшуків по берегах р. Орчик [19, с. 19] і спільних із М. Я. Рудинським та Г. І. Нікіфоровим (завідувач Красноградського музею сучасної Харківської обл.) розкопок трьох курганів у складі могильника «хазарського часу» в с. Клімівка Карлівського району восени того ж року [5, с. 11; 6, с. 17; 19, с. 19]. Восени 1927 р. лаборант Археологічного відділу О. К. Тахтаї «під проводом проф. М. О. Макаренка» провів розкопки поселення скіфського часу біля с. Головач Полтавського району [6, с. 17]: «...На жаль, ці збори загинули і навіть з вини самої адміністрації Музею ...» [5, с. 10].

У 1927–1928 рр. розвідувальними роботами О. К. Тахтаї були охоплені території Середнього та Нижнього Поворскля і Поорілля. Зокрема, ним обстежені Велике Більське, Глинське й Опішнянське городища, відкрито кілька поселень епох енеоліту-бронзи поблизу Опішні [6, с. 17; 19, с. 19]. Більша частина матеріалів цих робіт була оброблена і науково опрацьована безпосередньо Олександром Кузьмичем, про що свідчать записи, зроблені в Археологічному каталозі відділу (том II) – з № 3666 від 5.10.1925 р. по № 3991 від 10.05.1929 р. [8, арк. 145 зв. – 225 зв.].

Найвизначнішою знахідкою Олександра Кузьмича на Полтавщині є обстеження у 1928 р. місця виявлення добре відомого Зачепилівського поховання багатого болгарина-кочівника VII – поч. VIII ст. [9, с. 101–115]. Завдячуючи О. К. Тахтаю всі золоті візантійські монети з нього збереглися і до сьогодні займають почесне місце в музейній експозиції «Унікальні предмети у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського: Скарбниця» (НД-185, 186, 190–193).

У Науковому архіві музею створено іменний фонд О. Тахтаї (фонд 27), в якому зберігаються окремі відбитки опублікованих статей та біографічні дослідження про вченого.

З-поміж іншого, нажаль, досі не вивченою залишається історія родоводу вченого, хоча за свідченнями племінника, він сам цікавився і досліджував її [27]. Якщо ним і робилися при цьому якісь записи, вони, напевно, втрачені. Як свідчить автобіографія з особистої справи (рис. 1), що знаходиться в архіві Інституту археології НАН України: «...Олександр Кузьмич Тахтаї. Народився р. 1890. Листопада 23 (ст. ст.) в м. Ромні на Полтавщині» [20], у сім'ї службовців Кузьми Івановича і Феодосії Леонтіївни Тахтаї, зростав у родинному будинку [6, с. 8].

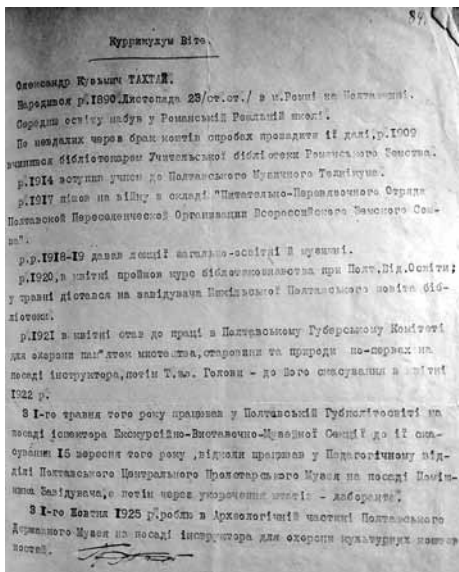

Рис. 1. Автобіографія О. К. Тахтая з особистим підписом (матеріали Фонду ВУАК). *Київ. Фото, 2020.*

(рис. 2) за 2004 р. зі споминами про свою родину племінника Олександра Кузьмича, Станіслава Юрійовича Тахтая, який донедавна проживав у Полтаві, і в інтерв'ю журналісту газети «Вечірня Полтава» Віталію Ястребі повідомляв, що він є нащадком давнього козацького роду, який має своє коріння аж від кримсько-татарського хана Золотої Орди Тахтая, покорителя неприступної Кафи. При цьому він посилався на сімейні перекази, дослідження свого дядька археолога Олександра Тахтая і власні розшуки [27]. Ми вирішили перевірити вірогідність такої інформації, і, як кажуть археологи, «копнути глибше».

На карті поширення українських прізвищ позначено, що на сьогодні в Україні проживає лише 148 носіїв прізвища «Тахтай», тобто, прізвище є мало розповсюдженим, навіть рідкісним, тому існує велика вірогідність родинних зв'язків між ними усіма. При цьому найбільша кількість Тахтаїв (12) проживає у Ромнах (звідки родом і сам О. К. Тахтай), ще по 10 – у Кропивницькому і Києві [11]. Прізвище має тюркські корені і в монгольській та казахській

Можливо, коріння роду Тахтаїв сягає дуже далеких часів, аж до XIV ст., що деякі науковці вважають поетичною легендою, котра народилася в сім'ї. Дослідити це на сьогодні дуже складно, майже неможливо. Але, так кортить зазирнути у буремне минуле і знайти хоча б маленьку зачіпку в історії, яка б відкрила нам ще невідомі сторінки роду з таким незвичним для українця прізвищем «Тахтай». Тому ця публікація, у певному сенсі – перша спроба музейників зробити намітки складання родоводу відомого українського науковця. Маємо лише газетну статтю

мовах означає «трон, престол». Тому не дивно, що крім України, воно часто зустрічається також в Казахстані. Існує й інша версія, на наш погляд, менш вірогідна (але також ймовірна через тісний зв'язок татар із мусульманським арабським світом) – про арабське походження прізвища від слова «тахи», «тохи» – «святе побажання», «дар». Так зазвичай називали довгоочікуваного, дуже бажаного сина [20, с. 225–226].

На користь першої з версій свідчать згадки у джерелах з історії Золотої Орди хана із роду Чингізидів на ім'я Тохта [Тахта, Токта, Гіяс ад-Дін Токта, Тукай, Тахтай, Tugtay] (близько 1270–1312 рр.). Він був правителем Золотої Орди (1291–1312), онуком Менгу-Тимура, правником Батия, й останнім із ханів-тенгрянців, який прийняв християнство у 1311 р. [30, с. 253]. Його наступник, племінник Узбек (роки правління 1313–1341) вже прийняв іслам [28, с. 530]. Є відомості, також, що час правління хана Тахтая припадає на той період, коли в Криму утворюється окреме намісництво Золотої Орди, яке активно веде агресивну зовнішню політику. Особливо привабливими для татар були багаті італійські колонії – Кафа, Тана і Судак. Фортеця-порт Кафа (сучасна Феодосія) на початок XIV ст. стала відігравати роль найбільшого у Причорномор'ї ринку й експортного порту «живого товару» – невольників. При чому генуезькі купці не задовольнялися лише скупкою бранців, а викрадали для продажу у рабство татарських дітей, чим, швидше за все, і накликали на себе каральну операцію Тахтая в 1308 р. [2, с. 324; 29, с. 632].

Рис. 2. Сторінка статті у газеті «Вечерня Полтава» № 31 (596) від 29 липня 2004 р. Полтава. Фото, 2020.

На сьогодні важко встановити, скільки нащадків мав хан Тохта. Історія зберегла відомості про двох із них — доньку Марію і сина Ель Басара. Марія була народжена у 1310 р. від позашлюбної доньки візантійського імператора Андроніка II Марії Палеолог (1297—1332), і стала однією з трьох (можливо, першою) дружиною литовського князя Наримунта (Гліба) Гедиміновича. Від трьох шлюбів Наримунт мав щонайменше п'ятеро синів, численні нащадки яких склали у подальшому такі відомі шляхетські роди як Хованські, Булгакови, Шеняцьєви, Куракіни, Голіцини, Патрикєєви, Корецькі, Ружинські та Друцькі [4, табл. 30, 32—34]. Як бачимо, прізвища Тахтаї (або схожого на нього) у цій гілці не збереглося.

Відомості про Ель Басара знаходимо у 6 главі тюркомовного епосу «Чингіз-наме» «Початок повісті про Тохтага-хана» (під іменем Тохтага згадується хан Тахтаї). Тут розповідається легенда про те, як після народження сина Ель Басара «дуже великий государ» Тохтага-хан винищив усіх своїх родичів, починаючи із рідного брата Тогрула, і всіх їхніх нащадків, які могли б завадити Ель Басару успадкувати батьківський трон. Та сталося непередбачуване — улюблений син помер молодим ще за життя батька, не лишивши своїх дітей. Тому наступником Тохтаги став його племінник Узбек, який дивом урятувався і переховувався у Черкеських горах [23, с. 102—103]. Якщо ще й прийняти до уваги те, що «Тахтаї» відносно до хана, це не родове прізвище, а ім'я — то і тут прямого спадкування прізвища ми не знаходимо.

Пізніше, в часи розпаду Золотої Орди і становлення Великого Князівства Литовського (кінець XIV—XV ст.), нащадки знатних татарських родів нерідко ставали на службу до литовських князів і воевод. Немало їх було і серед козацтва. Серед версій походження козацтва існує навіть окрема тюркська (татарська) версія. «Насправді, першою групою, яку систематично називали козаками, були татари-ренегати з військ кримського хана, що йшли на службу до литовських і московських правителів», — зазначає Павло-Роберт Магочій [12, с. 174].

Відомо також, що будь-який чоловік, який приходив на Січ із бажанням «покозачитися», втрачав всі звання, титули, навіть колишнє прізвище, й отримував, натомість, нове козацьке прізвисько. Козаки добре знали і вживали в своїй мові татарські слова, а «тахта» або «тохта» — слово багатозначне, крім наведених нами вище значень, має ще й такі: «тримач» у значенні «утримувач, хазяїн», «дошка, лава, стілець», «дерев'яний чохол для лука», а

також «зручний». В якутській (також тюркській) мові «тахтаєм» називають дуже тепло вдягнуту людину, яка виглядає від того низенькою, незграбною. А чи не могли товариші-козаки назвати так схожого на татарина новачка, або й справжнього етнічного татарина (якщо той гіпотетичний татарин-козак ще й похвалився товариству, що є, мовляв, нащадком самого хана Тахтая ?!). Тобто, прізвище «Тахтай» цілком могло з'явитися на козацькій Січі [20, с. 225–226].

Звернувшись до козацьких реєстрів XVIII ст., знаходимо прізвище «Тахтай» у Хмельівській сотні Лубенського полку. У реєстрі 1732 р. в ній записано Івана Тахтая і Данила Тахтая, обидва «села Хмелова козаки». Дослідники вважають, що й досі «ймовірні нащадки їх проживають у Хмелові» (Хмелів – село Роменського р-ну Сумської обл., Хмелівська – найпівнічніша сотня Лубенського (Роменського) полку [16].

Існує також інформація (з розповіді Святослава Тахтая), що за часів Хмельниччини у XVII ст., до козацького війська Б. Хмельницького приєднався молодий татарин Іван Тахтай, який пройшов із козаками бойовий шлях від битви на Жовтих Водах до Переяславської ради і став полковником. За мужність і військову доблесть гетьман пожалував Іванові помістя у с. Лучки неподалік Кобеляк, де той і оселився, одружившись із українською дівчиною. Рід Тахтаїв володів маєтком аж до кінця XIX ст. й останнім його господарем був Кузьма Іванович Тахтай (батько Олександра Тахтая) [27].

Як відомо, усні перекази, не підкріплені іншими видами історичних джерел, не можна сприймати за стовідсотково достовірні. У козацькому реєстрі Богдана Хмельницького (1649 р.) ми не знайшли згадки про полковника Івана Тахтая – соратника Б. Хмельницького. Та й село Лучки Кобеляцького району вважається заснованим у XVIII ст. [15, с. 497]. Але цікавим фактом є те, що на території Кобеляцького району, біля села Світлогірського (близько 15 км від с. Лучки на південь), існують топоніми на означення належності місцевості, за відсутності однойменного сучасного населеного пункту: Тахтаєве, Тахтаївка. У Світлогірському є причал Тахтаєве, «на Тахтаєво» їздять на зимову риболовлю, Тахтаївськими називаються місцевий гранітний кар'єр поблизу і мисливське господарство із центром у с. Солошине. Дослідники історії Полтавської битви визначають місце переправи армії Карла XII через Ворсклу і Дніпро в урочищі Тахтаєве біля затопленого нині водами Кам'янського водосховища с. Переволочна.

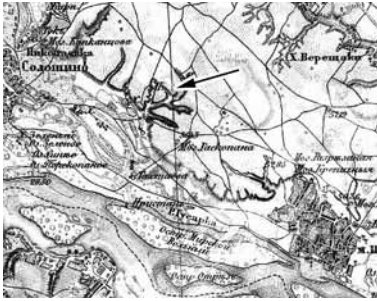

Рис. 3. Місце знаходження «хутора Тахтаєва» поблизу кол. с. Переволочна Кобеляцького р-ну Полтавської обл. на військово-топографічній карті Російської імперії 1846–1863 рр.

На мапах 1826–1840 рр. і 1846–1863 рр. позначено «хутор Тахтаєва» у заплаві Дніпра, південніше с. Кишеньки і північно-західніше Переволочної (рис. 3) [3]. За Земським переписом Полтавської губернії 1910 р. при с. Солошине Кобеляцького повіту існував «хутор Тахтайка», що «складався із 1 господарства, в якому жили 2 чоловіків і 3 жінок. Чоловіки всі були грамотні, із жінок грамотних 2. Один із чоловіків був працюючий, але зайнятий не землеробством. На літній час власники хутора наймали трьох робітників чоловічої і

п'ять – жіночої статі. Господарство займало 148,50 десятин землі. З неї 1,5 дес. – під садибою, 0,5 – під городом, 50 дес. – орної землі, 60 дес. – сіножаті, 10 – ліси і чагарники. Орну землю і сіножаті здавали, город обробляли своїм скотом (мали 4 вола, 2 коня) і знаряддями (2 залізні плуги, 1 сіялка, 2 вози). Крім того, в господарстві тримали 4 корови, 2 бугая, 6 телят різного віку, 2 свині і 210 птахів (кури, качки, індики) [22, с. 164–177].

Вірогідно, саме тут, поблизу, а не в самому с. Лучки, міг знаходитися маєток, що належав Тахтаям. У такому разі можна припустити, що в кінці XIX ст. його господарі вже перебралися до м. Ромни Полтавської губернії (можливо, влаштувавшись на службу чи з якихось інших, не відомих нам причин), а хутір занепав і зник. Саме в Ромнах у батьковій хаті і народився майбутній археолог Олександр Кузьмич Тахтаєв.

Небагато відомо про долю братів Олександра Кузьмича – Юрія і Петра [27]. До того ж, родова приналежність останнього викликає сумнівів через те, що він, за даними Центрального воєнно-морського архіву СРСР був Іванович, а не Кузьмич по батькові [24]. Тим не менш, він, як і Юрій, воював на фронтах Другої світової війни. Нами встановлено, що Петро Іванович Тахтаєв (19.02.1905 – ? місце народження УРСР, Сумська область, Роменський район), служив у військово-морському флоті з 31.10.1927 р. В роки війни був інженер-капітаном 2-го рангу на ескадреному

міноносці «Свірепий» у Балтійському морі і відзначився хоробрістю у вересні 1941 р. під час боїв за Ленінград [25], воював до 1945 р. [24]. Нагороджений Орденом Червоного Прапора, Орденом Червоної Зірки й Орденом Леніна (1953 р.) та медалями «За оборону Ленінграда» (1943) і «За Победу над Німеччиною» (1945) [24]. Про Юрія Кузьмича Тахтая відомо небагато – народився у 1898 р. в Полтаві [14], загинув у 1942 р. під Сталінградом [27]. Його син Станіслав Юрійович Тахтай (31.07.1929 – 18.06.2010) народився і жив також у Полтаві [14]. Все своє життя він присвятив військовій службі, погони курсанта Київської артилерійської спецшколи вдягнув 1945-го, у шістнадцятирічному віці, вищу військову освіту здобував у Ростовському вищому військовокомандному училищі ракетних військ стратегічного призначення і Ленінградській академії тилу та транспорту [27]. Служив на Камчатці, в Забайкаллі, Казахстані та Маньчжурії [27]. У запас звільнився в званні підполковник-інженер 1974-го, маючи 14 державних нагород та інвалідність 2-ї групи [13; 14; 27]. Проживав із родиною у Полтаві. Останнє місце вже цивільної роботи Станіслава Юрійовича – обласна дитяча бібліотека ім. Панаса Мирного, де він завідував господарчою частиною з 17.07.1995 по 21.10.2001 рр. [13]. Будучи за своєю вдачею людиною активною і небайдужою, він до глибокої старості займався громадською роботою. Зокрема, був контролером Полтавського відділення Департаменту контролю споживчого ринку. З березня 2004 р. – військовим старійшиною Полтавського міського козацького куреня «Війська Запорозького» у козацькому чині генерал-хорунжий [14].

Рід Тахтаїв продовжили його діти. Син Валентин Станіславович Тахтай (1953 р. н.) має двох синів – В'ячеслава і Володимира Тахтаїв та трьох онуків – Марка, Емілія, Георгія та онуку Валерію з прізвищем Тахтай (мешкає з родиною в Росії, у м. Новоросій-

Рис. 4. Станіслав Юрійович Тахтай (31.07.1929 – 18.06.2010). Полтава. Фото, 2004 (із родинного архіву).

ську). У Полтаві проживають донька Наталія Станіславівна Хворостян (у дівоцтві Тахтаї 1962 р. н.) та онука Світлана Анатоліївна Вербицька, яка завзято цікавиться історією роду і поділилася результатами своїх пошуків із авторами статті. Проте, на сьогодні, залишається без відповідей чимала кількість питань, що стосуються досліджень біографічних і наукових сторінок життя Олександра Кузьмича Тахтаї.

У інтерв'ю кореспондентів газети з нагоди свого 75-річчя, Станіслав Юрійович Тахтаї зауважував: «Напевне можна сказати: більшість чоловіків нашого роду були справжніми воїнами. А ті, котрі не ставали під ратні знамена, обов'язково мали бійцівський характер і завжди йшли наперекір лихій долі та несправедливості» [27].

Література

1. **Берггольц О. Ф.** Говорит Ленинград / Ольга Берггольц. – Л.: Лениздат, 1946. – 160 с.
2. **Бахрушин С. В.** Основные моменты истории Крымского ханства / С. В. Бахрушин // МАИЭТ: сб. науч. тр. / Крим. отд. Ин-та востоковед. им. А. Ю. Крымского НАН України. – Симферополь, 1993. – Вып. III. – С. 320–339.
3. Военно-топографическая карта Российской Империи 1846–1863 гг. губ. Екатеринославской, Херсонской и Полтавской / Грав. конт. топ. Ментин, 3-й предм. учен. Лисицын, горы чин. Наговицын и Зиновьев. Вырез. слова Поповцев и Иванов 7-й. – Масштаб: 3 версты в дюйме. – Ряд XXV. – Лист 12.
4. **Войтович Л.** Князівські династії Східної Європи (кін. IX – поч. XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження / Леонтій Войтович. – Львів: Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича, 2000. – 649 с.
5. **Гавриленко М. І.** До історії археологічного відділу Полтавського республіканського історико-краєзнавчого музею / Гавриленко М. І. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1993. – Ч. 1. – С. 9–16.
6. **Граб В. І., Супруненко О. Б.** Археолог Олександр Тахтаї. До 100-річчя з дня народження та 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею / В. І. Граб, О. Б. Супруненко; ПКМ. – Полтава, 1991. – 85 с.
7. **Капко С. М., Мельникова І. С.** Полтавський період діяльності археолога О. К. Тахтаї / С. М. Капко, І. С. Мельникова // Південь України у вітчизняній та європейській історії: матеріали II Міжнарод. наук.-практич. конференції. – Одеса: Астропринт, 2014. – С. 201–204.
8. Каталог археологічного відділу // Робочий архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського. – Т. II. – 250 арк.

9. **Комар О. В., Хардаєв В. М.** Колекція Зачепилівського («Новосанжарського») комплексу 1928 р.: втрачене і збережене / Комар О. В., Хардаєв В. М. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2011: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА – Київ; Полтава, 2011. – С. 101–115.
10. **Кононенко Ж. А.** Неизвестные страницы жизни археологов А. К. Тахтая и В. А. Гринченко / Кононенко Ж. А. // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: матеріали ювілейної наукової конференції. – Частина 2: Археологія Полтавщини / ПКМ; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава, 1991. – С. 21–23.
11. Карта поширення прізвищ України [Електронний ресурс] // Рідні. Генеалогічне товариство. – Режим доступу : <https://ridni.org/karta/Taxtay>.
12. **Магочій П.-Р.** Україна. Історія її земель та народів / Павло-Роберт Магочій. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. – 789 с.
13. Особова справа Тахтая Станіслава Юрійовича // Кадровий архів обласної дитячої бібліотеки ім. Панаса Мирного.
14. Особова справа Тахтая Станіслава Юрійовича // Кадровий архів обласної козацької організації «Полтавська паланка».
15. Полтавщина: енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. – К.: «Українська Енциклопедія» ім. М. Бажана, 1992. – 1024 с.
16. Роменський літературно-історичний альманах «Роменщина – козацький край». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://romen-sua.org/gomenshyna-Kozatsjkuu-kray/>
17. Спілка козаків Придніпров'я «Придніпровський кош», обласна козацька організація «Полтавська паланка». – [Електронний ресурс] // Полтавський міський козацький курінь КВЗН – Режим доступу: <https://zaporozhnci.org.ua>.
18. **Супруненко А. Б.** 75 лет археологических исследований Полтавского краеведческого музея / А. Б. Супруненко // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. [Первый] Обл. науч.-практ. семинар (22–23 января 1988 г.): тез. докл. и сообщ. / ПОО УООПИК; ПКМ; [редкол.: Корсун А. Е., Кулатова И. Н., Онипко М. Д. (отв. ред.) и др.]. – Полтава, 1988. – С. 39–41.
19. **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) / А. Б. Супруненко // Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. тр. / ПКМ. – Полтава, 1990. – С. 5–42.
20. **Сумцов М. Ф.** Малорусские фамильные прозвища / М. Ф. Сумцов // Киевская старина. – К., 1895. – Т. XI. – С. 225–226.
21. **Тахтай О. К.** Автобіографія // НА ІА УРСР. – Ф. ВУАК. – Спр. 107. – А. 84.
22. Третья подворно-хозяйственная земская перепись в Полтавской губернии 1910 года. Кобеляцкий уезд. – Полтава, 1913. – С. 164–177.

23. Утемиш-хаджи // Чингиз-наме / Факсимиле, перевод, транскрипция, исслед. В. П. Юдина, коммент. М. Х. Абусеитовой. – Алма-Ата: Гылым, 1992. – 296 с.
24. Центральный Архив Министерства Обороны РФ // Электронный банк документов «Подвиг народа в Великой отечественной войне 1941–1945 гг.»: Перечень наград Тахтая Петра Ивановича. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://podvignaroda.ru/?#tab=navPeople_search
25. Центральный Военно-Морской Архив РФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ramyat-naroda.su/awards/50637740>. – Ф. 3. – Оп. 1. – Л. 586–633, 746–843; Ф. 88. – Оп. 2. – Л. 573, 663, 683.
26. **Шевченко В.** Сокровища исчезнувших городов: записки музейного работника / В. Шевченко; [под. ред. проф. В. К. Никольского]. – Л.: Лениздат, 1948. – 120 с.
27. **Ястреба В.** Полтавець Станіслав Тахтай – прямий нащадок кримсько-го хана Тахтая, орда якого майже 700 років тому завоювала неприступну Кафу, – скоро відзначить свій 75-річний ювілей / Віталій Ястреба // Вечірня Полтава. – м. Полтава – 2004. – № 31 (596). – 29 липня. – С. 4.
28. **Grousset R.** The Empire of the Steppes A History of Central Asia. – Rutgers University Press – Brunswick, 1970. – 530 p.
29. **Spuler B.** Die Goldene Horde. Die Mongden in Russland, 1223–1502. – O. Harrassowitz – Wiesbaden, 1965. – 632 p.
30. **Sinor D.** Inner Asia. History – Civilization-Languages. – Uralic and Altaic Series. Vol. 96. Indiana University Publications – Bloomington, 1969. – 253 p.

С. М. Капко, М. М. Капко, І. С. Мельникова

Гілочки генеалогічного дерева (до родоводу О. К. Тахтая)

У публікації зроблена спроба узагальнити наявні матеріали з генеалогії О. К. Тахтая та перевірити достовірність деяких із них.

Ключові слова: Тахтай Олександр Кузьмич, родовід, Кафа, хан Тохта, Золота Орда, Богдан Хмельницький, козацькі реєстри, топоніми, антропоніми, с. Лучки Кобеляцького району, археолог, музей.

S. M. Kapko, M. M. Kapko, I. S. Melnykova

Family Tree Branches (to Genealogical Tree of O. K. Takhtai)

The article summarizes genealogy of Oleksandr Takhtai, and tries to check their credibility.

Keywords: Takhtai Oleksandr Kuzmych, genealogy, Kafa, khan Tohta, Golden Horde, Bohdan Khmelnytskyi, Cossacks' registers, Khmelnychchyna, toponymal, anthroponomy, Luchky Vil-lage Kobeliaky District, archaeologist, museum.

АРХЕОЛОГІЧНА ПОДОРОЖ В. А. ГРІНЧЕНКА ПО ВОРСКЛІ ТА ПСЛУ 1925 р.

Маловідомий звіт В. А. Грінченка за розвідки 1925 р. території Полтавщини. Використання картографічних матеріалів, методів віртуальних археологічних розвідок дали змогу точно локалізувати майже всі обстежені дослідником пам'ятки та знахідки.

Ключові слова: Грінченко В. А., Ворскла, Псел, Проні, Марки, Бугаївка, Шишаки, Баранівка, Ковалівка, Ченакали, поселення, селища, кургани, майдани, кам'яна баба.

Володимир Автономович Грінченко – друг і колега О. К. Тахтая, з яким доля звела його у першій половині 1920-х років у Полтаві. Перший, уродженець Диканьщини, працював тут певний час на посаді лаборанта Центрального пролетарського музею Полтавщини. Творчий доробок В. А. Грінченка, особливо – результати розвідкових подорожей-мандрівок, – наразі ще майже не висвітлені. А тому важливим і цікавим напрямком дослідження буде публікація, вивчення й аналіз маловідомих звітних документів дослідника.

У фонді ВУАКу Наукового архіву Інституту археології НАН України зберігається рукопис В. А. Грінченка, присвячений одній із таких подорожей [4]. Це «Звіт за подорожі до х. Петренки – Полтава та с. Ковалівка – Полтава 1925 р.», що розповідає про кілька виїздів Володимира Автономовича, на той час лаборанта, по місцях, звідки до майбутнього краєзнавчого музею надходили окремі випадкові знахідки від небайдужих місцевих жителів, що люб'язно передавали їх, на відміну від сьогоденних зовсім протилежних традицій.

На більшості із цих пунктів В. А. Грінченко побував пізніше особисто, описавши не лише передані матеріали, а й місця розміщення пам'яток, а також долучив до звіту власні знахідки. Завдяки згаданій вище мандрівці фонди музею поповнилися доволі цікавими артефактами, більша частина яких, на жаль, не збереглася чи залишилася у депаспортизованому вигляді після знищен-

ня музею в 1943 р. Та, на щастя, завдяки у т. ч. публікації М. Я. Рудинського [9], чимало цих матеріалів вдалося беззаперечно «прив'язати» до місцевості за результатами мандрівки-розвідки В. А. Грінченка.

Ще кілька знахідок вдалося ототожнити як наслідки розвідок Володимира Автономовича вже після ретельного аналізу його описів виявлених предметів. Уважаємо, важливим здобутком в плані атрибуції є ототожнення однієї з кам'яних половецьких стел на подвір'ї Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського з «Бугаївською кам'яною бабою», до якої вже свого часу зверталися дослідники [3], але без можливості точної прив'язки місця її знахідки до конкретного кургану.

Варто зазначити, що близько половини з відомих за В. А. Грінченком пам'яток до сьогодні власне лише мають тільки описи цього дослідника, чекаючи на своє «новітнє перевідкриття». Останнє збільшує цінність цього джерела для наступних археологічних розшуків. Тим паче, що майже всі об'єкти, прив'язка яких надавалася вченим досить детально, за допомогою віртуальних археологічних розвідок вдалося локалізувати або максимально точно, або майже точно (рис. 1, кол. вкл. II).

Судячи з дати закінчення тексту щоденника (21 липня) та опису (наприклад, зауваження, що знахідки були виявлені після розмиву в травні ще без участі В. А. Грінченка, а обстеження здійсненні пізніше, наявність засіяних угідь під зерновими тощо), розвідки здійснювалися у червні – липні 1925 р.

Таким чином, висловлюємо впевненість, що сучасним дослідникам буде цікавим і важливим ознайомитися із повним текстом «Щоденника» В. А. Грінченка. Певна частина пунктуації, текстових неточностей чи помилок виправлена та відредагована без уточнень (наприклад, «см», що означає сантиметр, – на см). Тоді як переважна більшість повних застарілих чи особливих слів, особливо — понять і термінів, збережено автентично в написанні автора задля можливості повноцінних уявлень про особливості мови дослідника на 1920-ті рр.

Нумерація щоденника здійснена не за сторінками, а за аркушами, списаними з обох боків. У тексті нумерація аркушів та їх сторона подається у квадратних дужках, наприклад, [арк. 2 зв]. Це означає, що з цього місця читач переходить на зворотню сторону 2-го аркуша оригіналу.

Судячи з тексту «Щоденника», він супроводжувався ілюстраціями, які нині, на жаль, віднайти не вдалося. Наприклад, —

«(див. карт. III арк. VII)». Сподіваючись на можливість у майбутньому знайти ці ілюстрації (особливо до детально описаних, із розмірами, предметів), посилання на ілюстрації залишені у тексті.

Грінченко В.

Звіт за подорожі до х. Петренки – Полтава та с. Ковалівка – Полтава 1925 р.

На привеликий жаль, дякуючи ріжним об'єктивними умовами, я не міг дати звідомлення за подорожі, в які був командірований Ц.П.М.П.¹ в скорому часі, а приходиться давати за місяць, або й того більше після.

У своєму звіті, або краще щоденнику, я постараюсь дати всі матеріали, здобуті в цих подорожах у такому порядку, як то було їх знайдено, чи то зафіксовано, і освітити як ширше і зрозуміліше.

Безперечно, що в цьому щоденнику я цілком утримаюсь від бодайяких наукових міркувань та ріжних висновків, що можуть бути помилковими в уявленні більш кваліфікованих робітників цієї галузі.

Річ має йти за дві подорожі, зроблені по часті біжучого року: перша з їх по побережжях річки Ворскла по такому маршруту: х. Петренки, Диканського району, х. Проні, Брусія, х. Марківка Руновщанського району, х. Патлаївка Супрунівського району, всі райони Полтавської округи. Ця подорож пророблена в квітні місяці. Друга в червні в такому напрямку (від Полтави): х. Бугаївка (Супрунівського району), с.с. Ярьськи, Матяшівка, Шишаки, В.-Перевіз, Баранівка та Ковалівка Шишацького району Полтавської округи.

Ця остання подорож при моєму виїзді мала продовжуватись, а саме: х. Дейкалівка, с. Більськ і далі вниз по р. Ворсклі до Полтави. Але обставини, що утворились у час подорожі, заставили повернутися по старому шляху назад. Стимулом цих екскурсій було по-перше той літній час, коли можна найбільше дістати матеріалів археологічного значення, і по-друге — матеріали і відомости доставлені майже з кожного х. [хутора] і с. [села] раніше згаданих, вимагали такого маршруту для здобуття і перевірки більшої кількості підтверджуючих речей, наприклад: збірки біля х. Петренки для Музея вже відомі й в якому зберігається не мала кількість (дивись каталог Археологічного відділу від ч. 3418 до ч. 3510) та книга поступлень ч.ч. 49, 58 та 62 (кремінних знарядь та фрагментів посуду доби неоліта, здобутих селянином цього хутора т. Петренком та М. Я. Рудинським 1922 та 23 р.р.

Х. Марківка, або урочище «Рудне» теж було відомо із збірок А. А. Несвицького, що складались із кремінного та глиняного виробництва. До того в квітні біжучого року одним селянином [арк. 1 зв] цього хутора було доставлено теж кілька зразків — виробів із кременю (див. карт. 1-1, малюнки натуральної великості) знаряддя уявляють із себе накінецьники до списів, чи дротиків. Також і кілька фрагментів кераміки,

¹ Ц.П.М.П. — Центральний пролетарський музей Полтави, сучасний Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

як наприклад (дивись карт. III ч.ч. 3, 4, 5) 3 та 6 з боків посудини густо прикрашені ямочками. 5 та 6 частини вінець і один бронзовий трьохкутний накінецьник до стріли.

х. Патлаївка, в Музеї хороняться кілька зразків (уламків) посуду, та кавадків каменю моїх збірок 1924 року, типу скитських попелищ (?). Після цього я перейду до подачі матеріалів, що здобуті в першій моїй подорожі.

1. Перше, куди я попав, це **х. Проні**, що лежать приблизно на 23–24 версти від Полтави, праворуч великого шляху на Зіньків, приблизно (за 200–250 сажнів). Хутір розположений обабіч балки, яка починається від згаданого шляху, йде приблизно на Схід все далі поглиблюється та поширюється. На Північ приблизно, за 200 сажн. від Балки йде Диканський ліс. Могили поблизу хутора, здається, не видно (я не мав змоги більше уділити часу, аби оглянути околиці цього хутора та й місцевості його, позасівані хлібом, не дали б мені можливості їх виявити, коли вони невеликі й маються).

Ліворуч цієї балки, по розказах селян, часто знаходяться при оранні уламки посуду¹, товсті, як вони говорять, але їх не зберігали і десь позакидалися. Цієї весни селянин, який копав яму для сохи-хати, на глибині, приблизно, двох аршин, наткнувся на пряжку (рис. 3: 1). Пряжка бронзова, розміром 2,9 × 2 см, довжина язичка 2,3 см, коло пряжки, де був ремінь — тоншає, діаметр приблизно 0,3 см. І потім до середини, де спадає вільний кінець язичка — все товщає і діаметр досягає до 0,5 см; вільний кінець язичка трохи загнутий на товщу сторону кола пряжки (див. карт. II зраз. 1), а середина язичка трохи вигнута в середину кола. Вся пряжка покрита рівним шаром патини² (рис. 2: 1, кол. вкл. III).

Приблизно через два тижні, після мого перебування, доставлено студентом Пед. курсів бронзовий трьохкутний накінецьник стріли, довжиною 2,3 см, діаметр втулки 0,4 см, який знайдений у цій місцевості.

2. Звідсіля я пішов до **Брусії** та **х. Петренок**. На своєму шляху я оглянув ряд розритих могил, що знаходяться на краю ліса «Заповідника»³, з боку Брусії. Ці могили, по чуткам, що ходять поміж селян, ніби копав Кочубей⁴. Біля цих могил є ще й нерозкопані могили. В одній із нерозкопаних могил, яка знаходиться в напівзруйнованому стані, бо тут селяни копають глину, я знайшов один фрагмент від боку посудини.

3. **х. Петренки**. Хутір лежить на лівому березі Ворскли⁵. На землі гр. Петренка, що знаходиться за «Плесо»⁶, я підняв невелику кількість фраг-

¹ На околиці та в межах с. Проні нині відоме селище скіфського часу, з окремими знахідками черняхівської культури [15].

² Ця знахідка була потім опублікована М. Я. Рудинським [9, с. 25, табл. VII: 22].

³ Нині — Регіональний ландшафтний парк «Диканський».

⁴ Певно, В. А. Грінченко оглянув курганий могильник скіфського часу в ур. Лапівщина, що розкопувався напр. XIX ст. І. А. Зарецьким [6].

⁵ Нині цього населеного пункту не існує, локалізовано за картографічними матеріалами сер. XIX ст. та 1930-х рр. [7; 13]. У 1950-х рр. це був висілок с. Підварівка, що носив назву «Малюки» [20].

⁶ Певно, назва старичного озера на захід від колишнього хутора.

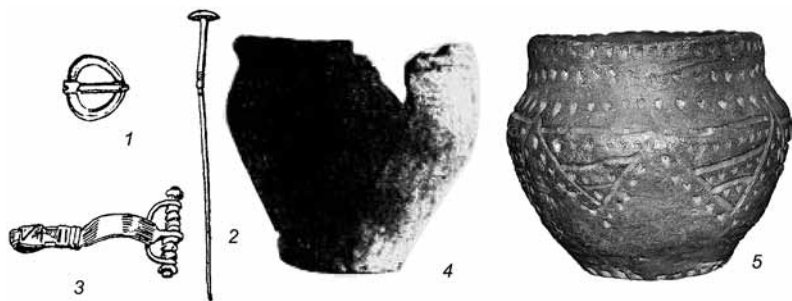

Рис. 3. Знахідки з розвідок В. А. Грінченка: 1 – Проні, 2 – Шишаки, ур. Шпиль, 3 – Шишаки, ур. Дернова долина, 4 – Баранівка, 5 – Ченакали.
1-3 – бронза, 4-5 – кераміка.

ментів, кремінних знарядь, посуду та рештків виробництва із кременю. Більш цікаві фрагменти посуду дані мені громадянином Петренком, що ніби, як він [арк. 2] сказав, знайдені тут же в 1924 році. Один із них — це частина вінець (див. карт. III зраз. I та зраз. II). Зразок I досить цікавий, він орнаментований як зовні, так і з середини. Розмір його 8,5 вповодж вінець і 3,2 см впоперек. Найбільша grubin' ¹ черепка 1,3 см. Зраз. II походить з боку посудини: досить цікавий примітивний орнамент по виглаженому травою тлі.

4. Чимало підняв фрагментів посуду, кавалків кременю та каменю на піску та т. зв. «Васильцових Горбах». Самі «Васильцові Горби» знаходяться на «НО» від Петренок приблизно до 1 версти віддалення, й являють із себе ті самі піскові кучугури, нанесені вітром². Між цими кучугурами видніються де-не-де помітні темні місця, на яких валяється велика кількість уламків посуд[у], камінчиків та кременців невелика кількість.

Череп'я грубого виробу і походять із вінець, днищ та боків посуду. На вінях орнамент переважає наліпний, з проткнутими навскрзь дирочками, в більшості верх вінець, прикрашений зашпінним орнаментом (див. карт. III арк. VII). Знайдено також цікава річ: це кружальце, виточене з черепка. Таких кружальців II штук знайдено в уроч. «Лубенщина» біля Таранового Яру Мачуського району розкоп М. Я. Рудинського 1923 року, попелищ доби скито-сарматів (див. кат. Археологічного відділу ч. 3616); діаметр кружка 3,4 см і 3,1 см, найбільша grubin' 0,8 см, і найменша 0,6 см (див. карт. III зраз. VIII).

¹ Grubin' — товщина.

² За топографічними мапами тут розміщується досить значне підвищення із численними дюнами чи курганами, що дає підстави досить точно встановити місцезнаходження цієї пам'ятки. Після В. А. Грінченка з 1925 р. це поселення археологами не обстежувалося.

5. х. Марківка. Цей хутір також розположений на лівому березі річки Ворскли приблизно сажнів за 100–150'. Поверхність ґрунту, де розположений цей хутір, рівна, супісковата. При копанні грядок одним селянином (від Ворскли приблизно сажнів 120) знайдені були кременні знаряддя (див. карт. I–Ia зраз. – та-).

6. Приблизно сажнів за 200–250 від хутора на N, NO, O і майже Sud круто підіймається піскова гора², яка і зветься в селян урочище «Рудне». Пісок рухлий, часто вітром переноситься з місця на місце. При розмітанні цього піску знаходяться дуже велика кількість фрагментів посуду, кременних, кам'яних знарядь та рештків виробництва.

Серед піднятих мною череп'їв маються уламки вінець, дниц та з інших місць горщикоподібних, глечикоподібних посудин та мисок. На вінцях горщиків та глечиків переважає орнамент наліпний з проколотими навскріль дірочками (див. карт. II, зраз. III). Вінця мисок маються червоного кольору загнуті в середину, приблизно в 45°, без орнаменту. Мають і фрагменти від боків посуду (див. карт. IV, зраз. V) з цікавими рисочками. Піднято також тут і уламки з амфор (див. карт. II зраз. II) — частина дна місцевої роботи³.

Знахідки з каменю в більшості своїй являють якісь знаряддя (див. карт. IV, зраз. I–II–III–IV–VI–VII та VIII). Зраз. II уявляє з себе трьохкутне [арк. 2 зв] не малих розмірів знаряддя, яке гладко зверху відшліфовано. Зраз. VI з кварциту (визначення М. Г. Філянського), нагадує «lame»(?)⁴. Довжина його 1,9 см, найбільша широчинь 0,6 см.

Знахідок з кременю піднято досить багато, які в більшості ясно нагадують знаряддя (див. карт. IV, зраз. I–III–IV–VII–VIII). Зраз. I кругляста скребачка (?) з світлої породи кременю, з втисненням чорної продовгастої плями. Діаметр 2,8 см і 2,1 см. Зраз. IV — призначення цього знаряддя трудно сказати. Уявляє з себе якийсь трьохкутник, ніби ніж, а потім з одного боку вибито в середину знаряддя відігнутою лінією, певне для зручності вживання знаряддя. Знаряддя зроблено з кременю темної породи. Розмір: найбільша довжина 1,9 см і широчинь до середини вігнутості 1,2 см.

Зраз. III уламок призматичного нуклеуса з сірої породи кременю, майже з усіх боків видні сліди відтинання. Площа перекрою 1,1 × 1 см. Зраз. VIII знаряддя з темно жовтої породи кременю, що нагадує ніби «lame»(?) з ретушованими боками, що були гострі(?). Довжина 2,2 см,

¹ х. Марківка — колишній х. Марки, нині територія Новоселівської с. р. Полтавського району.

² Описаний об'єкт можна надійно ототожнити з пам'яткою археології місцевого значення «Поселення у с. Марки». У паспортній документації вважалася відкритою О. К. Тахтаєм у 1926 р., тоді як сам Олександр Кузьмич зазначав, що пам'ятка в ур. Рудне в 1921 р. була виявлена А. Несвицьким, не забувши згадати її обстеження 1925 р. В. А. Грінченка [16, с. 251].

³ Схоже, тут автор сприйняв за «дно амфори місцевого виробництва» приденну частину-ніжку на піддоні ліпної миски-вази, що відомі серед тутемніх старожитностей ранньоскіфського часу.

⁴ lame (фр.) — пластина, лезо.

найбільша широчинь 0,7 см. Зраз. VII уламок темнуватої породи кременю, що уявляє ніби частину гострого кінця якогось знаряддя. Один напівкруглий бік його досить цікаво зубчато відретушований, що ніби нагадує пилочку(?). Найбільша довжина 1,6 см, найбільша широчинь 0,6 см і найбільша grubinь 0,2 см. Можна іще б указати на ряд цікавих знахідок (знарядь), та то б уже прийшлося при більш детальному дослідженню цієї місцевості.

7. На цьому я скінчу огляд х. Марківки та ур. Рудне і перейду до останнього пункту – х. **Патлаївки**. Хутір розположений на правому березі річки Ворскли приблизно на віддалені до 1 версти. Місце, де здібуються знахідки, лежить приблизно на південь у кінці хутора і уявляє з себе велику гору, яка на вершині своїй приблизно на «S, SW, W» являє рівнину, а в бік до Полтави — тягнеться великими перевалами з вирізаними весняною водою ярами. На кінці цього хутора, на немалому просторі, розкидано багато череп'я, кавалків каменю типу попелищ скито-сарматської доби(?)¹.

Мною піднято кілька уламків вінець чорного та червоного кольору, де-які з їх (чорного кольору, загнуті в середині) певно з мисок(?). Зустрічається на вінцях наліпний орнамент з проколотими навскрзь дірочками. Частина боків мисок та корячків і днищ ріжного посуду.

Кінчаючи короткий огляд першої подорожі, я перейду до другої, яка далеко сягає розмірами своїми, так і більшою кількістю та цінністю здобутих матеріалів від попередніх. Як я вже говорив, що такий напрямок вимагався дякуючи тим матеріалам, або переказам, які поступали до Музея. Я нагадував про матеріали, що поступали перед першою експедицією, тепер дозволю собі сказати кілька слів, що поступали перед другою.

8. Що торкається першого пункту, це х. **Бугаївки**, то де-кому із бувших співробітників Музея було відомо [арк. 3] про кам'яну бабу, а до того в біжучому році місцевій газеті ч. 6 та 9 січня з'явилась замітка, яка говорила про стан кам'яної баби, що стояла ніби по шляху на Бугаївку. В свою чергу від Полтавського ГубВиконкому було одержано відношення до Музея, в якому радилось звернути увагу на цю замітку.

Але поскільки був час, іще неможливий для екскурсій з археологічною метою, і заради одного пункту не знаходилось кончою потребою, тому даний проїзд відкладався Музеєм до більш сприяючих умов до набірання більшої кількості місць, що потребують дослідження в даному напрямку².

9. Такі відомости з часом і почали надходити, наприклад, з **Шишак**; гр. Максименком були доставлені збірки з ур. «Луг»³, які склалися з фрагментів кераміки (боки, днища, ручка амфори грубого виробу і т.д.), більш цікаві з них це: ціле глиняне біконічне прясельце, верхи якого зрізані, височинь його 2,3 см, діаметр основи конусів 3,4 см, діаметр дірочки

¹ За описом поселення ототожнюється з пам'яткою місцевого значення, «селищем скіфського часу Патлаївка III».

² Детальний опис поїздки В. Грінченка до с. Бугаївка буде подано нижче.

³ Цей пункт був нещодавно локалізований за даними описів, та описаний як «Шишаки II» [24].

0,9 см. При основі одного конуса, приблизно, до половини, накреслена ломана лінія, що була накидана в його сирому стані; другого — половина такого ж біконічного прясельця: височинь 2,7 см, діаметр основ 3,1 см.

На одному із конусів те як орнамент, що уявляє з себе трьохкутник з видалених 6-и ямочок у діаметрі приблизно 0,1 см (див. карт. V, зраз. III); і, нарешті, третє глиняне неправильне біконічне прясельце, грубої роботи; височинь 1,5 см, діаметр основ 1,0 см, діаметр дірочки 0,4 см (див. карт. V, зраз II).

Далі йде намисто 13 штук різної великості із синього скла(?), двоє з якогоє шкляноподібного вешества, покриті червоною масою; одно зеленого скла, довжина його 1 см, і одна кругляста намистина з жовтавого скла з вкрапленням прикрашаючого орнаменту, наприклад: по краям йдуть смужки з червоної маси, широчиною приблизно 0,3 см; потім йде темно-жовта смуга, на якій в перемижку розположений орнамент, що складається із двох біловатих квіточок по 8 листочків на зеленому тлі і двох білих ромбоподібних фігурок з червоними кружальцями середині (див. карт. V, зраз. I V). Височинь 1 см, діаметр дірочки 0,35 см.

Доставлений і один трьохгранчастий накінечник на стрілу. Останній із більш цікавих речей, що доставлені т. Максименком, це бронзова плиска-ката річ, ніби нагодує накінечник ремня(?) (див. карт. V, зраз. I), довжина його 4,75 см, розмір дірочки, що задівався ніби ремінь 0,7 см × 0,27 см, від верху правильно провірена дірочка через обидві сторони накінечника(?), діаметром в 0,2 см. На лицевій стороні накреслений якийсь нерозбірний орнамент. Весь накінечник покритий шаром патини¹.

З слідуячого пункту, а саме з с. Баранівки поступили словесні відомості, про вимитий річкою Пслем, посуд, а з с. Ковалівки такі ж словесні відомості про відкриття одним селянином монетного скарбу [арк. 3 зв].

Починаючи від с. Яресьок до Ковалівки, це села, що розположені на лівому березі річки Псла, але і правий був цікавий, бо той берег пісчаний тягнеться майже на десятки верст і там знахідки теж маються, як показала екскурсія М. Я. Рудинського в 1922 році. На цьому я зупинюсь про ті відомості, які надходили до пунктів дальнішої подорожі і поскільки с. Ковалівка був останнім пунктом, як на ньому закінчу і перейду до огляду своїх здобутків. Мушу сказати, що при виїзді в цю подорож я поставив собі на меті ті могили, що будуть зустрічатись на моему шляху. З такими я й здивався, прямуючи до першого наміченого пункту (х. Бугаївка).

10. По шляху, що прямує на північ із станції Обазівка проти х. Носівки², який розположений у глибокій балці, лежить дві могили³. Одна з їх лежить праворуч від згаданого шляху, приблизно сажн. 50—60. Могила тоді знаходилась під хлібом і тому дуже трудно подати обмірив, але височинь її приблизно можна определити аршинів 2. Друга могила лежить ліворуч шляху, сажнів 5—10 і ця могила зразу майже зовсім зрівняна з

¹ Пізніше В. А. Грінченко все ж відвідав це місце (а також Баранівку та Ковалівку), про що мова далі.

² Сучасне с. Носівка Чорноглазівської с. р. Полтавського району.

³ Тут і далі локалізація курганно-майданних комплексів здійснена за допомогою методів віртуальних археологічних розвідок (далі — ВАР) [23].

загальним рівнем степу, помітний лише невеликий насип та плями, що нагадує колишнє насипання¹. Як біля першої, так і біля другої могили нічого не довелося підняти.

11. Далі по цьому ж шляху, який проходить біля х. **Саламахівка**², ліворуч на віддаленні приблизно $\frac{1}{2}$ версти від двох перших могил на Північ (з малим ухилом на Північно-Захід), розположений майдан. Майдан круглий, закритий з усіх боків і лише з Півдня і Південного Сходу маються ніби натяки на ворота³. Височинь майдану теж трудно було дати, бо основа його засіяна хлібом і разом з тим одному досліднику без відповідного приладдя.

Глибочинь ями [на] майдані приблизно сажнів 3. Обмір кільця майдану на верху рівняється приблизно 38 сажням. Зі сторін Південно-Захід, Південь та Південно-Схід на віддаленні приблизно 3 сажнів від майдану знаходяться три могили, які вже невисокі, бо завдяки оранню вони розсувались⁴.

12. Далі сажнів 120–150 від згаданого майдану розположені 4 могили, що лежать по лінії Схід–Захід. Віддалення цих могил одна від другої — ріжне; перших трьох з них рівняється приблизно сажнів 10–15, а остання сажнів 60–70. У цій же місцевості хаотично розположені, здається, іще кілька могил приблизно 5–6 але вони знаходяться під хлібом, і дякуючи несприятливій погоді трудно було перевірити⁵.

13. На возгір'ї глибокої балки, в якій розположений хутір, що звуть місцеві селяни «Дедова долина», на Північ від цього хутора на віддаленні приблизно $\frac{1}{2}$ верст знаходиться група могил типу «могильника», де-які з їх дуже близько лежить одна від другої більшість з їх знаходиться під засівом і добре розорані, тому щодо кількості дуже трудно сказати. Тих же що яскраво видніються — приблизно з 12. Взагалі ця місцевість носе хвилястий характер по чому і можна судити, беручи на увагу той рівний степ, на якому вони розположені [арк. 4], що їх тут більше зазначеної кількості.

14. На сторону Південно-Схід від «Дедовой долини» приблизно на віддаленні $\frac{1}{2}$ версти, в посівах я знайшов кілька керамічних фрагментів — днищ та боків (певне миска), характеру попелищ скито-сарматських доби(?)⁶.

8. Не доходя х.х. Бугаївка⁷ та Чернешівка (обидва ці х.х. торкаються один другого) приблизно з $\frac{1}{2}$ версти я знайшов і ту могилу та кам'яну

¹ За допомогою ВАР встановлене точне розміщення цих курганів.

² Сучасне с. Соломахівка Абазівської с. р. Полтавського району.

³ Відповідно до даних ВАР тут, зі східного боку, є не лише «прохід», а й помітна пара класичних «вусів».

⁴ В. А. Грінченко як насипи, певно, описує рештки розораних «вусів» майдану.

⁵ На північ та північний захід від майдану за картографічними матеріалами та космознімками розміщена велика група насипів та попелищ селища скіфського часу, що ще чекає на свого безпосереднього відкривача на місцевості.

⁶ Селище досить добре помітно на космічних знімках за плямами попелищ. Археологами на місцевості після В. А. Грінченка ще не обстежувалося.

⁷ Сучасне с. Бугаївка Пальчиківської с. р. Полтавського району.

бабу, про яку вже говорилося раніше. Могила ця лежить на Південно-Схід від Бугаївки і через середину її проходить дорога на ці х.х. Раніше ніби вона була висока і тому дорога йшла навколо її зі сторони Південно-Сходу¹, а потім, коли селяни розкопали і землю брали, то для потреб будівлі громадського сарая, то для своїх — тоді й дорога пішла по прямій лінії через середину. Баба сама стояла, як кажуть місцеві старі селяни, на середині, де тепер дорога: років же приблизно 15–18 скотарі почали її оббивати, підкопувати, і невідомо хто її відкотив уже праворуч дороги, приблизно сажнів у 1–1½ від свого місця².

Коли я наспів, то цю кам'яну бабу застав у такому, стані: вона лежала праворуч шляху в напівзруйнованому вигляді, голови не було, ніг теж, а лише малі натяки, що колись у неї були й ноги, з часом певне відбиті. Лежала вона частиною, що була голова — на Південно-Схід; де були ноги — на Північно-Захід про бабу посилання.

Баба висічена з третичного залізистого пісчаника, з невеликими вапняковими утвореннями (визначення М. І. Гавриленко). Лежала вона, як кажуть селяни, голчерева, цеб-то в гору обличчям. Довжина баби, тої частини, що зразу зберіглася, — 1,28 м, об'єм у плечах — 1,29 м, на животі — 1,42 м. Руки в баби зігнуті в ліктях під кутом приблизно 50–60°, зложені на животі, і держать якусь чотирьохкутну річ (ніби книжку). Розмір її, тої частини, що його вниз — 19, що попереk баби — 14 см. Пальців на руках не видно, можливо повідбивані, бо в цьому місці дуже зруйновано.

Груди баби сильно видаються вперед. На шиї видно висічені три разки намиста, серед яких не видно окремих намистин, а просто пружки. Ці три разки звисають з шиї на груди. Раніше, певне, це намисто пофарбовано в жовто-гарячий кольор, фарба яка ніби й зараз осталась(?), а вся баба пофарбована, здається, в жовтий³.

Голови ніде не було, а вже описля мені довелося знайти в одного селянина, яка лежала під підваленою хати. Від цієї могили на Схід, на віддаленні приблизно сажнів 30–35 розположена теж одна досить висока могила⁴, на якій, як рассказали мені місцеві старі селяни, стояв кам'яний дід, але його взято кудись за Ворскла.

¹ Курган досить добре локалізується за 0,36 км на південний-схід від с. Бугаївка, понад дорогою. За даними картографічних матеріалів цей курган розміщений на місці групи у складі двох насипів з відносними висотами 1,1–2,0 м, відомої за мапами з сер. XIX до 2-ї пол. XX ст. [11; 18]. Місце розташування цього могильника в 1991 р. було оглянуто О. М. Ткаченком. Група у складі двох курганів розмірами 1,8 × 25 та 0,40 × 26 м, більший із яких носив назву «Кам'яна баба», і за розповідями місцевих жителів на кургані свого часу стояла кам'яна половецька стела [17].

² Вперше опис цієї стели за звітом В. А. Грінченка подав В. І. Граб [3].

³ Використавши обмірні дані та опис, разом з науковцем Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського Є. А. Калініною, вдалося ототожнити одну з депаспортизованих «кам'яних баб» на подвір'ї музею зі знахідкою, привезеною до закладу В. А. Грінченком (рис. 2: 4, кол. вкл. III). Про це з часом буде підготовлена окрема публікація.

⁴ Таким чином, розміщення першої «баби» локалізується на західному кургані, меншому, висотою 1,1 м, іншої («діда», тобто, чоловічої стели) — на більшому

У сторону Заходу видніється кілька могил, кількість яких дуже трудно розібрати, дякуючи посівам. Разом з цим маю передати і ті чутки, що ходять [арк. 4 зв] споміж місцевого населення, і які зв'язані з даною бабою, наприклад (постараюсь передати точно, як розказували): селянин х. Чернешівки (йому років 35 приблизно) розказував 15–17 [років] тому назад вона іще стояла, в неї була голова; дивилася на Південно-Захід (моє опрeдeлення), височина баби була аршинів два (певне помиляється, бо височинь її зараз біля 2-х аршин), ніг не видно було, може вони й були та тільки в землі, бо коли скотарі звалили бабу і рились на тому місці, вона стояла, то там був якийсь камінь.

Голова в неї була здорова, на лиці видно було очі, ніс, рот, а от що було в неї на голові – то не пригадаю. Старіший селянин, приблизно років під 65, переказав, що «говорили іще старі люди, либонь ця баба поставлена поміщицею Волковою на грониці своєї землі і поміщиці Пестової. Були випадки, коли поміщиці Пестова її убирала, привозила одержу, надівала на неї шляпу, спідницю, словом все, але під яке свято, або взагалі з чим це, було зв'язане, – то ніхто з їх не пам'ятає, ніби на свято Купала. Так вона одягнена стояла кілька день, потім розбирали хто хотів.

15. Після такого короткого огляду я повернувся назад до залізниці, в якій і попав до слeдуючого пункту Яреськи. Походивши по пісках, тут я нічого не знайшов, а перебрався на правий берег річки Псла, на піскові дюни біля с. Матяшівка¹, яке розположене, приблизно, між Шишаками та Яреськами тільки на другому березі.

Тут, в урочищі (селяни звуть) «Між Перерваним і Бужиним»² з допомогою одного селянина на вивітрених чорних місцях я знайшов кілька фрагментів кераміки (днища, вінця, боків, вушко амфори червоного кольору і ин.). Все череп'я грубого вибору – одно вінце носить сліди орнаменту, що уявляє в себе якісь квадратики; де-які мають наліпні смужки, а решта без нічого. По словам селянина, мого провідника, ніби тут раніше знаходились цікаві речі і з каменю та глини, наприклад: накічечники стріл, або як їх тут звуть, «плошки» чи «свищики» (здається із бронзи).

9. Звідцiля переправився на лівий берег у с. Шишаки, куди теж було потрібно зайти. Відшукавши, раніше згаданого т. Максименка, громадянина цього села, ми пішли в урочище «Луг», звідкiля збiрки вже раніше згадувались (див. карт. V зраз. I–II–III–IV). Це урочище Луг уявляє з себе здорову долину, що тягнеться по-над Пслom, а з другого боку доходить до високої крутої гори, що певне раніше була берегом р. Псла(?).

У цій балці, або долині, лежить так звана «Шпиль» чи «Ермолаївщина». Воно являє з себе не зовсім високий супіскуватий горб (при розливі Псьольської води весною він являє з себе островок), розмірами: по лінії Північ–Південь сажн. 70, а Захід–Схід сажн. 50.

східному кургані, що мав у висоту 2,0 м.

¹ Сучасне село Гоголівської сел. р. Великобагачанського району.

² Точка локалізована досить приблизно.

Віддалення від с. Шишак приблизно верст 2,½ – 3 в сторону Південно[го] Заходу і від р. Псла версти 2 [арк. 5].

На верху цього горба, видніється чорна пляма, на якій знаходяться фрагменти посуду, намистини, прясельця, жужелиця і т. п. Мною піднято: кілька уламків днщ, п'яти уламків вінець, кілька уламків з боків посуду. Один наприклад, з більш цікавим орнаментом (дивись карту V, зраз. V) ялинковий(?). Чотири намистини сині та одна жовта і кілька уламків бронзових (безформенних пластинок і т. п.)¹.

16. Оглянувши цю місцевість, я захотів подивитися й на ту, де була знайдена в минулому році «бронзова фібула арбалетного типу» (дивись кат. Археологічного відділу ч. 3519)². Поскільки сам т. Максименко не поставляв її до Музея, а передав через когось, то вона залічена в Музеї як знахідка на пісках біля **Шишак** — чи навіть не на правому березі(?)

У дійсності ні — вона знайдена в цій місцевості, до опису якої я зараз і перейду. Приблизно на Південь від села Шишак на віддалені версти, двох проходе балка, що бере свій початок зі сторони Заходу і доходе в торч другої, далеко більшої балки, яка йде зі сторони Шишак (Північ) і зветься «Дернова долина», в напрямку до Ярьсьок (Південь)³.

Починаючи від першої по правому возгіррі тої «Дернової долини» на поверхні ґрунту знаходяться фрагменти кераміки. По техніці виробу посуду, та складу глини є фрагменти цілком аналогічні знахідкам, які в минулому році знайдені на возгіррі «Штурмової балки» Чутівського району, Полтавського Округи (дивись здобутки екскурсії Музея в травні 24 року по річці Коломаку та здобутки розкопами М. Я. Рудинського того ж року)⁴.

Фрагменти ці знаходяться приблизно на протязі 1-ї версти і в ширину возгірря приблизно сажнів 70–80, віддалення цієї місцевості від р. Псла приблизно версти 4. З того місця, де починаються знахідки фрагментів зі сторони Шишак, по цьому ж возгіррі, мається якась упадина, або «Котловина», як її тут звать, діаметр її рівняючи по бокам, що йдуть до низу, приблизно сажнів 25–30, глибочинь із середини приблизно 1 саж.

Мною підняті такі фрагменти: 5 від вінець дуже здорових посудин (певне макітер чи урн?) (дивись карт. VI зраз. I), 26 уламків вінець від невеликого посуду (див. карт. VI, зраз. II–III), орнаментованого вінця ні одного немає. Фрагментів з боків посудини піднято до 20, які указують теж на не великий розмір її (див. карт. VI, зраз. IV), розмір якого по найбільших краях рівняється 13 × 11 см. По боці посудини була вироблена

¹ Можливо, саме з цього місця походить шпилька скіфського часу, опублікована М. Я. Рудинським як знахідка з Шишак [9, с. 24, 35, табл. VII: 14] (рис. 3: 2).

² Опублікована М. Я. Рудинським [9, с. 26, табл. VIII, рис. 17] (рис. 3: 3).

³ На сьогодні тут відоме селище черняхівської культури, точне розміщення та площа якого поки що не встановлені [8]. Поселення супроводжувалося ґрунтовим могильником, який упродовж кількох років досліджувався Р. М. Рейдою, А. В. Гейком та С. В. Сапегінін (2008 – 2015 рр.) [2].

⁴ Мається на увазі поселення і могильник біля с. Кантемирівка сучасної Чутівської селищної ради [10].

вугласта глиняна смуга. Грубінь фрагмента 0,9 см, але єсть що сягають 1,8 см.

З невеликих посудин (див. карт. VI, зраз. V–VI). Зраз. V з місця перелому, верхня частина його здається була вироблена так, як посуд з розкопів «Штурмової балки» (див. каталог археологічного відділу [арк. 5 зв] ч. 3581), тобто з гранями: розміри його 7 × 5,6 см, грубінь 0,8 см. Фрагмент жовтого кольору, уламків днищ піднято до 40 і з них двох цілих (див. карт. VI, зраз. VII), діаметр його 6,1 см, другого 5,4 см.

Що ж торкається уламків від амфор, то мною піднято: 13 ручок, довжина яких ріжна від 4,4 до 9 см, 5 штук уламків від боків, де прикріплялись ручки амфор, на яких частини їх і зараз остались. 9 уламків з різних місць амфор, 1 дно, діаметр 5,8 см, найменший — 3,1 см. Серед знайденого череп'я, кольори ядро-червоні, особливо з амфор, сірі та чорно-глянцеві.

На малу цікавість являють з себе і три кавалки на червоно опаленій з глини, які на собі круглясті вдавлени, що ніби нагадують на обмазку(?) по гороженому хворосту. Потім один кавалок, що нагадує, що ціла річ була ніби круг(?) (склад його перепалена глина з примішкою камінчиків і т.п.), кавалок дуже важкий.

Могил близько цієї місцевості я не помітив, та як передавав т. Максименко їх ближче і не має, як за три версти в сторону Ярьсьок.

17. Звідціля я попав до **с. Великий Перевіз**, де знайшов громадянина, який дав мені чотири трьохкутні накінечники до стріл, або як їх тут знову звуть «плошки», а потім передався на правий берег, на піскові кучугури проти перевозу, де і підняв кілька фрагментів посуду, креміню та каменю. В цій же місцевості, як передав гр. Дерій, дуже часто після вітру знаходяться плошки і інколи в дуже великій кількості, як наприклад: років 9–10 тому назад, біля х. Литовки, версти 1½ від Перевоза після вітру його батьком було знайдено біля 250 штук, що лежить в купці¹. Їх забрав якийсь піп, що ніби обіцявся передати до Київського Музея, чи передав же — невідомо.

Частина з тутешніх знахідок передана до Миргородського та Київського музеїв.

18. З цих пісків я знову передався на лівий берег і попав до слідуючого пункта, це **с. Баранівка**. С. Баранівка, як уже можна розуміти, розположене на лівому березі річки Псла, і дякуючи досить великим своїм розмірам тягнеться приблизно з 1–1½ версти як раз по-над ним. Що до походження назви цього села, то споміж селян ходять ріжні чутки, але всі вони зв'язані з бараном, або з баранами, наприклад: одні кажуть, що колись це іще давно, в одного поміщика був табун овець, вівці паслися десь окремо, а барани тут, по шпилях (по горах), які тут і єсть зі сторони Півночі та Північного Сходу; другі кажуть, що в одного багатого мужика був баран, а в другого бугай, вони забили і баран убив бугая, від чого й пішла назва «Баранівка».

¹ Дане місцезнаходження приблизно локалізоване [22] на правому березі, за назвою урочища Литовка, відомого за картографічними джерелами [19]. Судячи з опису, тут було виявлено ґрунтове-? поховання скіфського часу.

Багато є і інших догадок, але я на них не буду зупинятись перейди до прямого мого завдання — огляду того посуду, про який уже згадувано раніше і тої місцевості. Розпочну з другого.

Псьол приблизно із середини Баранівки і певне більше між $\frac{1}{2}$ верста на Північ від знахідок [арк. 6] йде зі сторони Північно-Сходу. Проходе півколом сажнів приблизно в 100, круто завертає майже в ту сторону Північно-Схід, далі проходе сажнів 250, знову завертає праворуч на Південь, кілька разів іще загибає уже невеликими загибами і минаючи Баранівку виходить приблизно на Південно-Захід.

Трохи далі (вище) приблизно сажнів 300–350 від місця знахідок, праворуч Псла, сажнів 200 стоїть озеро, що зветься в селян «Тихе озеро». З цього озера витікає невелика протока, що приблизно протікала раніше, версти $1\frac{1}{2}$ і при мінанні Пслем Баранівки з'єднувалася з цим. Псьол, дякуючи своїм крутим поворотам і греблям, загачують воду для двох млинів, що стоять проти Баранівки — намагається весь час прорвати правий берег і утворити собі більш пряме і більш свобідне русло. Такими маленькими проривами він утворив тут два островки.

Минулої ж весни цього року, на першому згаданому крутому повороті, при напливі весняної води, він прориває таки правий берег і з'єднується з протокою, що йде з Тихого озера, яка в цьому місці протікає приблизно сажнів 200–250 і попадає знову в стару свою течію¹.

Коли спала вода і після загачування місця прориву селяне с. Баранівки почали витягати дерево, яке Псьол вимив із ґрунту в великій кількості (ґрунт пісок, характеру наносного). Сажнів 30 від місця з'єднання Псла з протокою Тихого Озера 2 травня біжучого року селян (Гарбуз Петро та Хведорів Петро) витягаючи дуба під лівим берегом наткнулись на великий глиняний горщик (див. карт. VII зраз--). Височинь горщика 29 см, діаметр отвору 28 см, і діаметр дна 13,3 см. Грубіню вінець 1 см, вінця трохи вигнуті на[зо]вні². На 2 сант. нижче вінець наліплений круглястий ободок, а нижче на 6 см йде другий такий же ободок, від якого відходять наліпні круглясті пружки, що до дна відхиляються вліво. Віддалення пружка від пружка пересічно 1,5 см, зверху посудина трохи розколота. Посуд в середині чорний і на боках його, як і на боках інших багатьох посудинках та фрагментах зберігаються якісь наліпки, ніби остатки харчу (рис. 2: 2, кол. вкл. III)³.

У цій же здоровій посудині знаходилась друга менша посудина, яку селяне по знаходженню розбили, фрагменти її закинули в річку, і дяку-

¹ Це місцезнаходження, можливо, ґрунтовий могильник [21], локалізований досить точно за позначками млинів на топографічних картах сер. XIX – 1 пол. XX ст. [1; 12]. Ур. Тихе озеро, це – стариця-меандр північніше цієї точки, що на триверстовій карті мала пряме сполучення з іншою старицею, де знаходився млин.

² Назовні.

³ Цю посудину за описом та розмірами можна співвіднести з горщиком, опублікованим пізніше М. Я. Рудинським [9, табл. VI: 1; 5, рис. на с. 39]. Посудина має аналогії серед старожитностей кола Бабіне (рис. 2: 2, кол. вкл. III).

ючи місцевому вчителю т. Любинову, який знайшов два великих уламки із яких мені довелося зклеїти більшу частину горщика.

Височинь його 19,5 см, діаметр отвору 20,5 см, grubinь стінок 0,8 см. Цей посуд був відправлений до місцевої Сельради, а після вже зацікавленим-згаданим учителем був забраний до школи. Він же й почав продовжувати дальніші розшуки.

4/V т. Любивий у своїй екскурсії з учнями Баранівської та Фурсиновської шкіл, на віддаленні приблизно сажн. 15 [арк. 6 зв.] після весняного зриву з раніше згаданою протокою в лівому виритому березі наткнулись на горщик (див. фотогр. ч. VIII): височинь його 20,4 см, діаметр отвору 21,1 та діаметр дна 11 см. Вінця горщечка прикрашені наліпним – шипаним орнаментом(?). Горщик неправильно круглої форми, а з одного боку він набокуватий¹.

Всі останні фрагменти, що зфотографовані на карт. IX ч. від I–XVII, (описи їх я надішлю опісля), знайдені у воді в терені від знахід. першої і вниз прибіл. сажн. 20–30. Досить чималий і цікавий фрагмент (див. фот. ч. X, зр. I), знайд. 21/VI, і доставлений до Музея Я. О. Риженко[м], знайдений в «Тихому озері»².

Цей фрагмент опісля зліплений з трьох і походить, він з круглодонної посудини, з слабо помітним, але цікавим орнаментом. У цьому було знайдений і фрагмент з боку посудини (див. фот. X ч. II). На першому і другому фрагментах такіж шари остан. харчу (?), як і на перших.

У воді на протязі травня т. Любивим на терені від зливи і низче до мосту сажн. 70 знайдено багато кісток ріжних звірят; риб, обпаленого дерева і т. п. Грубинь ґрунту над першими знахідками рівняється приблизно 3,40 метра. Грубинь до рівня води приблизно 3,60 м, а глибочинь води, де знайдено фрагменти, приблизно, 55,6 см.

19. Оглянувши місце знахідок та посуд, я відправився до с. Ковалівки, де і оглянув знайдений скарб. Селянин т. Шкуратько весною цього року, копаючи грядки, де вже копалось не один рік, на глибині приблизно 6 вершків наткнувся на череп'яну посудинку, в якій і зберігались монети.

Посудинка мала вигляд конуса, але верх її надбитий і зараз зберіглася вона по найбільшій височині 6,4 см, діаметр дна 9,7 см, а діаметр отвору що схоронився 3,6 см.

У цій посудині зберіглося до 100 монет, але частина їх по знаходженню роздані селянам і зараз зберіглися лише такі: 70 шт. «Szostak» Sigismund III (див. Monetii Dawney, табл. XIX зр. 293³) і Sigismund III (див.

¹ Можна ототожнити з посудиною, опублікованою М. Я. Рудинським [9, табл. VI: 2], що за ознаками належить до посуду фіналу пізньобронзової доби [5, рис. 39] (рис. 2: 3, кол. вкл. III).

² Судячи з розмірів та фрагментованості посудини — це горщик, опублікований М. Я. Рудинським [9, табл. VI: 3]. Має характерні ознаки посудини фіналу пізньобронзової доби (рис. 3: 4).

³ Джерело посилання встановити не вдалося.

теж табл. XIX, зр. 298); 2 шт. «Szostak» «Jan Casim» (таблиця XXXXIV, зр. 463-467); 1 шт. 1/3 таларя¹ і 6 шт. таларів².

Скарб знаходився на W від оселі т. Шкуратька на віддалені сажн. 30–35.

На цьому я закінчу огляд цих двох подорожів і скажу лише кілька слів про ті місця, які заслуговують серйозного відношення з боку Музея. Безперечно, що всі місця досить цікаві, вони дали досить багато матеріалів [арк. 7] для археологічного відділу, і такі подорожі варто влаштувати частіше, хоча б не на великому віддаленні від м. Полтави і з спеціальною метою. Це зберігання останків культур, по так званих, «попелищах», а їх кілька намічено і в моїх подорожах, та чимало їх і розкидано на терені Полтавщини.

Далі місця, як біля Шишак по «Дерновій долині», це місце, здається (?), було невідоме для Музея, а знахідки з його являють велику археологічну цінність і туди представникам Музея прийдеться іще не раз виїхати для поповнення збірок, які підняті хоча б мною. Також і знахідки біля с. Баранівки потребують великого зусилля, аби дослідити цю місцевість більш кваліфікованим робітникам.

Закінчивши свій звіт, хотів іще сказати про ті речі, що являються випадковими знахідками Музея, як наприклад: фрагмент кам'яної сокири-молот(?) (див. карт. XII). Цей фрагмент знайдений у с. Фурсах Шишацького району. Найбільша довжина цього фрагмен. 7,9 см, діаметр дірки (з одного боку вона зберігл. як раз приблизно по діаметру) 2,2 см. У довжину уламка з обох сторін вишліхтовані пружки. Лезо фрагмента закруглене³.

Друга знахідка, це горшечок, доставлений студентом Полтавських курсів т. Ченакало. Горшечок (рис. 3: 5) як повідомив т. Ченакало, знайдений біля х. Черкасівка Бригадирівського району Кременчуцької округи⁴ при таких обставинах.

Коло згаданого хут. мається дві могили (з якої сторони хутора і їхнє віддалення за браком даних, я не можу сказати). В одній із їх мається велика яма, глибиною приблизно 8 арш. (його повідомлення).

¹ 1/3 талера — тимф, злотувка. У Речі Посполитій карбувалася за Яна Казимира у 1663–1666 рр. Також відомі 1/3 талера серед окремих земель Німеччини та у польській емісії 1708–1710 рр.

² Можна лише пошкодувати, що В. А. Грінченко обійшов увагою опис монет великих фракцій, адже це б могло дати широкі можливості для встановлення часу тезаврації скарбу. Але й такі скупи відомості дають підстави віднести період формування монетного скарбового комплексу періодом Руїни, а саме — другій половині 1660-х рр. Саме до цього часу відноситься представницька частина монетних скарбів Полтавщини, і наявність у складі комплексу тимфу (1/3 талера), певно, карбування Яна Казимира (знахідки 1/3 талера інших територій та епох на наших теренах невідомі).

³ Відповідників відомих зразків у публікаціях віднайти не вдалося. Судячи з опису — сокира належить до знярядь катакомбної культури. У «Каталозі Археологічно відділу» фігурує під № 3622 [5, с. 39].

⁴ Певно, помилково вказаний населений пункт «Черкасівка» замість «Ченакалівка — Ченакали».

На мою думку, це є майдан¹. Від цієї могили (з ямою) приблизно до другої тягнеться насипаний вал, що я гадаю це крило майдану. На Південний Схід розположена друга досить здорова могила, на якій утворюється впадина, що з часом все більшає й більшає. Між цими могилами розкидані теж невеликі бугри, що нагадуються маленькі могили.

У терені цих могил селяне х. Ченакалівки утворили кладовисько, могили якого все далі й далі поширюються. Третього липня біжучого року селяне копаючи яму для мерця на другій здоровій могилі прокопавши 1½ арш., наткнулись на людський череп, а прокопавши далі, приблизно 3 арш., наткнулись на глиняне горща (дивись карт. XII зраз.--), під яким лежав знову людський череп.

Розмір горщати такий: височинь 8,9 см, діаметр отвору 9 см, діаметр дна 6 см. Майже все горща вкрито орнаментом, простеньким, але сімєтрійно розположеним. Самий верх вінець прикрашений ямочками, які утворились від вдавнення протичками. Три обідки із таких же ямочок, проходять трохи нижче вінець і достають майже до [арк. 7 зв] перелому горщати. Від перелому йде орнамент складніший, а саме: певне соломинкою(?) наведені лінії, які утворюють рівнорамні трьохкутники, що гострими своїми кутами лежать до дна. В середині трьохкутника наведені теж лінії, що розположені рівнобіжно їх основам. Таких ліній буває в трьохкутникау від 2—4 не рахуючи основ.

З обох сторін, що йдуть у них зовні, попротикані теж неглибокі ямочки і таким де порожнім знаряддям, як соломину. В середині трьохкутників по-між рівнобіжними лініями потикані такі ж ямки по кілька штук, дивлячись на віддалення їх від основ. Дно кругле і досить добре устойчиве. Як раз над переломом дна густо потикано такий же ряд ямочок, які обвиваються кругом дна. Вінця горщати трохи вигнуті навні, випав посудини нерівний, чорні, червоні та сірі плями скривають всю посудинку.

*Підготовка до друку – В. В. Шерстюк, А. В. Коверко,
коментарі – В. В. Шерстюк.*

Джерела та література

1. М-36-80-В. Ustiwiza. Deutsche Heereskarte. Rußland 1: 50 000. Grundmaterial: Rußland karte 1: 50 000. Stadt. 1931. — Herausgegeben vom OKH Gen St d N. 1943.
2. **Гейко А. В.** Шишаки, смт, районний центр. Могильник, ранній залізний вік / А. В., Гейко, Р. М. Рейда, С. В. Сапегін // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область. Шишацький район; [упорядк., наук. ред. В. О. Мокляка, підг. до друку, ред. археол. частини і передмова В. О. Мокляка та О. Б. Супруненко; авт. статей: В. А. Андрієць,

¹ В. А. Грінченко мав рацію. Майдан був уперше описаний за результатами розвідок 1987 р., пізніше О. Б. Супруненьком та В. В. Шерстюком до цього колишнього населеного пункту прив'язано знахідку означеного горщика [14, с. 32, рис. 16]. Нині, після аналізу опису В. А. Грінченка можна ще точніше локалізувати це місце знахідки – насип майдану I біля с. Михайлики Козельщинського району.

- С. І. Бочарова, Н. А. Вовк та ін.]. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. — С. 88–89.
3. **Граб В. І.** «Кам'яна баба» за описом археолога В. Грінченка (до 100-річчя з дня народження В. І. Грінченка) / Граб В. І. // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1 (9). — С. 109.
4. **Грінченко В.** Звіт за подорожі до х. Петренки — Полтава та с. Ковалівка — Полтава 1925 р. / Машиноп. укр. мовою. 25.07.1925 // НА ІА НАН України. — Ф. ВУАК. — Спр. 49/3. — 7 арк.
5. Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область. Шишацький район; [упорядк., наук. ред. В. О. Мокляка, підг. до друку, ред. археол. частини і передмова В. О. Мокляка та О. Б. Супруненко; авт. статей: В. А. Андрієць, С. І. Бочарова, Н. А. Вовк та ін.]. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. — 372 с.
6. **Кулатова І. М.** Кургани скіфського часу в ур. Лапівщина у Поворсклі (за дослідженнями І. А. Зарецького 1888 р.) / І. М. Кулатова // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — № 1–2 (3–4). — С. 26–28.
7. М-36-82-В (Диканька). УССР. Полтавская обл. М 1: 50 000. 1932–1938 гг. Рекогносц. 1941 г. — Генеральный штаб Красной Армии. — Первое издание 1942 года.
8. **Рейда Р. М.** Шишаки, смт., районний центр. Селище, ранній залізний вік / Р. М. Рейда, А. В. Гейко, С. В. Сапегін // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область. Шишацький район; [упорядк., наук. ред. В. О. Мокляка, підг. до друку, ред. археол. частини і передмова В. О. Мокляка та О. Б. Супруненко]. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. — С. 89–90.
9. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського державного Музею / Михайло Рудинський // Окрема відбитка. — У Полтаві: Полтава-поліграф, 1928. — 36 с.
10. **Рудинський М. Я.** Кантамирівські могили римської доби / М. Я. Рудинський // Записки ВУАК. — К., 1930. — Т. 1. — С. 127–158.
11. Ряд XXIV. Лист 12. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Губ. Полтавской. Исправл. по рекогносц. 1869 г. / Гравир. кон. Чин. Чайский 3-й пред. и горы Чин. Карпов; Вырез. слова Чин. Прокофьев и Топ. Фролов // Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. [Карты]. — СПб.: Военно-топограф. Депо, 1863–1878. — 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб. л.). — Л. 16.
12. Ряд XXIII. Лист 12. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской. Исправлен по рекогносциров. 1869 г. // Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. [Карты]. — СПб.: Военно-топограф. Депо, 1863–1878. — 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб. л.). — Л. 14.
13. Ряд XXIII. Лист 13. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской Губ. исп. по рекогно. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 — и 1878 г. / Гравир. конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горы Чин. Черемных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й // Военно-топографическая

- карта Полтавської губернії. Масштаб 3 вер. в дюйме. [Карты]. – СПб.: Военно-топограф. Депо, 1863–1878. – 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб.л.). – Л. 13.
14. **Супруненко О. Б.** Кургани Нижнього Прип'їлля / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк / Ін-т археол. НАН України; Центр пам'яткознавства НАН і УТОПІК; ЦОДПА. – К.: Гротеск, 2011. – 472, ХХІV с.
15. **Супруненко О. Б.** Проні, с. Проні I, ур. Буцьке, селище / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Диканський район. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – С. 231–232.
16. **Тахтай О. К.** Передісторичні розшуки в межах Полтавської округи / Олександр Тахтай // Антропология: Річник кабінету – 1928 / ВУАН; Каб. антроп. ім. Ф. Вовка; [ред.: А. Носов, М. Рудинський]. – К., 1929. – Т. II. – С. 250–256.
17. **Ткаченко О. М.** Курган «Кам'яна баба» з околиць с. Бугаївка / Ткаченко О. М. // ПАЗ. Пам'яті Г. О. Сидоренко (1918–1984): зб. наук. пр.; [за ред. Супруненка О. Б.]; ЦОДПА. – Полтава: Полтав. літератор, 1993. – Число перше. – С. 86–87.
18. Х-41-64-Б-в. М 1: 25 000. Съемка 1954 г. – Главн. управл. геодезии и картографии при Совете Министров СССР. 13-Х-65 г.
19. Х-42-63-Г-б. М 1: 25 000. Съемка 1952 г. – Главн. управл. геодезии и картографии при Совете Министров СССР. 13-Х-65 г.
20. Х-42-65-В-г. М 1: 25 000. Съемка 1954 г. – Главн. управл. геодезии и картографии при Совете Министров СССР. 13-Х-65 г.
21. **Шерстюк В. В.** Баранівка, с. Шишацька об'єднана селищна територіальна громада. Поселення і селище (грунтовий могильник-?) Баранівка II, доба пізньої бронзи / В. В. Шерстюк // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область. Шишацький район; [упорядк., наук. ред. В. О. Мокляка, підг. до друку, ред. археол. частини і передмова В. О. Мокляка та О. Б. Супруненка]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. – С. 137.
22. **Шерстюк В. В.** Великий Перевіз, с. Шишацька об'єднана селищна територіальна громада. Грунтовий (?) могильник I, Великий Перевіз I, скіфський час; місцезнаходження доби неоліту – скіфської епохи, ур. Литовка / В. В. Шерстюк // Там само. – С. 152–153.
23. **Шерстюк В. В.** Віртуальні археологічні розвідки / В. В. Шерстюк // Археологія і простір: зб. наук. ст. / ІА НАН України; [ред. кол.: Толочко П. П., Скорий С. А. (гол. ред.), Горбаненко С. А. та ын.]. – К.: Вид-во «Стародавній світ», 2015. – С. 148–154. – (Сер.: «Археологія і давня історія України». Вип. 4 (17)).
24. **Шерстюк В. В.** Шишацька селищна рада, Шишаки, смт. Шишаки II, селище скіфського часу, ур. Луг / В. В. Шерстюк // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область. Шишацький район. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. – С. 88.

В. В. Шерстюк

Археологічна подорож В. А. Грінченка по Ворсклі та Пселу 1925 р.

Публікується маловідомий звіт В. А. Грінченка за розвідкові обстеження 1925 р. територією Полтавщини. Використання картографічних матеріалів, методів віртуальних археологічних розвідок дали змогу точно локалізувати майже всі обстежені дослідником пам'ятки. Вдалося встановити місця ряду знахідок, що вважалися депаспортизованими чи мали неточні прив'язки.

Ключові слова: Грінченко В. А., Ворскла, Псел, Проні, Марки, Бугаївка, Шишаки, Баранівка, Ковалівка, Ченакали, поселення, селища, кургани, майдани, кам'яна баба.

V. V. Sherstiuk

Archaeological Voyage of V. A. Hrinchenko at the Vorskla River and the Psel River in 1925

Little-known reports of V. A. Hrinchenko about investigations in 1925 at the territory of Poltava Region. Usage of cartographic materials, methods of virtual archaeological investigations gave possibility to localize almost all explored by scientist monuments and findings.

Keywords: Hrinchenko V. A., the Vorskla River, the Psel River, Proni, Marky, Buhaiivka, Shyshaky, Baranivka, Kovalivka, Chenakaly, settlements, sites, barrows, maidans, stone baba.

А. М. Усачук, Ю. Б. Полідович
(м.м. Донецьк, Київ)

АРХЕОЛОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА КУЗЬМИЧА ТАХТАЯ У ДОНБАСІ (за матеріалами донецького архіву дослідника)

Огляд донецького архіву археолога О. К. Тахтая (1890–1963), який жив і працював у Донецьку в останні роки (1956–1963) свого життя. В архіві збереглися рукописи дослідника, фотографії, чернетки офіційних документів тощо. За збереженими паперами автори намагаються окреслити коло діяльності вченого і музейника.

Ключові слова: Тахтай О. К., Херсонес, Донбас, музей, архів, документи, розкопки, розвідки, статті.

З весни 1956 р. майже шість років Олександр Кузьмич Тахтай (1890–1963) провів у місті Сталіно (з 1961 р. – Донецьк), працюючи в обласному краєзнавчому музеї (1956–1959 рр.), або, пізніше – співпрацюючи з ним [3, с. 53–54; 11, с. 57–61]. Звертаючись до діяльності О. К. Тахтая в цей період, В. І. Граб та О. Б. Супруненко відзначали: «Останні роки життя він працював особливо інтенсивно. Він поспішав. ...» [3, с. 54; порів.: 11, с. 61; 32, с. 248]. Дещо в «донецький» період своєї діяльності дослідник встиг опублікувати [24; 25], деякі матеріали – готував до друку [11, с. 60; 26]. Крім кабінетної, брав участь у польовій роботі, допомагав розбирати археологічні матеріали музейних фондів, спілкувався з нечисленими на той час донецькими колегами-археологами. Вся ця діяльність знайшла відображення у різного роду документах, що склали невеличкий «донецький» архів О. К. Тахтая.

До цього архіву увійшли і деякі більш ранні за роками, ніж перебування Олександра Кузьмича в Донбасі, матеріали.

Історія архіву така: після смерті О. К. Тахтая частина його матеріалів перейшла до Д. С. Цвейбель (1917–1990) [9; 11, с. 53–57; 12, с. 30], частина залишилася у дружини О. К. Тахтая – Ніни Василівни [3, с. 62]. До кінця 1980-х рр. документи, пов'язані з діяльністю О. К. Тахтая, до поля зору музейних працівників не потрапляли [порів.: 3, с. 62; 10, с. 63]. Можливо, архів поповнився

Рис. 1. О. К. Тахтаї на розкопках Херсонеса. 1947 р.

якимись матеріалами у 1989 р. [3, с. 62]. Після смерті Д. С. Цвейбель архів перейшов до О. В. Колісника [12, с. 19]. У 2002–2003 рр. архів був переданий О. В. Колісником до відділу охорони пам'яток археології обласного краєзнавчого музею, а згодом – переданий А. М. Усачуком на зберігання до фондів музею.

Серед паперів в одній із тек архіву лежало 29 світлин. Три з них, наклеєні на паспорту, мають стосунок до вивчення археології Ольвії, на 24 світлинах – археологічні знахідки: знаряддя з кременю, «*череп из кургана бронзової епохи*»¹, предмети з хозарського поховання у м. Чистякове (20 світлин, про них нижче). На одному з фото – О. К. Тахтаї на розкопках Херсонеса у 1947 р. (рис. 1).

Велика кількість світлин, пов'язаних із чистяківським похованням, відклалася в архіві О. К. Тахтаї не випадково. Річ у тім, що Олександр Кузьмич наприкінці 1950-х рр. готував велику статтю про знайдений у 1954 р. комплекс поховання середини – другої половини IX ст. в околицях м. Чистякове (у 1964–2014 рр. – Торез). В архіві дослідника збереглися два варіанти статті: російськомовний машинопис (48 аркушів формату А4 з рукописними вставками і правками) та україномовний рукопис (рис. 2) (32 сторінки з численними вставками, виправленнями та доповненнями на зворотних сторонах аркушів чорнилами та простим, синім і червоним олівцями). Статтю видано лише у 1999 р. зусиллями нашого київського колеги О. В. Комара [26], причому, дослідник повідомляє цікаві деталі: «В травні 1958 р. рукопис був надісланий у Київ до редакції журналу «Археологія», та дещо завелика за об'ємом стаття співробітника провінційного музею, який все ще не заслу-

¹ Тут і далі цитати з документів донецького архіву О. К. Тахтаї подаються курсивом.

жив довір'я партійних органів, дістала негативну рецензію, й, очевидно, в якості звіту була відправлена до Наукового архіву Інституту археології НАН України, де зберігається і нині (ф. 12, № 454)» [26, с. 160, коментар О. В. Комара]. Судячи з документів архіву О. К. Тахтая, ситуація зі статтею була більш протяжною в часі (див. нижче), але ми згодні з висновками О. В. Комара — об'ємна стаття полуопального археолога, безумовно, була не допущена до друку. Однак підкреслимо цікавий поворот подій: робота не загубилася в редакційному «портфелі», а поповнила собою Науковий архів Інституту археології. Власне, саме це і дало можливість О. В. Комару через 40 років таки видати цікавий комплекс. Оpubлікований текст [26] і тексти цієї статті з архіву майже ідентичні.

З рукописами статті про Чистяківський комплекс пов'язана чернетка листа вченому секретарю ІА АН УРСР з приводу друку цієї роботи. Чернетка не датована, але, безумовно, відноситься до 1959 р. («В конце прошлого, 1959 г., я узнал от сотрудника В/Института Д. Я. Телегина, что моя статья ... принята к печати, но отложена в «долгий ящик» года на два»), швидше за все, до середини або другої його половини. У листі висловлюється не стільки занепокоєння з приводу такої тривалої затримки виходу статті, скільки радість з приводу того, що стаття ще не надрукована. Справа в тому, що, пропрацювавши нову літературу, котра потрапила до автора, як він пише, «случайно» (цікаве зауваження Олександра Кузьмича: «Здесь я вообще питаюсь случайной литературой»), О. К. Тахтай посилає третій, перероблений варіант своєї роботи, просить вилучити другий і сподівається, що тепер можна «ускорить её выход в свет».

Про діяльність О. К. Тахтая в краєзнавчому музеї свідчать і такі своєрідні документи, як різні його записки й етикетки, виявлені

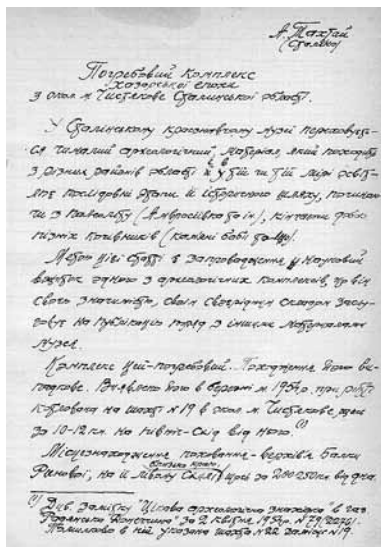

Рис. 2. Перший аркуш рукопису статті О. К. Тахтая про хозарський комплекс з м. Чистякове.

Рис. 3. Етикетки, підписані О. К. Тахтаєм.

інформації (ми не маємо на увазі крайні форми – втрати якоїсь частини самих речей). Так, до Сталінського музею потрапили матеріали розкопок М. О. Макаренка, довоєнних досліджень і розвідок М. В. Сібільова, В. М. Євсєєва, Г. Г. Афендіка та ін. Обробка цих матеріалів затягнулася на десятиліття. При розборі предметів уже в наш час у ряді посудин лежали записки, написані характерним почерком О. К. Тахтає: «7060 Прав. Берег Кривого Торца Район Могильника. Поздне ямное», «Раскопки Макаренко, Мариуполь», у коробках старих матеріалів – різні етикетки (рис. 3: 1, 2)¹.

Зберігся і машинопис звіту О. К. Тахтає про наукове відрядження 5–6 липня 1956 р. [3, с. 53]² до с. Федорівки Андріївського р-ну³ з перевірки повідомлення голови Федорівської с/р про знахідку у 1955 р. «долбленных гробов». Як з'ясував О. К. Тахтає, селяни наштовхнулися на кладовище кінця XVIII – першої половини XIX ст. Була знайдена монета «медная, калибра советских 3-х копеек (потолице), со стертыми надписями и с двуглавым орлом». Незважаючи на те, що «музейной ценности наличные находки не представляют»,

¹ Цікаве поєднання інформації різних років чекало нас в коробці з крем'яним матеріалом Боровської стоянки (Луганська обл.) [28, с. 91]. О. К. Тахтає зберіг етикетку В. М. Євсєєва про те, що 24 травня 1937 р. на стоянці збирали матеріал М. В. Сібільов та В. М. Євсєєв: «между рошей и оз. Маточкиным». Дату і факт зборів О. К. Тахтає переписав (рис. 4), а на звороті етикетки 1937 р. позначив: «Производственный отброс (отщепы, осколки, чешуйки, куски)» (рис. 5).

² У В. І. Граба та О. Б. Супрунєнка [3, с. 53] зазначена поїздка у відрядження 7 липня, але це – дата складання звіту після відрядження.

³ У січні 1959 г. Андріївський р-н був ліквідований і його територія передана до складу Добропільського та Олександрівського р-нів [6, с. 147].

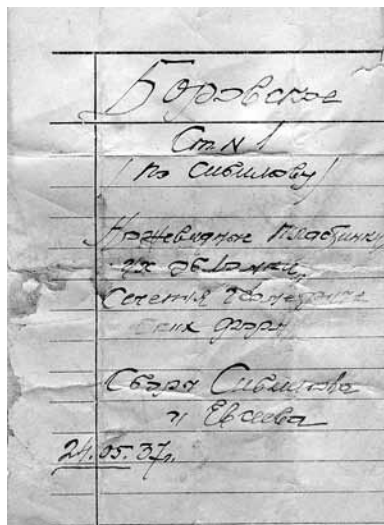

Рис. 4. Етикетка, переписана О. К. Тахтаєм із етикетки В. М. Євсєєва 1937 р., що знаходилася серед матеріалів зі стоянки Боровська (розвідки М. В. Сібілєва та В. М. Євсєєва, 24 травня 1937 р.).

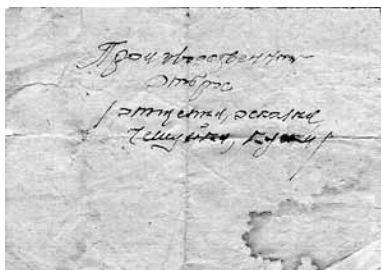

Рис. 5. Запис О. К. Тахтаєа на звороті переписаної етикетки.

О. К. Тахтаєй підкреслив у звіті: «положительная сторона данного выезда заключается 1) в поощрительном воздействии на местных ... совработников ... сигнализации о возможных ... находках в будущем и 2) в создании прецедента для будущих безотлагательных выездов квалифицированных музработников на места сигнализированных находок как обязательного метода продуктивной музейно-краеведческой работы».

Окрім звіту про це відрядження, в архіві є відомості про археологічні роботи, в яких брав участь О. К. Тахтаєй разом із донецькими археологами. Мова йде про копію (доля оригіналу невідома) великої роботи, що мала заголовок: «А. Тахтаєй. Прошлое Донецкой области. Историко-археологический очерк» (далі «Очерк»). Машинопис на аркушах формату А4 (196 сторінок – 199 арк.), що був підготовлений до друку до кінця літа 1962 р. (рукописна приписка наприкінці тексту на с. 181: «Август 1962 г.»). У тексті велика кількість авторської правки¹.

Виходячи з об'єму, малося на увазі видання невеликої науково-популярної книги. Щоправда, наукова складова в ній переважала.

¹ Мабуть, про цей рукопис сказано у П. М. Шульця: «... подготовил к изданию большую работу об археологических памятниках Донецкой обл.» [32, с. 248]. Цю інформацію про О. К. Тахтаєя подала і Г. Г. Мезенцева в енциклопедичному словнику-довіднику: «... працював у Донецькому музеї ... підготував велику працю про археол. пам'ятки Донецької обл.» [12, с. 98].

У передмові О. К. Тахтаєв підкреслює: «Содержание работы носит двойственный характер. Одна часть ее посвящена сводке имеющихся в специальной литературе публикаций исследованных археологических памятников Донецкой области с выделением наиболее важных из них, другая — опубликованию музейных материалов и полевых объектов области, еще ... не изданных. Эта часть должна представлять интерес ... в первую очередь — для специалистов-археологов. ... считаем целесообразным насытить наше изложение разъяснением основных археологических понятий, в частности, технологических, в такой мере, чтобы эта работа явилась своего рода Кратким курсом археологии применительно к нашей области». За такої постановки питання, в рукописі опинилася конкретна інформація про археологічні розшуки на Донбасі кінця 1950-х — початку 1960-х рр. Зокрема, читаємо в «Очерке»: «Значительное число патинизированных мустьерских кремней, главным образом производственных отходов, собрано в 1961 г. учительницей Константиновской школы Марьинского района Т. С. Цвелёвой с школярами в верховьях притока р. Волчьей — Сухие Ялы, на правом склоне ее долины, в окр. с. Антоновки того же района (Находки поступили в Донецкий музей). ... Массовое местонахождение мустьерских кремней совсем недавно (июнь 1962 г.) обследовано объединенной экспедицией Института археологии АН УССР и Донецкого краеведческого музея под руководством В. Н. Гладиллина. ... Ему принадлежит опознание местонахождения по собранному материалу ...» [порів.: 8, с. 11]; «... сообщение учителя правобережного донецкого с. Пескуновки Славянского района Г. С. Вовченко о том, что на окраине соседнего с. Лаврентьевки, в береговом обрыве, в 1958 г. были обнаружены бивни мамонта. Неподалеку от них, в том же обрыве (или над ним?) Вовченко был найден прекрасный, ограниченный в круговую призматический нуклеус, 10 см × 5 см, покрытый густой молочно-белой патиной»; «Первые находки на Брусовской береговой стоянке сделаны в 1959 г. директором школы-интерната правобережного пос. Николаевка, Л. В. Лукьяновым¹ с школярами. Обследована она в 1960–1961 гг. научным сотрудником Донецкого музея Т. А. Шаповаловым». Поміж подібної інформації згадується й участь О. К. Тахтаєв у проведенні деяких розвідок та розкопок. Наприклад, відкриття місцезнаходження крем'яних виробів непо-

¹ Д. Я. Телегін, розглядаючи мезолітичну стоянку поблизу с. Райгородок, згадує, що вона «обнаружена в 1956 г. учителем Николаевской школы К. В. Лукьяновым во время проведения краеведческих экскурсий с членами школьного исторического кружка» [28, с. 101]. В археологічному звіті 1960 р. Т. О. Шаповалов згадує вчителя школи-інтернату сел. Миколаївка Я. В. Лукьянова [15, с. 3]. Безумовно, в усіх випадках мова йде про одну людину — яскравий приклад швидкого викривлення вихідної археологічної інформації.

далік урочища Кременна Гора («Кременная Гора») сталося не у 1959 р. [9, с. 38; 27, с. 92, 94], а в 1958 р. групою «в составе лаборанта кабинета истории ДГПИ т. Скляровой, студентов А. Коровко, В. Устенко, О. Комара, В. Сочли (фотограф) под руководством организатора кружка, преподавателя древней истории Д. С. Цвейбель, при участии автора». О. К. Тахтай керував розкопками давньоюмного поховання, що було «случайно обнаруженное в 1958 г. в г. Донецке, район ЦГСДР, близ пос. Гладковки. ... Доисследовали его Т. А. Шаповалов со студентами ДПИ В. Устенко и О. Комар под руководством автора» [порів.: 17, с. 43]. У 1959 р. в Сталіно (Донецьку) по вул. Радищева випадково знайдено і «исследованное Донецким музеем (при участии автора) в 1960 г.³ захоронение молодого воина в усадьбе Л. А. Степаненко⁴, на левом склоне долины безымянной речушки, впадающей в р. Кальмиус...»). Спочатку це поховання було атрибутоване як ямне [17, с. 43], але згодом – як новоданилівське [29, с. 71]. Того ж року О. К. Тахтай брав участь у розвідці з обстеження стоянки біля Райгородської греблі на Сіверському Дінці: «В 1959 г.⁵ стоянка была вновь обследована экспедицией археологического кружка ДПИ под руководством Д.С. Цвейбель при участии автора. Сборы на ней продолжались в 1960 г. (Шаповалов) и в 1961 г. (Устенко⁶)». У 1961 р. О. К. Тахтай дослідив частково зруйноване траншеєю жіноче середньовічне поховання «в северо-западном конце г. Донецка, на Путиловке...», що було визначене автором розкопок «... представительницей того уцелевшего от печенежско-торчешко-половецких погромов в X–XI вв. местного алано-болгарского населения салтово-маяцкой культуры ...».

На початок 1960-х рр. «Очерк» виявився б дуже корисним для розвитку місцевої археології. Та, на жаль, ця книга так і не була видана. Можливо, якби О. К. Тахтай прожив довше, йому б удалося довести її до друку. Наявність великої кількості правок і вста-

¹ У Д. Я. Телегіна – «Кремневая Гора» [28, с. 92].

² Центральний горно-спасательний дивізіон.

³ Підкреслимо, що у рукописі говориться про участь автора у розкопках. Насправді, роль О. К. Тахтая у дослідженні рідкісного поховання була більш значною, як про це зазначив Т. О. Шаповалов: «Чтобы не допустить полного уничтожения памятника, нами была проведена раскопка уцелевшей его части. Руководил раскопкой А. К. Тахтай» [15, с. 2].

⁴ У звіті Т. О. Шаповалова: «усадьба Степаненко Л. Я.» [15, с. 1].

⁵ У звіті Т. О. Шаповалова додано, що розвідку проведено у вересні 1959 р. [15, с. 1].

⁶ У тексті «Очерка» часто згадується ім'я Валентина Яковича Устенка, який зі студентських років почав займатися археологією і вже у середині 1960-х рр. постав як професійний археолог. Але, на великий жаль, він загинув у травні 1967 р. [11, с. 61-63; 8, с. 11; 7, с. 9].

вок у тексті «Очерка» свідчать про те, що після серпня 1962 р. потрібен був час на приведення тексту до ладу і на створення нового варіанту чистового машинопису. Жити ж Олександрю Кузьмичу залишалося менше року...

Невеликий документ: на вирваному із зошита в лінію розвороті – список із 17 позицій різних книг і статей про добу бронзи, підготовлений О. К. Тахтаєм для Д. С. Цвейбель 22 грудня 1958 р. Мабуть, цей список поклала до паперів О. К. Тахтая Доротея Самійлівна Цвейбель, коли після смерті Олександра Кузьмича до неї потрапив його архів.

Починається список зверненням: «*De oficiatio: Collegae Dorothee Самуиловне Цвейбель Библиография Сталинаидской бронзы ...*». У списку праці М. Ю. Бранденбурга, В. О. Городцова, М. В. Сібільова, О. О. Кривцової-Гракової, Д. Я. Телегіна, Т. Б. Попової, О. О. Формозова та ін. Цікаво, що під позицією 11, де згадується стаття Д. Я. Телегіна у збірці «Археологічні пам'ятки УРСР» [27] стоїть: «*Есть у Т. А. Шаповалова*». Зрозуміло, що над списком Олександр Кузьмич працював якийсь час до 22 грудня, тому що трохи відрізняються чорнила початку і кінця тексту, а в деяких позиціях залишені пробіли, заповнені олівцем. Закінчується же список ідіомою «*Ende gut – alles gut*»¹.

Окремий документ: на вирваному з блокноту аркуші простим олівцем О. К. Тахтай склав робочі списки поховань з публікацій В. О. Городцова в «Трудах» XII і XIII Археологічних з'їздів: «*Катакомбные погреб.*», «*Погреб. Кочевники*», «*Погреб. в каменных ящиках*», «*Керамика срубных погребений*», «*Погреб. сарматской эпохи (II – III в. н. э.)*». Зліва від позицій списку стоять олівцеві й чорнильні «пташки», біля деяких назв підкреслені «NB». Наявність олівцевих і чорнильних позначок показує, що робочим списком О. К. Тахтай користувався якийсь час. Вірогідно, списки комплексів потрібні були йому під час роботи над «Очерком» – у тексті рукопису описано багато поховань з розкопок В. О. Городцова.

Крім великих за обсягом «Очерка» і рукопису статті про Чистяківський комплекс, в архіві О. К. Тахтая зберігся невеликий (8 арк. формату А4, з доданими 3 арк. рукописних вставок) машинопис під назвою «*Археологические коллекции Сталинского обл. краеведческого музея*». Текст містить велику кількість рукописних доповнень простим і синім олівцем, синіми чорнилами. Деякі сторінки машинопису надруковані на звороті листків, що спочатку були використані

¹ «Все добре, що добре закінчується» (нім.). Приказка, яка водночас є назвою п'єси У. Шекспіра (англ. «All's Well, Ends Well did»).

для рукописного тексту, присвяченого Чистяківському комплексу. Цьому комплексу присвячена і рукописна вставка до тексту статті. Документ не датований, але вище вже йшла мова про те, що робота над статтею про чистяківське поховання велася в 1958–1959 рр. У цей період О. К. Тахтай міг зробити і рукописні доповнення до машинопису про археологічні колекції Сталінського музею. Крім того, у тексті йдеться про бажаність планомірних археологічних розвідок по трасі каналу Сіверський Донець – Донбас, що споруджували у 1954–1958 рр. [1, с. 15; 14, с. 7, 45]. Таким чином, стаття про Сталінський музей може датуватися не пізніше 1958 р., що відповідає часові роботи О. К. Тахтая в музеї [3, с. 53]. Відзначимо ще одну цікаву деталь, що дозволяє

датовувати статтю. Розташовуючи структуру тексту традиційно – від палеоліту до середньовіччя, – О. К. Тахтай починає розповідь коротким описом матеріалів Амвросіївського кістковища, що зберігаються в музеї, та завершує описом голови половецької скульптури: *«Завершающим объектом археологических залежей Сталинского краеведческого музея является прекрасно оформленная голова «каменной бабы» – усатого воина-кочевника в шишаке (половца ?) XI–XIII вв. Она единственная «экспонирована» в вестибюле музея на полу под витриной военных инструментов XIX века... – как немой укор руководству за погребенные в фондах научные сокровища»*. Звернімо увагу на те, що є світлина цієї знахідки¹, датована груднем 1959 р., до того ж, фрагмент скульптури знаходиться вже не *«на полу под витриной»*, а на спеціальному под'юмі на рівні вітрини, котрий трохи видно збоку (рис. 6). Не

Рис. 6. Голова половецької статуї зі зруйнованого кургану біля сел.

Стожкове Шахтарського р-ну в експозиції Сталінського краєзнавчого музею. *Фото Г. О. Сокольського. Грудень 1959 р.*

¹ Голова статуї походить із кургану, зруйнованого під час спорудження резервуарів Ново-Стожковської групи шахт, що знаходяться на території Шахтарського р-ну Донецької обл. Надійшла до музею у грудні 1954 р.

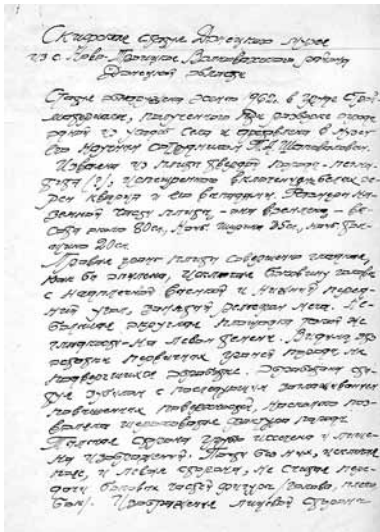

Рис. 7. Перший аркуш рукопису статті О. К. Тахтаєва про статую з с. Ново-Троїцьке Волноваського р-ну Донецької обл.

сотрудником Т. А. Шаповаловым. Изваяна из плиты твердой породы — пегматита(?) ...». До рукопису додано й аркуш із малюнком: так Олександр Кузьмич намагався намалювати статую (рис. 8). О. К. Тахтаєв уважав, що ця статуя відноситься до скіфського часу. Проте С. О. Плетньова датувала її добою середньовіччя і розмістила зображення у своєму каталозі під № 251 [16, с. 84]². Разом із тим, на таблиці-схемі подібних середньовічних статуй у праці Л. С. Гераськової [2, с. 68, рис. 12] ця скульптура відсутня. У свою

виключено, що саме завдяки зусиллям О. К. Тахтаєва голову статуй почали експонувати у більш достойних умовах.

В архіві О. К. Тахтаєва збереглися й деякі матеріали з вивчення кам'яних скульптур. Це, зокрема, невеликий рукопис (13 білих арк. формату А4), якому надано назву: «Скифская статуя Донецкого музея из с. Ново-Троицкое Волноваского района Донецкой области»¹ (рис. 7). Текст написано синіми чорнилами, правки внесені чорнилами, простим і синім олівцями. Мова йде про нову статую, привезену до музею 1962 р.: «Статуя обнаружена 2 сент. 1962 г. в груде строительного материала, полученного при разборке ограды одной из усадеб села и доставлена в музей его научным

¹ Рукопис не датований, але О. К. Тахтаєв міг створити його тільки після 2 вересня 1962 р. — дня привезення скульптури до музею. У реальності, дослідник звернув увагу на статую пізніше: якийсь час мав пройти після доставки її і встановлення у дворі обласної бібліотеки ім. Н. Крупської (рис. 9), де на той час знаходився музей, а, судячи з тексту рукопису, О. К. Тахтаєв працював зі вже вкопаною в ґрунт скульптурою. Великий обсяг рукопису, чорновий малюнок статуї до неї (рис. 8) показують, що автор досить довго працював над текстом статті. Виходячи з усіх обставин, ми вважаємо за можливе датувати цей рукопис 1963 р., а, отже, це, найвірогідніше, — остання археологічна праця дослідника.

² Малюнок статуї [16, с. 142, табл. 26, № 251] дуже схематизований і відрізняється від оригіналу.

Рис. 8. Чорновий малюнок О. К. Тахтая статуї з с. Ново-Троїцьке Волноваського р-ну Донецької обл.

чергу, відсутня вона і в каталозі скіфських стел [13] – автори не розглядали її як скіфську скульптуру¹.

Чернетка листа голові виконкому Донецької обласної ради депутатів трудящих Д. М. Грідасову² від 23 червня 1962 р. У машинопису (5 пожовклих арк. формату А4) майже немає виправлень. Лист складається з емоційного опису того, в якій тіснязі змушений працювати музей, займаючи частину приміщень обласної бібліотеки³, коли *«неотделимые по роду музейной работы фондохранилища – где-то в двух или трех подвалах на далеком отшибе; должествующая всегда быть под рукой библиотека – тоже в подвале, на неблизком (2 квартала) отшибе ... Из-за безвыходной тесноты сама историческая последовательность экспозиции недопустимо нарушается»*. О. К. Тахтаєй закликає терміново розглянути ситуацію з музе-

¹ У квітні 1989 р. В. С. Ольховський (разом із співробітниками музею Ю. Б. Полідовичем та О. В. Колесником) особисто оглянув статую, яка на той час знаходилася в діорамі експозиції залу природи і її нижня частина була важкодоступною для огляду. Тоді ж дослідник відзначив відсутність означених на малюнку О. К. Тахтаєй скіфських предметів (ритона і сокири), за які Олександр Кузьмич помилково прийняв нерівності рельєфу поверхні.

² Дмитро Матвійович Грідасов (1916–1989) [5, с. 388]. У О. К. Тахтаєй помилково стоїть Д. А. Грідасов [порів.: 11, с. 59, 61].

³ З 1954 р. музей почав займати частину приміщення обласної бібліотеки ім. Н. Крупської [4, с. 10; 30, с. 50].

Рис. 9. Статуя з с. Ново-Троїцьке Волноваського р-ну Донецької обл. у дворі обласної бібліотеки ім. Крупської.
Фото О. М. Токарева. 1967 р.

работы со следами светложелтой облицовки и редкими кругловидными бороздками в верхней части» [19, с. 122], а О. К. Тахтаєв виправив: «*круговими бороздками*». Про місце знайдення бюста з білого мармуру наприкінці травня 1942 р. зроблено уточнення: бюст знайшли не «с южной стороны цитадели, обращенной к XVI башне» [19, с. 123], а «с южной стороны *перемычки*, обращенной к XVI башне». У фразі «несколько выступают из

ем, звільнити *«его из заключения в чужих стенах с крутыми порогами»*, в яких музей «*буквально задыхается*»¹.

Серед матеріалів архіву виділяється група окремих відбитків праць О. К. Тахтаєв, опублікованих у різних збірниках. Загалом таких вісім. Найдавніша робота відноситься до полтавського періоду життя – початку «активної дослідницької діяльності вченого, становлення його як археолога» [3, с. 11] – з річника Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН [18]. Далі є 5 окремих відбитків статей, написаних О. К. Тахтаєв вже після війни [19 – 23].

У текстах своїх робіт автор зробив деякі виправлення чи доповнення². Наприклад, у статті про археологічні дослідження в Херсонесі у 1940-х рр. [19]³ було: «амфора плоскодонная, банковидная, грубой

¹ Переміститися в нове приміщення Донецький обласний краєзнавчий музей зміг тільки у грудні 1972 р.

² Звернемо увагу на те, що у фондах Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського також зберігаються окремі відбитки статей О. К. Тахтаєв з авторськими виправленнями [3, с. 52].

³ На обкладинці відбитки у різний час автором зроблені написи: чорнилами, що з часом вицвіли, ближче до правого верхнього кута: «*Meum est* [підпис]», а в лівому верхньому кутку яскравими чорнилами: «*К стр. 20 Приложение 3.*».

плоскості» [19, с. 124] добавлено «несколько выступают из плоскости *стен*». Фраза «с барельефами и изображениями масок Силена и под ней Менады в венке» [19, с. 125] виправлена на: «с *барельефными* изображениями масок Силена и под ней Менады (?) в венке»; у реченні «в том числе и погребений с деформированным черепом» [19, с. 126] уточнено, що мова йде про одне поховання, а не про кілька: «в том числе и *погребения* с деформированным черепом». Ще уточнення: «кусок бетона имеет прямоугольное углубление — гнездо с остатками перегоревшего дерева» [19, с. 128] насправді «с остатками перегнившего дерева»; «В августе 1943 г. ... с правой стороны улицы (помещение у II квартала ...) обнаружен крупный фрагмент плиты ...» [19, с. 129] — насправді «(помещение II квартала ...)». Своєрідними є уточнення, що свідчать про війну і змінюють акцент фраз: «В поисках древних погребальных склепов в юго-восточном секторе некрополя, близ херсонесских казарм, красноармейцы обнаружили еще не раскопанный склеп» [19, с. 123]. Тут О. К. Тахтаєв дописав: «В поисках древних погребальных склепов *для укрытий* в юго-восточном секторе некрополя ...» [порів.: 3, с. 33]. «Все ценные находки, за исключением амфор, были похищены немцами, так же, как и вчерне законченный отчет о раскопке» [19, с. 123, прим. 1] — перетворилося у: «Все ценные находки, за исключением амфор, были похищены немцами, до моего возвращения из плена, так же, как и вчерне законченный отчет о раскопке» (про перебування О. К. Тахтаєва в полоні див.: [3, с. 34; 10, с. 61]).

У роботі про напис із Херсонесу [20]¹ майже немає виправлень. Тільки фразу «Предварительный текст представляет собой ...» [20, с. 59] О. К. Тахтаєв змінив: «*Публикуемый* текст представляет собой ...».

У випуску IV Херсонеського збірника було надруковано три роботи О. К. Тахтаєва [3, с. 42]. У досить об'ємній статті [21] тільки одна прикра помилка: датування монети з могили № 1 не «пол. II — пол. III вв. до н. э.» [21, с. 20], а «пол. II — пол. III вв. н. э.» — О. К. Тахтаєв закреслив «до». Ще одна несуттєва помилка стосується підзаголовка «СКЛЕП № 1 — 4» — тут додано олівцем літера «*В*», оскільки мова йде про 4 склепа. Однак, у кінці статті О. К. Тахтаєв додав короткі висновки, які почав писати синім чор-

¹ На обкладинці відбитка автор зробив чорнилом напис: «*Глубокоуважаемому*», але далі фразу не продовжив, а слово закреслив. Трохи нижче в лівому верхньому кутку: «*Приложение 4 к стр. 20*» (див. схожий напис на попередньому окремому відбитку статті О. К. Тахтаєва).

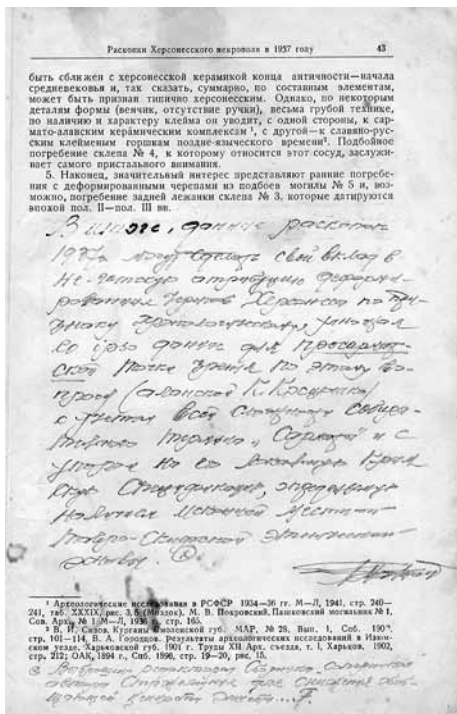

Рис. 10. Приписка О. К. Тахта в кінці його статті про розкопки в Херсонесі, зроблена на окремому відбитку.

ности отчета ... [підпис]». Взаємини з С. Ф. Стржелецьким (1910–1969) [12, с. 98] у О. К. Тахта були не прості [порів.: 3, с. 47], і ця примітка – ще один приклад саме цих взаємин¹.

Наступні відбитки статей О. К. Тахта з IV випуску Херсонеського збірника [22; 23] авторських виправлень не мають. Стаття про два скарби монет, знайдених у Херсонесі [23], має дуже теплий дарчий російсько-латино-німецько-англійський напис 1959 р., коли цей відбиток автор подарував Д. С. Цвейбель «для самосозерцаний в зеркале античности»².

¹ Посмішка доли: в словнику-довіднику про археологів України статті про С. Ф. Стржелецького і О. К. Тахта розташовані поруч [12, с. 98].

² Мабуть, Д. С. Цвейбель після того, як архів О. К. Тахта опинився у неї, повернула туди цей відбиток, як і список літератури, про який ми писали вище.

нимом, що швидко закінчилися, і продовжив простим олівцем (рис. 10): «В итоге, данные раскопок 1937 г. могут сделать свой вклад в не-готскую атрибуцию деформированных черепов Херсонеса по признаку хронологическому, умножая eo ipso данные для просарматской точки зрения по этому вопросу (аланской К. Косцюшко) с учетом всей сложности собирательного термина «сарматы» и с упором на его локальную крымскую спецификацию, определенную наличием исконной местной тавро-скифской этнической основы.* [підпис]».

Внизу сторінки О. К. Тахта вніс й примітку до написаного олівцем тексту: «*Выброшено редактором сборника «соперником» автора Стржелецким для снижения обобщающей ценности отчета ... [підпис]».

Два відбитки відносяться до числа робіт, що були опубліковані вже після смерті дослідника [24; 25]. Окремий відбиток замітки про камінь зі знаками могла покласти до архіву Д. С. Цвейбель. А стаття про скіфську статую з Ольховчика [25] потрапила до архіву завдяки дружині О. К. Тахтая. На розвороті обкладинки цього відбитка зберігся напис почерком П. М. Шульца (1900–1983) [12, с. 129]: *«Дорогой Нине Васильевне посмертная статья незабвенного Александра Кузьмича. Вечная ему память. От редакции «Археологии».* В архіві зберігся й лист П. М. Шульца, який він відправив разом із відбитком статті дружині О. К. Тахтая 31 грудня 1964 р. із Сімферополя. У листі Павло Миколайович пише: *«Посылаю посмертную, последнюю статью дорогого Александра Кузьмича. Несмотря на мои просьбы, Алексей Иванович Тереножкин ее сильно сократил. Так жаль. ... Всегда Ваш П. Шульц».*

В архіві є й офіційний лист П. М. Шульца до директора Донецького краєзнавчого музею від 11 грудня 1964 р., № 950, в якому повідомляється про надсилання до бібліотеки музею відбитка некролога, присвяченого О. К. Тахтая. Мова йде про некролог, розміщений у центральному археологічному журналі СРСР «Советская археология» [32].

І, наостанок, звернемо увагу на акварельний портрет О. К. Тахтая, що зберігся в архіві на невеликому аркуші пів-ватману (21,1 × 15,7 см), виконаний, судячи із зовнішнього вигляду Олександра Кузьмича, вже в роки його життя у Сталіно (Донецьку) (рис. 11, кол. вкл. І). У правому нижньому кутку підпис художника «И. Митрофанов»¹. Портрет аматорський, але щось характерне для О. К. Тахтая схоплено. Нам, які не бачили Олександра Кузьмича в житті, важко про це судити. Швидше за все, цей портрет був важливим для родини Тахтаїв: на звороті портрета, у кутках збереглися сліди клею, що свідчать про те, що він був якимось чином закріплений і, вірогідно, знаходився у квартирі на почесному місці².

Донецький архів О. К. Тахтая невеликий, але вельми показовий. За його матеріалами ми бачимо, що, опинившись на схилі років у новому для себе археологічному середовищі, вчений постарався увійти в дослідницькі проблеми ще одного регіону, налагодив професійні й дружні зв'язки з колегами і спробував зробити, що міг, відаючи увесь свій досвід та знання. Автори сподіваються, що дані донецького архіву О. К. Тахтая стануть в нагоді тим,

¹ Можливо, прізвище дещо інше.

² Цей портрет в квартирі Н. В. Тахтаї пам'ятає й О. Б. Супруненко.

хто зацікавиться не тільки особистістю дослідника, а й захоче заглибитися в історію вітчизняної археології минулого століття.

Джерела та література

1. **Беспечный Т. А.** По Северскому Донцу: путеводитель / Т. А. Беспечный. – Донецк: Донбасс, 1968. – 84 с.
2. **Гераськова Л. С.** Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи / Л. С. Гераськова. – К.: Наукова думка, 1991. – 132 с.
3. **Граб В. І., Супруненко О. Б.** Археолог Олександр Тахтаї. До 100-річчя з дня народження та 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею / В. І. Граб, О. Б. Супруненко; ПКМ. – Полтава, 1991. – 85 с.
4. **Денисенко Е.** Дорога длиною в восемьдесят лет / Е. Денисенко // Донбас. – 2004. – Спецвыпуск. – С. 7–13.
5. **Зик Ю. Є., Рябцев Ю. Є., Хворостянов О. П.** Єнакієве – місто обласного підпорядкування / Ю. Є. Зик, А. І. Рябцев, О. П. Хворостянов // Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область [Пономарьов П. О. (гол. редкол.) та ін.]. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – С. 369–389.
6. История административно-территориального деления Донецкой области 1919–2000 гг. / [Сост. Л. Д. Заднепровская, О. А. Попова]. – Донецк: Донеччина, 2001. – 272 с.
7. **Клименко В. Ф.** Мой путь в археологии: романтика и реальность / В. Ф. Клименко. – Донецк, 2008. – 39 с.
8. **Колесник А. В.** Средний палеолит Донбасса / А. В. Колесник. – Донецк: Лебедь, 2002. – 294 с.
9. **Колесник А. В., Панасенко А. В.** Доротея Самойловна Цвейбель. Историко-биографический очерк / А. В. Колесник, А. В. Панасенко // Літопис Донбасу: краєзнавчий збірник. – Донецьк, 2012. – Вип. 20. – С. 35–42.
10. **Кончин Е. В.** Тайна «золотого чемодана»: документальные очерки о том, как были спасены в годы Великой Отечественной войны сокровища крымских музеев / Е. В. Кончин – Симферополь: Таврия, 1989. – 80 с.
11. **Косиков В. А.** История исследования археологических памятников Донбасса / В. А. Косиков. – Донецк: Истоки, 2001. – 84 с.
12. **Мезенцева Г.** Дослідники археології України: енциклопедичний словник-довідник / Г. Мезенцева. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – 205 с.
13. **Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л.** Скифские изваяния VII–III вв. до н. э. / В. С. Ольховский, Г. Л. Евдокимов. – М., 1994. – 188 с.
14. От Северского Донца до Кальмиуса: фотоочерк / [фото Г. Л. Навричевского, текст А. Д. Лебеденко]. – Сталино: Донбасс, 1961. – 53 с.
15. Отчет научного работника Шаповалова Т. А. о разведках на территории Сталинской области в 1960 году // НА ІА НАНУ. – Ф. од. – 1960/35. – 7 арк.+15 табл.

16. **Плетнева С. А.** Половецкие каменные изваяния / С. А. Плетнева // САИ. – М.: Наука, 1974. – Вып. Е 4–2. – 200 с.
17. Список памятников археологии Украины. Донецкая область / [сост. О. Я. Привалова, А. И. Привалов]; УООПИК. – К., 1988. – 112 с.
18. **Тахтай О.** Передісторичні розшуки в межах Полтавської округи в роках 1926–1928 / О. Тахтай // Антропологія: Річник кабінету. 1928. – К.: Вид-во ВУАН, 1929. – Вип. II. – С. 250–256.
19. **Тахтай А. К.** Археологические открытия в Херсонесе в 1942–1944 гг. / А. К. Тахтай // КСИИМК. – М.; Л. 1947. – Вып. 14. – С. 122–131.
20. **Тахтай А. К.** Новая надпись из Херсонеса Таврического II в. н. э. (Предварительное сообщение) / А. К. Тахтай // КСИИМК. – М.; Л., 1947. – Вып. 15. – С. 58–62.
21. **Тахтай А. К.** Раскопки Херсонесского некрополя в 1937 году / А. К. Тахтай // Херсонесский сборник: Материалы по археологии Херсонеса Таврического. – Симферополь: Крымиздат, 1948. – Вып. IV. – С. 19–43.
22. **Тахтай А. К.** Разведочная раскопка древнего водопровода в окрестностях слободки Вакулинчука / А. К. Тахтай // Херсонесский сборник: Материалы по археологии Херсонеса Таврического. – Симферополь: Крымиздат, 1948. – Вып. IV. – С. 65–67.
23. **Тахтай А. К.** Два клада херсонесских античных монет 1944 года (Предварительное сообщение) / А. К. Тахтай // Херсонесский сборник: Материалы по археологии Херсонеса Таврического. – Симферополь: Крымиздат, 1948. – Вып. IV. – С. 113–125.
24. **Тахтай А. К.** Камень со знаками из Донецкого музея / А. К. Тахтай // СА. – М., 1964. – № 2. – С. 219–220.
25. **Тахтай О. К.** Скільська статуя з с. Ольховчик Донецької області / О. К. Тахтай // Археологія. – К., 1964. – Т. XVII. – С. 205–207.
26. **Тахтай А. К.** Погребальный комплекс хазарской эпохи из округа г. Чистяково Сталинской области / А. К. Тахтай // Vita Antiqua. – К., 1999. – № 2. – С. 160–169.
27. **Телегин Д. Я.** Дослідження поселень епохи бронзи на Дінці / Д. Я. Телегин // Археологічні пам'ятки УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – Т. VI. – С. 74–84.
28. **Телегин Д. Я.** Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР (карта местонахождений) / Д. Я. Телегин. – К.: Наукова думка, 1985. – 183 с.
29. **Телегин Д. Я., Нечитайло А. Л., Потехина И. Д., Панченко Ю. В.** Среднеостовская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона: Археолого-антропологический анализ материалов и каталог памятников / Д. Я. Телегин, А. Л. Нечитайло, И. Д. Потехина, Ю. В. Панченко. – Луганск: Шлях, 2001. – 152 с.
30. Український край Донбас. Історія культури Донецької області за фондovими колекціями Донецького краєзнавчого музею: [фотоальбом] /

[авт.-уклад. Т. В. Ільяшенко та ін.]; УКіТ Донец. ОДА, Донец. ОКМ. – Донецьк : Кальмиус, 2007. – 95 с.

31. **Усачук А. Н.** Виктор Михайлович Евсеев: начало / А. Н. Усачук, А. В. Колесник // Літопис Донбасу: краєзнавчий збірник. – Донецьк, 2012. – Вип. 20. – С. 4–25.

32. **Шульц П. Н.** А. К. Тахтай / П. Н. Шульц // СА. – М., 1964. – № 4. – С. 247–248.

А. М. Усачук, Ю. Б. Полідович

**Археологічна діяльність Олександра Кузьмича Тахтая у Донбасі
(за матеріалами донецького архіву дослідника)**

Стаття присвячена огляду донецького архіву археолога О. К. Тахтая, який жив і працював у Донецьку в останні роки (1956–1963) свого життя. В архіві збереглися різноманітні рукописи дослідника, фотографії, чернетки офіційних документів тощо. Автори за збереженими паперами намагаються окреслити коло діяльності О. К. Тахтая.

Ключові слова: Тахтай О. К., Херсонес, Донбас, музей, архів, документи, розкопки, розвідки, статті.

A. M. Usachuk, Yu. B. Polidovych

**Archaeological Activity of Alexander Kuzmych Takhtai in Donbas
(Based on the Donetsk Archive of the Researcher)**

The article is devoted to a review of the Donetsk archive of the archaeologist A. K. Takhtai, who lived and worked in Donetsk during the last years (1956–1963) of his life. The archive contains various manuscripts of the researcher, photographs, drafts of official documents. The authors of the surviving papers are trying to outline the circle of activities of A. K. Takhtai.

Keywords: Takhtay A. K., Chersonesos, Donbas, museum, archive, document, excavation, exploration, article.

СПРОБИ РЕАБІЛІТАЦІЇ О. К. ТАХТАЯ У 1960-х рр.

Про спільну діяльність Н. В. Тахтаєв та В. Г. Астахової, спрямовану на реабілітацію відомого українського археолога О. К. Тахтаєва (1890 – 1963). Проаналізоване листування журналістки Валентини Григорівни Астахової з численними респондентами.

Ключові слова: Тахтаєв О. К., Тахтаєв Н. В., Астахова В. Г., репресії, реабілітація.

Олександр Кузьмич Тахтаєв (1890 – 1963) належить до когорти українських учених, імена яких були викреслені тоталітарною радянською владою з наукового дискурсу. Лише за часів незалежної України й завдяки активним пошукам сучасних дослідників широкому загалу стали відомі їх творчі доробки.

Базовий елемент становлення історіографії 1990-х рр. – ліквідація ідеологічних обмежень в інтелектуальних студіях. Розсекречені архівні документи стали головною джерельною базою для науковців і дали їм можливість проведення фундаментальних досліджень із проблем впровадження сталінської моделі соціалізму в Україні; державного терору як методу управління; а головне – уможливили відновлення історичної справедливості – повернення незаслужено забутих імен.

Однією з перших ластівок в цьому плані у 1991 р. стало ґрунтовне дослідження В. І. Граба та О. Б. Супруненка «Археолог Олександр Тахтаєв» [2]. Згодом біографія археолога, зусиллями О. Б. Супруненка, була представлена в енциклопедичному словнику-довіднику Г. Г. Мезенцевої (1997 р.) [18, с. 98]. Не минули постать О. К. Тахтаєва і засновники та реалізатори Державної програми науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Нарис про життєвий шлях Олександра Кузьмича вміщений у п'ятій книзі, присвяченій репресованим із Полтавщини [3]. Стисла характеристика також наведена у біобібліографічному довіднику, укладеному в Інституті історії України НАН України [21].

У кожній із вище наведених праць зустрічаємо показові факти біографії археолога з Ромен. По-перше, звинувачення в антира-

дянській агітації та перший арешт у Полтаві (1929 р.). По-друге, намагання вислизнути з-під постійного нагляду влади, що призвело до частих переїздів (м.м. Запоріжжя, Херсон, Севастополь та ін.). По-третє, фанатичне бажання зберегти цінності Херсонського музею під час окупації (1941–1944 рр.). По-четверте, звільнення з улюбленої роботи, цькування колишніми колегами, звинувачення у космополітизмі та колабораціонізмі, новий арешт, суд та вирок – 25 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах (1949 р.). По-п'яте, перегляд справи та дострокове звільнення (1955 р.) [2]. Однак, зняття судимості не означало «автоматичної» реабілітації, що була необхідною та закономірною. У випадку з О. К. Тахтаєм, Президія Верховного суду УРСР лише скоротила строк позбавлення волі до 10 років, але залишила без змін вирок Кримського обласного суду в останній частині – «інкриміновані Тахтай звинувачення доведені повністю і кваліфіковані правильно» – «зносили в контрреволюційних цілях з іноземною державою або окремими її представниками» (ст. 58-3) й «агітацію, яка містила заклик до повалення Радянської влади» (ст. 58-10 ч. 2 КК РСФСР) [3, с. 586].

Варто вказати, що Олександр Кузьмич відразу ж після винесення вироку подав касаційну скаргу до Верховного суду РРФСР, однак її залишили без задоволення. У 1951 р. дружина О. К. Тахтая Ніна Василівна намагалася оскаржити вирок, однак також отримала відмову помічника прокурора Кримської області [2, с. 51].

Процес широкомасштабної реабілітації розпочався у вересні 1953 р., коли Верховному Суду СРСР було надано право переглядати за протестами Генерального прокурора рішення колишніх колегій ДПУ, «трійок» і «особливої наради» при НКВС-МДБ-МВС СРСР [1, с. 29].

Після першої активної хвилі розвінчання культу особи Й. В. Сталіна у 1950-х рр., новий етап десталінізації М. С. Хрущов розпочав у 1961 р. У середовищі української інтелігенції посилилася надія на лібералізацію, з'явилися додаткові шанси на повернення доброго імені незаконно засудженим.

Перегляд справ осіб, покараних за «контрреволюційні злочини», демонстрував намагання нового керівництва КПРС зміцнити свої позиції, готовність впливати на розвиток суспільства не тільки силовими методами. В обігу з'явився термін для позначення безпідставно звинувачених осіб – «реабілітовані» [4, с. 45]. Амністії та помилування, на відміну від реабілітації, лише звіль-

няли особу від відповідальності, не заперечуючи її провини, що трапилося й з Олександром Кузьмичем.

Після смерті О. К. Тахтая у 1963 р. відновленням його чесного імені опікувалася Ніна Василівна Тахтаї. Вона намагалася залучити до цієї відповідальної справи якомога більше небайдужих, зібрати найповніші характеристики на чоловіка та, за змогою, отримати від свідків у справі уточнення та спростування їх звинувачувальних слів. У особистому архіві О. Б. Супруненка, першого дослідника непростой долі археолога та його наукового доробку, зберігався унікальний комплекс матеріалів – листування журналістки В. Г. Астахової, до якої звернулася Н. В. Тахтаї, ратуючи за реабілітацію чоловіка¹.

Листів небагато – 12, майже всі датовані 1966 р. (окрім двох – 1967 та 1969 рр.). Серед епістолярію представлені послання Ніни Василівни до Валентини Григорівни, їх чотири. Іншими адресантами журналістки були: старший викладач кафедри всесвітньої історії історичного факультету Донецького університету В. Я. Устенко, директор Музею героїчної оборони та звільнення Севастополя П. М. Рогачов, музейниця М. Р. Жердева, публіцист В. І. Шевченко, амністований, але не реабілітований С. Колчин.

Журналістка під час дружнього та теплого спілкування із вдовою археолога отримала інформацію про можливих помічників у питаннях реабілітації її чоловіка, згодом, поволі розплутуючи клубок, ідучи в різних напрямках пошуку, встановила контакти з людьми, які могли пролити світло на справу О. К. Тахтая.

Так, у одному з листів Ніна Василівна згадує про жінок, які працювали під час окупації в Севастополі на німців. Вони мешкали неподалік Херсонеса в селищі Вакулінчуки та іноді зверталися до Олександра Кузьмича з різними проханнями, бо він володів німецькою. Незважаючи на поважний вік, Н. В. Тахтаї пригадала одне прізвище – Жердева [9, арк. 2]. Також вдова надала журналістці пакет юридичних документів – вирок суду Кримської області, звернення О. К. Тахтая до Генерального прокурора СРСР, наказ про звільнення О. К. Тахтая з Державного Херсонеського музею, довідку з табору О. К. Тахтая.

Розшук адреси Марії Родіонівни Жердевої привів В. Г. Астахову до Музею героїчної оборони та звільнення Севастополя. У лис-

¹ На сьогодні всі ці копійні документи передані О. Б. Супруненком на постійне зберігання до Наукового архіву Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського і складають справу 1 новоствореного фонду 27 «О. К. Тахтаї (1890 – 1963)».

ті-відповіді тодішній директор закладу П. М. Рогачов повідомив журналістці цінну інформацію. Водночас він, з бюрократичною холодністю, констатував: «...*бывшие члены КПОВНТ [Коммунистической подпольной организации в тылу у немцев – авт.], оставшиеся в живых, большинство из них твердо уверены, что А. Тахтай был предателем*» [14, арк. 1]. Називає він прізвиська конкретних людей, які вважають покарання Олександра Кузьмича справедливим – колишній секретар Севастопольського Міському КПУ А. О. Саріна та колишній секретар Міськкому комсомолу М. В. Вісторовський. Згодом, у черговому листі до Валентини Григорівни, Ніна Василівна з гіркою писала: «*Ни Сариной, ни Висторовского не знаю и не слыхала о них и раньше, откуда они знают АК и знал ли он их, я не знаю,.. мне кажется, что дела с ними никакого не имел. Сказать можно все, что угодно... но есть ли к этому основания, это – вопрос другой. Пусть эти люди на своей шкуре испытают хоть часть того, что выпало на долю АК, большего я им не желаю*» [11, арк. 2–3].

На протывагу канцелярському посланню П. М. Рогачова, листи М. Р. Жердевої до В. Г. Астахової переповнені емоціями та бажанням допомогти: «*Я по сей день возмущена, что его признали врагом народа*» [7, арк. 2]; «*Еще раз пишу Вам о том, что я не верю в виновность А. К. Тахтай*», «...*в реабилитации А. К. я постараюсь сделать все возможное*» [8, арк. 1, 5]. Марія Родіонівна розповіла, що була знайома з Олександром Тахтаєм із 1936 р., згодом він разом з її чоловіком перебував у таборі військовополонених м. Бахчисарай, звідки вони втекли [7, арк. 1]. А востаннє зустрілася з О. К. Тахтаєм у 1949 р., коли він завітав до неї перед судом попроситися та повідомив, що її викликати не будуть, бо його «долю вирішили без нас» [8, арк. 4]. Також вона цікавилася іменами свідків, щоб скласти їх характеристики. Як відомо із вироку судової колегії з кримінальних справ обласного Суду Кримської області, ними були – Максименко, Стржелецький, Колтухова та Приваленки [вирок, арк. 2]. Марія Жердева досить критично описала подружжя Приваленків: чоловік «...*был слепой... Жена Приваленко в годы войны содержала дом терпимости на оккупированной территории*» і далі «...*Приваленко выступала по шпаргалке, которую писали под диктовку Стржелецкого*» [8, арк. 2-3]. Останній – тодішній заступник директора з наукової роботи Херсонського музею, за словами М. Р. Жердевої, у 1960-х рр. користувався документами, які залишив Олександр Кузьмич, тому «...*и вот можно судить, с какой целью он мог оклеветать А. К.*» [8, арк. 3]. Станіслав Францевич Стржелецький був одним із активних учасників спланованої акції

проти О. К. Тахтая. У лютому 1949 р. він написав розгромну статтю «Під крилом безвідповідальних товаришів з Ленвідаву», в якій звинуватив В. І. Шевченка, автора «Скарбів зниклих міст», у неправдивому висвітленні історії евакуації Херсонського музею і помилковому приписуванні О. К. Тахтаю слави рятівника пам'яток під час окупації [2, с. 47].

Із публіцистом Володимиром Івановичем Шевченком В. Г. Астахова також налагодила переписку. Він підкреслював, що *«...в отношении АКТ совершена ужасная несправедливость. Его оклеветали известные лица...»* [5, арк. 3]. Володимир Іванович відверто, але з помітною теплотою писав журналістці: *«Трагедия АКТ, впрочем, была еще в том, что был он слишком предан древностям и немного нелюдим, да еще беспартийный. И мне кажется, что он больше действовал в одиночку, на свой страх и риск»* [5, арк. 3]. Він вітав рішучість Валентини Григорівни, хвалив за добре серце та потяг до справедливості, рекомендував звернутися до Ольги Федорівни Берггольц, яка написала книгу «Говорить Ленінград», де прототипом одного з героїв був Олександр Тахтай.

Долучилися до справи реабілітації Олександра Кузьмича і його колеги по Донецькому державному педагогічному інституту, в якому він працював на громадських засадах у 1956–1963 рр., — археологи В. Я. Устенко, Д. С. Цвейбель, Т. О. Шаповалов та ін. Зберігся лист В. Я. Устенка до В. Г. Астахової, в якому він наполягав: *«...уверен, что А. К. не мог так поступить. Человек, страстно влюбленный в свое дело, не способен на такую подлость. А. К., пытаясь спасти древности Херсонеса, вероятно, пытался сделать все необходимое. И это его погубило»* [6, арк. 1]. Також він просив Валентину Григорівну інформувати донецьких археологів про результати її роботи. Наступного, 1967 р., ширі соратники О. К. Тахтая по інституту та музею надіслали В. Г. Астаховій спільний відгук про колегу, підкреслюючи його безкорисність та систематичність у виконанні величезної роботи, виключну скромність та відповідність політичних поглядів тодішній радянській дійсності [16, арк. 1].

Також підтримував Ніну Василівну відомий кримський археолог Павло Миколайович Шульц, який у 1964 р. для журналу «Радянська археологія» підготував некролог Олександра Кузьмича та вважав, що *«Среди ученых (за исключением 2-3-х злонамеренных лиц) некрологом и последними статьями А. К. тень полностью снята»* [10, арк. 3]. У невеликій публікації автор, оминувши дражливі питання, не лише детально охарактеризував наукову діяльність

О. К. Тахтая, а й кількома виваженими штрихами змалював живу постать ученого-ерудита: *«Отзывчивый, трудолюбивый, требовательный к себе и людям, Александр Кузьмич Тахтай пользовался уважением и любовью всех, кто его знал. За его непривычной, может быть, несколько старомодной внешностью,... за усложненной речью, пересыпанной цитатами з греческого и латини, скривалась юная душа, открытая всему новому, подлинно современному»* [20, с. 248]. Служіння науці та людям П. М. Шульц назвав органічною потребою, життєвою місією Олександра Кузьмича. Ніна Василівна Тахтай згадувала у кількох листах до В. Г. Астахової про Павла Миколайовича, який зацікавився її діяльністю та виражав радість, бо *«...нашелся человек, стремящийся через печать в глазах широкой общественности снять тень, наведенную злыми людьми на образ Александра Кузьмича»* [10, арк. 2].

Ніна Василівна поклала великі надії на спроби Валентини Григорівни зібрати матеріали, необхідні для реабілітації Олександра Тахтая. Вона писала журналістці: *«Вы так много хлопчете о деле А. К., что хочется чтоб полученный результат хлопот [был] хоть сколько-нибудь положительный»* [11, арк. 3]. В іншому листі емоційно наголошувала: *«Валентина Григорьевна! Если Вы только добьётесь справедливости, то роднее Вас у меня не будет никого»* [9, арк. 2]. Невдачі сприймала зі щемливою гіркотою: *«Мне так было приятно чувствовать Вашу заботу об умершем муже, но видно не судилось ему и в могиле, чтобы восторжествовала правда. ... Уж скоро и мне лечь в могилу, чтоб больше не переживать»* [12, арк. 1].

Своєрідним підбиттям підсумків журналістського розслідування став лист від С. Колчина, у якому він м'яко, але безапеляційно порадив Валентині Григорівні не клопотати про реабілітацію О. К. Тахтая, бо *«...всем известны те темные страницы нашей истории, о которой (кстати) власти не любят, когда об этом им напоминают!..»* і підсумував *«Эта формальность в д. м. просто не нужна»* [13, арк. 3]. Не рекомендував турбувати і О. Берггольц. С. Колчин у своїх характеристиках був суголосний із іншими дописувачами, відмічав вірність Олександра Кузьмича своїй спеціальності до самозабуття та залюбленість у власну справу до кінця. На його думку, саме тому археологу були властиві *«...чрезмерная скромность, искренность и простота во взаимоотношениях с людьми...; свойственная многим ученым известная рассеянность в быту, а также философская направленность в мыслях, любовь к анализу и обобщениям»* [13, арк. 1]. Адресант підкреслив, що вони з Олександром Тахтаєм «відпочивали» по одній статті Кримінального кодексу і також

залишився nereабілітованим. Особливу увагу він звернув на звинувачення, пред'явлені О. К. Тахтаю, наголошуючи, що під час окупації Севастополя єдиною виною відданого археолога було бажання «...сохранить уникальные памятники, ценой самоотверженного труда», саме тому «... вынужден был как бы «работать» для немецких захватчиков, показывая музей навещающим его оккупантам» [13, арк. 3].

Незважаючи на всі старання, значні об'єми зібраних позитивних характеристик, реабілітувати Олександра Кузьмича у 1960-х рр. не вдалося. Загалом, реабілітаційні процеси другої половини 1950 – початку 1960-х років носили досить обмежений, половинчастий характер. Більшість громадян, засуджених за політичними звинуваченнями, не отримала цілковиту реабілітацію, а їх права (поновлення на колишньому місці роботи, повернення конфіскованого майна, компенсація на завдані збитки тощо) не були відновлені у повній мірі.

У 1991 р. був прийнятий Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Реалізуючи цей нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, органи прокуратури спільно з органами держбезпеки складали висновки з архівно-кримінальних справ і видавали відповідні довідки щодо реабілітації репресованих. Ця робота здійснювалась відділом із питань реабілітації Генеральної прокуратури України, очолюваним В. Пристайком, а також відповідними відділами в прокуратурах областей та м. Київ [15, с. 34].

Процес реабілітації жертв терору радянської доби викликав підтримку не лише громадськості, а й професійних істориків, які найбільше були зацікавлені у відновленні історичної правди. В їх наукових пошуках відобразилося прагнення віднайти вагоме місце важливій справі дослідження політичних репресій і реабілітаційних процесів. Серед таких небайдужих дослідників були і згадані О. Б. Супруненко та В. І. Граб, яких у доброму починанні підтримали кримські та донецькі колеги. Після кількох невдалих спроб, Олександр Кузьмич Тахтаю нарешті був реабілітований за рішенням Прокуратури Автономної республіки Крим від 25.01.1994 р. [19]. Ніна Василівна Тахтаю, як здається, не дочекалася маленької перемоги над бюрократичною системою, хоча за стільки десятиліть кривди не змирилася з несправедливостями світобудови. Та все ж таки, більше ніж півстолітні намагання у кінці-кінців завершилися успіхом.

Джерела та література

1. **Бажан О.** Реабілітація жертв сталінських репресій в Українській РСР у другій половині 1950 – на початку 1960-х років: соціально-правовий аспект / О. Бажан // Емінак. – Миколаїв, 2015. – № 1-2 (10). – С. 26–37.
2. **Граб В. І., Супруненко О. Б.** Археолог Олександр Тахтаї / В. І. Граб, О. Б. Супруненко; ПКМ. – Полтава, 1991. – 78 с.
3. **Граб В. І.** Тахтаї Олександр Кузьмич / В. І. Граб // Реабілітовані історією. Полтавська область / [упоряд. О. А. Білоусько]. – Київ; Полтава: Оріяна, 2007. – Кн. 5. – С. 582–586.
4. **Даниленко В. М.** Радянські органи державної безпеки і реабілітація жертв політичних репресій в Україні // В. М. Даниленко // Історичний архів: Наукові студії. – 2017. – Вип. 19. – С. 42–54.
5. Лист В. І. Шевченка до В. Г. Астахової від 17.06.1966 // Особистий архів О. Б. Супруненка. – 5 арк.
6. Лист В. Я. Устенка до В. Г. Астахової. 1966 р. // Особистий архів О. Б. Супруненка. – 1 арк.
7. Лист М. Р. Жердевої до В. Г. Астахової, № 1. 1966 р. // Особистий архів О. Б. Супруненка. – 4 арк.
8. Лист М. Р. Жердевої до В. Г. Астахової, № 2. 1966 р. // Особистий архів О. Б. Супруненка. – 5 арк.
9. Лист Н. В. Тахтаї до В. Г. Астахової. 1966 р. // Особистий архів О. Б. Супруненка. – 3 арк.
10. Лист Н. В. Тахтаї до В. Г. Астахової від 18.08.1966 // Особистий архів О. Б. Супруненка. – 4 арк.
11. Лист Н. В. Тахтаї до В. Г. Астахової від 12.09.1966 // Особистий архів О. Б. Супруненка. – 4 арк.
12. Лист Н. В. Тахтаї до В. Г. Астахової від 03.12.1966 // Особистий архів О. Б. Супруненка. – 2 арк.
13. Лист С. Колчина до В. Г. Астахової від 20.03.1969 // Особистий архів О. Б. Супруненка. – 3 арк.
14. Лист-відповідь директора Музею героїчної оборони та звільнення Севастополя П. М. Рогачова В. Г. Астаховій від 11.08.1966 // Особистий архів О. Б. Супруненка. – 1 арк.
15. **Лугова О. В.** Реабілітація жертв політичних репресій, репресованих після Великої Вітчизняної війни на Донеччині / О. В. Лугова // Наука. Релігія. Суспільство. – 2011. – № 3. – С. 31–36.
16. Отзыв о Тахтае Александре Кузьмиче от 10.04.1967 // Особистий архів О. Б. Супруненка. – 1 арк.
17. Приговор Судебной Коллегии по уголовным делам областного Суда Крымской области А. К. Тахтаю от 11.11.1949 [ксерокопія] // Особистий архів О. Б. Супруненка. – 2 арк.
18. Тахтаї Олександр Кузьмич / [підг. О. Б. Супруненко] // Мезенцева Г. Г. Дослідники археології України: енциклопедичний словник-довідник. – Чернівці: Сіверянська думка, 1997. – С. 98–99.

19. Тахтаї Александр Кузьмич [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reabit.org.ua/nbr/?ID=208852>
20. Шульц П. Н. А. К. Тахтаї [некролог] / П. Н. Шульц // Советська археологія. – М., 1964. – № 4. – С. 247–248.
21. Юренко С. Тахтаї Олександр Кузьмич // Українські історики ХХ століття: біобібліографічний довідник / Серія «Українські історики». – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 2, част. 2. – С. 311–312.

О. С. Сулима

Спроби реабілітації О. К. Тахтаї у 1960-х рр.

Стаття розкриває спільну діяльність Н. В. Тахтаї, дружини О. К. Тахтаї, та журналістки В. Г. Астахової, спрямовану на реабілітацію відомого українського археолога О. К. Тахтаї (1890–1963). Аналізується листування журналістки Валентини Григорівни Астахової з численними респондентами з цього питання.

Ключові слова: Тахтаї О. К., Тахтаї Н. В., Астахова В. Г., репресії, реабілітація.

O. S. Sulyma

Attempts to Rehabilitate O. K. Takhtai in 1960s

The article describes work of N. V. Takhtai, wife of O. K. Takhtai, and journalist V. H. Astakhova, aimed to rehabilitate famous Ukrainian archaeologist O. K. Takhtai (1890-1963). Letters among journalist Valentyna Hryhorivna Astakhova and numerous respondents concerning this question are analyzed.

Keywords: Takhtai O. K., Takhtai N. V., Astakhova V. H., repressions, rehabilitation.

РАННЬОЗРУБНИЙ ГОРЩИК ІЗ КЛИМІВКИ У КОЛЕКЦІЇ КРАСНОГРАДСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Про посудину і комплекс поховання початку пізнього бронзового віку з розкопок М. Я. Рудинського та О. К. Тахтая 1926 р. у колекції Красноградського районного краєзнавчого музею імені П. Д. Мартиновича.

Ключові слова: ранньозрубна культура, Климівка, Рудинський М. Я., Тахтай О. К., Нікіфоров Г. І., горщик, поховання, курган, Красноградський районний краєзнавчий музей ім. П. Д. Мартиновича.

В експозиції з найдавнішої історії краю Красноградського районного краєзнавчого музею ім. П. Д. Мартиновича представлений задовільної збереженості ранньозрубний горщик, виявлений за розкопок восени 1926 р. в с. Климівка Полтавської округи. Коротка інформація, наявна в етикетажу, повідомляє, що його привіз до музею на той час директор Червоноградського музею Г. І. Нікіфоров, а в звітному повідомленні про діяльність закладу за 1928 р., з подання того ж очільника музею й одного із його фундаторів вказується, що: «Збірка археологічна складена переважно з випадкових знахідок. <...> серед них є <...> такі цікаві речі як поховання в колоді» [5, с. 293]. Правда, про походження цього на той час інноваційного експонату інформація не наводиться.

Свого часу, в 80-х рр. ХХ ст., експонатом зацікавився полтавський археолог О. Б. Супруненко, який збирав інформацію про старожитності Карлівщини і діяльність відомих дослідників з Полтавського державного музею – М. Я. Рудинського та О. К. Тахтая. Долучивши інформацію з публікацій та архівних документів М. Я. Рудинського до спогадів дружини О. К. Тахтая – Н. В. Тахтай, він пролив світло на походження цієї знахідки. Так, в біографічному нарисі про діяльність О. К. Тахтая з'явилася розповідь про подробиці надходження горщика до Красноградського музею [2, с. 15]. До речі, тоді ж стало відомо, що посудина виявлена в одному зі впускних захоронень кургану № 3/1926 р. з розкопок М. Я. Рудинського і О. К. Тахтая у с. Климівка [7, с. 54] (північний

куток Новоселівка, «з Хутірцем», на Великій вулиці, за церквою, у дворі Григорія Пиндюка), яке було взяте «монолітом» [9, с. 22].

У своєму першому науковому звіті за розвідки 1926 р. О. К. Тахтай занотував, що під час руйнування частини курганного насипу заввишки 3,2 м і діаметром 80 (!) саж.: «НО-ну полу насипу, до центра не дійшовши, [було] знято. <...> 2 кістяки забрано в Конградський Музей, де вони й перебувають» [12, арк. 20]. Зауважимо, що поховання у дерев'яних трунах (вірогідно, козацького часу чи поч. ХІХ ст.) були знайдені дещо раніше за розвідку О. К. Тахтая і дослідження М. Я. Рудинського, ще 1925 р. І дерев'яні гробовища Нового чи Новітнього часів червоноградські музейники дійсно перевезли до музею не менше, ніж на рік раніше.

За даними М. Я. Рудинського розкопки частини насипу кургану № 3/1926 р. проводили на не зайнятій посівами частині пам'ятки на землі І. Стонога. Учасником цих робіт, разом із місцевими вчителями й селянами, був і директор Красноградського музею Г. І. Нікіфоров. Саме тоді М. Я. Рудинським та директором музею було вирішено [9, с. 22] взяти пару компактно розташованих поряд поховань окремими монолітами, а перевізши їх до Краснограда, дослідити в музеї, перетворивши на атрактивні експонати — ілюстрацію для показу стародавнього поховального обряду безпосередньо в експозиції. Вдалося взяти монолітом два захоронення з рештками дерев'яного перекриття (слідами зрубу). Про деякі деталі підготовки і проведення цієї, досі не здійснюваної археологами на Полтавщині музейно-дослідницької акції, та ще й у складні 1920-ті рр., повідомляє О. Б. Супруненко. Для «<...> підготовки і взяття моноліту <...> зрубних поховань для Червоноградського музею, <...> М. Я. Рудинський, О. К. Тахтай і директор музею Г. І. Нікіфоров доклали багато зусиль. Не було дошок, а про якусь техніку й мови бути не могло. На руках моноліти перенесли до широкого воза і волами доправили до Червонограда, де й остаточно розчистили поховання» [2, с. 15].

У краєзнавчому нарисі Д. Т. Мариненка «Красноградський район» представлено світліну колективу співробітників Красноградського краєзнавчого музею на 1927 р. (рис. 3), більшість з яких брали участь в цій акції. Серед інших на фото — Г. І. Нікіфоров [4, с. 61] (рис. 3).

Повертаючись до наслідків перевезення зазначимо, що після вилучення частини землі моноліти виявилися цілком гідними для експонування, отже, одне з поховань було виставлене в експозиції і пробуло там до осені 1941 р. У часи Другої світової війни вдалося

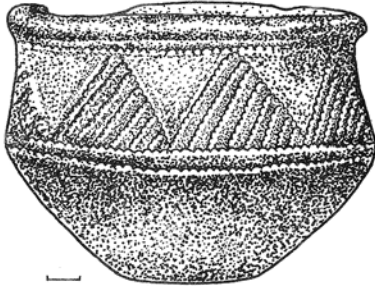

Рис. 1. Климівка, с., Полтавська округа. Курган № 3/1926 р. Горщик ліпний. Розкопки М. Я. Рудинського та О. К. Тахтая.

зберегти лише супутній інвентар із цього захоронення – ліпний горщик [2, с. 15].

За архівними фото й описами розкопок 1926 р. було реконструйовано умови знаходження, положення та частину опису одного з поховань – захоронення 3 у північно-західному секторі кургану. Воно виявилось ранньозрубним, здійсненим на глибині дещо більше 0,7 м, з рештками дерев'яного зрубу, в дуже скорченому положенні на лівому боці, з орієнтуванням кістяка головою на схід [8, с. 148]. Супроводжувалося

ліпним горщиком, що знаходився біля черепа похованого [9, с. 22]. М. Я. Рудинський у звітній публікації згадує ще одну посудину із заповнення – «побитий слоїчок темної глини» [8, с. 148]. Щоправда, із часом виявлений у поховальному комплексі горщик переставляли в музеї ближче до кісток тазу похованого. Моноліт експонувався у Краснограді 15 років, запам'ятався відвідувачам, особливо дітям, котрі й через п'ять десятиліть згадували про: «скрючений кістяк, це так треба було зібгати людину (!)», – розповідали літні жіночки – колишні учениці місцевої школи навіть у 1987 р. [6]. Про друге «випростане» чи «в колоді» захоронення – дані відсутні. Якщо воно й було, то знаходилося монолітом у музейних запасниках або розсипалося в ході розчистки моноліту.

Ліпний горщик, що зберігся, належить за типом до гостроріберних глибоких чаш, з виділеним відігнутих вінцем, прикрашений під ним та двічі на вигині ребра тулуба суцільними горизонтальними відбитками шнура. Плічка посудини орнаментовані рядом із дев'яти навскіс заштрихованих (по 6 та 7 ліній), звернених вершинами до верху трикутників, нанесених також шнуровим штампом (всього 80 графічних елементів візерунку). Орнамент має сліди інкрустації білою пастою.

Висота посудини – 10,8 см; діаметри: вінця – 14,4 см, тулуба – 15,3 см, денця 7,6 см (рис. 1; рис. 2, кол. вкл. II). Поверхня з ангобуванням коричнево-сірого кольору, зовні добре заглажена. У

Рис. 3. Колектив
Красноградського
краєзнавчого музею.
Перший ряд, зліва
направо: П. Д. Марти-
нович, Г. І. Нікіфоров,
Л. А. Федотова; *другий*
ряд: техпрацівник
Нюра, М. О. Федотов.
1927 р. (за *Мариненко,*
1992).

тісті – домішки шамоту, зрідка – блискітки кварцевого піску [9, с. 22, рис. 31: 6]. Частина вінця відбита у давнину.

В інвентарній книзі (музейних предметів археологічної групи) № 1 1948 року Красноградського районного краєзнавчого музею ім. П. Д. Мартиновича горщик значиться під інвентарним номером «109», з таким описом: «Горшок глиняний с орнаментом. В Климовке при археологических раскопках уч. секр. Археологического комитета Ак. Наук Рудынским М. Я.» [3, с. 13–14].

Горщик виглядає в цілому типовим зразком ранньозрубних посудин, відомих за знахідками у Поворсклі, Припсіллі, на Орлі, з віддалених – на Донеччині. Зокрема, з аналогії можна назвати посудини зі зруйнованого кургану в с. Орлик у пониззі Ворскли [10, с. 135, рис. 5: 5], поховання 4 кургану № 6 біля кол. с. Жовтневого (Октябрського) [1, с. 17, 18, рис. 4], Іллічівського поселення [13, с. 163, рис. 7: 13]. Схожу за графікою орнаментацию має і посудина з могильника на вершині насипу кургану Цегельня у Нижньому Припсіллі з розкопок Ю. О. Шилова 1992 р. [11, с. 359, рис. 369: 19].

Отже, представлений в експозиції Красноградського музею горщик належить до кола ліпного посуду ранньозрубного часу, вірогідно, XVI ст. до н. е., і може бути віднесений до часу опанування теренів лівобережних перед степів носіями зрубної культурно-історичної спільноти племен напередодні формування бережнівсько-маївської зрубної культури.

Таким чином, збережена у Краснограді посудина є матеріальним свідченням проведень одних із перших на Полтавщині науково-рятивних розкопок курганів восени 1926 р., здійснених

М. Я. Рудинським і О. К. Тахтаєм у с. Климівка, а також залишається важливим джерелом вивчення матеріальної культури ранньозрубних племен Дніпровського Лівобережжя. Хотілося б, щоб у Красноградському музеї містилася більш докладна інформація про історію надходження цього експонату, не забуваючи про авторство досліджень полтавських учених – М. Я. Рудинського та О. К. Тахтая.

Джерела та література

1. **Гершкович Я. П.** Про кам'яні поховальні споруди Північно-Східного Приазов'я / Я. П. Гершкович // Археологія. – К., 1982. – Вип. 41. – С. 15–21.
2. **Граб В. І., Супруненко О. Б.** Археолог Олександр Тахтай / В. І. Граб, О. Б. Супруненко; ПКМ. – Полтава, 1991. – 85 с.
3. Інвентарна книга № 1 Красноградського історико-краєзнавчого музею ім. П. Д. Мартиновича (розпочата 1948 р.). – 30 с.
4. **Мариненко Д. Т.** Красноградський район: (Історико-краєзнавчий нарис) / Д. Т. Мариненко. – Красноград, 1992. – 107 с.
5. **Нікіфоров Г.** Червоноградський Музей / [За поданням Зав. Музею Г. Нікіфорова] // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ; [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава – Поліграф», 1928. – Т. 1. – С. 293–294.
6. Повідомлення жительки Краснограда Н. С. Ляшко, 1987 р.
7. **Рудинський М.** Археологічні збірки Музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ; [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава – Поліграф», 1928. – Т. 1. – С. 29–62.
8. **Рудинський М.** Досліди на Полтавщині. І. Климівка / Михайло Рудинський // Коротке звітання ВУАК за 1926 рік / ВУАК. – К., 1927. – С. 144–150.
9. **Супруненко А. Б.** Археологические памятники Карловского района Полтавской области: каталог / А. Б. Супруненко; УООПИК, ПОО; ПКМ. – Полтава, 1990. – 82 с.
10. **Супруненко О. Б., Телегін Д. Я., Титова О. М.** Із робіт експедиції «Славутич» на Середньому Дніпрі / О. Б. Супруненко, Д. Я. Телегін, О. М. Титова // Археологія. – К., 1989. – № 2. – С. 131–136.
11. **Супруненко О. Б., Шерстюк В. В.** Кургани Нижнього Прип'їлля / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [наук. ред. С. А. Скорий]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, ПП Вид-во «Друкарня «Гротеск», 2011. – 472 с., ХХІV с. кол. вкл.
12. **Тахтай О.** Археологічна Орчанщина в долішньому Лівобережжі: рекогносцировка. 1926 рік // НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 109/17. – 60 арк.

13. **Шаповалов Т. А.** Поселение срубной культуры у с. Илличевка на Северском Донце / Т. И. Шаповалов // Энеолит и бронзовый век Украины: сб. науч. ст. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 150–171.

Р. В. Прохватило

**Ранньозрубний горщик із Климівки у колекції
Красноградського краєзнавчого музею**

Про посудину і комплекс поховання початку пізнього бронзового віку з розкопок М. Я. Рудинського та О. К. Тахтай 1926 р., що зберігся у колекції Красноградського районного краєзнавчого музею імені П. Д. Мартиновича.

Ключові слова: ранньозрубна культура, Климівка, М. Я. Рудинський, О. К. Тахтай, Г. І. Нікіфоров, горщик, поховання, курган, Красноградський районний краєзнавчий музей ім. П. Д. Мартиновича.

R. V. Prokhvatilo

**The Early Timber-grave Culture Pot from Klymivka in the Krasnohrad Historic
Local Lore Museum Collection**

Concerning a vessel and burial complex of the Early Bronze Age from excavations of M. Ya. Rudynskiy and O. K. Takhtai in 1926, belonged to the P. D. Martynovych Krasnohrad Historic Local Lore Museum collection.

Keywords: the Early Timber-grave Culture, Klymivka, M. Ya. Rudynskiy, O. K. Takhtai, H. I. Nikiforov, pot, burial, barrow, the P. D. Martynovych Krasnohrad Historic Local Lore Museum.

О. К. ТАХТАЙ І ВИВЧЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА ТА ЙОГО ОКРУГИ

Про розвідкові обстеження О. К. Тахтаї (1890–1963) на території та в окрузі Більського археологічного комплексу в 1927 році.

Ключові слова: Тахтаї О. К., Більське городище, Опішнянський район, Лихачівка, городища, поселення, курганні могильники.

Серед науково-збиральницьких заходів Полтавського державного музею імені В. Г. Короленка (так у другій половині 20-х рр. ХХ ст. називався Полтавський краєзнавчий музей) вирізняється кілька проєктів, що мали чітко сплановану пошукову мету, поєднували вивчення потенціалу окремих територій у природничо-ресурсному, історичному, етнографічному та археологічному напрямках, а також слугували вагомим засобом поповнення колекцій із середовища зникаючого побуту українського села, збирання фольклору й інших матеріалів народної творчості. Ініціатором і втілювачем у життя цих проєктів став заступник директора з наукової роботи, певний час завідувач етнографічного відділу музею, до того – виконувач обов'язків директора музею Я. О. Риженко (1892–1974) – відомий український музейник, мистецтвознавець, етнограф, пізніше кандидат історичних наук, а на той час аспірант кафедри історії української культури Харківського інституту народної освіти [4 с. 300; 23, с. 245; 24, с. 489–493; 30, с. 367], автор етнографічних і мистецтвознавчих досліджень за матеріалами колекцій музеїв Полтавщини [26–29].

У 1927 р. він ініціював та втілював у життя проєкт з монографічного дослідження однієї з адміністративних територій Полтавщини – Опішнянського району. З метою проведення цих робіт музей сформував дві експедиції, що працювали з перервами впродовж двох місяців. Перша із них досліджувала природничі пам'ятки, друга – археологічні, кустарні промисли і ремесла, збирала матеріали з вивчення сільських осель, присадибних будівель, хатнього начиння і прикрас, зразки одягу, посуду, фольклору, описувала рецепти приготування їжі й напоїв [28, с. 12]. Наслідком обсте-

жень стало не тільки отримання суто наукової інформації, а й збагачення музею новими експонатами, налагоджування зв'язків із місцевим населенням.

Виконавцем невеликої за обсягами археологічної програми з монографічного дослідження Опішнянського району став виконавач обов'язків завідувача археологічного відділу О. К. Тахтай (1890—1963) [4 с. 195; 10, с. 17], який разом із Я. О. Риженком, лаборантом Ю. М. Наконечним та Н. В. Тахтай [25] за час двотижневого відрядження обстежили правобережне узбережжя Ворскли від Опішні до Більська, частину комплексу Більського городища, а також ділянки лівобережної ворсклинської надзаплави в районі сс. Лихачівка і Глинське. Зазначимо також, що кількадевніми «базовими» таборами експедиції виступали Опішня й Міські Млини, с. Глинське (біля підніжжя Малого городища), ур. Барвінкова гора неподалік Більська і безпосередньо с. Більськ (місцева школа) [25]. З цих пунктів здійснювалися пішіходні обстеження учасниками розвідок.

Маршрут розвідкових обстежень невеликої групи музейників на початку літніх досліджень 1927 р. охопив і піщані підвищення борової тераси на південь та південний захід від с. Лихачівки, з оглядом навколишніх дюн узбережжя р. Мерли неподалік села. О. К. Тахтай вочевидь мав наявну в музеї попередню інформацію про існування Лихачівського поселення доби бронзового віку та скіфського часу, підкріплену випадковими знахідками бронзових шпильок із цвяхоподібними голівками та фібули типу Авциса в колекції [31, с. 50, 53, табл. VII: 4] й інформацією про збори численних артефактів у цьому районі більше 40 років до того полтавським археологом та музейником І. А. Зарецьким (1857—1936) [2, с. 15—16; 3, с. 15; 11, с. 2; 12, с. 240]. Та з виразних знахідок біля Лихачівки дослідником відзначений тільки «сферичний кремінний одбивач» із околиць села, вірогідно, доби раннього бронзового віку [1 с. 286]. Розвідники зібрали також уламки ліпної кераміки скіфського часу на Лихачівському поселенні та в окрузі, проте відомості про ці знахідки за якихось причин не потрапили до інформаційної публікації за результатами розвідки [1 с. 286], залишившись лише в щоденнику, котрий використали 1940 р. І. І. Ляпушкін, М. А. Стан і Г. О. Сидоренко [18]. До речі, саме І. І. Ляпушкін, повторивши І. А. Зарецького, навіть у публікаціях і монографічному дослідженні інформацію про місцезнаходження пам'ятки [19, с. 122—132; 20, с. 96; 21, с. 85—86]. 1953 р. поселення оглядала Г. Т. Ковпаненко (Тітенко) [14, с. 61—68, 82—108,

рис. 27–34]. Власне за роботами цих дослідників відомості про Лихачівське поселення і потрапили до широкого наукового обігу, ставши через три десятиліття приводом до проведення тривалих стаціонарних досліджень відомого фахівця з вивчення лісостепових старожитностей скіфської епохи А. О. Моруженко (1937–1991) [22, с. 547–550].

Наступним етапом розшуків у Середньому Поворсклі були обстеження «Ворсклового поріччя в межах району», де в порослій лісовими масивами надзаплавлі лівого берега річки (сучасний правий берег) вдалося виявити дюнну неолітичну стоянку «Чернецькі бугри» навпроти с. Глинського, «з типовим череп'ям та кремінним утиляжем» [1 с. 286]. Вірогідно, це місцезнаходження збереглося до наших днів і знаходиться під сосновими насадженнями дещо на схід – південний схід від пеньківського та роменського селища Глинське IV [7, с. 95; 38, с. 13]. Неповдалі (на схід) від Опішнянського городища, на правому березі Ворскли, розвідками було зафіксоване поселення середнього і пізнього бронзового віку в ур. Пристань Яблушнянська, що містило ліпну кераміку часу «скорченних кістяків», зняття з кременю, відходи крем'яного виробництва, уламки кам'яних шліфованих виробів, бронзовий рибальський гачок «з якірцем і двома лапками» тощо [1 с. 286; 32, с. 48].

Проте, головними етапами розвідкових обстежень виявилися «обслідування нагірного правобережжя» Ворскли, котрі «полягали, головним чином, у збиранні підйомного матеріалу на сімох городищах Опішнянщини» [1 с. 286], а саме ур. Городище та Кардашів Вал в Опішні, трьох городищах Глинського археологічного комплексу, Великому, Східному і Західному укріпленнях Більського городища [13, с. 52, 379].

О. К. Тахтай у загальних рисах характеризує виявлені на них знахідки: «матеріали, переважно керамічні, розбиваються на 2 <...> гурти. Перший стосується до культур скито-сарматської доби (2 Більські, 2 Опішнянські городища). Другий (3 Глинські городища [Велике, Мале та в ур. Леваднюкова гора]) належить..., по всьому, до Великокнязівської доби: типова кераміка з лінійною, хвилястою та зубчасто-лінійною (меншина) орнаментациєю, бронзова кручена каблучка незлutowана, залізний ключ; енкалпiон (переказ)» [1 с. 286].

Як бачимо, полтавські музейники в середині 1920-х рр. ще не відрізняли з-поміж уламків стінок ліпного посуду кераміку скіфської доби з Кардашевого Валу та роменської культури, знайдену на Опішнянському городищі. Хоча, швидше за все, знахідок із

обох задернованих городищ в околицях Опішні було зовсім обмаль. О. К. Тахтай відзначає кілька індивідуальних артефактів з опішнянських околиць: «кам'яний глянецьований топір-молот із круговим жолобком замість свердлини», а також «срібний денар[ій] Доміціяна з Опішнянського «Городища», отриманий від гр. Ю. Рошинського [1 с. 286, 287]. Про останню знахідку пізніше згадують і М. Ю. Брайчевський, і В. В. Кропоткін [6, с. 151, № 505; 15, с. 72, № 802]. Не проминула повз увагу «розвідників» розповідь місцевих селян про випадковий і звісно ж втрачений предмет особистого благочестя знатної особи XII – початку XIII ст. – бронзовий давньоруський хрест-складень, виявлений на посаді Глинського городища.

Подальші обстеження пролягли пішохідним маршрутом від Глинська до Східного укріплення Більського городища. Саме про цю подорож уздовж високого валу Великого укріплення згадувала 1989 р. Н. В. Тахтай. Вона розповідала, як проминувши давній південно-східний в'їзд до городища, дослідники впродовж дня рухалися вздовж вкритого різноквіттям схилу валу, милуючись буянням природи і краєвидами, кілька разів піднімалася на пагорби, оглядали кургани і зупинилася для влаштування ночівлі на майданчику під валами Східного укріплення, звідки на 20–30 км відкривалася для огляду заплава Ворскли з лісами й селами та підвищення протилежного берега. Упродовж цього маршруту оглядалися кілька поселень (відразу ж за валом після в'їзду, на високому пагорбі на середині шляху), кургани поза валами. Практично повсюдно траплялися уламки ліпного посуду й амфор, але на вказаних вище місцях колишніх і більш тривалих поселень серед посівів здійснювався збір знахідок (по кілька десятків фрагментів, пара бронзових наконечників стріл тощо). Ніна Василівна пам'ятала про ці предмети, адже в Більській школі вона перемила їх всі, пронумерувала та склала до торбинок [25].

З розповіді очевидця й учасника розвідок зрозуміло, що обстежувалися, найвірогідніше, поселення в урочищах Кутул [16, с. 258–259; 36, с. 224; 40, с. 195–196] і Безодня [35, с. 379–381; 37, с. 125–126], оглядалися відомі за планом В. О. Городцова насипи Більського курганного некрополя «Б» [9, с. 94, рис. 97], які в 1920-х рр. були доволі помітними, адже частина з них мала висоту 1,5–2,5 м. Щодо курганів поза валами, з напільного східного боку Великого городища, то про них О. К. Тахтай залишив кілька досить цікавих рядків у своїй звітній публікації. Так, він зазначає, що: «Близько Глинських городищ (до 1 км) на північ, виявлено

невеличкий (6 мог.) напівзруйнований могильничок, що за його приналежність до культури городищ начеб-то свідчать як спосіб поховання однієї з могил, розкопаної власником задля потреб господарчих (випростаний кістяк головою на захід), так і інвентар: гончарні вироби городиських типів, бронзова суцільна кручена каблучка з пальця правої руки; «залізачка [ніж] з лівого боку (переказ)». Для підсилення аргументації попередньої атрибуції комплексу пам'яток автор зазначає, що: «Перегін [мається на увазі простір вздовж більш-менш пологих схилів] між городищами й могильником позначено подібними таки знахідками як на поверхні (череп'я), так і в землі (залізна коса)» [1, с. 286]. Завершує інформацію про цю ділянку маршруту цілком логічний висновок: «Глинські городища з околицями, подовжуючи на Полтавщині Харківську низку слов'янських оселищ передстепової лінії, пильно манять до глибших дослідів» [1, с. 286]. Варто згадати, що з розвідковими обстеженнями могильник відвідали В. П. Андрієнко [39, арк. 20; 41, с. 21], Ю. М. Бойко [5, с. 180, рис. 1: 9], І. М. Кулатова та О. Б. Супруненко [17, с. 6, 7, рис. 1: 53]. Більший за розмірами курган уже в досить-таки розтягнутому вигляді 2019 р. дослідили С. А. Скорий, В. М. Окатенко, Р. В. Зимовець за участю О. М. Шапорди. Під насипом виявлене давньоруське жіноче поховання XI ст. з доволі виразним інвентарем [33, с. 15–24]. Останнє цілком справджує висловлене наприкінці 1920-х рр. припущення О. К. Тахтая про давньоруську належність цього невеликого курганного некрополя.

Три дні маленька група О. К. Тахтая знайомилася з особливостями Східного і Західного укріплень Більського городища, обмежившись збором підйомних матеріалів. До музейної колекції на місці було відібрано близько двох сотень уламків ліпого й гончарного посуду, окремі індивідуальні знахідки. Пізніше вони були доправлені до Полтави [25]. Маючи досвід роботи з місцевим населенням, О. К. Тахтаю домігся передачі до музею залізного меча «скитського взірця» з брускоподібним навершям («рівним навершняком») та серцеподібним перехрестям («серцюватим хрещатином»), «оздобленого з обох боків по залізковій й держаку лінійним орнаментом, що відтворює контури меча» [1, с. 286–287]. Виразний зразок озброєння ранньоскіфського часу виорали в околицях Західного Більського городища [8, с. 23].

Здобути розвідкою в Опішнянському районі колекції готувалися на 1928 р. до опрацювання й запису в музейний інвентар. Та, здається, завершити цю роботу учасники експедиції вже не змог-

ли. У музеї почалися чергові «чистки» «соціально ворожих елементів», а принципівість і захист від звинувачень у «нелояльності» колег, сміливіші за всіх висловлювання, бажання окремих завідувачів відділів очолити заклад, «згустили хмари» над О. К. Тахтаєм. Влітку 1929 р. його арештував Полтавський відділ ДПУ зі звинуваченнями в антирадянській агітації і зв'язку з контрреволюційними шовіністськими елементами, а в основному – за співпрацю в Полтавській науковій при ВУАН товаристві, яке очолював професор В. О. Щепотьєв, заарештований по сфабрикованій справі «Спілки визволення України» [10, с. 21]. Проте, ще 1928 р. О. К. Тахтай встиг опублікувати в ювілейному музейному збірнику коротке звідомлення про польові археологічні роботи 1926–1927 рр., в тому числі й про розвідки в Опішнянському районі [1], чим зберіг для історії науки про старожитності інформацію щодо дослідницького проекту з вивчення округи і території Більського археологічного комплексу [8, с. 23; 10, с. 17]. До речі, знахідки з цієї розвідки, як й інші матеріали розвідкових обстежень музею другої чверті ХХ ст., за розпорядженням інспектора музеїв Штадфуса з айнзацштабу А. Розенберга у серпні 1943 р. возив до Києва співробітник Полтавського музею Ю. Наконечний із метою виконання наказу щодо відправлення культурних цінностей у Німеччину. Проте, останні були відхилені, як не надто цінні, і невідомо, чи повернуті до Полтави [42, с.12; 43, с. 15]. Надалі сліди цих матеріалів згубилися у вирі лихоліть війни та вересневій пожежі музейного будинку 1943 р.

Не дивлячись на розвідковий та суто ознайомчий характер таких досліджень, вони все ж мали наукові результати для округи і південної частини Більського археологічного комплексу, тому залишили ім'я дослідника у більській історіографії другої чверті ХХ ст. [34, с. 52, 53].

Джерела та література

1. А. Т. Археологічна робота Музею 1926–27 р. / А. Т[ахтаї] // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ; [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава – Поліграф», 1928. – Т. 1. – С. 283–289.
2. Багалей Д. И. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губ. / Д. И. Багаля // Труды XII Археологического съезда в Харькове. – Т. 1. – М., 1905. – С. 1–92.
3. Багалей Д. И. Археологическая карта Харьковской губернии с объяснительным текстом / проф. Д. И. Багаля. – М.: Тов-во типогр. А. И. Мамонтова, 1906. – IV, 92 с., карта.

4. **Білоусько О. А., Єрмак О. П., Ревегук В. Я.** Новітня історія Полтавщини (I половина XX ст.): підручник для 10-го класу загальноосвіт. школи / О. А. Білоусько, О. П. Єрмак, В. Я. Ревегук. – Полтава: Оріяна, 2005. – 312 с.
5. **Бойко Ю. М.** Соціальний склад населення басейну р. Ворскли за скіфської доби / Ю. М. Бойко; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І.]. – Котельва; Київ: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – 188 с.
6. **Брайчевський М. Ю.** Римська монета на території України / М. Ю. Брайчевський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 244 с.
7. **Гавриленко І. М., Ткаченко О. М.** Розвідка у Середньому Поворсклі / І. М. Гавриленко, О. М. Ткаченко // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 93–95.
8. **Гавриш П.** Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. Історико-археологічне дослідження / Петро Гавриш. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. – 239 с.
9. **Городцов В. А. Городцов В. А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году / В. А. Городцов // Тр. XIV Археологического съезда. – М.: Типограф. Г. Лисснера и Д. Собко, 1911. – Т. III. – С. 93–161.
10. **Граб В. І., Супруненко О. Б.** Археолог Олександр Тахтай / В. І. Граб, О. Б. Супруненко; ПКМ. – Полтава, 1991. – 85 с.
11. Замечательные древности, найденные в Полтавской и Харьковской губ. / [Зарецкий И. А.] // Русские ведомости. – г. Москва. – 1887. – № 82. – 25 марта. – Среда. – С. 2.
12. **Зарецкий И. А.** Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки / И. А. Зарецкий // Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – Вып. 2. – С. 229–246. – 2 табл.
13. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район / ДКіТ ПОДА; ЦОДПА; ПКМ імені Василя Кричевського; [упорядк., редак., підг. до друку О. Б. Супруненко, передм. А. М. Скирди, О. Б. Супруненко, Є. В. Халимон, І. Ю. Бикова]; авт. ст.: Авдеева М. О., Андрієць В. А., Биков І. Ю. та ін. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018 [2019]. – 984 с.
14. **Ковпаненко Г. Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко; ІА АН УРСР. – К.: Наукова думка, 1967. – 188 с.
15. **Кропоткин В. В.** Клады римских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин // САИ. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – Вып. Г 4-4. – 136 с., 14 табл.: 36 рис.
16. **Кулатова І. М.** Уламок дзеркала з поселення в ур. Безодня / І. М. Кулатова // Феномен Більського городища – 2016. До 95-річчя визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ

- «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Івакін Г. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 258–260.
17. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – 200 с., IV кол. вкл.
18. **Ляпушкин И. И.** Отчёт, описание обследованных памятников по р. Ворскле от г. Полтава до с. Куземин. Дневник раскопок городища в с. Опошня Полтавск. обл. Опись находок, журнал нивелировок, чертежи / Дневник (№ 1) Левобережного отряда Днепровской археологической экспедиции ИИМК АН СССР (разведки) // Архив ИИМК. – Ф. 35. – Оп. 1940. – Д. 15.
19. **Ляпушкин И. И.** Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы / И. И. Ляпушкин // КСИИМК. – М., 1947. – Вып. XVII. – С. 122–132.
20. **Ляпушкин И. И.** Поселения эпохи железа в бассейне р. Ворсклы / И. И. Ляпушкин // КСИИМК. – М., 1947. – Вып. XXI. – С. 96–98.
21. **Ляпушкин И. И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – № 104. – 382 с.
22. **Моруженко А. О., Гречко Д. С., Литвиненко Р. О.** Археологічний комплекс: Лихачівка I, поселення, ґрунтовий моги́льник, неоліт, бронзовий та ранній залізний віки (IV – III, 2-га чв. II – поч. I тис. до н. е., VI – поч. III ст. до н. е.) / А. О. Моруженко, Д. С. Гречко, Р. О. Литвиненко // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ імені Василя Кричевського; [упорядк., редак., підг. до друку О. Б. Супруненка, передм. А. М. Скірди, О. Б. Супруненка, Є. В. Халимон, І. Ю. Бикова]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018 [2019]. – С. 547–550. – № 352.
23. **Нестуля О.** Життєвими шляхами вченого (Я. О. Риженко) / Олексій Нестуля // Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). – К.: Рідний край, Хмельницький: РВВ, 1991. – С. 244–249.
24. **Нестуля О.** Риженко Яків Омелянович / Олексій Нестуля // Реабілітовані історією. Полтавська область. – Київ; Полтава: Оріяна, 2007. – С. 489–493.
25. Повідомлення Н. В. Тахтай, 1989р. // Особистий архів О. Б. Супруненка.
26. **Риженко Я.** Збірки з історії, етнографії, мистецтва та промисловости / Яків Риженко // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ; [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава: 1-ша раддруккарня «Полтава-поліграф», 1928. – Т. 1. – С. 63–116
27. **Риженко Я.** Килимарство і килими Полтавщини: (до вист. килимів Полтав. Держ. музею – 1 лют. – 15 бер. 1928 року) / Я. Риженко; Полтав. держ. музей ім. В. Г. Короленка. – У Полтаві: б. в., 1928а. – 16 с.
28. **Риженко Я.** ПДМ: історичний огляд / Яків Риженко // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ; [під ред. В. Бендеровського,

- Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава-поліграф», 1928б. – Т. 1. – С. 1–15.
29. **Риженко Я.** Українське шитво: (до виставки шитва 20/І – 2/ІІ 1929 р.) / Я. Риженко; Полтав. держ. музей ім. В. Г. Короленка. – У Полтаві: б. в., 1929. – 28 с.
30. Риженко Яків Омелянович // Українська радянська енциклопедія. – Вид. друге / АН УРСР; [голов. ред. М. П. Бажан]. – Т. 9: Поплужне – Салуїн. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1983. – С. 367.
31. **Рудинський М.** Археологічні збірки Музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею/ПДМ; [підред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава – Поліграф», 1928. – Т. 1. – С. 29–62.
32. **Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; ІА АН УРСР; УТОПІК. – К.: Наукова думка, 1982. – 108 с., 2 карти.
33. **Скорый С. А., Окатенко В. Н., Зимовец Р. В.** Исследование погребальных памятников в окрестностях Бельского городища / С. А. Скорый, В. Н. Окатенко, Р. В. Зимовец // Археологічні дослідження Більського городища – 2019: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Гречко Д. С., Корост І. І. (відп. ред.), Задніков С. А. та ін.]. – Котельва; Харків: ТОВ «Майдан», 2020. – С. 14–51.
34. **Супруненко О. Б.** Об'єкти археологічної культурної спадщини [Котелевського району] / О. Б. Супруненко // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018 [2019]. – С. 25–158.
35. **Супруненко О. Б., Корост І. І., Шапорда О. М.** Селище Безодня І, скіфський час (VI – IV ст. до н. е.) [територія Великого укріплення Більського городища] / О. Б. Супруненко, І. І. Корост, О. М. Шапорда // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018 [2019]. – С. 379–381.
36. **Шапорда О. М.** Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році / О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко; ред. кол.: С. А. Скорый, Г. І. Фасій та ін.]. – Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 179–237.
37. **Шапорда О. М., Корост І. І.** Поселення південної частини Більського городища / О. М. Шапорда, І. І. Корост // Михайло Рудинський і Полтавський музей: зб. наук. пр. / УК ПОДА; ПХМ (галерея мистецтв) ім. М. Ярошенка; ПКМВК; [ред. кол.: Супруненко О. Б. (відп. ред.); Бабенко Л. Л., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2017. – С. 124–130.
38. **Шерстюк В. В.** Дослідження різночасового поселення Глинське 4 у Середньому Поворсклі / Шерстюк В. В. // АЛЛУ. – Полтава, 2007. – № 1–2 (21–22). – С. 13–31.

39. **Шрамко Б. А.** Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета имени А. М. Горького в 1969 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1969/53. – 70 арк.
40. **Шрамко Б. А.** Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища / Укл. Б. А. Шрамко // ПА3: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1994. – Число друге. – С. 195–197.
41. **Шрамко І. Б., Задніков С. А.** Дослідження В. П. Андрієнка на Більському городищі / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2019. До 80-річчя В. П. Андрієнка: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМ імені Василя Кричевського; [редкол.: Ковальова І. Ф., Кулатова І. М., Михайлина Л. П. та ін.; Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК; Дивосвіт, 2019. – С. 16–31.
42. **Гавриленко М. І.** До історії археологічного відділу Полтавського Республіканського історико-краєзнавчого музею / Гавриленко М. І.; підг. до друку та ком. Супруненка О. Б. // ПА3: зб. наук. пр. – Полтава: Полтав. літератор, 1993. – Число перше. – С. 9–16.
43. **Супруненко О.** Галина Сидоренко та археологічна діяльність Полтавського краєзнавчого музею у середині ХХ ст. / Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. 2001–2003 рр. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / УК ПОДА; ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Лобурець В. Є., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2004. – [Вип. І]. – С. 10–33.

I. I. Korost, O. B. Suprunenko

О. К. Тахтай і вивчення Більського городища та його округи

Про розвідкові обстеження О. К. Тахтая (1890–1963) на території Опішнянського району Полтавської округи та на Більському археологічному комплексі в 1927 році.

Ключові слова: Тахтай О. К., Більське городище, Опішнянський район, Лихачівка, городища, поселення, курганні могильники.

I. I. Korost, O. B. Suprunenko

O. K. Takhtai and Study of Bilsk Site of Ancient Settlement and its Area

Concerning investigations O. K. Takhtai (1890-1963) at the territory of Opishnia District Poltava Region and Bilsk site of ancient settlement in 1927.

Keywords: Takhtai O. K., Bilsk site of ancient settlement, Opishnia District, Lykhachivka, sites of ancient settlements, settlements, burial mounds.

О НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ ПАМЯТНИКОВ ДНЕПРОВСКОГО ЛЕСОСТЕПНОГО ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ (А. К. ТАХТАЙ)

Статья продолжает серию публикаций автора об исследованиях начального этапа изучения древностей ранних славян и их соседей в Днепровском Левобережье. Рассматривается роль А. К. Тахтая в изучении отдельных памятников раннего средневековья. Комплексы степного происхождения и синхронные им славянские древности были выявлены Н. Е. Макаренко и А. К. Тахтаем, а также их современниками в первой трети XX в. Археологические типы памятников, к кругу которых относились эти комплексы, выделялись уже исследователями послевоенного и более позднего времени. Также рассмотрены актуальные аспекты изучения этих памятников.

Ключевые слова: Тахтай А. К., Макаренко Н. Е., раннее средневековье, Днепровское лесостепное Левобережье, пеньковская, колочинская и салтовская культуры, памятники волынецовского и перещепинского типов, памятники полтавского типа.

О вкладе А. К. Тахтая в изучение древностей Днепровского Левобережья. Выбором профессии археолога, определившим его жизненный путь, исследователь обязан роменским почитателям памятников старины и древностей. Круг интересов последних был весьма широк, от древнейших времен (раскопки места находки ископаемых костей в с. Ярмолинцы) до изучения жизни и творчества Т. Г. Шевченко (приобретение вещей Кобзаря, хранящихся и сегодня в Ромнах, сооружение ему памятника). Грандиозность курганов и количество погребальных памятников скифского времени в Посулье более других увлекали С. А. Мазараки, раскапывавшего курганы у своего имения и крупнейших могильниках у Ромен, значительно реже — за пределами Посулья. В некоторых раскопанных им насыпях встречались впускные погребения гуннского времени и раннего средневековья. Средневековые древ-

ности изучались при непосредственном участии других местных почитателей старины. Так, В. Ф. Беспальчев своевременно организовал исследования обнаруженного грунтового могильника волынцевского типа у с. Малые Будки. Последние работы производились при участии Н. Е. Макаренко, а в имении Г. С. Вашкевича — непосредственно им. Могилы Г. С. Вашкевича и членов его семьи находятся на соседнем с городищем Шумск (или имение Вашкевича) мысу. Путь Н. Е. Макаренко в археологию, как и других ставших известными впоследствии деятелей культуры, был связан именно с роменскими почитателями древностей.

Под руководством Н. Е. Макаренко А. К. Тахтай получил образование археолога; впоследствии он поддерживал связи как с ним, так и другим учеником именитого земляка — основателем роменского музея М. М. Семенчиком. Вместе с последним роменские музейщики братья В. П. и А. П. Гричуки выполнили работы по составлению планов памятников археологии тогдашнего территориально-административного образования с центром в Ромнах (20-е годы XX в.) [2, с. 8, 60; 4, с. 8; 26, с. 30–37; 27, с. 247–248].

У южных границ Верхнего Посулья, в среднем течении Сулы, но также в пределах группировки городищ и курганов скифского времени с центром у Ромен, находится и малая родина философа Г. С. Сковороды — Чернухи. Одному из аспектов творчества философа и просветителя посвятил специальную работу А. К. Тахтай. Афоризмы Г. С. Сковороды о жизненных ценностях поддерживали его в наиболее трудные времена [2, с. 23].

Работавшие над изучением средневековых древностей под руководством Н. Е. Макаренко молодые исследователи и при его жизни, и позднее имели определенную специализацию. Она базировалась на материалах, полученных петербургским (затем киевским) исследователем. Так, М. М. Семенчик и его сотрудники занимались топографическими работами на городищах и курганах, преимущественно скифского времени и средневековья в Верхнем Посулье, а также раскопками последних, в том числе ранее исследовавшихся Н. Е. Макаренко (Ведмежье). Значительная часть исследованных ими насыпей принадлежала к славянским и древнерусским. С. С. Магура, принимавший участие в раскопках Зеленогайского археологического комплекса, затем при исследовании детинца Киева выделил группу лепной славянской посуды, подобную роменской.

А. К. Тахтай изучал древности степного круга [27, с. 247]. Не сложись трагически жизнь Н. Е. Макаренко (при этом не сохрани-

лись и рукописи исследователя), он занял бы в истории украинской науки такое же место, как А. А. Спицын для последующих поколений петербургских исследователей, а В. А. Городцов — московских археологов. Изучение древностей VII–XI вв. Днепровского Левобережья происходило бы без длительных перерывов длиной в четверть или даже половину столетия, а источниковая база оказалась бы значительно обширнее.

А. К. Тахтай был заметной фигурой среди исследователей начального этапа изучения древностей Днепровского Левобережья, в числе научных интересов которого оказались погребальные памятники степного происхождения. Вклад Н. Е. Макаренко в изучение Перещепинского комплекса, салтовской культуры, а также более поздних степных древностей, в частности кургана у с. Гаевки, отмечается как в работах, ставших классическими, так и историографических публикациях [7, с. 28, 48, рис. 12, 33, 94, 120–121, табл. VIII; IX; 10, с. 213–214]. А. К. Тахтай был последним из окружения Н. Е. Макаренко, кто писал о памятниках того круга степных древностей, которые его учитель начал изучать чуть более столетия назад.

Связанные с салтовскими волынцевские памятники начали изучаться первыми также Н. Е. Макаренко. Именно в ходе полевых исследований Н. Е. Макаренко впервые были выявлены и более ранние, чем волынцевские древности (Мачухи). Затем на основании стратиграфии (селище Вовки) и разведок Е. А. Горюнов пришел к выводу о существовании предшествующего волынцевским типа памятников Белокони — Лаврики — Чередники (автором этой публикации чаще употребляется сокращенное их именование древностями полтавского типа или группы). Десятки лет эти памятники не подвергаются раскопкам, поэтому не так уж велика разница между современным уровнем знаний о них и зафиксированным в работах наших предшественников.

Помимо пользующихся основным вниманием петербургского исследователя древностей роменской культуры, интересы Н. Е. Макаренко распространялись и на более ранние, например, черняховские, в круг которых включался и открытый им волынцевский могильник у с. Малые Будки. Необходимо отметить, что предметом внимания современных исследователей стал проявленный Н. Е. Макаренко интерес к одному из кладов круга древностей антов — Блажковскому. Во время исследований селища Вовки Е. А. Горюнов и М. М. Казанский выезжали на место находки Блажковского клада. Этот клад — один из немногих на Левобе-

режье Днепра, который точно локализован благодаря В. А. Городцову, снявшему план с обозначением места его находки [9, с. 42, 67, рис. 13; 15, с. 94, рис. 1].

Результаты полевой деятельности и высказанные Н. Е. Макаренко и А. К. Тахтаем некоторые предположения и наблюдения стали понятны в процессе анализа круга проблем взаимоотношений славян и кочевников современными исследователями. Но они, оценивая заслуги предшественников, базировались уже на новых материалах.

Итогом утраты данных Н. Е. Макаренко по роменской культуре и, не исключено, волынцевским древностям (имеется в виду курганный комплекс у с. Ярмолинцы, известная ему, с которой гипотетически можно связывать амфору из Роменского краеведческого музея) стало то, что послевоенное поколение археологов начало свои научные поиски практически заново. Дискуссии И. И. Ляпушкина с Д. Т. Березовцом и В. И. Довженком, в которых материалы исследований Н. Е. Макаренко учитывались только частично, полевые работы других исследователей позволили не только выйти на достигнутый Н. Е. Макаренко и его помощниками уровень, но и быстро превзойти его. Но это касается отнюдь не всей тематики работ репрессированного исследователя.

Полевые исследования А. К. Тахтая, проводившиеся совместно с М. Я. Рудинским по салтовской и связанной с последней тематике (могильник в курганах в с. Климовка), осуществлялись с учетом работ Н. Е. Макаренко в окрестностях Полтавы. Прекращение работ А. К. Тахтаем по заданному Н. Е. Макаренко направлению остановило поступательное движение в изучении салтовских и связанных с ними (впоследствии получивших наименование салтоидных) древностей. Лишь спустя треть столетия после написания последней из опубликованных работ А. К. Тахтая — о чистяковском комплексе — Е. А. Горюнов обнаружил в окрестностях Полтавы древности группы Белокопи — Лаврики — Чередники и интерпретировал их на основании стратиграфии объектов селища Вовки как предшествующие волынцевским. Но до сих пор памятники типа Перещепино и полтавской группы не объединены (в одну культуру, один горизонт) или же четко не разделены по культурно-хронологическим признакам, например, как степные погребальные комплексы типов Сивашовки, Суханово, Перещепино. Без новых полевых исследований этих памятников дальнейшее изучение этнокультурного процесса (или историко-культурного развития, как предпочитают выражаться коллеги

в последнее время), на территории южной части лесостепи Днепроовского Левобережья остается на уровне конца XX в.

Круг памятников типа Перещепино и Мачухи, выделенных значительно позже Е. А. Горюновым памятников группы Белоколни – Лаврики – Чередники, а также Климовка и др., происходящие из поселений и стоянок кочевников находки, расположенные у Полтавы [1, с. 4–6; 5, с. 71; 28, р. 802–804, 806–808], именуемые автором этой публикации по этой причине древностями полтавского типа, пока также не собраны в одной работе, известны с разными трактовками. Вынужденный уход А. К. Тахтая из Полтавы привел к затуханию изучения этой проблемы на целые десятилетия, хотя исследователь профессионально ориентировался в этой тематике и до конца жизни [2, с. 23, 71]. Тем не менее, и публикация, подготовленная А. К. Тахтаем еще в 1957–1958 гг., изданная спустя четыре десятилетия А. В. Комаром [24, с. 160–169], и новейшие статьи этого исследователя, и публикации последнего десятилетия других специалистов по данной тематике, содержат ссылки на работы А. К. Тахтая [29, р. 47, 49, 68].

Историографический аспект некоторых проблем изучения древностей Днепроовского Левобережья. Колочинские и пеньковские погребения, случайные находки отдельных предметов, прежде всего антские клады, отдельные погребения степного происхождения, а также волынцевские кремации из Верхнего Посулья (с прилегающей с юга частью среднего течения Сулы – устьем р. Удай) и Левобережного Подесенья стали известными значительно раньше, чем были выделены названные типы памятников и археологические культуры. Верхнее Посулье, путивльское течение Сейма и Левобережное Подесенье граничат с лучше изученными Нижним и Средним Подесеньем, расположенные там памятники VII–X вв. имеют немало особенностей. Названные первыми территории являются естественной северной границей как Днепроовской террасовой Лесостепи, так и «степного коридора», тянувшегося от истоков Ворсклы, Псла и Северского Донца вдоль левого, южного берега Сейма. Памятники Подесенья имеют немало особенностей, они обнаруживают большее, чем расположенные в глубине Днепроовского Левобережья, сходство с правобережными (их Р. В. Терпиловский именует сахновскими). Ландшафтные особенности нижних течений рек – левых притоков Днепра (Днепроовской террасовой лесостепи) были выделены В. А. Ильинской, В. И. Довженком и его коллегами – исследователями Воиня. Затем много внимания созданию карт с реконструк-

цией ландшафтов этой территории, а также «степному коридору» между Сеймом, Десной и Северским Донцом, Ворсклой, Пслон и Сулой было уделено Ю. Ю. Моргуновым [22, с. 336–355]. Ландшафтные особенности Левобережья имели определенное влияние на этнокультурные процессы как в раннем железном веке, так и на рубеже эр, в римское и гуннское время, в раннем и развитом средневековье.

В V–VII вв. вся территория Днепровского Левобережья была занята колочинскими и пеньковскими памятниками. Период эволюционного развития этих славянских культур завершился этнокультурным сдвигом (так именовал его Е. А. Горюнов) или этнокультурным переломом, как его называют современные специалисты. Главными показателями последнего являются селища с пеньковскими и колочинскими материалами, прекратившие существование в этот период, погребения степного происхождения и антские клады. Ко времени этнокультурного перелома относится и импортная керамика (кувшин из селища Хутор у с. Великие Будки на р. Терн, а также амфорный материал), остающаяся пока вне рассмотрения специалистов по Левобережью. На пеньковских и колочинских селищах, но отнюдь не на всех, не обнаруживаются более поздние сахновские комплексы [13, с. 103–108], обладающие спецификой состава (пастырская гончарная посуда и лепные формы, верхняя часть которых менее профилирована, чем волынцевская лепная и роменская керамика). Аналогичным, за исключением гончарной керамики, преимущественно с высоким вертикальным венчиком, был и состав волынцевских комплексов. Но соотношение типов керамики в комплексах было уже иным. В отдельных сахновских и волынцевских объектах встречаются колочинские и пеньковские формы посуды (это же касается и могильников). Именно состав керамических комплексов сахновского и волынцевского типов является показательным, поэтому остается актуальной их сведение в отдельных публикациях. Сравнение керамических комплексов в обобщенном виде, т. е. по классификации керамики, для каждого типа памятников – пеньковского, колочинского, сахновского, волынцевского, полтавского – специфики периода этнокультурного перелома, а также начала последующего времени не показывает. Некоторая путаница в терминологии возникает и потому, что отождествление сахновских и ранневолынцевских древностей оправдано лишь в ареале, где имеются классические волынцевские (или горизонта разгрома Битицы) комплексы. За этими пределами

оказываются памятники Северского Донца, Орели и даже нижних течений Псла и Ворсклы. Ведь южнее Вовков и окрестностей Ахтырки находки главной волынцевской формы посуды — гончарных горшков с высоким вертикальным венчиком — пока не известны. При этом в виде импорта или как гончарные подражания они встречены в салтовской культуре не только на Верхнесалтовском комплексе и его округе, но и в Таврике.

Для памятников полтавской группы (или типа), если исключить из них находки из Мачух, даже разработка классификации керамики затруднена ввиду специфики древностей (кочевий), а также по причине их недостаточной исследованности. Е. А. Горюнов предполагал, что эти древности салтовского круга размещаются во временном отрезке между пеньковской культурой и волынцевскими памятниками. Территория распространения названных древностей салтовского круга, по его мнению, выходила на Правобережье Днестра (Стецовка, Пастырское), в Надпорожье (Канцерка) и бассейн Орели (при этом Е. А. Горюнов ссылаясь на исследованные С. П. Юренко памятники). У Полтавы он называл Мачухи, Белоконы, Лаврики, Чередники и расположенные севернее Вовки. На последнем памятнике стратиграфически фиксировалось перекрывание ямами волынцевского горизонта полуземлянки № 9. Заполнение полуземлянки — керамика с мажущейся поверхностью. Исследователь отмечал, что на памятниках у Полтавы собранная керамика с мажущейся поверхностью представлена разной расцветкой, а также разным количеством амфор [1, с. 5–6; 16, с. 70, рис. 1]. Однако, ввиду того, что в упомянутой постройке волынцевская керамика тоже присутствует, М. М. Казанский допустил сосуществование гончарного волынцевского сосуда с обломками посуды с «мажущейся» поверхностью. На этом основании он датировал этот объект началом VIII в. [5, с. 64]. Таким образом, хронология памятников пастырской культуры (как ее понимает М. М. Казанский) и раннего этапа волынцевского типа стыкуются. Эта тема, несомненно, требует дальнейшего изучения.

Необходимо также отметить, что Вовки, Глинское 4, Блажки располагаются в пределах Бельского микрорегиона (относится не столько к бассейну Ворсклы, сколько Груни-Ташани, впадающей в Псел). Бельский микрорегион в широком понимании, т. е. как его понимали В. А. Городцов и Б. А. Шрамко, впритык прилегает к памятникам окрестностей Полтавы. При этом в обоих микрорегионах встречается и чисто салтовская керамика, в их числе

фляги (баклаги), в хронологии которых одну из ключевых позиций занимает Чистяковское погребение, известное благодаря А. К. Тахтаю. Это делает особо актуальным изучение памятников полтавской группы.

Керамический комплекс и домостроительство последующих за колочинскими и пеньковскими сахновских (т. е. левобережных или ранневолынцевских), и особенно волынцевских древностей, имеют больше общих черт с роменской культурой, чем с предыдущими славянскими памятниками. Такая картина, с которой в настоящее время, со многими, порой существенными, оговорками, согласны почти все современные исследователи [16, с. 60–93], постепенно складывалась в течение нескольких десятилетий в процессе полевых исследований. Волынцевские памятники появились не только на Левобережье Днепра, но и в Подонье и Поочье, видимо, это также следствие этнокультурного перелома [19, с.151–155]. Однако, как в свое время подчеркивал Е. А. Горюнов, в т. ч. касаясь памятников, получивших впоследствии наименование тип Сахновки, два или три жилища – не та основа, на которой что-то можно решать. Эти слова касаются и того единственного объекта из селища Вовки, исследовавшегося самим Е. А. Горюновым, о котором идет речь.

Сегодняшняя точка зрения большинства исследователей на место волынцевских древностей в колонке культур раннего средневековья базируется на позиции Д. Т. Березовца, П. Н. Третьякова и других исследователей 60–70-х гг. минувшего века – оппонентов И. И. Ляпушкина. Д. Т. Березовцу с самого начала изучения древностей волынцевского типа пришлось вытерпеть немало критических замечаний, вплоть до «декларативности и спекулятивности» аргументации, со стороны исследователя роменских памятников И. И. Ляпушкина. Однако следует подчеркнуть, что этот исследователь, переоценить вклад которого в изучение древностей Левобережья трудно, формировал свою точку зрения по многим позициям исходя из состояния не только источников предвоенного времени, но и с учетом разгрома украинских центров изучения археологических древностей (по понятным причинам, не обозначая так этого факта, а также не распространяя данного обстоятельства на Н. Е. Макаренко). При этом многие плоды их труда, наработки и идеи были утрачены, что И. И. Ляпушкин в некоторых публикациях отмечал. Его позиция базировалась на объективной оценке источников, именно эта черта ученого ценится, пожалуй, более всего современными

петербургскими исследователями. Она была и частью стиля работы Е. А. Горюнова. Нередко, как правило, по мере накопления новых материалов, И. И. Ляпушкин изменял свою точку зрения, но только при наличии надежной аргументации (это касалось, например, ареала черняховской культуры, наличия роменской и ранней древнерусской керамики в одном комплексе и пр.). Ошибки И. И. Ляпушкина видел и Е. А. Горюнов, который обследовал те же поселения, где ранее побывал названный археолог. Керамика киевской и пеньковской культур из этих селищ была ошибочно отнесена И. И. Ляпушкиным к эпохе бронзы. Последователей И. И. Ляпушкина в вопросе о предшественниках роменской культуры уже в 80–90-х гг. XX в. не было даже среди ленинградских (петербургских) коллег, у которых его авторитет неизменно высок и сегодня. В трудах по теории археологии, по крайней мере, работах петербургского исследователя Л. С. Клейна, примеров, подтверждающих взгляды И. И. Ляпушкина на волынцевские древности как некую группу памятников внутри роменской культуры, также не нашлось.

И. И. Ляпушкин был одним из учителей Е. А. Горюнова. Уместно в этом случае напомнить, что идея И. И. Ляпушкина о родстве роменских и правобережных древностей, получивших впоследствии наименование «тип Сахновки», воспринимается почти всеми современниками. Многие нюансы дискуссий по этнокультурным процессам Е. А. Горюнов знал вплоть до мельчайших, не знакомых нынешнему поколению исследователей, деталей. Но даже он допускал лишь сосуществование волынцевских и ранних роменских древностей. Эта идея, кстати не является парадоксальной, по крайней мере, формально. Комплексы керамики и домостроительство названных памятников, кроме наличия гончарной керамики, как правило, волынцевских горшков с высоким вертикальным венчиком, в некоторых случаях отличаются лишь топографией – селища в первом случае (в том числе и на городищах раннего железного века) и небольшие городища во втором. Роменские городища также нередко возобновлялись на укрепленных поселениях скифской эпохи, там обновлялись укрепления – рвы и эскарпы, на валах возводились новые стены. Уже одно это совпадение обязывает пристальнее отнестись к городищам скифского времени, на которых имеются средневековые материалы [18, с. 70–81; 19, с. 151–155].

Финал волынцевских памятников (этап или горизонт разгрома Битицы по А. В. Комару), по существу, предполагает развитие

событий лишь в виде «блицкрига». Но, к примеру, подчинение скифами Днепровского Правобережья (черкасский и киевский участки течения Днепра) было длительным процессом, тянувшимся, по представлениям современных специалистов, не одно десятилетие. Монголо-татарское нашествие (Волжская Болгария и Русь), а также события, получившие позже наименование «Руины», тоже были растянуты на десятилетия (они происходили на той же территории, что и этнокультурный перелом, или рядом с ареалом волынцевских древностей, или в его пределах). При такой модели развития событий горизонт Битицы может иметь несколько отличающуюся хронологию на разных территориях – составных частях Днепровского Левобережья. Для наполнения конкретикой выделяемого пока условно горизонта разгрома Битицы требуется выявление объектов этого горизонта и на других памятниках (еще и потому, что костяки, следы пожара и т. п., а также погребения по обряду кремации внутри жилищ имеются даже далеко не во всех постройках городища). В отчетной документации О. В. Сухобокова, С. П. Юренко и других соавторов отчетов имеются необходимые для осуществления такой работы данные по Битицкому городищу. Следует добавить в данном случае, если уж придерживаться «горизонтального подхода» к изучению древностей Днепровского Левобережья, что и более ранний горизонт Сахновки (ранневолынцевский, по терминологии М. М. Казанского и А. М. Обломского) требует оперирования не отдельными артефактами, кладами и типами керамики из памятников, а жилищными, хозяйственными и погребальными комплексами. Это относится лишь к темкладам, найденным в последние годы, которые не вызывают сомнений в достоверности мест находки и состава.

В пределах микрорегионов пеньковские и колочинские селища обычно расположены рядом с антскими кладами, а в отдельных случаях имеются также погребения степного происхождения или находки выразительных в культурно-хронологическом плане предметов, например, сабель. Локализация на местности памятников, выявленных много десятилетий или примерно столетие назад, как это было сделано относительно Блажковского клада, остается актуальной задачей. Такую же работу следует выполнить по Ивахниковскому кладу [11, с. 207–210], хотя бы в связи с приближающимся 120-летием его обнаружения. Ввиду особенностей территорий, о чем уже говорилось, целесообразно проводить анализ обозначенных вопросов в пределах отдельных микрорегионов

или хотя бы бассейнов рек — основных левых притоков Днепра. Аналогичные проблемы стояли перед исследователями при изучении предшествующих этнокультурному перелому археологических культур — киевской, пеньковской и колочинской. Но благодаря собственным разведкам и стационарным исследованиям, а также изучению коллекций раскопок предшественников и современников — Е. А. Горюнова, В. М. Горюновой, О. А. Щегловой — А. М. Обломским и Р. В. Терпиловским эти памятники были упорядочены по комплексам и хронологии, традициям (территориальным особенностям предшествующих древностей и их проявлениям в ходе миграций), а также локализованы на местности. На первом этапе изучения решающую роль в обособлении древностей киевского типа, пеньковской и колочинской культур сыграл Е. А. Горюнов. Его точка зрения формировалась с учетом наработок старшего поколения исследователей — Г. Ф. Корзухиной и П. Н. Третьякова, а также И. И. Ляпушкина, о чем уже говорилось выше.

Некоторые полевые работы начального этапа истории изучения славян V–VII вв. Е. А. Горюнов недооценил, полагая, что они являются лишь достоянием историографии. Поскольку многие коллекции из полевых исследований этого периода все же сохранились, хотя и в неполном составе (зачастую ввиду нахождения в разных собраниях, музеев, что было обычным в то время), их можно изучать. Об этом свидетельствует, например, несколько стадий реставрационных операций с находками из Черной могилы в Чернигове. Это перспективный, хотя хлопотный и длительный путь расширения источниковой базы.

Публикация материалов из старых коллекций позволит решить несколько задач. 1. Уточнение ареалов распространения памятников, включение в общие карты как по типам, так и микрорегионам (гнезда или кусты поселений — селищ и городищ — с кладами и могильниками, погребениями, отдельными находками).

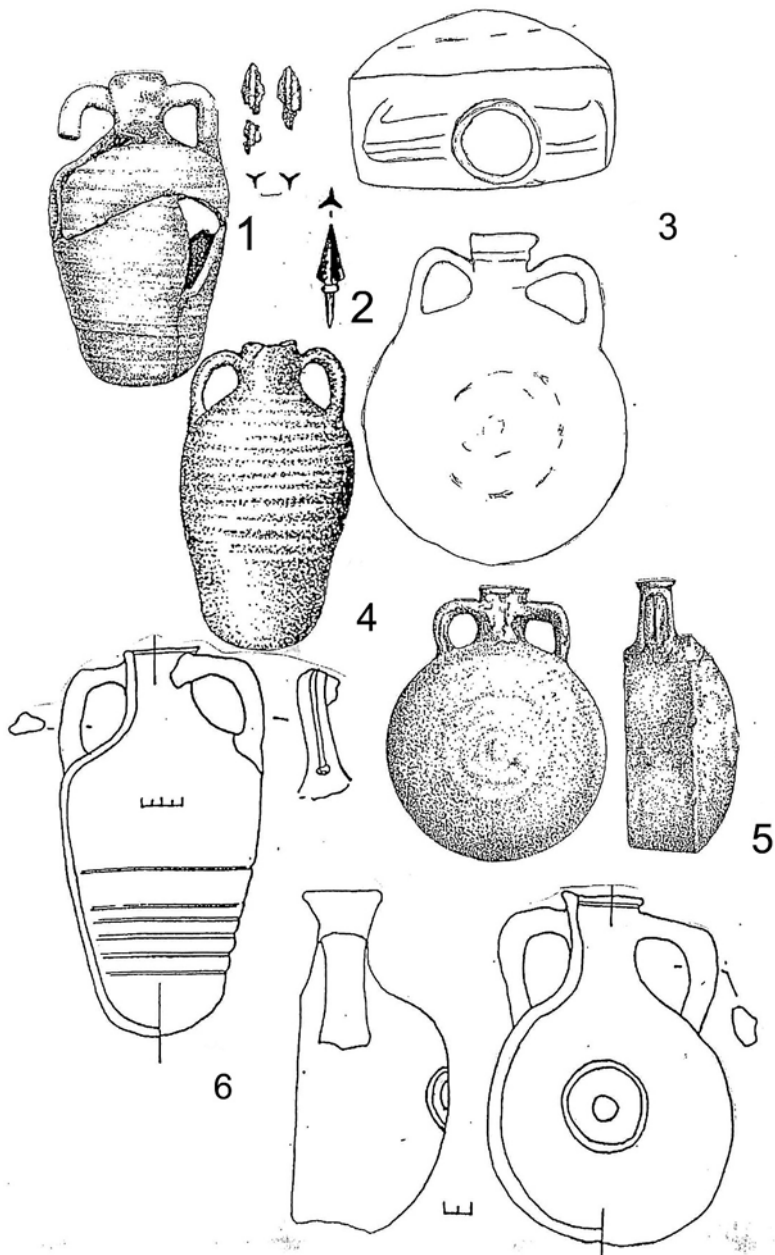
2. Построение не только общей схемы этнокультурного процесса в Левобережной лесостепи и Полесье, но и более детальных по более мелким территориям — бассейнам основных притоков Днепра, Десны и Северского Донца, а также в пределах их составных частей — исследованных микрорегионов [15, с. 74–97].

Следует отметить, что на Левобережье Днепра одной из первых работ с комплексами, представленными рисунками, по крайней мере в больших масштабах, начала В. А. Ильинская. Ее современники публиковали керамику и индивидуальные находки,

притом часто фотографии, а не рисунки, разрабатывали типологии керамики отдельных памятников и пр. Поэтому скифологи и спустя больше, чем треть столетия, имеют возможность привлекать закрытые комплексы из числа зарисованных В. А. Ильинской, наряду с выявленными уже другими исследователями, для своих построений, тогда как специалисты по раннеславянским культурам опираются преимущественно на материалы из новейших разведок и раскопок.

3. Расширение документирующей (прежде всего иллюстративной) составляющей керамического комплекса и инвентаря. Пока что это будет созданием параллельной существующим схемам разработки в виде колонок комплексов по территориальному признаку. Число комплексов при сравнительном анализе древностей не бывает достаточным никогда, даже если речь идет о сотнях погребений и жилищ, ям и др. объектов с датирующими материалами. В этой ситуации давно исследованные комплексы обладают несомненным качеством — достоверностью. Изучение коллекций давних работ должно опираться на современную источниковую базу, прежде всего надежно датированные и выразительные комплексы из раскопок последних десятилетий. Случайные находки без тщательной проверки по методике, апробированной на Усукском (Брянском) и группе суджанских кладов (в расширенном понимании последних, с учетом новых кладов из этого микрорегиона) достоверными не являются. Правдивость информации современных находчиков вещей или комплексов о местах их обнаружения подлежит проверке, ибо дезинформация является ключевой предпосылкой неудач не только в жизненных ситуациях, но и в научных поисках.

Логика процесса начального этапа изучения роменских и древнерусских памятников была примерно такой же, как и других древностей. Период обследования городищ и раскопок курганов северян (преимущественно по обряду кремации) и погребальных памятников древнерусского времени (в основном ингумаций) Д. Я. Самоквасовым и другими исследователями предшествовал выделению Н. Е. Макаренко памятников роменского типа. Он длился почти треть столетия, от 70-х годов XIX в. до начала исследований Монастырища и др. городищ у Ромен. Полевая деятельность Д. Я. Самоквасова масштабами превосходила работы других исследователей этого региона, отчасти и по этой причине их раскопки остаются мало известными. В начале XX в. полевые исследования раннесредневековых памятников от гуннского до древ-

нерусского времени включительно на территории Днепроовского Левобережья проводили современники А. К. Тахтая – И. С. Абрамов, Н. Ф. Беяшевский, И. А. Линниченко, С. А. Мазараки, В. М. Щербаковский. Все они работали на памятниках, расположенных на западной границе Днепроовского лесостепного Левобережья – в Посулье и Левобережном Подесенье. Следует отметить, что Н. Е. Макаренко, исследовавший также и курганные древности, вначале выделял только городища роменского типа. С годами название закрепилось за всей культурой, отождествляясь с летописными северянами. И. И. Ляпушкин уточнил название культуры – роменско-боршевская, решив таким образом проблемы ее хронологии методом распространения датировок боршевских древностей на роменскую культуру. Но и начальный этап, и финал роменских и боршевских памятников имеют существенные отличия, не говоря об существенных отличиях погребального обряда. Близкой культурой является окская, сам факт существования которой был констатирован В. В. Седовым и поддержан другими исследователями, но ее облик и территория пока не очерчены. Что общего у нее с другими культурами – роменской, боршевской, райковецкой и КСДК, а также в чем состоят особенности – тоже пока неясно. Изучение проблемы соотношения роменских и смоленских древностей начал И. И. Ляпушкин в последние годы жизни, но она еще далека от решения.

В разных по происхождению письменных источниках названы зависимые от Хазарского каганата летописные племена, но даже современная историография этого вопроса является отдельной темой. В данном случае следует лишь отметить, что салтовские и воынцевские артефакты встречаются в ареале кривичей не только в Гнездово, но и на других памятниках (Цурковка, Шугайлово) [25, с. 49, 59, рис. 23, 32]. В ареалах северян и вятичей первые распространены на воынцевской и сразу же следующей за ней ранней роменской (Опошня, Новотроицкое, Горналь) стадиях. Круг артефактов салтовского происхождения в воынцевских древности

Рис. 1. Находки салтовского круга из лесостепи и степи Днепроовского Левобережья и Подонья:

- 1 – амфора и наконечники стрел из Поорелья (по А. Б. Супруненко);
- 2 – наконечник стрелы из погребения 2 кургана 15 Первого Власовского могильника (по А. Т. Синюку и В. Д. Березуцкому);
- 3 – фляга (баклага) из Чистяково (по А. К. Тахтаю);
- 4 – амфора из Ярмолинцев (по А. Т. Смиленко);
- 5 – фляга (баклага) из Зенцов (по А. Б. Супруненко);
- 6 – амфора и фляга (баклага) из Таганрога (по П. С. Качевскому).

стях постоянно пополняется как за счет находок на волынцевских памятниках, так и в комплексах салтово-маяцкой культуры, обычно по датам относящихся к ранним периодам. Находки КСДК, волынцевской, роменской и боршевской культур представлены в салтовских древностях, но боршевские имеются на разных временных отрезках, в т. ч. в начальный древнерусский период. Таким образом, археологические материалы позволяют вернуться к анализу вопроса о зависимости славян от Хазарского каганата [5, с. 73], а скепсис к письменным источникам как субъективным должен смениться анализом археологических материалов. При этом надо обратить внимание на роль как волынцевских древностей, в которых представлены артефакты культур лесной полосы (хотя бы ввиду территориальной близости к ним и представленности волынцевских украшений и выразительных форм салтовской посуды на этой территории), так и салтовской культуры, на памятниках которой выявлены древности КСДК, волынцевские, роменские и боршевские.

Особенностью кувшинов канцирского типа является то, что пока они имеют отличия по форме (пропорции горловин и др.), вероятно, различную хронологию (Канцирка, Мачухи) как с памятниками Кубани и Предкавказья, так и представленными в салтовской культуре (эпонимный Маяцкий археологический комплекс). Датировка мастерских Канцирки и Мачух находится в пределах 645–740 [29, р. 62–64, 62–70] или 620/630 – 730/760 гг. [5, с. 64]. Она должна базироваться не только на сходстве или тождественности форм посуды и существующих на сегодня датировках, но и подтверждаться новыми материалами, а их получить без полевых исследований памятников нельзя.

А. К. Тахтай, не имея в свое время поддержки со стороны коллег, что и стало причиной задержки с публикацией чистяковского погребения, выделял как отдельный тип находок предметы, впоследствии отнесенные к раннесалтовским древностям – флаги (баклаги). Они распространены среди части салтовских древностей, их крымское производство в нескольких центрах (их число также постепенно возрастает) сейчас надежно фиксируется, дата начала производства баклаг приходится на конец VIII – начало IX в. [14, с. 57, 59, 61, 65, 66, 76–77, рис. 10, 14, 19 28, 31]. Для части исследователей определяющей датой нижней границы производства баклаг является введенный в научный оборот А. К. Тахтаем Чистяковский комплекс с монетой 751–757 гг. [14, с. 159–160]. С открытием обломков баклаг в последнем сезоне исследований

О. В. Сухобокова и С. П. Юренко на Битицком городище (почти четверть века назад) стало понятно, что они являются индикаторами не только салтовских погребений, но присутствуют также в волынцевских древностях. В Сумском краеведческом музее хранится еще одна беспаспортная баклага. Наличие обломков баклаг на Битицком городище повышает значение посмертной публикации А. К. Тахтая. Баклагы в салтовских древностях встречаются отнюдь не так часто, как амфоры, зона погребений с флягами (на селищах и городищах они встречаются довольно редко) очерчивается от Зенцов южнее Полтавы до Нижнего Дона и Таврики. Имеются заметные отличия между амфорами и баклагами разных крымских производственных центров, поэтому необходимо обследование обеих форм посуды из волынцевских, роменских и салтовских памятников специалистами, непосредственно знакомыми с крымскими керамическими мастерскими. Поскольку в последнее время обнаружались и волынцевские формы посуды в крымских и таманских древностях, речь может идти, как и в отдельные периоды ранее, не только о торговых, через посредство салтовской культуры, но и об этнических контактах.

Кроме Битицкого городища, сосуды крымского происхождения попадались и в Верхнем Посулье. Они тоже редко встречаются, как например, развал кувшина на селище Хутор у с. Великие Будки (раскопки В. М. Горюновой и Г. А. Романовой). К числу таких сосудов относится и целая амфора из Ярмолинцев, о которой писали И. И. Ляпушкин и А. Т. Смиленко [20, с. 127, рис. 1].

* * *

Вопросы, рассмотренные выше, сложно решить как без изучения коллекций исследованных памятников, так и новых полевых работ. Наблюдающиеся попытки ограничить стационарные полевые исследования и разведки порождены соображениями сиюминутного, конъюнктурного и ненаучного характера. Тем самым это содействует изъятию наиболее ценных материалов из памятников современными кладоискателями.

А. К. Тахтай, М. Я. Рудинский, В. М. Щербаковский, М. М. Семенчик, жившие в гораздо более сложное время, чем нынешнее, как и исследователи поколения, прошедшего через войну, находили возможности для проведения полевых работ, не обладая необходимыми ресурсами. Не решающиеся десятилетиями вопросы, поднимавшиеся в данной статье, могут быть решены

лишь в процессе новых целенаправленных полевых исследований.

Литература

1. **Горюнов Е. А.** Пеньковская и салтовская культуры в Среднем Поднепровье / Е. А. Горюнов // КСИА. – М., 1987. – № 190. – С. 3–7.
2. **Граб В. И., Супруненко О. Б.** Археолог Олександр Тахтай / В. И. Граб, О. Б. Супруненко; ПКМ. – Полтава, 1991. – 85 с.
3. **Зинько В. Н., Пономарев Л. Ю.** Тиритака. Раскоп XXVI. Том I: Археологические комплексы VIII – X вв. / В. Н. Зинько, Л. Ю. Пономарев; [отв. редактор А. И. Айбабин]. – Симферополь; Керчь: ИД «Адеф-Украина», 2009.
4. **Ильинская В. А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья) / В. А. Ильинская; [отв. ред. К. Ф. Смирнов]. – К.: Наукова думка, 1968. – 203 с.
5. **Казанский М. М.** Археологическая ситуация в Среднем Поднепровье в VII в. / М. М. Казанский // Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов: сб. науч. тр. / ИА РАН; Самар. ОИКМ; [отв. ред. А. М. Обломский]. – М., 2014. – С. 45–142. – (Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей, вып. 15).
6. **Качевский П. С.** Новое салтовское погребение на территории города Таганрога / П. С. Качевский // Археологические записки / Донское археол. общ-во; [ред. В. Я. Кияшко]. – Ростов на Дону, 2005. – Вып. 4. – С. 96–98.
7. **Кирпичников А. Н.** Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. / А. Н. Кирпичников // САИ. – Ленинград: ЛО «Наука», 1973. – Вып. Е 1-36. – 137 с.
8. **Комар А. В.** Ивахниковский клад (время сокрытия и культурные связи комплекса) / А. В. Комар // Stratum plus. – 2017. – № 5. – С. 113–131.
9. **Коротя О. В., Приймак В. В., Осадчий Є. М., Охріменко А. І., Сидоренко О. В.** Кургани і майдани басейну р. Грунь – Ташань (до 90-річчя Б. А. Шрамка) / О. В. Коротя, В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е. – I тис. н. е.) / ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Д. Н. Козак]. – Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2010. – С. 29–73.
10. **Кравец В. В.** Историография и история исследования памятников кочевников X–XIV вв. в Среднем Подонье / В. В. Кравец // Проблемы археологии бассейна Дона: сб. науч. тр. – Воронеж: Воронеж. ГПУ, 1999. – С. 213–220.
11. **Макаренко Н. Е.** Материалы по археологии Полтавской губернии / Н. Е. Макаренко // Труды ПУАК. – Полтава, 1908. – Вып. 5. – С. 201–210.

12. **Моргунов Ю. Ю.** Историческая география Переяславской земли (Святослав Игоревич – Ярополк Владимирович) / Ю. Ю. Моргунов; [отв. ред. А. А. Медынцева]. – Вологда: Древности Севера, 2019. – 376 с.
13. **Обломский А. М.** Материалы раннего средневековья на поселении Новоямское–3 / А. М. Обломский // Русский сборник / Брянск. ГУ; [отв. ред. Е. А. Шинаков]. – Вып. 8. – Брянск, 2016. – Вып. 8. – Т. I. – С. 103–108.
14. **Паршина Е. А., Тесленко И. Б., Зеленко С. М.** Гончарные центры Таврики V–X вв. / Е. А. Паршина, И. Б. Тесленко, С. М. Зеленко // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї: зб. наук. ст. / Київ. НУ ім. Т. Шевченка – К., 2001. – С. 52–82.
15. **Приймак В. В.** Проблеми вивчення старожитностей I тис. н. е. Більського мікрорегіону (до 70-річчя Є. О. Горюнова) / В. В. Приймак // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е. – I тис. н. е.) / ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Д. Н. Козак]. – Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2010. – С. 74–97.
16. **Приймак В. В.** Этнокультурный сдвиг на территории Днепроовского Левобережья VII–VIII вв. (Степь и южная полоса Лесостепи) / В. В. Приймак // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2012: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 60–93.
17. **Приймак В. В.** Археологічні старожитності давньоруського Посулля у працях В. Й. Довженка / В. В. Приймак // Старожитності Посулля. Пам'яті Ф. І. Камінського (1845 – 1891): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. О. Б. Супруненко]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – [Вип. I]. – С. 104–106.
18. **Приймак В. В.** Некоторые аспекты дискуссии об этнокультурном переломе на Днепровском Левобережье / В. В. Приймак // Европа от латена до средневековья: варварский мир и рождение славянских культур. К 60-летию А. М. Обломского: сб. науч. тр. – М.: ИА РАН, 2017. – С. 70–81. – (Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей, вып. 19).
19. **Приймак В. В.** К изучению последствий этнокультурного перелома на Левобережье Днепра и в Подонье / В. В. Приймак // Верхнедонской археологический сборник / Липецк. ГПУ им. П. П. Семенова-Тянь-Шанского; [отв. ред. А. Н. Бессуднов]. – Липецк, 2017. – Вып. 8. – С. 151–155.
20. **Приймак В. В.** До історії вивчення пам'яток Посулля I – поч. II тис. н. е. / В. В. Приймак // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2017: зб. наук. пр. Пам'яті М. Я. Рудинського (1887 – 1958) / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМВК. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 124–129.
21. **Приймак В. В.** До історії вивчення мікрорегіонів Дніпровського лісостепоного Лівобережжя I – II тис. н. е. (В. П. Андрієнко та М. М. Семенчик) / В. В. Приймак // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2019 = Antiquities of the Dnieper Left Bank Regions – 2019: зб. наук. пр. До 80-річчя В. П. Андрієнка / ЦП НАНУ і УТОПІК; ПКМВК; ЦОДПА; [відп. ред.

О. Б. Супруненко]. – Київ; Полтава: Дивосвіт, 2018. – С. 109–116. – Кол. вкл. VIII.

22. **Приймак В. В.** В. А. Іллінська та О. І. Тереножкін і деякі сучасні проблеми вивчення Дніпровського лісостепоного Лівобережжя (II тис. до н. е. – поч. I тис. н. е.) / В. В. Приймак // Феномен Більського городища 2020: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [наук. ред. О. Б. Супруненко]. – Харків; Котельва: Майдан, 2020. – С. 336–355.

23. **Синюк А. Т., Березуцкий В. Д.** Раннесредневековое подземное святилище-лабиринт / А. Т. Синюк, В. Д. Березуцкий // СА. – М., 1991. – № 3. – С. 250–261.

24. **Тахтай А. К.** Погребальный комплекс хазарской эпохи из округи г. Чистяково Сталинской области / А. К. Тахтай // Vita antiqua. – К., 1999. – № 2. – С. 160–169.

25. **Шмидт Е. А.** Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья (в свете археологических данных) / Е. А. Шмидт; Смолен. ГУ. – Смоленск, 2012.

26. **Шовкопляс Г. М.** Сергій Аркадійович Мазаракі і його колекції в збірці Національного музею історії України / Г. М. Шовкопляс // 3 історії музею та його раритетів. До 100-річчя Національного музею історії України: зб. наук. пр. – К., 1998. – С. 29–45.

27. **Шульц П. Н.** А. К. Тахтай / П. Н. Шульц // СА. – М., 1964. – № 4. – С. 247–248.

28. **Kazanski M.** The middle Dnieper area in the seventh century: an archeological survey / M. Kazanski // *Construktung the seventh century*, ed. by C. Zuckerman (*Travaux et memoires* 17). – Paris, 2013. – P. 769–864.

29. **Komar O.** Archeological and Archeomagnetic Dating of Early Medieval Kantsyrka Type Pottery / O. Komar // *Archeologia Bulgarica*. – Sofia, 2018. – XXII, 3. – P. 39–70.

В. В. Приймак

Про початковий етап археологічних досліджень ранньосередньовічних пам'яток Дніпровського лісостепоного Лівобережжя (О. К. Тахтай)

Стаття продовжує публікації автора про дослідників початкового етапу вивчення старожитностей ранніх слов'ян та їх степових сусідів на Лівобережжі Дніпра. Розглянуто роль О. К. Тахтая (1890 – 1963) у їх вивченні. Комплекси степового походження й синхронні слов'янські старожитності були виявлені М. О. Макаренком і О. К. Тахтаєм та їх сучасниками у першій третині ХХ ст. Археологічні типи пам'яток, до кола яких належали ці комплекси (перещепинський, волинцевський), виділялись вже дослідниками повоєнного й пізнішого часу. Привернуто увагу до старожитностей околиць Полтави і Більського мікрорегіону, де зосереджено більшість пам'яток полтавського типу (групи). Залишаються недостатньо вивченими поселення і стоянки, домобудівництво, склад керамічного комплексу, хронологія обох названих територіальних груп пам'яток, а також їх співвідношення із поховальними старожитностями степу та сахнівського і волинцевського типів.

Ключові слова: Тахтай О. К., Макаренко М. О., раннє середньовіччя, Дніпровське лісостепове Лівобережжя, пеньківська, колочинська і салтівська культури, пам'ятки волинцевського і перещепинського типів, пам'ятки полтавського типу.

Pryimak V. V.

Concerning the Early Stage of Archaeological Investigation of the Early Medieval Monuments in the Dnieper River Forest-steppe Left-bank Territory (O. K. Takhtai)

The article continues authors' publications about explorers of the early stage of studying antiquities connected with the early Slavs and their steppe neighbors at the Left-bank Dnieper River. Role of O. K. Takhtai (1890 – 1963) in their study is observed. Complexes of the steppe origin and synchronic Slavonic antiquities were found by M. O. Makarenko and O. K. Takhtai and their contemporaries in the first third of the 20th c. Archaeological types of monuments, that includes these complexes (Pereshchepyna, Volyntsevo), were outlined by researches of post-war and later periods. Special attention is paid to antiquities from Poltava and Bilsk micro-region, where most numerous monuments of Poltava Type (Group) are located. Settlements and man sites, house building, content of ceramic complex, chronology of both mentioned territorial groups of monuments, their connection with burial antiquities of steppe and Saknivka and Volyntsevo Types still remain not studied enough.

Keywords: Takhtai O. K., Makarenko M. O., the Early Medieval Time, the Dnieper River Forest-steppe Left-bank Territory, the Penkovka, the Kolochin and the Saltiv Cultures, monuments of Volyntsevo and Pereshchepyna Types, monuments of Poltava Type.

КОЛЕГА І ТОВАРИШ (до 120-ї річниці від дня народження В. А. Грінченка)

Про молодшого колегу О. К. Тахтая у Полтавському музеї в 20-х роках ХХ ст. Володимира Автономовича Грінченка (1900 – 1948).

Ключові слова: Грінченко В. А., Тахтай О. К., археологи, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, розкопки, розвідки, доля.

У липні 2020 р. виповнилося 120 років від дня народження нашого земляка Володимира Автономовича Грінченка (1900–1948) – відомого археолога-дослідника, музейного працівника, краєзнавця другої чверті ХХ ст., який розпочав свою наукову і трудову діяльність у Центральному пролетарському музеї Полтавщини (сучасний – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського), зробивши невеликий, проте суттєвий внесок у його збиральницьку, фондову та науково-освітню роботу.

Володимир Грінченко належить до плеяди науковців, імена яких повернулися до нас із забуття вже на сучасному етапі історії. В. А. Грінченко й О. К. Тахтай належали до одного покоління українських археологів, мали схожі долі, але у кожного вони були по-своєму трагічні. Обидва прийшли до Полтавського музею на початку 1920-х років молодими початківцями-археологами, які час від часу, а далі постійно обіймали посади лаборантів археологічного відділу музею, виконуючі колекторські завдання у відрядженнях, із вивчення і збирання експонатів, обидва потрапили до коlesa сталінських репресій [23, с. 9].

В. А. Грінченко прожив коротке (всього 48 років), але яскраве і насичене подіями життя, залишивши по собі науковий доробок, що складається переважно зі звітів про розвідки та розкопки, проведені ним особисто, і невеликої кількості публікацій. З-поміж останніх – одна посмертна – належить до золотого фонду вітчизняної науки [6].

Рис. 1.
В. А. Грінченко працює з картою Полтавської губернії над звітом про археологічні розвідки у відділі археології Центрального пролетарського музею Полтавщини. Фото 1925 р.

У Науковому архіві Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського на сьогодні, на жаль, не збереглося документів, пов'язаних із роботою В. А. Грінченка у стінах музею. Але в «Каталозі археологічного відділу» музею (том II) знаходяться описи археологічних знахідок за інвентарними номерами від 3617 до 3665, які внесені рукою Володимира Грінченка за час його роботи у відділі (рис. 1). Останній запис зроблений власноруч. Він датується 15 жовтня 1925 р. [12, арк. 135 зв. – 145 зв.].

Сторінки біографії та наукові праці Володимира Автономовича стали відомі нам завдяки пошукам сучасних науковців і краєзнавців – В. І. Граба, О. О. Нестулі, О. В. Дровосекової та ін.

Народився Володимир Автономович 15 липня 1900 р. у с. Цокурівка Диканського повіту на Полтавщині в родині селянина-бідняка, але зумів отримати пристойну освіту [4, с. 22; 5, с. 456]. Юнацьке зацікавлення історією привело В. А. Грінченка до музею, де в 1922 р. він влаштувався спочатку лаборантом археологічного відділу, а потім став співробітником цього ж відділу до осені 1925 р. [12, арк. 145 зв.].

У музеї на той час працювали відомі вчені – В. М. Щербаківський, М. Я. Рудинський, К. В. Мошенко, В. М. Верховинець, М. І. Гавриленко, Ф. В. Попадич, В. О. Щепотьєв та молодий археолог О. К. Тахтай [15, с. 71]. В археологічних експедиціях музею під керівництвом М. Я. Рудинського, який став його наставником, дослідник-початківець В. А. Грінченко набував досвіду проведення археологічних розвідок, обстежуючи неолітичні поселення на берегах Псла. У 1922–1923 рр. він бере участь у розвідках, розкопках курганів, поселень, стоянок, проводить археологічні розшуки і виїзди до віддалених районів Полтавщини

у Нижньому Поворсклі, Кременчуцькому та Кобеляцькому повітах [9, с. 42; 21, с. 40; 22, с. 17]. Так, у 1924 р. В. А. Грінченко відвідав Більське городище з приводу руйнування поховання Перещепинського курганного могильника, з якого до музею привіз античну амфору й скіфський казан з вишуканим литим декором та зооморфними фігурками тварин IV ст. до н. е. [16, с. 30; 25, s. 472]. Він вивчає історію дослідження городища, описує придбаний музеєм артефакт і публікує свою першу замітку, напевне, в одному з полтавських часописів «Бронзова ваза з Більського городища», що стала початковою ланкою життєвого шляху молодого вченого, відображеною в документах, котрі зберігаються в архіві Інституту археології НАН України [13, с. 22]. Наслідком цієї визначної знахідки стала і перша наукова стаття В. А. Грінченка «Зі старої культури» [9, с. 42] у відомому на той час харківському журналі «Знання» [7, с. 17], котру допоміг оприлюднити професор О. С. Федоровський.

Справжньою школою для майбутнього вченого стала його участь у музейній експедиції М. Я. Рудинського 1924 р., що займалася дослідженням пам'яток скіфського часу в урочищі Таранів Яр поблизу с. Мачухи [22, с. 17; 23, с. 7] та Прогонянського курганного могильника в Полтавському районі 1925 р. [2, с. 64–72]. У червні 1925 р. зі спеціальною метою, за завданням відділу, він відвідав курганний могильник з двох насипів «Кам'яна баба», розташований за 1,15 км на схід від с. Бугаївка того ж району. Інформацію про цю подорож-розвідку й опис святилища у складі двох кам'яних половецьких стел кін. XII – поч. XIII ст. на вершинах курганів докладно виклав у звіті, що був поданий ВУАКу в тому ж році [3, с. 109]. Вірогідно, одна із цих скульптур на сьогодні є експонатом музею і прикрашає його скансен (ПКМВК 9704; А 326) [11, с. 577].

Перша половина 20-х років XX ст. в історії Полтавського музею відзначилася низкою безпідставних звинувачень науковців закладу. У травні 1924 р. для обстеження «контрреволюційного кубла» до музею прибув інспектор Дувальчик, який склав відповідний акт про «тихое семейство» під курівництвом М. Рудинського, «... которое сознательно, но тонко и искусно саботирует правительственную работу соввласти...» [14, с. 73]. Після появи такого документу були звільнені провідні фахівці музею – М. Я. Рудинський, К. В. Мощенко та ін. [17, с. 116]. Наступним міг стати В. А. Грінченко, який не приховував своєї прихильності до поглядів колег, тому наприкінці 1925 р. він, за порадою М. Я. Рудинського, переїздить до Катеринослава (з 1926 р. м. Дніпропетровськ

Рис. 2.
В. А. Грінченко
з предметами
Вознесенського
«скарбу» у Дніпро-
петровському істо-
рико-археологічно-
му музеї.
Фото 1930 р.

– сучасне м. Дніпро) і вступає до Катеринославського інституту народної освіти та влаштовується на роботу до місцевого Історико-археологічного музею, очолюваного академіком Д. І. Яворницьким. Розпочинається новий етап у його житті.

На початку 1928 р. дослідник був запрошений на посаду асистента відомого археолога та співробітника ВУАКУ С. С. Гамченка для археологічного обстеження території будівництва Дніпрогесу й Дніпровського Надпоріжжя у зв'язку з її затопленням, до Дніпрогесівської експедиції Наркомосвіти України, що працювала під керівництвом Д. І. Яворницького [14, с. 22]. До складу експедиції увійшло чимало відомих учених, як-то: М. О. Макаренко, М. Я. Рудинський, П. П. Смолічев, А. В. Добровольський, Т. М. Кіранов, М. О. Міллер та ін. [13]. За період її роботи (1927–1932 рр.) Володимир Грінченко брав участь чи керував розкопками третини зі всіх археологічних об'єктів, досліджених експедицією. Серед яких: Вознесенський комплекс, ранньосередньовічна керамічна майстерня у балці Канцирка, курганна група Кічкарьського некрополю, поселення на о-ві Перун, в ур. Сагайдачного, у балці Куценькій, могильники біля Вільного порогу і в балці Криничній, кам'яні споруди в балці Скотоватій, кілька черняхівських поселень та багато ін. Роки роботи у цій експедиції стали важливим етапом його становлення як фахівця-археолога. Невдовзі його називали вже цілком визнаним археологом в Україні [8, с. 5].

Найяскравішою і найвизначнішою знахідкою в археологічному житті В. А. Грінченка став Вознесенський «скарб», про який він планував написати наукову роботу і ввести цю пам'ятку до наукового обігу (рис. 2). Учасники відкриття і дослідження у

Рис. 3. Грінченко Володимир Автономович. *Кін. 1930-х рр.*

1930 р. унікальної пам'ятки раннього середньовіччя – Вознесенського комплексу у Запоріжжі – відзначали, що молодий В. А. Грінченко зарекомендував себе як «хороший розвідник і польовик», а також як вдумливий дослідник [9, с. 153].

Практичні археологічні дослідження відкривали Володимиру Автономовичу широкі можливості для наукової роботи. Отримавши диплом про вищу освіту, він вступив у 1932 р. до аспірантури при Українському науково-дослідному Інституті матеріальної культури у м. Харкові. Разом із цим з літа 1933 р. В. А. Грінченко – науковий співробітник Українського державного історичного музею (зараз Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова).

У 1933–1935 рр., працюючи на посаді завідувача відділом рабовласницького суспільства УДІМ, він зумів за короткий час підготувати до відкриття експозицію цього відділу (рис. 3).

У 1936 р. його, як одного із найбільш висококваліфікованих музейних працівників України [19, с. 116], запросили до Києва на роботу в загальнореспубліканський культурно-освітній заклад – Центральний історичний музей (ЦІМ) на посаду завідувача відділом рабовласницького суспільства. Почалася наполеглива праця зі створення експозиції відділу і музею загалом, здійснювана практично з нуля, і незважаючи на труднощі, колектив уже на кінець року впорядкував і прийняв на зберігання колекції багатьох реорганізованих музеїв України. Це вдалося зробити значною мірою завдяки діяльності В. А. Грінченка. Крім своєї основної роботи у відділі, він певний час виконував ще й обов'язки вченого секретаря музею, а в лютому 1937 р. його призначили виконуючим обов'язки директора ЦІМ [19, с. 116].

У серпні-вересні 1937 р., на сторінках газет «Пролетарська правда» та «Комсомолец України» з'явилися статті, в яких звину-

ватили В. А. Грінченка у розпорошенні музейних експонатів, переслідуванні старих спеціалістів, зловживанні службовими обов'язками і т. п. Обурений цією брехнею, Володимир Автономович звернувся за допомогою до прокуратури міста Києва. Однак, замість об'єктивного розслідування, 5 жовтня 1937 р. його звільнили з роботи [17, с. 205].

Приголомшений безпідставним обвинуваченням, Володимир Автономович тяжко захворів – підвело серце. Лише на початку 1938 р. він зміг подати заяву із проханням прийняти його на роботу до академічного Інституту археології АН УРСР. Вченого і музейника призначили завідувачем фондів Інституту, доручивши у стислі строки забезпечити консервацію, реставрацію, класифікацію численних археологічних знахідок. Одночасно з цим Володимир Автономович підготував ряд цікавих робіт про взаємозв'язки східних слов'ян і Візантії. У підготовці креслень до них В. Грінченку допомагала дружина – Марія Сергіївна Маринець, яка ще й встигала навчатися у Київському індустріальному інституті та доглядала за сином і донькою [17, с.206]. Здавалося, що відтепер все буде йти добре.

Але марно, – 18 квітня 1939 р. В. А. Грінченко був заарештований органами НКВС за контрреволюційну діяльність та участь в антирадянській націоналістичній організації. Допити продовжувалися до червня 1939 р. Спочатку вчений відкидав будь-які звинувачення. Тоді почалися особливо «вишукані» методи допиту. Достовірних відомостей про це немає ні в протоколах допитів, ні в пізніших свідченнях археолога [19, с. 117].

Відомо, що після них Володимир Автономович підписав усе, що від нього вимагали. Наприклад, на допиті від 20 липня 1938 р. він визнав, що «... до дня свого арешту був найлютішим ворогом Радянської влади. Приєднавшись до контрреволюційного підпілля..., активно проводив антирадянську діяльність, спрямовану проти існуючого в СРСР ладу...». Йому, як науковцю і музейному працівнику, було доручено....(?) «псувати знайдений при розкопках та іншими шляхами матеріал, який мав наукову цінність, комплектувати матеріали в музеї не за історичним, а за соціальним принципом» [19, с. 117].

За рішенням Особливої наради НКВС 17 жовтня 1939 р. отримав вирок – п'ять років виправно-трудових таборів. Писав до прокуратури та на адресу наркома внутрішніх справ СРСР Л. П. Берії, апелював до «сталінської Конституції» – та все марно. Постановою від 22 жовтня 1940 р. В. А. Грінченку було відмовлено у пере-

Рис. 4.
Зустріч доньки
В. А. Грінченка
С. В. Грінченко
із колективом
Полтавського крає-
знавчого музею
імені Василя
Кричевського.
*Фото С. Харченка,
2018 р.*

гляді його справи, про що він дізнався, перебуваючи вже далеко від України. 21 грудня 1939 р. його відправили етапом до селища Канська Красноярського краю [19, с. 117].

Відбувши покарання, В. А. Грінченко не зміг повернутися до України – йшла війна. До кінця 1946-го працював в управлінні табору. Лише в 1947 р. повернувся до сім'ї.

У Києві зустрів колишніх колег з Інституту археології, отримав запрошення на роботу, але таким, як він заборонялося проживати у столиці. На той час в Інституті вирішувалось питання про розкопки пам'яток біля с. Мачухи на Полтавщині, у дослідженнях яких В. А. Грінченко брав участь ще в 1924–1925 рр. Тому, влаштувавшись до складу групи тимчасових співробітників експедиції в Інституті, Володимир Автономович у лютому 1948 р. виїхав за завданням М. Я. Рудинського до м. Полтави, до Полтавського республіканського історико-краєзнавчого музею для вивчення археологічних матеріалів і відповідної літератури на тему майбутніх досліджень. Там же він сподівався також отримати тимчасову роботу.

На жаль, попрацювати йому тут вже не судилося. По дорозі до Полтави він застудився, кілька днів хворів і помер у будинку своїх родичів (сестер Худолій Євфросинії Автономівни і Попової Домни Автономівни) по вул. Верховинця (кол. Гора Марата) [4, с. 22].

19 квітня 1948 р. серце Володимира Автономовича Грінченка зупинилося назавжди. Поховали археолога на Старому Монастирському кладовищі у Полтаві. Про це навіть не знали колеги-музейники...

За два роки після смерті дослідника, у 1950 р., за ініціативою М. Я. Рудинського, побачила світ праця всього життя В. А. Грін-

Рис. 5. Виступ Світлани Володимирівни Грінченко в Полтаві.

Фото С. Харченка, 2018 р.

Володимирівна зі своєю сім'єю, а на другий день родина відвідала Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького і передала до фондів частину документів та фотографії із сімейного архіву.

До речі, подібна зустріч відбулася й у Полтаві – 12 червня 2018 р., коли більшість науковців музею зустрілися з донькою свого старшого колеги, ушанувавши його пам'ять і внесок у діяльність Полтавського краєзнавчого музею [24] (рис. 4; 5).

На жаль, на Полтавщині ми й досі ще не маємо пам'ятного знаку чи, принаймні, меморіальної дошки на честь нашого земляка. Хоча в Полтаві зберігся будинок на вул. Верховинця, 10, де мешкав науковець в останній рік свого життя і де неодноразово перебував та жив на поч. 1920-х рр.

Література

1. Білокінь С. Музеї України. Збірка П. Потоцького. – К., 2006. – С. 230–231.

ченка – «Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі», а у 1956 р. (18 липня) президія Київського обласного суду прийняла рішення про припинення справи В. А. Грінченка, знявши всі обвинувачення проти нього як необґрунтовані [19, с. 118].

Для вшанування пам'яті вченого поблизу м. Запоріжжя 21 вересня 2012 р., на місці знахідки Вознесенського культурного комплексу, було встановлено пам'ятний знак його першовідкривачеві, відомому українському археологу Володимиру Автономовичу Грінченку і відкрито меморіальну дошку на його честь на території ВАТ «Запоріжжкокс» [20, с. 91, 92: фото].

У цих заходах взяла участь донька В. А. Грінченка – Світлана

2. **Гейко А. В.** та ін. Прогонянський могильник скіфського часу / А. В. Гейко, О. М. Ткаченко, Р. С. Рейда, С. В. Сапегін // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2019. До 80-річчя В. П. Андриєнка: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; ПКМ ВК; [редкол.: Ковальова І. Ф., Кулатова І. М., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава: Дивосвіт, 2019. – С. 64–72.
3. **Граб В. І.** Кам'яна баба за описом археолога В. Грінченка. До 100-річчя від дня народження В. А. Грінченка // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 1 (8). – С. 109.
4. **Граб В. І.** Археолог В. Грінченко / В. Граб // Край: Обласна щомісячна газета. – м. Полтава. – 2013. – № 112 (118). – Серпень. – С. 22.
5. **Граб В.** «Мандрівна неточність»: місце народження археолога Володимира Грінченка / Василь Граб // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМ ВК; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2014. – Вип. ІХ. – С. 455–459.
6. **Грінченко В. А.** Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі / В. А. Грінченко // Повернута спадщина. – Запоріжжя: Стат і К, 2010. – С. 12–47.
7. **Грінченко В.** Зі старої культури / В. Грінченко // Знання. – Харків. – 1925. – 26 січня. – Понеділок. – № 4. – С. 17. – Фото на с. 10.
8. **Дровосекова О. В.** «Вознесенський скарб»: дві долі, два погляди... До 80-річчя відкриття видатної пам'ятки археології / О. В. Дровосекова // Повернута спадщина. – Запоріжжя: Стат і К, 2010. – С. 5–11.
9. **Дровосекова О. В.** З історії відкриття Вознесенського комплексу / О. В. Дровосекова // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2012: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 152–159.
10. **Дровосекова О. В.** Видатний учитель і талановитий учень / О. В. Дровосекова // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2017. Пам'яті М. Я. Рудинського (1887–1958): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; ПКМВК; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 42–47.
11. **Калініна Є. А.** Давня кам'яна пластика і скульптура в колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (проспект тематичної екскурсії) / Є. А. Калініна // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / ДКіТ ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; [ред. кол.: Бабенко Л. Л., Гаврилюк Н. О., Супруненко О. Б. (гол. ред. кол.) та ін.; Мокляк В. О. (наук. ред.)]. – Харків: Майдан, 2020. – Вип. XV. – С. 567–592.
12. Каталог археологічного відділу // Робочий архів фондів ПКМВК. – Т. II. – 249 арк.

13. **Ковальова І. Ф.** До ювілею Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927–1933 рр. / І. Ф. Ковальова // Проблеми археології Подніпров'я: міжвуз. зб. наук. ст. – Дніпропетровськ: Вид-во Дн. ДУ, 2003. – Вип. 3. – С. 4–12.
14. **Кононенко Ж. А.** Неизвестные страницы жизни археологов А. К. Тахтая и В. А. Гринченко / Кононенко Ж. А. // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: матеріали ювілейної наукової конференції. – Частина 2: Археологія Полтавщини / ПКМ; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава, 1991. – С. 21–23.
15. **Коротенко В. В.** Невідомі документи з історії Полтавського краєзнавчого музею у державному архіві Полтавської області / Коротенко В. В. // До 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: сторінки історії та колекції: зб. наук. пр. / ПКМ; [відп. ред. Білоус Г. П.]. – Полтава, 1991. – С. 71–75.
16. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – 200 с., 6 кол. вкл.
17. **Нестуля О. О.** Сплундрована доля (В. А. Грінченко) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки) / Хмельницький ред.-вид. відділ; Ін-т історії України; Всеукр. спілка краєзнавців; Мін. культури України. – К.: Рідний край, 1991. – С. 204–209.
18. **Нестуля О. О.** Невтомний літописець рідного краю / О. О. Нестуля // Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). – К., 1991. – С. 234–240.
19. **Нестуля О. О.** Грінченко Володимир Автономович (липень, 15, 1900 – квітень, 19, 1948) / Олексій Нестуля // Реабілітовані історію. Полтавська область: науково-документальна серія книг. – Кн. 5 / [упорядн. О. А. Білоусько]. – Київ; Полтава: Оріяна, 2007. – С.114–118.
20. **Приймак В. В., Супруненко О. Б.** Малоперещепинський «скарб» / В. В. Приймак, О. Б. Супруненко // Малоперещепинське диво: Зарецький І. А. Скарб, знайдений при селі Мала Перещепина Костянтиноградського повіту Полтавської губернії; Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Археологічна дослідницька діяльність І. А. Зарецького; Приймак В. В., Супруненко О. Б. Малоперещепинський «скарб» / ЦОДПА; [упорядн. Супруненко О. Б.]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. – С. 53–104.
21. **Супруненко А. Б.** 75 лет археологических исследований Полтавского краеведческого музея / А. Б. Супруненко // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. [Первый] Обл. науч.-практ. семинар (22–23 января 1988 г.): тез. докл. и сообщ.; ПОО УООПИК; ПКМ; [редкол.: Корсун А. Е., Кулатова И. Н., Онипко М. Д. (отв. ред.) и др.]. – Полтава, 1988. – С. 39–41.
22. **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) / А. Б. Супруненко // Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. тр. / ПКМ. – Полтава, 1990. – С. 5–42.

23. Супруненко О. Б. Михайло Рудинський – археолог, пам'яткоохоронець, музейник, видавець і педагог (до 130-річчя від дня народження) / О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2017. Пам'яті М. Я. Рудинського (1887–1958): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; ПКМВК; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф. Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 3–20.

24. Сайт ПКМВК: <http://pkm.poltava.ua/ua/podii/664-zustrich-z-s-v-grinchenko.html>.

25. Šramko V. A. Zur Frage über die Technik und die Bearbeitungszentren von Buntmetallen in der Frühaiszeit / V. A. Šramko // Synposium zu Problemen der jüngeren Hallstatzeit in Mitteleuropa (25-29. September, 1970. Snolenice). – Bratislava, 1974. – S. 469–485.

I. С. Мельникова, О. М. Ткаченко

Колега і товариш

(до 120-річчя від дня народження В. А. Грінченка)

Стаття присвячена висвітленню полтавського етапу в житті та біографії відомого українського археолога й музейника 20-30-рр ХХ ст., нашого земляка, уродженця Диканського району на Полтавщині. Володимир Антонович Грінченко (1900 – 1948) працював у Полтавському краєзнавчому музеї у період з 1922 до 1925 рр. і був товаришем та приятелем О. К. Тахтаєва.

Ключові слова: Грінченко В. А., Тахтаєв О. К., археологи, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, розкопки, розвідки, доля.

I. S. Melnykova, O. M. Tkachenko

Colleague and Friend

(for the 120th Anniversary of V. Hrinchenko)

The article devoted to coverage of biographical life stages of famous Ukrainian archaeologist and museum figure of 1920-1930s, our fellow countryman, who was born in Dykanka District Poltava Region. Volodymyr Antonovych Hrinchenko (1900 – 1948) worked at the Poltava Local Lore Museum from 1922 till 1925, and had a friendly relation with O. Tahtai.

Keywords: Hrinchenko V. A., Tahtai O. K., archaeologists, The Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum, excavations, exploring, destiny.

ОРОГРАФІЧНІ ШТРИХИ «ОРІЛЬСЬКОГО РЕЙДУ» О. К. ТАХТАЯ 1926 р.

Подано коротку орографічну характеристику Орчанщини. У 1926 році ця територія стала об'єктом археологічних досліджень О. К. Тахтаї.

Ключові слова: кургани, могили, майдани, дюнні стації, орографічні особливості, річкові тераси, ґрунти, Конградщина, Констянтіноградський повіт, Тахтаї О. К., Гуров О. В., Леваковський І. Ф., річки Оріль, Орчик.

Із 3 по 12 липня 1926 р. Олександр Кузьмич Тахтаї (1890—1963), виконувач обов'язків завідуючого археологічним відділом Полтавського Державного музею, за відкритим листом ВУАКу, здійснював рекогностування території Орчанщини. Експедиційний виїзд тривав 10 днів. Свої перші самостійні археологічні обстеження О. К. Тахтаї назвав «Орільським рейдом» (в межах Орчанщини). Для дослідження була обрана територія по течії р. Орчика: від містечка Карлівка до села Малий Орчик. Основними завданнями було уточнення уже відомих археологічних знахідок колишньої Конградщини та пошуки нових матеріалів в контексті тези М. Я. Рудинського щодо необхідності вивчення південно-східних районів Полтавщини. Через коротку тривалість розвідки, не досить вдалий для археологічних досліджень літній період, відсутність належного фінансування проводилися лише рекогностувальні роботи, тобто обстеження із закладанням зачисток і шурфуванням [5, арк. 2—5].

Станом на 1926 рік, Орчанщина, за висловом Олександра Тахтаї, в археологічному відношенні залишалася «диким полем» — малодослідженою територією [5, арк. 1]. В орографічному — навпаки — місцевість колишнього Констянтіноградського повіту була добре вивчена Б. К. Бльоде (1842), Д. І. Соколовим (1843), Н. Д. Борисяком (1867), І. Ф. Леваковським (1872), О. В. Гуровим (1883—1884), експедиціями під керівництвом професора ґрунтознавства В. В. Докучаєва (1888—1892), інженера-гідротехніка Є. В. Оппокова (1893—1897) та ін. [3, с. 112, 149, 156]. Результати досліджень науковців надають уявлення про рельєфне обличчя

місцевості колишньої Конградщини, рекогностування якої про-
водив Олександр Кузьмич під час Орільського рейду. Зупинимося
на них детальніше.

У 1802 р. був утворений Константиноградський повіт Полтав-
ської губернії [1, с. 32]. У 20-х роках ХХ ст. територія носила назву
Конградський повіт, а в 1923—1925 рр., у зв'язку з ліквідацією пові-
тів, увійшла до Карлівського і Рунівського районів Красноград-
ського округу [1, с. 61, 63, 65—66]. На час експедиційного візду
Олександра Кузьмича, досліджена територія, географічно окрес-
лена археологом, як колишня Конградщина, адміністративно
входила до Полтавського округу [1, с. 77].

У загальному плані територія Константиноградського повіту
мала вигляд «язика», витягнутого з північного заходу на півден-
ний схід. В орографічному відношенні ця місцевість — типова
степова рівнина, що знижується до долини р. Дніпра: з північного
сходу на південний захід [4, с. 5]. «Справжні» річки Орчик та
Берестова поділяють повіт на три райони, відмінні за геологічною
будовою й якістю ґрунтів. Найбільш поширеними в повіті є від-
клади третинного ярусу білих пісків, що залягають вище глин
харківського ярусу. Вони виступають по всім річковим долинам і
найбільш глибоким ярам та балкам, місцями перекриті наносами
чи зсувами строкатих глин, що залягають вище. Потужність тре-
тинних пісків зменшується з півночі на південь.

На місцевості зустрічалися більшість типів ґрунтів, виявлених
у Полтавській губернії: чорноземи плато, долинний чорнозем,
перехідний в чорноземні супіски, лісові суглинки, грубі піски й
алювіальні (заплавні) ґрунти, а також велика кількість «анор-
мальних» намитих і нанесених ґрунтових утворень. Більшість
території вкрита чорноземами, а решта ґрунтів, у залежності від
орографічних особливостей місцевості, зустрічаються в невели-
кій кількості [4, с. 90]. У напрямку до гирла Орчика, ґрунти стають
більш піщаними, спостерігається зменшення їх потужності.

Річка Орчик — права притока Орелі, «справжня» річка, що тече
з півночі на південь. У її долині переважають заплавні луки, які в
напрямку до гирла змінюються невеликими очеретяними болота-
ми та подекуди пересихаючими старицями, з пониженням і роз-
ширенням дна, з'являються очеретяні плавні і торф'яно-піщані
утворення, солонці майже відсутні. Поверхня другої тераси Орчи-
ка *«усяяна многочисленными курганами, то вытянутыми в виде цепи, по
ограничивающему террасу от поймы уступчику, то разбросанными
группами или по одиночке»* [4, с. 41]. Учасники експедиції В. В. Доку-

чаєва (1888—1889) розглядали кургани та могили як локалітети з вивчення стадій ґрунтотворного процесу на місцевості. Науковці, досліджуючи археологічні об'єкти Константиноградського повіту, робили спроби визначити швидкість утворення ґрунтів, їх структури. У звіті Полтавському губернському земству, підготовленому Б. К. Поленовим, подано: *«Все курганы, осмотренные нами, состоят из насыпного чернозема, который, как можно видеть по разрытым могилам, слагает всю толщу их, что впрочем и не удивительно при значительной мощности полтавского чернозема»* [4, с. 95]. Крім того, була досліджена ділянка валу Української оборонної лінії Парасковія – Нехвороща. Ніяких особливих відмінностей поверхневих ґрунтових шарів від нижче «лежачих» ні за кольором, ні за структурою не виявлено. Це в першу чергу пов'язано з крутизною схилів валу, де легко змивалася органіка [4, с. 96].

У долині Орчика, на відміну від інших річок, спостерігається пологий перехід до уступів. Кордон між плато та надзапlavною терасою проходить у вигляді надмірно похилого, значної довжини схилу. Надзапlavна тераса представлена вузькою смугою і має піщаний характер. Переважаючий тип ґрунту другої тераси — чорноземи супіщані, які в напрямку по течії переходять в грубі супіщані, позбавлені чорноземного характеру.

Олександр Кузьмич обстежив археологічні пам'ятки в окрузі населених пунктів: Карлівка, Захлюпанка (Попівка), Федорівка, Климівка, Орчикова Чернещина, Рунівщина, Малий Орчик, Залінійне. Зупинимося детальніше на орографічних особливостях основних пунктів «Орільського рейду».

Містечко Карлівка розташоване на правому березі р. Орчик. Головні геологічні відслонення локалізовані на правій окраїні долини, яка місцями піднімається на 50 м. В околицях Карлівки пологий середній уступ утворений в результаті зсувів і сповзання лису по піску та в'язких глинах, які його підстиляють. Деталізований опис геологічного розрізу місцевості знаходимо у дослідженнях І. Ф. Леваковського (1872):

1. Чорнозем.
2. Наносна жовта глина.
3. Темна глина з вапняковими конкреціями і включеннями кам'яної солі.
4. Сіра в'язка глина (потужність більше 3 м).
5. Різні типи глин, що залягають хаотично, з окремими включеннями гіпсу [3, с. 160].

У Карлівці О. Ф. Міддендорфом проводилися дослідження делювіальної глини. Олександр Федорович виявив мергель, який є ідентичним типовому ферганському лесу (жовтозему), має велику пористу структуру. За пропозицією О. Ф. Міддендорфа, для підвищення врожайності сільськогосподарських культур, місцеве населення почало використовувати жовтозем для мергелювання ґрунту [3, с. 161].

Першим пунктом археологічних досліджень Орчанщини став «виразно одзначений уступець» надзапlavної тераси лівого берега Орчика в с. Захлюпанка (сучасна Попівка) та прилеглі запlavні луки [5, арк. 9]. На цій місцевості археологічні об'єкти розташовані в населеному пункті: на цвинтарі, приватних садибах і під посівами. Всього 4 могили.

Далі маршрут експедиції прямував до лівобережної частини с. Федорівки. Рельєф місцевості представлений численними короткими, глибокими ярами (до 30 м). Геологічні нашарування локації наступні:

1. Чорнозем інтенсивно чорного кольору.
2. Світло-жовтий лес з дрібними вапняковими включеннями.
3. Строкаті глини (сірі, зелені, сині, червоні), дуже пластичні.
4. Жовтий і білий пісок.

Дно яру вкрите обвалами жовтого лесу. Під запlavними ґрунтами зустрічається річковий пісок і зелена глина, що містить прошки торфу [3, с. 161–162]. Археологічні знахідки на місцевості нечисельні.

Від Федорівки спостерігається розширення другої тераси, в ґрунтовому відношенні на ділянці переважають різного роду супіски – від глинистих до чорноземних, спорадично зустрічаються сипучі піски [3, с. 42].

Ділянка Федорівка-Климівка має протяжність більше 3 км. Представлена надзапlavною орною терасою, що близько підходить до Орчика. Серед форм рельєфу місцевості досить цікавою є неглибока балка «Кума» із замуленим дном. Ділянка Федорівка-Климівка вирізняється багатством археологічних пам'яток – 17 могил, що групуються у трьох напрямках. Насипи могил піщані, що пояснює назву найбільшої могили – «Піскувата». На жаль, деякі археологічні об'єкти не вдалося обстежити, так, як вони були вкриті посівами [5, арк. 11–13].

Досить багатою на археологічні пам'ятки в розвідках О. К. Тахта була Климівка: 29 курганів та 2 майдани. Пам'ятки згруповані за частинами села: Північна, Центральна та Південна групи [5,

арк. 13]. Цікаву археологічну знахідку виявив місцевий пастух у шарі темно-мулистого піску берегової кручі Орчика. Над верхів'ям одного з колін, яке тут робить річка, Антоном Кирсою знайдено посудину — «хлібину» — кримську флягу VIII–IX ст. На цій ділянці відслонення мало наступний вигляд: поверхневий шар темно-мулистого піску, білий пісок, глинистий пісок [5, арк. 23]. У зв'язку з інтенсивною господарською діяльністю людини (поля, городи, садки, господарські будівлі, кар'єри тощо) археологічні пам'ятки Климівки зазнали руйнацій [5, арк. 13].

Федорівсько-Климівсько-Орчиково-Чернещанський комплекс — своєрідне курганне поле — замикає «Гостра могила», далі на південь курганів майже не виявлено. У зв'язку з орографічними особливостями території від Орчикової Чернещини і до гирла Орчика спостерігається утворення дюнних стацій. На зміну різної потужності чорноземам, строкатим глинам «приходять» наносні піски, піщані ґрунти, болотисті утворення, що і визначають «обличчя» археологічних пам'яток від Орчикової Чернещини до Малого Орчика. Олександр Кузьмич відмічає 8 топографічно виокремлених археологічних пам'яток — місцезнаходжень і поселень: Ор.-Чернещанські «Піски», «Діброва»; Рунівські «Піски Вишневецькі», «Піски Латишевські», «Діброва», «Шахта»; Рунівсько-Р.-Орчицька «Рубіжна»; Руськоорчицька «Пасіка»; Малоорчицькі «Кургани» [5, арк. 25]. *«Усі вони типові дюнні стації, живорухливі, спорадичними оазами умкнуті в оточення мертвих дюн, (чи то пійми, а чи осель), помалу-малу й сами мертвіючі — глушіючі, спиняючись у своєму рушенні самоодродіння, що по кожній зливі з вітром, а надто по весні робить їх спроможними появляти на темних видмах культурні скарби, «порощати», — на вираз місцевих людей, — кремій, череп'я, посуду»* [5, арк. 25]. Археологічні об'єкти мають вигідне географічне положення: розташовані на окремих піщаних пагорбах, схилах, підвищеннях, не затоплюються водою тощо. Рухомі піски, які місцями перетворилися у величезні піщані пагорби, часто використовувалися місцевим населенням для господарських потреб.

Було обстежено «море» піскових кучугур на південь від с. Залінійного. «Орчанський рейд» замикав вал Української оборонної лінії, що перетинав с. Малий Орчик, пролягаючи за 1 км від Орлі.

Що стосується питань агрономії дослідженої території, згідно з розвідкою О. К. Тахтая, у 1926 р. більшість сільськогосподарських угідь в долині Орчика були засіяні житом, подекуди — соняшником. Місцеве населення наголошувало, що родючість їх

грунтів нижча в порівнянні з іншими частинами повіту. Проведені ґрунтово-геологічні дослідження доводять, що показники родючості ґрунтів Орчанщини становили близько 9%, а їх потужність лише була меншою [4, с. 108]. Швидше за все, таке переконання населення обумовлене явищами водної й вітрової ерозії на місцевості: часті наноси, обвали, зсуви приносили значні збитки сільському господарству Орчанщини.

У 1929 р. Олександр Тахтаї планував екскурсію на човні по Орелі: від витoku до гирла, навіть отримав на дослідження фінансування в розмірі 150 карбованців від ВУАКу, та, на жаль, цей задум не втілювався у життя, адже археолог змушений був покинути Полтаву [2, с. 20].

Література

1. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–1941): довідник з історії адміністративно-територіального поділу / [упоряд. Жук В. Н., Суховська З. М.]. – Полтава, Кременчук: Департамент поліграфії ПП «ЕНТ», 2002. – 205 с.
2. **Граб В. І., Супруненко О. Б.** Археолог Олександр Тахтаї / В. І. Граб, О. Б. Супруненко; ПКМ. – Полтава, 1991. – 85 с.
3. **Гуров А. В.** Геологическое описание Полтавской губернии. Отчет Полтавскому Губернскому земству / А. В. Гуров; Издание Полтав. губ. земства. – Харьков: Типография М. Ф. Зильберга, 1888. – 1010 с.
4. Матеріали к оценке земель Полтавской губернии. Естественнo-историческая часть. Отчет Полтавскому губернскому земству. Вып. VII: Константиноградский уезд / [сост. Поленовым Б. К.]. – СПб.: Типогр. Е. Евдокимова, 1891. – 120 с.
5. **Тахтаї О. К.** Археологічна Орчанщина в долішньому Лівобережжі, 1926 / О. К. Тахтаї; ПДМ // НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 109/17. – 60 арк.

О. О. Шиян

Орографічні штрихи «Орільського рейду» О. К. Тахтаї 1926 р.

Подано коротку орографічну характеристику Орчанщини кін. XIX – поч. XX ст.: від м. Карлівка до с. Малий Орчик. У 1926 році на цій території проводилися археологічні обстеження співробітником Полтавського Державного музею О. К. Тахтаєм (1890–1963). Орографічні та ґрунтово-геологічні особливості місцевості «Орільського рейду» висвітлено на основі досліджень О. В. Гурова, І. Ф. Леваковського, експедиції під керівництвом В. В. Докучаєва й інших.

Ключові слова: кургани, могили, майдани, дюнні стації, орографічні особливості, річкові тераси, ґрунти, Конградщина, Константиноградський повіт, Тахтаї О. К., Гуров О. В., Леваковський І. Ф., Оріль, Орчик.

O. O. Shyian

Orographic Features of the Oril River Roads of O. K. Takhtai, 1926

Short orographic characteristics of the Orchyk River area in the late 19th – early 20th cc.: from Karlivka City to Malyi Orchyk Village, are given. In 1926 at this territory archaeological observations were conducted by scientist of the Poltava State Museum O. K. Takhtai (1890–1963). Orographic and soil-geological peculiarities of the Oril River Roads are described on the basis of researches of O. V. Hurov, I. F. Levakovskiy, expedition supervised by V. V. Dokuchaiev and others.

Keywords: barrows, graves, maidans, dune sites, orographic peculiarities, river terraces, soils, Kostiantynohrad District, Takhtai O. K., Hurov O. V., Levakovskiy I. F., the Oril River, the Orchyk River.

ЕТНОГРАФІЧНІ ЕКСПЕДИЦІЇ ПОЛТАВСЬКИХ МУЗЕЙНИКІВ 20-х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ

Про пошукову і збиральницьку діяльність співробітників Центрального пролетарського музею Полтавщини у 20-х рр. XX ст., з акцентом на формування етнографічних збірок. Проаналізований список речей, зібраних у 1925–1929 рр. завідувачем етнографічного відділу Яковом Риженком, що збереглися до нашого часу у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ключові слова: Риженко Яків, Центральний пролетарський музей Полтавщини, етнографічна експедиція, колекція, килими, підвіска до ікони.

1920-ті роки – складний і суперечливий період в історії Полтавського музею. У цей час відбувається об'єднання колекцій всіх музейних відділів у Земському Домі. Заклад отримує назву Центрального пролетарський. Здійснюється новий розподіл на відділи, будуються експозиції, розпочинається широка експедиційна діяльність уперше після подій Першої світової війни та Української революції [11, с. 6–10]. З іншого боку – жорсткий ідеологічний тиск: більшовицькою владою музей перетворювався з наукового осередку на суто пропагандистський.

Але не дивлячись на проблеми, складнощі, навіть загрози життю, співробітники закладу, відомі вчені, визнані авторитети в галузі музейного будівництва М. Я. Рудинський, К. В. Мощенко, В. М. Щербаківський деякий період змогли протистояти тій ідеологічній машині, що набирала обертів. Та у 1923 році подався на вимушену еміграцію відомий археолог і мистецтвознавець Вадим Щербаківський, 1924 року від обов'язків директора звільнено Михайла Рудинського, не зі своєї волі залишив улюблену працю завідувач історико-етнографічного відділу Кость Мощенко. Їм на зміну прийшла талановита молодь: Олександр Тахтай, працівник та виконувач обов'язків очільника археологічного відділу, та Яків Риженко, керівник етнографічного відділу й заступник директора

музею з наукової роботи. Вони підхопили естафету від старшого покоління, гідно продовжили справу, але також були репресовані.

Основою будь-якого музею є його колекції, тому пріоритетом музейної діяльності завжди була й є збиральницька робота. Побіжно проаналізуємо експедиції 1920-х рр. з акцентом на формування етнографічних збірок. До цієї справи, цілком природньо, залучалися й археологи.

Влітку 1921 року М. Я. Рудинський став ініціатором та організатором комплексної історико-етнографічної експедиції до містечка Ярьски Миргородського повіту (сучасний Шишацький район).

У пошукову поїздку відправилися 12 науковців, більшість з яких були співробітниками музею: М. Я. Рудинський (археологія дюп та узбережжя Псла), В. М. Щербаківський (курганна археологія), К. В. Мощенко (архітектура), Г. О. Коваленко (хата з точки зору історико-філологічної), М. А. Щепотьєв, Ю. З. Жилко, Н. Д. Довгаленко (збирання фольклору), Є. Я. та М. Я. Рудинські (побутова етнографія), І. Н. Капустянський та М. Ф. Наконечний (мова), М. В. Верховинець (пісня і танець) [13, с. 112]. За результатами роботи експедиції було зібрано 228 предметів етнографічного профілю: вишиті і гаптовані тканини, вироби з дерева, кахлі, предмети традиційного строю, речі церковного призначення [13, с. 113].

У 1922 році здійснена маршрутна екскурсія по Кременчуччині. З-поміж атрибутованих музейних предметів етнографічного значення були привезені три зразки літургійних покровів [2, с. 122].

Наступного року проведена Решетилівська експедиція [6, с. 439–447, 450–451, 474], яку знову очолив Михайло Рудинський. Етнографічною частиною керував Кость Мощенко, якому допомагали вісім членів етнографічного гуртка, створеного при музеї 1921 р. [13, с. 116]. Серед зібраних експонатів переважали знаряддя сільськогосподарської праці (вила, лопата для віяння, сажень, ключка до коси, леміш, серп), дерев'яні дитячі іграшки (лук, дзига, колиска), предмети обрядовості: весільні хліби (лежень, дивень, шишки), вільце; знаряддя для рибальства, мисливства (сітка для ловлі перепелів, сільце для голубів, ятір), усього – 87 од.

Також у цьому році Кость Мощенко обстежував села Кобелячини: Нові Санжари і Великий Кобелячок [6, с. 451–471]. Зібрана колекція килимів та вишитих рушників з традиційною рослинною орнаментикою (60 од.).

У 1925 році Яків Риженко досліджував Шишацький район (село Бабичі, хутір Пришиб), Миргородський район (села Баранівка, Великий Перевіз, Великі Сорочинці), Зінківський район (села Ковалівка, Портянки), містечко Глинськ, – зібрав 32 пред-

мети [7, с. 13–18)]. Важливими поповненнями з цього обстеження стали зразки літургійного шитва, ікони, картини на євангельську тематику, найбільш цінними надбаннями були видання Святого Письма, богослужбові книги XVI–XVII ст. з Свято-Покровської (с. Великий Перевіз) та Свято-Успенської церков (с. Баранівка) на Миргородщині, Свято-Покровської (с. Портянки) та Миколаївської церков (с. Ковалівка) на Зіньківщині [9, с. 288].

У 1926 році Я. Риженком було доправлено до музею 234 одиниці вотивних підвісок з м. Прилуки та с. Срібне Прилуцької округи (сучасна Чернігівська область) [7, с. 20]. Вивчаючи «Каталог історико-етнографічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства» за 1910–1920-ті рр. та інвентарні книги Полтавського державного краєзнавчого музею за 1939 р., можемо зробити припущення, що, в основному, сучасна збірка була сформована ним із цих зборів. Можливо, вона походить з Густинського Троїцького монастиря, який закрили 1924 року [1, с. 189].

У 1926–1927 роках музеєм розпочато роботи з монографічного дослідження районів Полтавщини. За перший об'єкт взято Опішнянський район. Для проведення робіт було сформовано експедиції, обидві працювали впродовж двох місяців. Перша досліджувала природничі пам'ятки, друга — археологічні, кустарні промисли і ремесла, збирала багатий матеріал з вивчення осель, будівель, хатнього устаткування та прикрас, одягу, їжі та напоїв. Також зафіксовано понад 500 зразків фольклору, серед них особливо вагомими є збірки різдвяних віршів та загадок, різдвяна містерія «Цар Максиміліан» у місцевому варіанті [11, с. 12].

Унаслідок цих, як і попередніх обстежень, музей також збагатився новими артефактами. Отже, найбільш численними і значущими були придбання внаслідок вилучення з церков речей музейного значення. Було придбано понад тисячу одиниць, серед яких велика збірка килимів, стародруків, церковного начиння [11, с. 12]. З надбавь виняткової ваги треба відзначити Євангеліє, надруковане Петром Мстиславцем у Віленській друкарні братів Мамоничів 1575 року, яке Яків Риженко знайшов 1926 року у Свято-Покровській церкві містечка Опішня Полтавської округи. Яків Омелянович доклав багато зусиль для збереження історико-культурних пам'яток Полтавщини, в тому числі і культових під час більшовицького терору, коли закривались і нищились храми, переслідувались священнослужителі [10, с. 493].

Окрему збірку склали цехові матеріали, зібрані очільником етнографічного відділу у 1926–1927 рр.: покривала переяславських, наверх на палиці полтавських, цішки глиняних цехів,

палиця Прилуцького та покліть Опішнянського кравецьких цехів, цеховий хрест із Глинська [12, с. 66].

У 1928 р. Яків Риженко продовжував обстежувати Полтавщину, провівши розвідки в Опішні, Кобеляках, Котельві (за каталогом зібрано 13 речей [7, с. 35–40]). Цього ж року він, як заступник директора музею, виїхав у відрядження разом із археологом О. К. Тахтаєм до села Зачепилівки Ново-Санжарського району з метою дослідження місця знахідки комплексу перещепинського типу кінця VII – початку VIII століть, атрибутованого як «скарб» або «поховання воїна з конем» [8, с. 102].

У 1929 р. Яків Омелянович обстежував Зіньківський район (села Пірки, Жоржівка), м-ко Опішня, Опішнянський район (села Більське, Міські Млини), Диканьку, Котельву та Котелевський район (с. Деревки), Полтавський та Новосанжарський райони (у каталозі зафіксовано 95 одиниць) [7, с. 28–72]. Це – предмети народного одягу (сорочки, керсетки, плаhti, юпки, кожухи, очіпки, хустки), інтер'єрні (килими, рушники ткані та вишиті), дерев'яні та металеві вироби (ковганки, салаточки, коряки, мідний кухоль), церковні речі (килими, ікони, цехове покривало Спаської церкви м-ка Опішня), народні картини.

Аналіз фондів книг дозволив виділити із сучасної музейної колекції предмети, здобуті під час експедицій Якова Риженка упродовж 1925–1929 рр.:

1. ПКМВК 7801, Тк 3113. Килим. На блакитному тлі – стилізований квітковий орнамент. Вовна, тканина. 281 × 181 см. Ст. № 5994, механічні пошкодження структури ниток, закапаний воском [4, с. 189]. с. Ковалівка, Зіньківщина, липень 1925 р., № 9141 [7, с. 14].

2. ПКМВК 7871, Тк 3181. Килим. На чорному тлі – букети з дрібних квітів. Вовна, тканина. 203 × 135 см. Значне пошкодження структури ниток. Ст. № 6064 [5, с. 3]. З Хрестовоздвиженського монастиря м. Полтава, 1929 р., № 9261 [7, с. 41]

3. ПКМВК 7878, Тк 3188. Килим. На сірому тлі – квітковий орнамент – дрібні квіти, кайма світло-коричневого кольору. Вовна, тканина. 195 × 168 см. Закапаний воском. Ст. № 6071 [5, с. 5–6]. с. Великий Перевіз, Миргородщина, 1925 р., № 9148 [7, с. 16].

4. ПКМВК 7931, Тк 3237. Килим. На чорному тлі розмішені стилізовані квіти у шаховому порядку, облямований синьою та білою смужками. Вовна, тканина. 295 × 173 см. Попсований, потертий. Ст. № 6124 [5, с. 13]. Полтавщина, 1925 р., № 9144 [7, с. 15].

5. ПКМВК 7981, Тк 3284. Килим. Тло чорне, середина заповнена великими квітами, обрамлений каймою з квітковою гірляндою. Вовна, тканина. 170 × 200 см. Пошкодження структури ниток

органічного походження, локальні забруднення. Ст. № 6174 [5, с. 25]. Зі Спаської церкви м-ка Опішня, 1929 р., № 9383 [7, с. 67].

6. ПКМВК 8085, Тк 3383. Килим. Тло чорне з білою каймою. По полю розмішені квітучі гілочки. Внизу – дата «1888» та літери «М. б.». Вовна, тканиня. 251 × 52 см. Механічні пошкодження структури ниток. Ст. № 5278 [5, с. 45]. с. Портянки, Зіньківщина, липень 1925 р., № 9148 [7, с. 16] (рис. 1, кол. вкл. І).

7. ПКМВК 3195, М 299. Вотивна підвіска-табличка до ікони. Зображено святу з хрестом у лівій руці і написом давньослов'янською мовою: «1824 года сей привес отменен за исцеление от одра болезни рабы божия Марии во оставление грехов». Край рельєфно-хвилясті. Напис зроблений голковим пуансоном. Срібло, карбування, гравірування. 8,5 × 6,0 см. Загальне забруднення, метал потемнів, подряпини. Ст. № 1857 [3, с. 51]. З церкви с. Срібне, Прилуччина, 1926 р., № 9185 [7, с. 21] (рис. 2, кол. вкл. І).

У ряді публікацій оприлюднений друком базовий аналіз збиральницької діяльності відомих дослідників-етнографів Костя Мошенка, братів Данила та Вадима Щербаківських. Робота з атрибутування предметів, зібраних Яковом Риженком, у сучасній музейній збірці саме і розпочалася цією розвідкою.

Джерела та література

1. Білоусько О. А. Густинський Троїцький Прилуцький монастир / О. А. Білоусько // Полтавіка. – Т. 12: Релігія і церква. – Полтава: Полтав. літератор, 2009. – С. 189.
2. Власенко І. О., Пісцова М. П. Зразки літургійного шитва з Ярьєськівської (1921 р.) та Кременчуцької (1922 р.) експедицій М. Я. Рудинського / І. О. Власенко, М. П. Пісцова // Михайло Рудинський і Полтавський музей: зб. наук. пр. / УК ПОДА; ЦОДПА; ПХМ (галерея мистецтв) ім. М. Ярошенка; ПМК ім. Василя Кричевського; [відп. ред. Супруненко О. Б.; ред. кол.: Бабенко Л. Л., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2017. – С. 120–123.
3. Інвентарна книга Полтавського краєзнавчого музею. Група зберігання «Метал». – Розпочата у 1948 р. – М-1. – 386 с.
4. Інвентарна книга Полтавського краєзнавчого музею. Група зберігання «Тканини». – Розпочата у 1948 р. – Тк-3. – 198 с.
5. Інвентарна книга Полтавського краєзнавчого музею. Група зберігання «Тканини». – Розпочата у 1948 р. – Тк-4. – 398 с.
6. Каталог історико-етнографічного відділу природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. – Ч. 2. – 484 с.
7. Каталог історико-етнографічного відділу природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. – Ч. 3. – 95 с.

8. **Комар О. В., Хардаєв В. М.** Колекція Зачепилівського («Новосанжарського») комплексу 1928 р.: втрачене і збережене / О. В. Комар, В. М. Хардаєв // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2011: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.; редкол: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.] – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2011. – С. 101–116.

9. **Мокляк В. О., Павленко В. А., Пустовіт Т. П.** Ковалівка с., Шишацький р-н. Православної Церкви (з 1990-х – УПЦ МП) громада. Миколаївська церква / В. О. Мокляк, В. А. Павленко, Т. П. Пустовіт // Полтавіка. – Т. 12: Релігія і церква. – Полтава: Полтав. літератор, 2009. – С. 288–289.

10. **Нестуля О.** Риженко Яків Омелянович / Олексій Нестуля // Реабілітовані історією. Полтавська область. – Київ; Полтава, 2007. – С. 489–493.

11. **Риженко Я.** ПДМ: історичний огляд / Яків Риженко // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ; [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава-поліграф», 1928. – Т. 1. – С. 1–15.

12. **Риженко Я.** Збірки з історії, етнографії, мистецтва та промисловості / Яків Риженко // Там само. – С. 63–116.

13. **Старченко В. І., Сулима О. С.** Яреськівська експедиція 1921 року // Михайло Рудинський і Полтавський музей: зб. наук. пр. / УК ПОДА; ЦОДПА; ПХМ (галерея мистецтв) ім. М. Ярошенка; ПМК ім. Василя Кричевського; [відп. ред. Супруненко О. Б.; ред. кол.: Бабенко Л. Л., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2017. – С. 112–119.

І. О. Власенко, М. П. Пісцова

Етнографічні експедиції полтавських музейників 20-х років ХХ століття

Систематизовані відомості про етнографічні експедиції, здійснені співробітниками Центрального пролетарського музею Полтавщини у 20-х рр. ХХ ст. Проаналізовано збиральницьку діяльність завідувача етнографічного відділу Якова Омеляновича Риженка у 1925–1929 рр.

Ключові слова: Яків Риженко, Центральний пролетарський музей Полтавщини, етнографічна експедиція, колекція, килими, підвісок до ікони.

I. O. Vlasenko, M. P. Pistsova

Ethnographical Expeditions of the Poltava Museum Workers in 1920s

Ethnographical expeditions of the Poltava Region Central Proletarian Museum in 1920s are systematized. Gathering activity of the head of ethnographical department Yakiv Ryzhenko in 1925–1929 is analyzed.

Keywords: Yakiv Ryzhenko, the Poltava Region Central Proletarian Museum, ethnographical expedition, collection, carpets, icon pendants.

АРХЕОЛОГІЧНА СПАДЩИНА О. К. ТАХТАЯ В ПОЛТАВСЬКОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

Публікуються матеріали з археологічних досліджень О. К. Тахтаї 1925–1929 рр. зі збірки Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ключові слова: Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Тахтаї О. К., археологічні знахідки, Біла Гора, Орчик, Оріль, Берестова.

У 1922–1929 рр. в Центральному пролетарському музеї Полтавщини працював відомий археолог, один із фундаторів музейної справи України Олександр Кузьмич Тахтаї (1890–1963). Свою музейну діяльність він розпочав з посади помічника завідуючого, а згодом, через скорочення штатів, лаборанта педагогічного відділу. В той же час, під керівництвом досвідченого археолога, завідуючого музеєм і археологічним відділом М. Я. Рудинського, він брав участь в археологічних дослідженнях музею, зокрема, у пошуках археологічних пам'яток по річках Коломаку і Ворсклі, у розкопках курганів скіфського часу в ур. Таранів Яр поблизу с. Мачухи та могильника черняхівської культури біля с. Кантемирівка. Після від'їзду наприкінці 1924 р. М. Я. Рудинського до Києва, у зв'язку з тим, що йому запропонували посаду вченого секретаря ВУАКу – новоствореного координаційного центру Всеукраїнської Академії Наук, з жовтня 1925 р. О. К. Тахтаї займав посаду інструктора з охорони культурних цінностей у археологічному відділі музею, фактично виконуючи обов'язки зберігача археологічної збірки і завідуючого відділом [1, с. 10, 11; 3, с. 11–20; 15, с. 14–16; 16, с. 18–21]. З цього часу він розпочав проводити самостійні польові археологічні дослідження. Вони, в основному, носили розвідковий характер і головною метою цих робіт було виявлення та обстеження нових пам'яток, збір і наукове опрацювання археологічних знахідок. Продовжуючи розпочату М. Я. Рудинським роботу і слідуєчи розробленому ним плану з обстеження малодослідженої в археологічному відношенні південно-східної частини території

Полтавщини, О. К. Тахтаї три роки поспіль проводить археологічні розвідки по річках Орчик, Оріль і Берестова. У результаті розвідок ним було виявлено та обстежено ряд археологічних пам'яток, картографовано і взято на облік близько 70 курганів, майданів та поселень епохи бронзи – раннього залізного віку [1, с. 10–11; 15, с. 15–16; 16, с. 19; 21, с. 283, 285–256; 22, с. 250–256].

Крім того, регулярно він та його колеги-музейники здійснювали екскурсії-розвідки в Поворсклі у пошуках нових пам'яток й обстеження вже відомих. В околицях Полтави, зокрема в урочищі Біла Гора, поблизу сіл Макухівки, Марки та Марківки було зібрано велику кількість археологічних знахідок, які свідчать про заселеність Ворсклинського лівобережжя за доби неоліту – раннього залізного віку [8, с. 91–93; 9, с. 186–187; 12, с. 1–15, 2 табл.; 13, с. 12: 11–13, 18; 16, с. 19; 18, с. 8–12; 21, с. 284, 287; 23, с. 93]. До речі, саме екскурсія на Білу Гору 22 лютого 1926 р. стала першою самостійною розвідкою О. К. Тахтаї, а зібрані тут крем'яні вироби та їх уламки (22 од.) стали першими його знахідками, записаними до Каталогу археологічного відділу музею (КАВ 3672) [5, арк. 147 зв.].

У 1927 р., в рамках планової роботи музею, пов'язаної з монографічним обстеженням Опішнянського району, О. К. Тахтаї провів попередні розшуки у Середньому Поворсклі в межах району. Головним наслідком цих робіт було виявлення кількох поселень неоліту-бронзи на піщаних дюнах, обстеження відомих городищ скіфського та слов'янського часу: Більського, двох Опішнянських та трьох Глинських і, звичайно ж, збір підйомних матеріалів [16, с. 19; 21, с. 286].

Принагідно відмітимо, що О. К. Тахтаї під час розвідок активно спілкувався з місцевим населенням, що давало йому змогу отримувати необхідну інформацію, а іноді і виявлені випадково археологічні знахідки, серед яких нерідко траплялися досить цінні в науковому відношенні артефакти.

За відносно короткий період роботи О. К. Тахтаї в археологічному відділі колекція музею, завдяки його активній дослідницькій діяльності, поповнилася більше ніж на 3 тисячі музейних предметів. Їх наукове опрацювання, визначення та атрибуція проводилися дослідником на доволі високому, як на той час, науковому рівні, про що свідчать досить детальні та фахові описи в Каталогі археологічного відділу, в наукових звітах та публікаціях (КАВ 3666–3991) [5, с. 146–226].

На жаль, значна частина зібраних ученим колекцій була втрачена в роки Другої світової війни або ж збережена у депаспортизо-

ваному вигляді [1, с. 10]. У сучасній збірці музею збереглася лише невелика частина цих артефактів.

Під час підготовки публікації авторам удалося виявити серед депаспортизованих предметів чимало знахідок, що до цього часу вважалися втраченими. Крім того, були проведені уточнення щодо культурної належності, хронології та походження окремих предметів. Адже з'ясування цих питань – це шлях до повернення їм достовірності, наукової інформативності і зрештою, забезпечення їм гідного місця з-поміж джерельного фонду вітчизняної науки, замість небуття. Однак, зауважимо, що ця робота ще не завершена і ми сподіваємося, що її продовження принесе нові знахідки та відкриття.

Нижче подаємо каталожний опис музейних предметів, зібраних чи виявлених О. К. Тахтаєм, котрі наразі знаходяться в археологічній збірці музею.

Крем'яні вироби: вістря списів, вістря стріл, трапеції, проколки, пластини, ретушовані відщепи. V – II тис. до н. е.

м. Полтава, ур. Біла Гора, лівий берег р. Коломак. 1926–1928 рр. (рис. 1: 8–16, кол. вкл. IV).

Збори О. К. Тахтає за участі М. М. Бужинського, Ю. З. Жилка (1926 р.), художника Л. Ф. Бордюги, Н. А. Берестовської і Н. В. Тахтай (1927 р.).

А 8/8–14, ПКМ ВК 8/8–14 (7 од.); А 425–427, ПКМ ВК 10276–10278; А 431–439, ПКМ ВК 10282–10290; А 442, ПКМ ВК 10293; А 444–446, ПКМВК 10295–10297; А 459, ПКМ ВК 10310; А 462, ПКМ ВК 10313; А 463, ПКМ ВК 465–472; А 490, ПКМ ВК 10341.

Човник. V – IV тис. до н. е. Неоліт.

Кам'яний шліфований, підтрикутний в перетині, з пласкою основою, двома поперечними різновеликими жолобками і повздовжнім рельєфним «гребенем» на спинці. Розміри: довжина – 13,0 см; ширина основи – 6,5 см; висота – 3,0 см. (рис. 1: I, кол. вкл. IV).

м. Полтава, ур. Біла Гора, лівий берег р. Коломак. 1927 р.

А-15/1, ПКМВК-15/1, КАВ-3793 [5, арк. 187 зв.; 19, с. 16–17, рис. 11; 21, с. 287; 24, с. 207].

Фрагмент човника. V – IV тис. до н. е. Неоліт.

Кам'яний шліфований підтрикутний в перетині з пласкою основою і невеликим поперечним жолобком на спинці. Розміри: 3,9 × 5,7 × 2,5 см. (рис. 1: 2, кол. вкл. IV).

м. Полтава, Макухівський острів поблизу ур. Біла Гора, лівий берег р. Коломак. 1927 р.

А-15/2, ПКМВК-15/2, КАВ-3796 [2, с. 166; 5, арк. 188 зв.; 19, с. 16–17, рис. 12].

Сокира. IV тис. до н. е. Неоліт.

Крем'яна підтрикутної форми. Розміри: 6,5 × 4,0 см. (рис. 1: 3, кол. вкл. IV).

с. Марківка Полтавського району Полтавської округи (тепер Полтавської області), лівий берег р. Ворскла. 1926–1927 рр.

А-8/15, ПКМВК-8/15 [21, с. 287; 22, с. 250–251, рис. 1: 3а, 3б].

Горщик. 1-ша чв. II тис. до н. е. Епоха бронзи. Катакомбна культура.

Глиняний ліплений з високими крутими плечима і низькою шийкою. Стінки рівні, звужуються до невеликого плаского дна. Поверхня сіро-жовтого кольору зі слідами загладжування гребінцевим штампом. Плечі прикрашено горизонтальними рядами ялинкового орнаменту.

Розміри: висота – 13,5–14,8 см, діаметри: вінець – 14,0 см, дна – 8 см. (рис. 2: 1, кол. вкл. V).

с. Климівка Карлівського району Полтавської округи (тепер Полтавської обл.), лівий берег р. Орчик – правої притоки р. Оріль. Знайдено у зруйнованому кургані VIII, розташованому на садибі Марьєнка Кузьми (Харитоненка) в північній частині села (куток Новоселівка). 1926 р.

А 42, ПКМ ВК 42, КАВ № 3681 [5, арк. 150 зв.; 10, с. 39–40, табл. III: 11; 13, с. 16: 1; 17, с. 21–22, рис. 28: 2; 20, арк. 17; 21, с. 283].

Глек. Сармати. 1-ша пол. II ст. н. е.

Глиняний, виготовлений на гончарному крузі, з округлим, дещо приземкуватим тулубом, невеликою ручкою, злегка ввігнутою, майже циліндричною шийкою, ледь відігнутими назовні вінцями із піднятим догори носиком-зливом та пласким дном. Поверхня темно-сірого кольору, лискована, в приденній частині вкрита вертикальним смугастим лискуванням. Шийка оздоблена суцільним круговим поглибленим лінійним орнаментом, покаті плічка – подвійним зональним поглибленим лінійним візерунком із поперечними навскісними шестирядними насічками між ними.

Розміри: висота – 23,5 см, діаметри: вінець – 11,2 см; дна – 9,5 см. (рис. 3: 3, кол. вкл. VI).

с. Климівка Карлівського району Полтавської округи (тепер Полтавської області), лівий берег р. Орчик правої притоки р. Оріль. Знайдено під час копання ями-глинища в господарських цілях на кургані XV, розташованому на садибі Микитенка Пилипа (Кривогуза) в північній частині села (куток Новоселівка, хуторище). 1926 р.

А 997, ПКМ ВК 10848, КАВ № 3682 [5, арк. 151 зв.; 10, с. 54, 56, табл. VI: 17; 13, с. 33, табл. 12: 4; 17, с. 20, рис. 30: 4; 20, арк. 17; 21, с. 283].

Глек. Сармати. 1-ша пол. II ст. н. е., північнопричорноморський пізньоантичний імпорт.

Глиняний, виготовлений на гончарному крузі, з округлим приземкуватим тулубом, великою профільованою неглибоким жолобком ручкою, циліндричною шийкою та відігнутими назовні вінцями (край вінець відсутній). Дно рівне на невеликому кільцевому піддоні. Поверхня посудини лискована та лакована, помаранчево-коричневого кольору. Шийка і покаті плічка прикрашені поглибленим круговим трирядним лінійним орнаментом. Розміри: висота – 12,5 см, діаметри: вінець – 7,7 см; дна – 7,0 см (рис. 3: 2, кол. вкл. VI).

с. Климівка Карлівського району Полтавської округи (тепер Полтавської області), лівий берег р. Орчик правої притоки р. Оріль. Знайдено під час копання ями-глинища на кургані XV, розташованому на садибі

Микитенка Пилипа (Кривогуза) в північній частині села (куток Новоселівка, хуторище). 1926 р.

А 995, ПКМ ВК 10846, КАВ № 3683 [3, с. 14, рис. 1; 5, арк. 151 зв.; 9, с. 54, 56, табл. VI: 19; 17, с. 20, рис. 29: 1; 20, арк. 18; 21, с. 283].

Курильниці чи свічника частина. Сармати. I-ша пол. II ст. н. е., північнопричорноморський пізньоантичний імпорт.

Глиняна, виготовлена на гончарному крузі, у вигляді вазочки на конічній пустотілій ніжці-підставці (остання втрачена). Край вінець відігнутий назовні, стінки прямі, невисокі, нижня частина конічна. Поверхня лисована, темно-сірого кольору.

Розміри: висота — 6,0 см; діаметр вінець — 9,8 см; діаметр ніжки — 2,5 см (рис. 3: 1, кол. вкл. VI).

с. Климівка Карлівського району Полтавської округи (тепер Полтавської області), лівий берег р. Орчик правої притоки р. Оріль. Знайдено під час копання ями-глинища на кургані XV, розташованому на садибі Микитенка Пилипа (Кривогуза) в північній частині села (куток Новоселівка, хуторище). 1926 р.

А 155, ПКМ ВК 155, КАВ № 3684 [5, арк. 151 зв., 152 зв.; 10, с. 54, 56, табл. VI: 18; 17, с. 20, рис. 30: 2; 20, арк. 18; 21, с. 283].

Нижня частина горщика. Поч. II тис. до н. е. Епоха ранньої бронзи. Ямна культура.

Глиняного ліпленого з округлим тулубом. На поверхні сліди загладжування гребінкою. Розміри: 14,0 × 15,0 см. (рис. 2: 5, кол. вкл. V).

с. Климівка Карлівського району Полтавської округи (тепер Полтавської обл.), лівий берег р. Орчик правої притоки р. Оріль. Знайдено під час копання ями-глинища на кургані XV, розташованому на садибі Микитенка Пилипа (Кривогуза) в північній частині села (куток Новоселівка, хуторище). 1926 р.

А 697/1, ПКМ ВК 10548/1, КАВ № 3686 (за номером А 697/2 значиться також нижня частина великого ліпного горщика також із округлим тулубом, розмірами 20,0 × 18,0 см, що походить із поховання з кургану № 1, дослідженого цього ж року М. Я. Рудинським на садибі Троф. Жили. КАВ № 3709) [5, арк. 152 зв., 159 зв.; 11, с. 146; 20, с. 19].

Фрагмент верхньої частини горщика. I-ша чв. II тис. до н. е. Епоха бронзи. Катакомбна культура.

Глиняного ліпленого із низькою шийкою та округлими плечима, прикрашеними ялинковим орнаментом, нанесеним гребінцевим штампом.

Розміри: 6,5 × 7,0 см (рис. 2: 6, кол. вкл. V).

с. Климівка Карлівського району Полтавської округи (тепер Полтавської обл.), лівий берег р. Орчик правої притоки р. Оріль. Знайдено під час копання ями-глинища на кургані XV, розташованому на садибі Микитенка Пилипа (Кривогуза) в північній частині села (куток Новоселівка, хуторище). 1926 р.

А 942, ПКМ ВК 10793, КАВ № 3686 [5, арк. 152 зв.].

Горщик. Поч. II тис. до н. е. Епоха ранньої бронзи. Ямна культура.

Глиняний ліплений з округлим тулубом і низькою шийкою. Поверхня світлокоричневого кольору, вкрита візерунками у вигляді овалів, нанесеними гребінцевим штампом. Розміри: висота — 12,5 см, діаметр вінець — 12,0 см (рис. 2: 2, кол. вкл. V).

с. Орчикова Чернещина Красноградського району Полтавської округи (тепер с. Чернещина Зачепилівського району Харківської обл.), лівий берег р. Орчик правої притоки р. Оріль, куток Новоселівка, ур. Роша. Знайдено на вигоні в кургані, зруйнованому добуванням глини. 1926 р.

А 39, ПКМ ВК 39, КАВ № 3690 [5, арк. 153 зв.; 10, с. 39–40, табл. III: 8; 17, с. 21, рис. 28: 1; 20, арк. 22; 21, с. 283]. Свого часу О. Б. Супруненко вважав, що горщики А 39 і А 42 було виявлено в насипу кургану № 2 (за О. К. Тахтаєм – насипу № XV на садибі Микитенка Пилипа [17, с. 21]).

Баклага. VIII – IX ст. Крим, Південний берег.

Глиняна, виготовлена на гончарному круті, у вигляді пласко-випуклої посудини із широким обідком-тулубом у формі злегка розширеного до верху циліндру (*О. К. Тахтає: асиметричний баклаг із пласко-дискосим (2r – 19 см) одним боком, напівсферичним (h – 5 см) другим*). На тулубі є отвір від горла посудини та сліди від кріплення до нього двох ручок. Горло і ручки втрачені. Розміри: висоти баклагі – 14,5 см, бічного ободу-тулуба – 9,0 см, діаметри: плаского боку посудини – 19 см, отвору горловини – 2,5 см¹.

с. Орчикова Чернещина, куток Новоселівка Красноградського району Полтавської округи (тепер с. Чернещина Зачепилівського району Харківської обл.), лівий берег р. Орчик правої притоки р. Оріль. Баклага знайдена в лівобережній надзаплаві річки пастухом Антоном Кирсою. 1924 р.

А 224, ПКМ ВК 226, КАВ № 3692 [5, арк. 154 зв.; 12, с. 33, табл. 12: 11; 20, арк. 23; 21, с. 283].

Ложечка-тиглик. II – поч. I тис. до н. е.

Глиняна ліплена округло-овальної форми, з короткою профільованою ручкою.

Розміри: довжина – 7 см; ширина – 3 см; товщина – 1,5 см (рис. 2: 4, кол. вкл. V).

Між сс. Рунівщина та Руський Орчик Красноградського району Полтавської округи (тепер Зачепилівського району Харківської обл.), лівий берег р. Орчик правої притоки р. Оріль, ур. Рубіжне, поселення доби неоліту-бронзи. 1926 р.

А 120, ПКМ ВК 120, КАВ № 3697 [5, арк. 155 зв., 156 зв.; 20, арк. 48; 21, с. 283].

Кухлик. Епоха пізньої бронзи – ранній залізний вік.

Глиняний ліплений чорного кольору, зі злегка випуклим тулубом, прямими вінцями, круглою в перетині ручкою і пласким дном. Вінця і ручка надбиті.

Розміри: висота – 6,5 см; діаметр вінець – 7,5 см; діаметр дна – 4,5 см (рис. 3: 3, кол. вкл. VI).

Між сс. Рунівщина і Руський Орчик Красноградського району Полтавської округи (тепер Зачепилівського району Харківської обл.), лівий берег р. Орчик правої притоки р. Оріль, ур. Рубіжне, поселення доби неоліту-бронзи. 1927 р.

А 788; ПКМ ВК 10639; КАВ № 3759 [5, арк. 180 зв.].

Фрагмент горщика. I-ша чв. II тис. до н. е. Епоха бронзи. Катакомбна культура.

¹ Рис. див. ст. Калініна Є. А., Супруненко О. Б. «Кримські баклагі з Поорілля і Поворскля» у цьому ж збірнику.

Глиняного ліпленого зі слідами загладжування гребінцевим штампом на зовнішній і внутрішній поверхнях, на плечах – ялинковий орнамент, нанесений тим же штампом. Розміри фрагмента: 20,0 × 16,0 см. (рис. 3: 7, кол. вкл. VI).

с. Зачепилівка Зачепилівського району Полтавської округи (тепер Зачепилівського р-ну Харківської обл.), лівий берег р. Берестова правої притоки р. Оріль.

Отримано від учителя М. І. Песиголовця, який брав участь у розшуках О. К. Тахтая. 1927 р.

А 943, ПКМ ВК 10794, КАВ № 3768 [5, арк. 181 зв., 182 зв.].

Фрагмент посудинки-чашечки. IV тис. до н. е.

Кам'яної (гальк) мініатюрної гранчастої посудинки з прямими вертикальними стінками і пласким дном світло-сірого кольору. Розміри: висота – 3,3 см; товщина стінок – 0,4 см (рис. 1: 4, кол. вкл. IV).

с. Петрівка Красноградського району Полтавської округи (тепер Красноградського району Харківської обл.), ур. Петрівські кучугури на лівому березі р. Берестова правої притоки р. Оріль. Експерсія з учнями директора Красноградського музею Г. І. Нікіфорова, який брав участь у розшуках О. К. Тахтая. 1927 р.

А 15/3, ПКМ ВК 15/3, КАВ № 3780 [5, арк. 185 зв.].

Глек. VIII – поч. X ст. Салтівська культура.

Виготовлений на гончарному крузі, з округлим, приземкуватим тулубом, петлеподібною ручкою, циліндричною шийкою з відігнутими назовні вінцями. Поверхня лискована, помаранчево-коричневого кольору. Орнаментований двома горизонтальними прокресленими лініями в основі шийки і на тулубі та зигзагом між ними. На пласкому дні збереглося тавро у вигляді солярного знака. Розміри: висота – 12,0 см, діаметр: вінець – 7,5 см; дна – 8,5 см (рис. 3: 4, кол. вкл. VI).

с. Залінійне Красноградського району Полтавської округи (тепер Зачепилівського району Харківської області), пункт Завалянська II на східному краю села, в ур. Дуброва. Правий берег р. Оріль. 1928 р.

А 153, ПКМ ВК 153, КАВ № 3934 [5, арк. 210 зв.; 22, с. 253].

Жовна крем'яні. IV – III тис. до н. е.

Крем'яні пласкі жовна з кіркою сіро-зеленого кольору, зі слідами сколювання. Кремій темно-коричневий зі смугою світло-коричневого кольору (3 од.)

Розміри: 10,8 × 9 × 1,5 см; 11,7 × 7,5 × 1,5 см та 9,1 × 6,6 × 3 см.

с. Іванівка (сл. Жовтнева і Кремінна) Сахновщанського району Полтавської округи (тепер Харківської обл.). Правий берег р. Орільки лівої притоки р. Оріль. Походять із виявленої О. К. Тахтаєм першої на Полтавщині ранньонеолітичної майстерні крем'яних виробів, розташованої над родовищем кременю, відкритим у піщаному кар'єрі «Кошесєва круча» на 7-ми метровій глибині. 1928 р., жовтень.

А 947–949, ПКМВК 10798–10800, КАВ № 3965 [3, с. 18; 5, арк. 217 зв.; 16, с. 19; 22, с. 254].

Сокира. Ост. чв. III – поч. II тис. до н. е.

Кам'яна полірована з виділеним обухом округлої форми і з ознаками початку свердлення отвору.

Розміри: довжина – 10 см; ширина – 4 см; діаметр обуха – 4,2 см. (рис. 1: 18, кол. вкл. IV).

с. Пекельня Красноградського району Полтавської округи (тепер Старе Пекельне Зачепилівського району Харківської області). Правий берег р. Оріль. 1929 р.

А-520, ПКМВК-10371, КАВ-3994 [5, арк. 226; 13, с. 21: 2].

Сокира. 2-га чв. II тис. до н. е.

Кам'яна свердлена, обушково-ромбічної форми, тулуб дещо вигнутий, свердлина зміщена до слабко вираженого обуха.

Розміри: довжина – 15 см; ширина – 9,2 см; висота – 7,3 см; діаметр отвору – 3,5 см (рис. 1: 17, кол. вкл. IV).

с. Лигівка Сахновшанського району Полтавської округи (тепер Харківської обл.). Правий берег р. Оріль. Отримано від гр. Берези. 1929 р.

А 11/1, ПКМ ВК 11/1, КАВ № 3996 [5, арк. 226].

Сокира. Кін. III – поч. II тис. до н. е.

Кам'яна шліфована свердлена короткообушкова. Обух підовальної форми.

Розміри: довжина – 11 см; ширина – 5 см; товщина – 6 см; діаметр отвору – 2,3 см; розміри обуха 4,5 × 3,3 см (рис. 1: 7, кол. вкл. IV).

с. Дубина Новосанжарського району Полтавської округи (тепер Полтавської обл.). Лівий берег р. Ворскла. Знайдено в глинищі за 4–4,5 км від річки. Отримано від С. Г. Шмигла. 1927 р.

А 11/4, ПКМ ВК 11/4, КАВ № 3754 [5, арк. 169 зв.; 7, с. 73].

Фрагмент сокири. Кін. III – поч. II тис. до н. е.

Фрагмент кам'яної свердленої сокири. Збереглася лезова частина до отвору на зламі заглажена. Розміри: довжина – 12 см; ширина – 5,5 см; товщина – 7 см (рис. 1: 6, кол. вкл. IV).

с. Дубина Новосанжарського району Полтавської округи (тепер Полтавської обл.). Лівий берег р. Ворскла. Знайдено в глинищі за 4–4,5 км від річки. Отримано від С. Г. Шмигла. 1927 р.

А 11/6, ПКМ ВК 11/6, КАВ № 3755 [5, арк. 169 зв.; 7, с. 73].

Амфора. Пізньоримський час. 250–260-ті рр. н. е.

Світлоглиняна з валикоподібними вінцями, вузьким, розширеним донизу горлом з плавним переходом до плеча і з конічним рифленим тулубом на невеликій ніжці (тип Шелов D, підтип D3). Розміри: висота – 37 см; діаметр вінець – 3 см (рис. 2: 5, кол. вкл. V).

с. Дубина Новосанжарського району Полтавської округи (тепер Полтавської області). Лівий берег р. Ворскла. Знайдено в глинищі за 4–4,5 км від річки. Отримано від С. Г. Шмигла. 1927 р.

А 132, ПКМ ВК 132, КАВ № 3756 [4, с. 50, 51, 259, рис. 41: 2; 5, арк. 170 зв.; 7, с. 73; 13, с. 74; 25, с. 76; 28, с. 40].

Амфора. Пізньоримський час. 250–260-ті рр. н. е.

Світлоглиняна з валикоподібними вінцями, вузьким, розширеним донизу горлом з плавним переходом до плеча і з конічним рифленим тулубом на невеликій ніжці (тип Шелов D, підтип D3). Цей тип амфору побутував у середовищі носіїв черняхівської культури на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Розміри: висота – 37 см; діаметр вінець – 3 см (рис. 3: 6, кол. вкл. VI).

с. Дубина Новосанжарського району Полтавської округи (тепер Полтавської області). Лівий берег р. Ворскла. Знайдено в глинищі за 4–4,5 км від річки. Отримано від С. Г. Шмигла. 1927 р.

А 883, ПКМ ВК 10734, КАВ № 3757 [4, с. 50, 51, 258, рис. 41: 4; 5, арк. 170 зв.; 7, с. 73; 29, с. 61].

Заготовка булави. 1-ша пол. II тис. до н. е.

Кам'яна кулястої форми зі слідами початкового свердлення отвору з одного боку та неглибоким жолобком з іншого. Діаметр – 6 см (рис. 1: 5, кол. вкл. IV).

с. Дубина Новосанжарського району Полтавської округи (тепер Полтавської обл.). Лівий берег р. Ворскла. Знайдено в пісках за 2–2,5 км від річки. Отримано від Г. І. Шмигла, 1928 р.

А 12/2, ПКМ ВК 12/2, КАВ № 3967 [5, арк. 217 зв., 218 зв.].

Монети. Візантія. VII ст. н.е.

Золоті візантійські соліди із відомого Зачепилівського («Новосанжарівського») поховання, т. зв. «скарбу» (7 од.).

с. Зачепилівка Новосанжарського району Полтавської округи (тепер Полтавської області). Лівий берег р. Ворскла. 1928 р.

Місце випадкової знахідки ранньосередньовічного кочівницького поховального комплексу було обстежено О. К. Тахтаєм і заступником директора музею Я. О. Риженком 19 жовтня 1928 р. та доправлено віднайдені речі зі скарбу до музею.

Н 7914, ПКМ ВК 9588; Н 7916, ПКМ ВК 9590; Н 7917, ПКМ ВК 9591; Н 7919, ПКМ ВК 9593; Н 7921–7923, ПКМ ВК 9595–9597; КАВ № 3792–3798 [3, с. 18–20; 5, арк. 191, 192 зв.; 6, с. 101–115, фото на обкл.; вкл. IV, рис. 3; 14, с. 158–166; 16, с. 21; 19, с. 75, рис. 68, 70; 26; 27, с. 61; 30, с. 95–97; 31, р. 185–186, №№ 162–163, 166–167].

Праска. Поч. I тис. до н. е.

Кам'яна (зі включеннями піриту) з опуклою спинкою і повздовжнім перехватом-жолобом над пласкою основою. Розміри: довжина – 7 см; ширина – 3,8 см; висота – 5 см (рис. 2: 8, кол. вкл. V).

с. Ключкове Новогеоргіївського району Кременчуцької округи (тепер Кіровоградська обл.). Знайдено на правому березі р. Дніпро поблизу болота Інбек. Отримано від М. Г. Андреева під час обстеження О. К. Тахтаєм місця залягання кісток мамонта в околицях с. Крилове. 1927 р.

А 9, ПКМ ВК 9, КАВ № 3781 [5, арк. 185 зв.; 21, с. 288].

Кинджал. II тис. до н. е.

Крем'яний листоподібної форми з виділеним черешком, двосічний, у перетині лінозоподібний, темно-сірого кольору. Розміри: довжина – 15,2 см; довжина черенка – 3,8 см; товщина – 0,7–0,8 см (рис. 1: 19, кол. вкл. IV).

с. Верхні Горки Мало-Ярославецького повіту Калузької губернії (тепер Калузької обл. Російської Федерації). Правий берег р. Суходрева, долина р. Ока. Отримано від А. А. Шведова в с. Ряське Машівського району Полтавської обл. під час розшуків О. К. Тахтая. 1928 р.

А 422, ПКМВК 10273, КАВ 3719 [5, арк. 205 зв.].

Насамкінець зазначимо, що крім археологічної збірки музею, окремі знахідки із розшуків О. К. Тахтая зберігаються також у

групі зберігання «Зброя», а саме: відомий кинджал-акінак скіфського часу із с. Шенгаріївка Зіньківського району (Зб. 735, ПКМВК 11449, КАВ 3753 [5, арк. 169 зв.]) та наконечник списа давньоруського часу із с. Петрівка Полтавського району (Зб. 471, ПКМВК 2424, КАВ 3968 [5, арк. 218 зв.]).

Джерела та література

1. **Гавриленко М. І.** До історії археологічного відділу Полтавського Республіканського історико-краєзнавчого музею / Гавриленко М. І.; [підг. до друку та ком. Супруненко О. Б.]. // ПАЗ: зб. наук. пр. – Полтава: Полтав. літератор, 1993. – Число перше. – С. 9–16.
2. **Гавриленко І. М.** Уламок «човника» / Гавриленко І. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА [за ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 166.
3. **Граб В. І., Супруненко О. Б.** Археолог Олександр Тахтай / В. І. Граб, О. Б. Супруненко; ПКМ. – Полтава, 1991. – 85 с.
4. **Діденко С. В.** Античний керамічний імпорт у черняхівській культурі на території України / Діденко Сергій Васильович // Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. [Електронний ресурс: https://shron1.chtyvo.org.ua/Didenko_Serhii/Antychnyi_keramichniyi_import_u_cherniakhivskii_kulturi_na_terytorii_Ukrainy.pdf?PHPSESSID=caa8cecfcff2d4fc6582f2dc3a8089180]. – К., 2018. – С. 50, 51, 258, 259. – Рис. 41: 2, 4.
5. Каталог археологічного відділу Полтавського музею: рукопис // Фонди ПКМ ВК. – Т. 2. – 250 арк.
6. **Комар О. В., Хардаєв В. М.** Колекція Зачепилівського («Новосанжарівського») комплексу 1928 р.: втрачене і збережене / О. В. Комар, В. М. Хардаєв // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2011: зб. наук. пр. / [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.; Супруненко О. Б. (відп. ред.)]; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПК; ЦОДПА. – Київ; Полтава, 2011. – С. 101–115.
7. **Мокляк В. О.** До археологічної карти Новосанжарського району / В. О. Мокляк // Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. ст. / [відп. ред. Супруненко О. Б.]; ПКМ. – Полтава, 1991. – С. 67–78.
8. **Неприн В. І., Післарій І. О.** Неолітичні пам'ятки поблизу Полтави / В. І. Неприна, І. О. Післарій // Археологія. – К., 1972. – № 7. – С. 91–95.
9. **Неприн В. І., Зализняк Л. Л., Кротова А. А.** Пам'ятники каменного века Левобережної України (хронологія и периодизация) / В. І. Неприна, Л. Л. Зализняк, А. А. Кротова. – К.: Наукова думка, 1986. – 224 с.
10. **Рудинський М.** Археологічні збірки Музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею/ПДМ; [підред. В. Бендеровського, Я. Рижанка, М. Гавриленка]. – Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава – Поліграф», 1928. – Т. 1. – С. 29–62.
11. **Рудинський М. Я.** Досліди на Полтавщині. І. Климівка. II. Розшуки на Кременчуччині / Михайло Рудинський // Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р. – К., 1927. – С. 144–153.

12. **Рудинський М. Я.** Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскли. Станція в ур. Біла Гора під Полтавою / Михайло Рудинський. – К.: друкарня Української Академії Наук, 1926. – С. 1–15. – Іл. I–II.
13. **Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я.** Довідник з археології України: Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін. – К.: Наукова думка, 1982. – 108 с.
14. **Смиленко А. Т.** Находка 1928 г. у г. Новые Сенжары (по материалам обследования А. К. Тахтая) / А. Т. Смиленко // Славяне и Русь: сб. науч. ст. – М.: Наука, 1968. – С. 158–166.
15. **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского музея в первые годы советской власти / А. Б. Супруненко // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского: тез. докл. и сообщ. – Полтава, 1987. – С. 14–16.
16. **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) / А. Б. Супруненко // Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. тр. / ПКМ. – Полтава, 1990. – С. 5–42.
17. **Супруненко А. Б.** Археологические памятники Карловского района Полтавской области: каталог / А. Б. Супруненко; ПКМ; ПОО УООПИК. – Полтава, 1990. – 82 с.
18. **Супруненко А. Б.** Археологические памятники территории г. Полтавы и окрестностей: каталог / А. Б. Супруненко; ПКМ; ПОО УООПИК. – Полтава, 1988. – 24 с.
19. **Супруненко О. Б.** На землі Полтавській. Пам'ятки археології Полтави та околиць / Супруненко О. Б.; ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Толочко П. П.]. – Полтава: Археологія, 1998. – 157 с.: іл.
20. **Тахтай О. К.** Археологічна Орчанщина в долишньому Лівобережжі: рекогносціровка. 1926 / Тахтай О. // НА ІА НАН України. – Ф. ВУАК. – Спр. 109/17. – 60 арк.
21. **Т[ахтай] А.** Археологічна робота музею 1926–1927 рр. / А. Т. // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ; [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава – Поліграф», 1928. – Т. I. – Хроніка. – С. 283–289.
22. **Тахтай О. К.** Передісторичні розшуки в межах Полтавської округи в роках 1926–1928 / Олександр Тахтай // Антропология. – К., 1928. – Вип. 2. – С. 250–256.
23. **Телегін Д. Я., Титова Е. Н.** Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. Свод археологических источников / Д. Я. Телегін, Е. Н. Титова. – К.: Наукова думка, 1998. – 143 с.
24. **Усачук А. М., Горбов В. М., Звагельський В. Б.** Невідомий альбом малюнків Миколи Макаренка / Усачук А. М., Горбов В. М., Звагельський В. Б. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 199–214.
25. **Абашина Н. С., Магомедов Б. В., Рейда Р. М.** Пам'ятки черняхівської культури Полтавської області / Н. С. Абашина, Б. В. Магомедов, Р. М. Рейда; НАНУ, Ін-т археол. – К., 2019. – 136 с.

26. **Кропоткин В. В.** Клады византийских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин // САИ. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1962. — Вып. Е 4-4. — 64 с., 22 табл.
27. Малоперешепинське диво / Зарецький І. А. Скарб, знайдений при селі Мала Перешепина Костянтиноградського повіту Полтавської губернії; Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Археологічна дослідницька діяльність І. А. Зарецького [стаття-післяслово]; Приймак В. В., Супруненко О. Б. Малоперешепинський «скарб» / ЦОДПА; [упорядн. і наук. ред. Супруненко О. Б.]. — Полтава : ТОВ «АСМІ», 2013. — 104 с.
28. **Махно Е. В.** Памятники черняховской культуры на территории УССР (материалы к составлению археологической карты) / Е. В. Махно // МИА. — М.: Изд-во АН СССР, 1960. — № 82. — С. 9—83.
29. **Мокляк В. О.** Поселення 2 — середина — 3-я четверть I тис. н. е. / В. О. Мокляк // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район. — Полтава: Дивосвіт, 2007. — С. 61. — Рис.: 1.
30. **Семенов А. И.** К реконструкции состава комплексов перешепинского круга / А. И. Семенов // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. — Ленинград: Аврора, 1986. — № 27. — С. 92—97.
31. **Adelson H. L.** Light weight solidi and Byzantine trade during the sixth and seventh centuries / H. L. Adelson // Numismatic notes and monographs. — New York, 1957. — № 138. — 187 p.

Л. М. Лугова, О. М. Ткаченко

Археологічна спадщина О. К. Тахтая в Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського

Публікуються матеріали з археологічних досліджень О. К. Тахтая 1925—1929 рр., що збереглися в колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ключові слова: Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Тахтай О. К., археологічні знахідки, Біла Гора, Орчик, Оріль, Берестова.

L. M. Luhova, O. M. Tkachenko

Archaeological Heritage of Oleksandr Takhtai in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum

Materials from archaeological research of O. Takhtai in 1925-1929 in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum collection are published.

Keywords: the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum, O. K. Takhtai, archaeological findings, Bila Hora, Orchyk, Oril, Berestova.

Я. В. Володарець-Урбанович, В. М. Іщенко, О. Б. Супруненко
(м.м. Київ, Полтава)

НОВІ ЗНАХІДКИ З ПАМ'ЯТОК ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ ОКРУГИ МІСТА ПОЛТАВИ

Про виразні артефакти з округи Зорівського селища скіфського часу та Лавриківського поселення передскіфської доби, черняхівської культури і третьої чверті I тис. н. е. на лівобережній ворсклинській притоці — р. Полузир'я у Полтавському районі Полтавської області, виявлені в 2019–2020 рр.

Ключові слова: передскіфський та ранньоскіфський час, черняхівська культура, третя чверть I тис. н. е., Полузир'я, Ворскла, Зорівка, Лаврики, Полтавський район, пряжка-пронизка, перстень, фібула.

До справи дослідження пам'яток річкової системи Ворскли поблизу міста Полтави долучалося чимало вчених упродовж кінця ХІХ — початку ХХІ ст. Помітний внесок у виявлення і вивчення поселенських старожитностей доби мезоліту, неоліту, бронзового та раннього залізного віків доклали О. К. Тахтаї (1890–1963), який з 1912 р. епізодично збирав артефакти різних епох вздовж узбережжя Ворскли й Коломака. Більш ціленаправлено археологічні студії з первісності стали метою службових завдань полтавського музейника у 1924–1927 рр., коли О. К. Тахтаї, за дорученнями М. Я. Рудинського, проводив обстеження Ворсклинської заплави. Наслідки таких розвідок відобразилися у перших наукових публікаціях археолога і до певної міри збагатили археологічну колекцію Полтавського державного музею [2, с. 283–284; 61]. Проте, на західних і північно-західних околицях міста на той час ні О. К. Тахтаї, ні інші дослідники-археологи практично не з'являлися, що зумовлювалося наявністю суцільних масивів дрібних ділянок приватних угідь не тільки на високих берегах ворсклинської притоки — р. Полузир'я (рр. Полузир'я — Ворона — Ворскла — Дніпро), а й у її заплаві. Отже, вивчення пам'яток верхньої і середньої течії цього правобережного допливу Ворскли відкладалося на добру половину століття.

Воно було пов'язане з іменами столичних і місцевих археологів, окремих краєзнавців та музейників, чиї розвідкові обстеження відбулися вже у 1970–1990-х рр. [1, с. 7–11, 13–14; 10; 11; 12, с. 72–78;

13; 26; 28; 31, с. 55–63; 32; 33, с. 50, 51; 40; 53, с. 80–85; 54, с. 34–38, 47–48, 50–52, 56–59 і наст.; 58, с. 64–77; 69, с. 406, 407]. У 1990-х рр. на узбережжі Полузир'я проводилися перші науково-рятивні розкопки курганних пам'яток [34; 55; 58, с. 9–58], а на початку ХХІ ст. – поселенських [20; 60]. Верхня течія річки відтоді, крім принагідних обстежень окремих об'єктів [4; 30, с. 35, 36; 39, арк. 9–11; 41, с. 82–86; 57, с. 127, 128; 62, с. 80–82; 66, с. 69–80] і місць випадкових знахідок стародавніх речей [35, с. 65–66; 36; 56, с. 299–300], так і не привертала уваги археологів.

Заповнити цю прогалину в межах північно-західної полтавської округи (сс. Андріївка, Біологічне, Зорівка, Лаврики, Падалки Полтавського району) дозволяють кількарічні збори стародавніх артефактів полтавця В. М. Іщенко, який з 2017 р. регулярно передає до Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського свої знахідки, виявлені під час мисливських чи грибних пошуків, інколи спеціально вилучені або навіть придбані у місцевих збирачів металолому. Місця знахідок таких речей документуються, часом прив'язуються на місцевості з використанням смартфонного GPS, обов'язково супроводжуються оглядом стану збереження відомих археологічних об'єктів. Пропонована публікація – наслідок чергового подарунку музею і спільного опрацювання авторами інформації про отримані артефакти.

Серед нових надходжень зі зборів краєзнавця – невелика добірка знахідок ранньоскіфського часу, унікальний для території краю перстень із давньогрецьким написом перших століть н. е., а також виразна і досить рідкісна за типом фібула третьої чверті I тис. н. е. із каймою із пташиних голівок, подібна до прикрас, характерних для скарбів кола Мартинівки.

Перш за все, це – чудової збереженості пряжка-пронизка, виготовлена з олов'янистої бронзи, високохудожнього ливарського виконання. Її виявлено навесні 2019 р. за 0,45 км на південний схід від с. Зорівка, на розораній поверхні плато лівого високого берега р. Полузир'я в старому колгоспному садку, у верхів'ях широтно спрямованого яру, за 0,25 км у вказаному напрямку від селища ранньоскіфського часу Зорівка I. Поряд – на північний схід наявна ділянка культурних нашарувань із розораним зольником [31, с. 60, мал. 4].

Пряжка-пронизка увінчана розташованою зверху голівкою хижого птаха (рис. 1: I; 8: 3). Невелика кругла пустотіла основа з отворами із чотирьох сторін завершується виступаючою в один бік стилізованою голівкою орла чи подібного йому птаха-хижака,

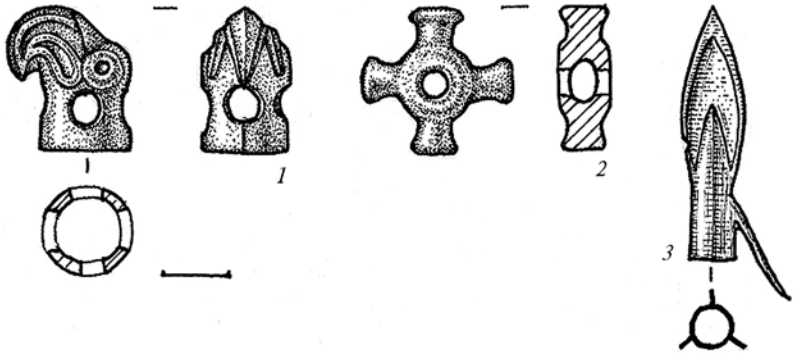

Рис. 1. Зорівка, Лаврики, сс. Вироби перед- та ранньоскіфського часу з округи поселень скіфської доби Зорівка I (1; 3) і Лаврики I (2). Мідні сплави, бронза. Випадкові знахідки В. М. Ішенка, 2019 – 2020 рр. ПКМВК.

котра симетрично двобічно змодельована із виділеними у рельєфі деталями піднятого догори дзьоба й круглими очима. За поперечною віссю симетрії під виступом дзьоба та зі зворотнього боку голівки збереглися ливарні шви. Основа пронизки рівна, розташовані попарно отвори мають дещо відмінні за розмірами діаметри.

Висота пронизки – 2,1 см, ширина – 1,3 см; діаметри: основи – 1,2 см, отворів – 0,4 і 0,5 см, маса – 10,4 г (рис. 1: 1). Бронзовий виріб добре зберігся, вкритий щільною та рівномірною червонокоричневою патиною, без помітних втрат.

Подібні вироби бронзолivarного, зрідка косторізного художнього ремесла у складі спорядження коня скіфської епохи у невеликій кількості відомі в Україні [43, рис. 130: 5–9]. Як окремий тип ці пряжки-пронизки виділені Т. Сулімирським [42, с. 78; 43, с. 69–70; 76, tabl. VIII: 5]. 3-поміж старожитностей Посулля їх виявлено 6, наприклад, у кургані 9 біля Попівки [6, табл. XXIV: 14]. Є вони й на Західному Поділлі (3 знахідки), дві з яких — із кургану 1 поблизу Братищева [3, рис. 1–3, 43, с. 69]. Подібним можна вважати й бронзовий виріб із кургану 38 біля с. Гуляй-Города [43, с. 69]. Найбільш віддалена територіально аналогія на сході походить із кургану 12 могильника Догее-Баари в Туві [65, ил. 20: 14], а на південі — знайдена в Сардах у Малій Азії. Пряжки-пронизки цього типу, як високохудожні пам'ятки вжиткового мистецтва ранньоскіфської епохи, представлені також у колекціях музеїв Німеччини і США [17, рис. 34: 4, 6–9; 71, abb. 5: 1]. Датують-

ся ці вироби серединою VII – першою половиною VI ст. до н. е. [43, с. 69–70], тобто, келермеським часом. Найближчі аналогії у кістці й бронзі походять саме з Келермеських курганів у Прикубанні [46, с. 303, 392, табл. 87: 71, 73, 80]. Варто зазначити, що такі знахідки відомі й у Поворсклі. Принаймні, дві з них містилися в матеріалах колишньої колекції Г. С. Гурського, до якої потрапили з аматорських зборів 1970-х рр. на Західному укріпленні Більського городища й селищі із ранньоскіфськими матеріалами в околицях Сем'янівки (Кротенкового).

Ще однією знахідкою із периферії Зорівського поселення є бронзовий гарного стану збереженості втульчастий наконечник стріли з трилопатевою голівкою лавролистої форми, з масивним і довгим шипом на втулці (рис. 1: 3). Належить він до 1-ї хронологічної групи стріл за Г. І. Мелюковою [37, с. 18], час побутування яких припадає на VII – першу половину VI ст. до н. е. [67, с. 63, табл. 25: 9–10]. Вістря таких стріл набули розповсюдження у старожитностях ранньоскіфської епохи як Правобережного (кургани 42 і 82 біля Берестнягів; поховання 1 і 2 Реп'яхуватої Могили; курган 38 поблизу Гуляй-Города; курган 77 у Курилівці; курган 2 біля Лазурців та ін.) [23, с. 61, рис. 11: 28], так і Лівобережного Лісостепу (Більське городище; Лихачівка; кургани 4 та 10 могильників Осяги і Скоробір; Ленківці та ін.) [22, с. 60, рис. 26: 7, 17, 18; 32: 1–3; 38, с. 92, 297, 336, табл. 31: 6д; 43: 19; 68, с. 119, 146, 150, 151, рис. 56: 15, 18; 69: 7; 70: 16; 71: 2], представлені вони й у степових пам'ятках Приазов'я (зруйноване поховання у Землянках в Макіївці) [21, с. 43, 44, №№ 256, 259, 260] та загалом Північного Причорномор'я (кургани біля сс. Семенівка, Огородне на Одещині та ін.) [7, с. 379, рис. 91: 3; 18, с. 95, рис.: 22].

Висота наконечника – 3,7 см, ширина голівки – 0,9 см, довжина втулки – 2,2 см, її діаметр – 0,6 см, довжина шипа – 1,7 см, маса – 5,9 г (рис. 1: 3; 8: 1).

Третім предметом є знайдена за 3 км на південний захід від селища Зорівка I хрестоподібна бронзова пронизка відділу II типу 6 за О. Д. Могиловим [43, с. 357, рис. 136]. Останній у своєму зведенні описав лише один такий виріб, що походив із Посулля – Вовківців [43, с. 73, 358, рис. 137: 4]. Схожі дослідники вважають продукцією північнокавказьких виробничих центрів. І дійсно, хрестоподібні предмети-пронизки наявні з-поміж різноманітних типів прикрас північнокавказької кобанської культури [24, с. 258, 408, табл. 102 А: 48]. Їх традиційно відносять до докермеського чи ранньоскіфського часів, датуючи VIII – серединою VII ст. до н. е.

З виявлених у Поворсклі чи Середньому Припсіллі на Полтавщині авторам відомо ще про одну таку знахідку зі складу колишньої колекції Г. С. Гурського, дещо відмінну від північнокавказьких.

Виявлений цей виріб на підвищенні першої тераси правого берега Полузір'я неподалік розораних курганів групи з майже 20 насипів в ур. Кесареве [31, с. 57, мал. 2], відомої за прив'язкою до с. Івашки Полтавського району [53, с. 81], неподалік від східної частини різночасового і багаточасового Лавриківського поселення з матеріалами фіналу бронзового віку, передскіфського, поодинокими знахідками скіфського часів, черняхівської культури та третьої чверті I тис. н. е. [10; 11; 12, с. 127; 13, с. 76; 31, с. 57, 59, 61, мал. 2; 72]. Останнє розташоване за 0,7 км на південь від с. Лаврики Полтавського району і в цілому за 0,15–0,30 км на північний захід від найбільш помітних курганів згаданої групи [31, с. 59].

Лита пронизка має вигляд хрестоподібного виробу з чотирма циліндрично-конічними, із розширенням і потовщенням до зовнішнього боку, стриженьками, два з яких (протилежні та дещо масивніші) увінчані кнопкоподібними товщами на кшталт сплоснених шляпок-голівків. Центральна частина також потовщена, циліндрична, з невеликим круглим отвором у центрі. У цілому виріб з олов'янистої бронзи виглядає для наявних розмірів доволі масивним, поверхня залощена у процесі використання. Розміри підвіски – 2,15 × 2,15 см, висота – 0,8 см, діаметр циліндричного потовщення посередині – 1,1 см, діаметр отвору – 0,3 см, маса – 8,8 г (рис. 1: 2; 8: 2). Поверхня добре патинована, з невеликими раковинками.

Зауважимо, що висловлювалися здогадки про призначення подібних пронизок, разом із колесоподібними, також відомими в Лісостепу у комплексах із другої половини VI ст. до н. е. й подібними до савроматських прототипів [43, с. 73], як важків та маховичків до веретен [9, с. 153], колесоподібних балансирів до примітивних механічних свердел [44, с. 53, рис. 52] і навіть деталей найпростіших пристроїв для видобування вогню. Хоча розміри й зовнішній вигляд виробу нібито нагадує мініатюрні ручечки газових ламп кінця XIX ст., та за наявними публікаціями й музейними збірками таких архаїчних і до того ж масивних бронзових регуляторів яскравості вогню на освітлювальних пристроях Новітнього часу нам невідомо.

Залишається вважати знахідку, можливо, належною до складу розораних культурних нашарувань східної частини Лавриківського поселення передскіфського часу, або ж вигорнутою розо-

рюванням із насипу невеликого кургану чи ґрунтового захоронення неподалік, де вона могла входити до складу поховального інвентаря.

Таким чином, виявлені серед знахідок з околиць Зорівки та Лавриків бронзові артефакти належать до кола предметів озброєння і спорядження коня воїна-вершника фіналу перед- та ранньоскіфського часу. Дві з них маркують своїм місцезнаходженням округу відкритого селища з матеріалами ранньоскіфської епохи — Зорівка I [13, с. 76; 31, с. 56–57, 60, рис. 4]. Чи є ці знахідки свідченнями життєдіяльності саме землеробського населення ворсклинського локального варіанту місцевої скіфоїдної культури, що зайняло правобережне плато річки на межі епох, влаштувавши тут численні селища, або ж вони відображають появу у регіоні однієї з хвиль степових номадів з Півдня — зокрема, з Передкавказзя, пониззя Дону і Приазовських степів, в яких поки що важко вбачати суто кочівників-завойовників? Як на наш погляд, такі процеси, підтвержені наявністю у речовому комплексі престижних металевих виробів південного походження, швидше, можна розглядати як складання специфічної культури місцевого населення, у тому числі і з певних контингентів колишніх учасників скіфських походів (до Малої Азії і далі на Схід та Південь) лісостепового походження, що поверталися у першій половині VII ст. до н. е. [27, с. 58–59] на місця проживання своїх предків.

Найбільш неочікуваною знахідкою з округи селища Зорівка I є бронзовий перстень, що, на перший погляд, подібний до пізньосередньовічних. Та після реставрації¹ ця прикраса виявилася унікальним для теренів Полтавщини артефактом — речовою пам'яткою часу Скіфських воєн чи свідченням налагоджених торгових відносин із Боспором. Справа в тім, що на території поселення Зорівка I, як і в його окрузі, розташовані рештки кількох селищ черняхівської культури другої чверті I тис. н. е. [13, с. 76, рис. 1; 31, с. 56, мал. 1: 6]. Саме із життєдіяльністю мешканців цих поселень, в тому числі невеликого Зорівського, і може бути пов'язана доволі небуденна знахідка. Виявлена вона 2019 р. саме край південно-західної його частини, лівобіч від яру в орному шарі.

¹ Висловлюємо вдячність художнику-реставратору Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського *В. А. Чурсіну* за виконані реставраційно-консерваційні заходи щодо збереження цієї знахідки.

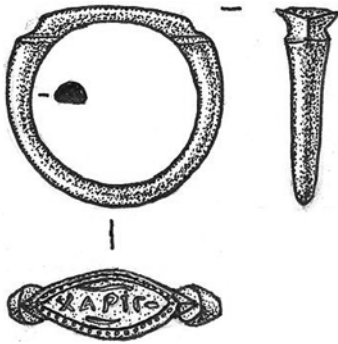

Рис. 2. Зорівка, с.
Пізноантичний перстень
II – III ст. н. е. з округи
поселення Зорівка I.
Мідний сплав. Випадкова знахідка
В. М. Іщенко, 2019 р. ПКМВК.

Литий перстень виготовлений із мідного сплаву. Має симетричний «лінзоподібний» плоский щиток у формі завуженого за шириною овалу, із загостреними кінцями за шириною. Шинка за зовнішніми обрисами кругла, напівкруглого перетину, з потовщеннями до щитка, що в оформленні верху виділяється гострим уступом із профільованою заглибиною. На щитку розмішений гравірований напис давньогрецькою мовою «*χαρίς*» із крапкою з правого боку, оточений зверху і знизу стилізованими видовженими листочками, із зовні за формою щитка обрамлений заглибиною-канавкою, в якій нанесено додатково

глибші крапкові заглибини.

Діаметр перстня – 2,0 × 2,1 см, розміри щитка – 0,8 × 1,6 см, його товщина – 0,3 см; ширина шинки – 0,20–0,45 см, її товщина – 0,2–0,3 см (рис. 2; 3, кол. вкл. VIІ; 8: 4). Маса перстня – 6,5 г.

Подібні перстні з вигравіруваним написом «*χαρά*» неодноразово знаходили у дитячих похованнях перших століть н. е. на Боспорі і на заході Німеччини, у Рейнській області [64, с. 153–154; 73, р. 42–43, no. 86]. Такі прикраси, виготовлені із золота, відомі у кількості більше десятка за зібранням Ермітажу – з курганних поховань у Керчі й Фанагорії [15, с. 306, рис. 754; 52, с. 126, 130, прим. 21; 64, с. 153]. Представлені вони й у колекціях керченського походження з Музею Метрополітен та Британського музею [75, р. 120, no. 601, pl. LXV; 77, р. 180, 290, no. 1665, 3025]. Схожий срібний перстень із написом походить з катакомби K8/1974 некрополя Німфея з матеріалами від другої половини I до II ст. н. е. [14, с. 131, № 23, рис. 57]. На думку фахівців, є всі підстави розглядати такі прикраси як локальний боспорський феномен – вироби місцевих майстрів [63, с. 203; 64, с. 154–155].

Щодо уявлень про зміст давньогрецького напису на перстні. Такі написи порівняно часто зустрічаються на різьблених дорогоцінних каменях II ст. н. е., а саме слово «*χαρά*» стоїть у ряду понять, що позначають різноманітні цивілізаційні цінності. На

мозаїках і графіті на посуді воно використовується в низці понять «здоров'я, життя (життерадісність), мир, весілля, надія». Є вірогідність вживання його також як особистого імені, розповсюдженого в античному світі у римський час, проте, не на Боспорі. Написи ж «*χαρά*» і «*χαρίν*», на думку дослідників, є, швидше за все, виразом-зверненням, із побажанням з боку дарителя прикраси, наприклад: «Радій подарунку!», «Радійте!» тощо [63, с. 203].

Морфологічні ознаки, а також специфічні підпрямокутні виступи в оформленні ділянок шинки біля її переходу до щитка, на думку М. Ю. Трейстера, вказують не тільки на належність прикраси саме до групи північнопричорноморських пізньоантичних виробів, а й дозволяють датувати перстень II–III ст. н. е., можливо, навіть III ст. н. е. Найімовірніше, що він є продукцією пантікапейських майстрів, тобто, має боспорське походження¹. Інша справа, яким чином цей виріб потрапив до Поворскля. Перстень міг бути придбаний в одному із боспорських міст учасником Скіфських воєн, що повертався додому. Цілком імовірно, що він виявився прихопленим як трофей у Причорномор'ї або ж просто був привезений до Середнього Подніпров'я давньогрецькими торговцями.

Знахідка поблизу Полтави, як здається унікальна, бо виготовлена з мідного сплаву. Відомі досі перстні з таким написом виконані переважно із золота, зрідка срібла.

Рідкісним артефактом серед речей, переданих музею, виявилася пальчаста фібула дніпровського кола з дугою із пташиних голівок, що складається із верхнього щитка (голівки), дужки і шестикутної ніжки. Вона знайдена навпроти с. Біологічне, за 1 км на південний схід від с. Лаврики, неподалік південно-східної периферії Лавриківського поселення з матеріалами третьої чверті I тис. н. е. [11; 13, с. 76; 31, с. 57, 59, 61, мал. 2; 72], за 60 м на південний захід від найбільшого, порослого деревами й кущами кургану групи біля с. Івашки [31, с. 57, мал. 2] зі слідами грабіжницьких розкопок XIX ст., розташованого на підвищенні першої тераси правого берега Полузир'я. Прикраса виявлена в основі ріллі на глибині 0,3 м місцевим металозбирачем, в якого і була вилучена. Поряд на розораній поверхні жодної зі знахідок археологічного характеру не виявлено. Цілком імовірно, що фібула походить зі зруйнованого пошуками скарбів впускного поховання в кургані, рештки частини насипу якого згодом були розгорнуті довкола. Не

¹ Щиро вдячні за консультації з атрибуції прикраси докторам історичних наук М. Ю. Трейстеру та А. В. Буйським.

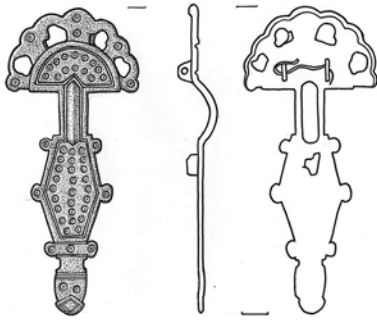

Рис. 4. Лаврики, с. Полтавський район. Фібула третьої чверті – кінця VII ст. н. е. з округи поселення Лаврики I. Мідний сплав. Випадкова знахідка, придбана для музею В. М. Ішенком, 2020 р. ПКМВК.

менш вірогідно, що місцем своєї знахідки фібула може позначати розташування ґрунтового могильника частини населення Лавриківського селища, розмішеного неподалік великого насипу. Нижче наводимо опис цієї прикраси (рис. 8: 5).

Верхній щиток має форму півкола, що переривається у місці з'єднання з дужкою, по периметру прикрашений ажурним бордюром із чотирма отворами. В середині щитка застібка оздоблена циркульним орнаментом із 14-ти орнаментальних композицій, розташованих у дві дуги: верхня — з

9-ти, нижня — з 5-ти зображень, котрі із зовнішнього боку оточені напівкруглою заглибленою канавкою.

П'ять пальчастих виступів з'єднані між собою й обмежені з обох боків меншими скругленими відрізками, утворюючи дугу. Бічні виступи мають вигляд стилізованих пташиних голівок із розвернутими дзьобами до центру. Також на них нанесено по одному циркульному зображенню, що імітують очі птахів. Центральний виступ має форму гриба, на голівці якого нанесено орнамент у вигляді двох врізних циркульних елементів, розташованих один під одним, ще по одному міститься на сусідніх пальчастих виступах під коротшими відтинками дуг (рис. 4; 6, кол. вкл. VII).

Дужка вигнута, на ній по краях є дві широкі врізні лінії вздовж боків, зверху і знизу завершені трикутними загостреннями у місцях кріплення до верхнього щитка і ніжки.

Ніжка має шість напівокруглих виступів (по три з обох сторін), на кожному із яких міститься циркульний орнамент. Нижні виступи з циркульними зображеннями, з ще одним подібним елементом між ними, об'єднані в горизонтальну смужку двома прямими заглибленими рисками. По периметру щиток прикрашений бордюром, що переривається у місці з'єднання з дужкою. В середині він оздоблений 26-ма циркульними зображеннями,

розташованими у три вертикальні ряди: два дещо вигнуті назвні з обох боків і майже прямий у центрі (9 + 8 + 9 елементів).

На завершенні ніжки, відділеному напівкруглими уступами, міститься виступ у вигляді зооморфної голівки із двома симетричними циркульними орнаментами, що імітують очі. Кінець ніжки прикрашено ромбічним заглибленим зображенням у вигляді розкритого рота тварини (рис. 4; 6, кол. вкл. VII).

Зі зворотного боку верхнього щитка, на місці з'єднання з дужкою, наявні дві невеликі трапецієподібні петлі для кріплення залізної пружини, в яких збереглися залишки мідної тятиви. На ніжці залишився дещо пошкоджений голкоприймач (рис. 6, кол. вкл. VII).

Фібула лита, виготовлена з мідного сплаву, вкрита патиною, зігнута на дві частини в дужці (зі слідами ремонту), що могло бути наслідком удару заступа під час грабіжницьких розкопок сусіднього кургану у позаминулому столітті. Є ділянки зі слідами сольових забруднень й окисів. У застібки пошкоджені і повністю відсутні залізні частини.

Загальна довжина — 11,8 см; довжина щитка — 3,3 см; ширина щитка — 5,2 см; довжина дужки — 1,7 см; ширина дужки — 1,1 см; довжина ніжки — 6,9 см; найбільша ширина ніжки — 3,2 см; маса збереженої частини виробу — 45,4 г (рис. 4; 6, кол. вкл. VII; 8: 5).

Застібка належить до кола слов'янських пальчастих фібул із каймою із пташиних голів — тип IT за Й. Вернером чи постсхідногерманських пальчастих за І. О. Гавритухінім. За типологією В. Є. Родінкової входить до підтипу п'ятиголових, серії Б [50, с. 234].

Найближчі аналогії походять із Середнього Подніпров'я [25, с. 411, табл. 82: 7] та Русанівки¹ [5]. Також близьким є один із екземплярів із Козіївсько-Новоодеського скарбу [25, с. 397, табл. 48: 4]² (рис. 5).

Фібула з округи Лавриківського поселення знаходять аналогії серед прикрас, характерних для скарбів кола Мартинівки. Формування самого вбрання, елементом якого вона є, розпочалося у другій половині VI ст. [8, с. 146], а «приховування» таких скарбів припадає на другу — третю чверті VII ст. чи навіть вужчий проміж-

¹ Прикраса входила до складу скарбу кола Мартинівки, знахідка зберігається у Сумському краєзнавчому музеї. Виділяється з-поміж інших аналогій більшими розмірами.

² Слід відмітити, що у своїй роботі В. Є. Родінкова для серії Б п'ятиголових застібок виділила лише варіант Керч, однак накопичення нових матеріалів — з Русанівки та Лавриків — дозволяє виділити ще один варіант у цьому підтипі.

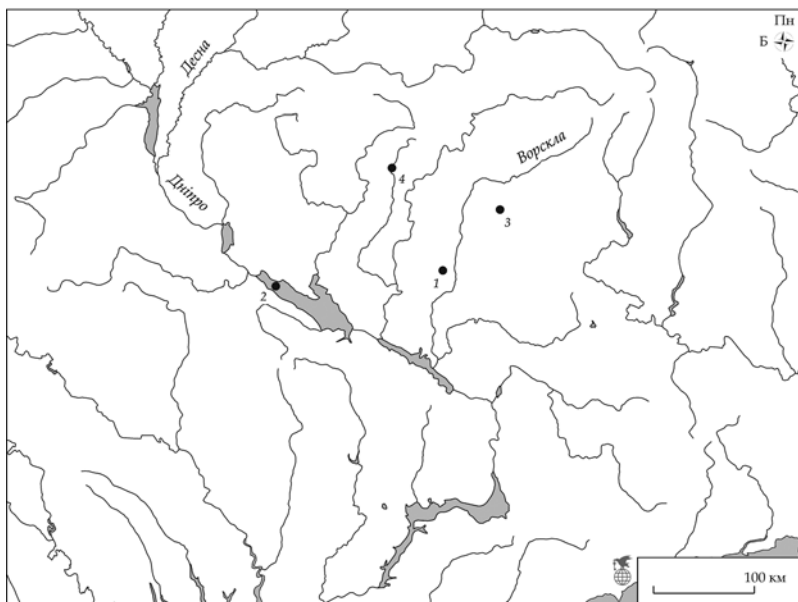
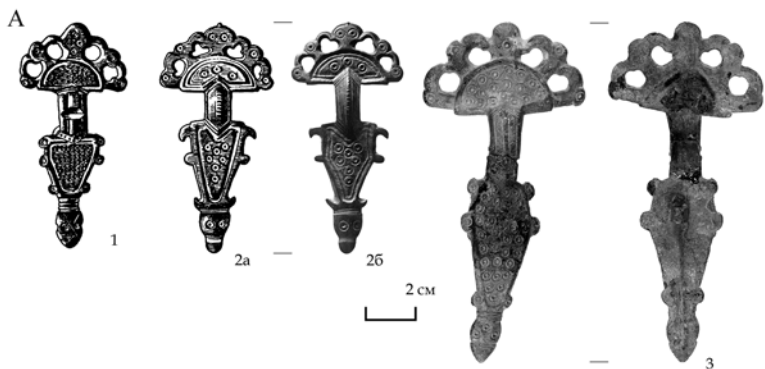

Рис. 5. А. Аналогії фібули з Лавриків:

1 — Середнє Подніпров'я; 2а — Козіївка / Нова Одеса (за Корзухіною, 1996, табл. 48: 4); 2б — Козіївка / Нова Одеса (фото із архіву О. С. Федоровського); 3 — Русанівка.

Б. Карта поширення аналогій:

1 — Андріївка; 2 — Середнє Подніпров'я; 3 — Козіївка / Нова Одеса; 4 — Русанівка.

ок часу — третю чверть VII ст. [19, с. 53–55; 45; 51, с. 153, 157–158] — період, пов'язаний, із перебуванням болгар у Поворсклі, Пооріллі й на берегах Дніпра [48, с. 82–84]. Час побутування цих фібул — третя чверть — кінець VII ст. н. е.

Цікаво, що неподалік — за 1,7 км на схід від місця знахідки фібули, ближче до сс. Андріївка і Падалки, за 0,3 км нижче

від автомосту через р. Полузир'я, у надзаплавлі правого берега річки, жителем с. Гожули Полтавського району П. А. Сизовим навесні 1985 р. виявлена візантійська мідна монета імператора Юстіна II (565–578) з двома отворами, що використовувалася як підвіска (рис. 7). Це — фолліс (40 нуммій), карбований на 12-й рік правління імператора (577/578 рр.) на Константинопольському монетному дворі [70, р. 213, № 42а: I; 74, р. 131, № 41], з діаметром 2,9 × 3,1 см та масою 13,7 г [29, с. 85–86, рис. 1], що наразі експонується у Скарбниці Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Монета як деталь прикраси — підвіска з двома отворами — належала до деталей кочівницького вбрання. Місце її знахідки свого часу пов'язувалося з існуванням поселення на похилому розораному схилі лівого берега Полузир'я навпроти Андріївки — край с. Біологічного, відкритого Є. О. Горюновим та М. М. Казанським 1978 р. [11, арк. 4; 13, с. 76, рис. 1; 31, с. 59].

Проте, найвірогідніше за все, що обидві вище описані прикраси позначають округу добре відомого багатошарового Лавриківського селища, розташованого поблизу розораних курганів на підвищенні надзаплатної тераси лівого берега р. Полузир'я. Крім масових матеріалів пізньоримського часу, у південній частині поселення виявлені знахідки третьої чверті I тис. н. е., в тому числі уламки салтоїдного посуду [13, с. 76, рис. 1]. Селище віднесене дослідниками до складу окремої групи старожитностей — типу Білоконі — Лаврики — Чередники, виділеної Є. О. Горюновим вздовж сточища р. Полузир'я. Останнім часом їх вважають рештками недовготривалих селищ перещепинської культури зі змішаним

Рис. 7. Лаврики — Андріївка — Падалки, сс. Фолліс імператора Юстіна II 577–578 рр. з отворами, що використовувався як прикраса-підвіска.

Мідь. 2,9 × 3,1 см, маса 13,7 г. Випадкова знахідка П. А. Сизова, 1985 р. ПКМВК.

Рис. 8. Зорівка, Лаврики, сс. Індивідуальні знахідки перед-, ранньоскіфського та пізньоантичного часу, третьої чверті I тис. н. е. *Мідні сплави*. Дар В. М. Іщенко, 2020. ПКМВК.

степовим і місцевим слов'янським населенням, що існували від середини – третьої чверті до кінця VII чи до початку VIII ст. [47; 48; 49, с. 92–93, 95].

Напевне, на завершення публікації варто нагадати й про окремі предмети, що останніми роками надійшли до Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського від В. М. Іщенко та виявлені ним за різних обставин в окрузі с. Біологічного, вздовж берегів Полузир'я поза північно-західною околицею Полтави. Серед інших — доволі атрактивні артефакти скіфської та давньоруської епох, пізньосередньовічного часу. Зокрема, залізна провушна сокира побутово-господарського призначення скіфської доби з території селища раннього залізного віку поблизу с. Гожули Полтавського району [59, с. 105–106, рис. 2], стулка давньорусько-

го рельєфно-чорнового бронзового складня останньої третини XII ст. з с. Падалки того ж району [16, с. 153–154, рис. 1] та залізний наконечник списа козацької епохи з околиць с. Андріївки Полтавського району, що може належати до свідчень заключних етапів червневої битви 1658 р. між загонами полтавського полковника Мартина Пушкаря і війська гетьмана Івана Виговського [59, с. 105, 106, рис. 1]. У будь-якому разі опубліковані й перераховані вище знахідки складають доволі яскраву добірку задокументованих за місцем виявлення старожитностей верхньої течії р. Полузир'я і зберігаються у складі Музейного Фонду України, експонуючись в музеї.

Література

1. Археологические памятники территории г. Полтава и окрестностей: каталог / ПКМ; Полтав. обл. орг. УООПИК; [авт.-сост. Супруненко А. Б.]. – Полтава: РИО Облстатуправления, 1988. – 24 с.
2. А. Т. Археологічна робота Музею 1926–27 р. / А. Т[ахтай] // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ; [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава – Поліграф», 1928. – Т. 1. – С. 283–289.
3. **Бандрівський М.** Зразки скіфського звіриного стилю із Західної України / М. Бандрівський // Україна в минулому: зб. наук. ст. – Київ; Львів, 1996. – Вип. VIII. – С. 67–77.
4. **Баранець П.** Археологічні знахідки з околиць с. Бречківки Полтавського району / Петро Баранець // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: зб. мат-лів Третьої наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ПКМВК; Полтав. рай. рада; [ред. кол.: Л. В. Бабенко, С. О. Біляєва, І. Ф. Ковальова та ін.; О. Б. Супруненко (відп. ред.)]. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2019. – Вип. 3. – С. 139–141.
5. **Білінська Л., Володарець-Урбанович Я.** Ранньосередньовічні скарби Сумщини: нові надходження та програма дослідження / Л. Білінська, Я. Володарець-Урбанович. – 2020. – *Друкується*.
6. **Бобринской А. А.** Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы / А. А. Бобринской. – СПб., 1894. – Т. II. – 225 с.
7. **Бруяко И. В.** Очерк истории скифов Северо-Западного Причерноморья / Бруяко И. В. // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья / ОАМ НАНУ; ИА НАНУ; Од. НУ им. И. И. Мечникова. – Одесса, 2013. – С. 369–373.
8. **Гавритухин И. О., Обломский А. М.** Днепровское Левобережье на заре средневековья: динамика историко-культурных процессов и клады / И. О. Гавритухин, А. М. Обломский // Гавритухин И. О., Обломский А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. – М., 1996. – С. 140–148. – (Раннеславянский мир, вып. 3).

9. **Гейко А. В., Щербань А. Л.** Знахідки бронзових «колішат» з Поворскля / Гейко А. В., Щербань А. Л. // АЛЛУ. — Полтава, 2002. — № 1 (11). — С. 153.
10. **Горюнов Е. А.** Разведка на Полтавщине / Е. А. Горюнов // АО 1971 года: сб. ст. — ежегодн. — М.: Наука, 1972. — С. 366.
11. **Горюнов Е. А.** Отчет о работе Днепровской левобережной экспедиции ЛОИА АН СССР в 1978 г. / Е. А. Горюнов // НА ИА НАНУ. — 1978/63. — Ф. е. — Спр. 8654. — 16 арк., 16 арк. іл.
12. **Горюнов Е. А.** Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья / Е. А. Горюнов; АН СССР, ЛОИА. — Ленинград: Наука, 1981. — 133 с.
13. **Горюнов Є. О., Казанський М. М.** До археологічної карти сточища р. Полузир'я / Горюнов Є. О., Казанський М. М.; [підг. до друку, перекл. Супруненко О. Б.] // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — № 1–2 (3–4). — С. 76–78.
14. **Грач Н. Л.** Некрополь Нимфея / Н. Л. Грач. — СПб., 1999. — 328 с.
15. **Дюбрюкс П.** Поль Дюбрюкс: собрание сочинений / Paul Du Bruch. Oeuvres 1–2 / Поль Дюбрюкс; [И. В. Тункина (отв. ред.)]. — СПб., 2010. — Т. 2. — 312 с.
16. **Іщенко В. М., Супруненко О. Б.** Стулка хреста-енколпіона з околиць Полтави / В. М. Іщенко, О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2018. Пам'яті Г. О. Сидоренко (1918 — 1984): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; ПКМВК; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. — Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК; Дивосвіт, 2018. — С. 150–158. — Кол. вкл. III.
17. **Иванчик А. И.** Киммерийцы и скифы / А. И. Иванчик. — М., 2001. — 324 с.
18. **Ильинская В. А., Тереножкин А. И.** Скифия VII — IV вв. до н. э. / В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин; АН УССР, Ин-т археол. — К.: Наукова думка, 1983. — 380 с.
19. **Казанский М. М.** Археологическая ситуация в Среднем Поднепровье в VII в. / М. М. Казанский // Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов: сб. науч. тр. — М., 2014. — С. 138–177. — (Раннеславянский мир, вып. 15).
20. **Казанський М. М., Серета Д. В.** Поселення пенцьківської культури Полузир'я 1 на Полтавщині / Казанський М. М., Серета Д. В. // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1 (9). — С. 19–25.
21. Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области / [гл. ред. Колесник А. В.] // Археологический альманах. — Донецк, 1993. — 236 с.
22. **Ковпаненко Г. Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко; АН УРСР, Ін-т археол. — К.: Наукова думка, 1967. — 188 с.
23. **Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А.** Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион) / Г. Т. Ковпаненко, С. С. Бессонова, С. А. Скорый; АН УССР, Ин-т археол. — К.: Наукова думка, 1989. — 336 с.
24. **Козенкова В. И.** Кобанская культура Кавказа / В. И. Козенкова // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время / АН СССР,

Ин-т археол.; [отв. ред. тома А. И. Мелюкова]. – М.: Наука, 1989. – (Археология СССР в 20-ти тт.). – С. 252–267.

25. **Корзухина Г. Ф.** Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье: каталог памятников / Г. Ф. Корзухина // МАИЭТ. – Симферополь, 1996. – Вып. V. – С. 352–435, 586–705.

26. **Кулатова І. М.** Розвідки в Полтавському районі / Кулатова І. М. // АЛЛУ. – Полтава, 1998. – № 1–2 (3–4). – С. 84–86.

27. **Кулатова І. Н., Скорый С. А., Супруненко А. Б.** Раннескифское погребение на юге Приднепровской Левобережной террасовой лесостепи (к вопросу о переднеазиатских инновациях в восточноевропейском зверином стиле) / Кулатова І. Н., Скорый С. А., Супруненко А. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 1 (19). – С. 46–60.

28. **Кулатова І. Н., Супруненко А. Б.** Отчёт о раскопках и разведках в Поворсклье в 1985 г. (Полтавская обл.) / Супруненко А. Б., Кулатова І. Н. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1985/102. – 42 арк., 75 рис.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 14. – 44 арк.; Альбом илл. к Отчёту... // Там само. – Спр. 14 А. – 18 арк.

29. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Знахідка візантійської монети VI ст. у Поворсклі / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. ст. / ПКМ; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава, 1991. – С. 85–87.

30. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Пам'ятки археології на території заповідника «Поле Полтавської битви» / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // Північна війна та її наслідки для України: зб. наук. пр. / ІКЗ «Поле Полтав. битви» – Полтава, 1992. – Вип. 1. – С. 35–36.

31. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** До археологічної карти верхньої течії р. Полузир'я / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1993. – Число перше. – С. 54–64.

32. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Звіт про розкопки та розвідки на Полтавщині в 1994 р. / Кулатова І. М., Супруненко О. Б.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/66. – Спр. 25641. – 24, 13 арк., 58 рис., інв. опис 3, 2 арк., сп., акти 3, 2 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 79. – 47 арк.

33. **Ломакін О. О., Ломакіна С. М.** Нові пам'ятки археології в околицях м. Полтави / О. О. Ломакін, С. М. Ломакіна // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1993. – Число перше. – С. 43–53.

34. **Луговая Л. Н., Шилов Ю. А.** Михайловский курган раннесрубного времени / Л. Н. Луговая, Ю. А. Шилов // Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. тр. К 100-летию Полтавского краеведческого музея / ПКМ; [редкол.: Кулатова І. Н., Луговая Л. Н., Супруненко А. Б. (отв. ред.)]. – Полтава, 1990. – С. 43–65.

35. **Мельникова І.** Знахідка ножа з кременю із с. Жуки / Ірина Мельникова // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: зб. мат-лів Другої наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ПКМВК; Полтав. рай. рада;

- [ред. кол.: Л. В. Бабенко, М. М. Кононенко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. — Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2018. — Вип. 2. — С. 65–68.
36. **Мельникова І., Яремченко В.** Наконечник стріли золотоординського часу з околиць Полтави (с. Жуки) / Ірина Мельникова, Віталій Яремченко // Село Жуки — батьківщина літописця Самійла Величка: зб. ст. та мат-лів до Четвертої наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; Полтав. рай. рада; ПКМВК; [ред. кол.: Л. Л. Бабенко, В. О. Мокляк, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. — Київ; Полтава: ТОВ «АСМІ», 2020. — Вип. 4. — С. 66–73.
37. **Мелюкова А. И.** Вооружение скифов / А. И. Мелюкова // САИ. — М.: Наука, 1964. — Вып. Д 1-4. — 91 с., 23 табл.
38. **Мелюкова А. И.** Оружие, конское снаряжение, повозки, наверхия / А. И. Мелюкова // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. тома А. И. Мелюкова]. — М.: Наука, 1989. — (Археология СССР в 20-ти тт.). — С. 92–100.
39. **Мироненко К. М.** Звіт про археологічні розвідки на території Полтавського району Полтавської області в 2010 р. / Мироненко К. М. // НА ІА НАНУ. — Ф. е. — 2010/127; НА ЦОДПА. — Ф. е. — Спр. 644. — 38 арк.
40. **Мироненко К., Супруненко О.** Комплексна пам'ятка археології й історії біля Побиванки під Полтавою / Костянтин Мироненко, Олександр Супруненко // Село Жуки — батьківщина літописця Самійла Величка: зб. мат-лів наук. конф. / [ред. кол.: Л. Л. Бабенко, М. М. Кононенко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]; ЦП НАН України і УТОПІК; ПКМВК; Полтав. рай. рада. — Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. — [Вип. 1]. — С. 44–50. — С. 44–46.
41. **Мироненко К., Супруненко О.** Поселення і кургани поблизу с. Побиванки під Полтавою / Костянтин Мироненко, Олександр Супруненко // Село Жуки — батьківщина літописця Самійла Величка: зб. мат-лів Другої наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ПКМВК; Полтав. рай. рада; [ред. кол.: Л. В. Бабенко, М. М. Кононенко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. — Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2018. — Вип. 2. — С. 82–87. — Кол. вкл. II.
42. **Могилев О. Д.** Деталі кінського спорядження у пам'ятках західноподільської групи скіфського часу / О. Д. Могилев // Археологія. — К., 2003. — № 2. — С. 74–83.
43. **Могилев О. Д.** Спорядження коня скіфської доби у лісостепу Східної Європи / О. Д. Могилев; НАНУ, Ін-т археол. — Київ; Кам'янець-Подільський, 2008. — 439 с.
44. **Нечитайло А. Л.** Про одне з найдавніших кімерійських поховань / А. Л. Нечитайло // Археологія. — К., 1975. — Вип. 15. — С. 53–56.
45. **Обломский А. М., Родинкова В. Е.** Этнокультурный перелом в Поднепровье в VII в. н. э. Хронология событий / А. М. Обломский, В. Е. Родинкова // КСИА. — М., 2014. — Вып. 235. — С. 381–404.
46. **Петренко В. Г.** Скифы на Северном Кавказе / В. Г. Петренко // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. тома А. И. Мелюкова]. — М.: Наука, 1989. — (Археология СССР в 20-ти тт.). — С. 216–223.

47. **Приймак В. В.** Идеи Е. А. Горюнова в свете изучения систем расселения Днепроовского Левобережья I тыс. н. э. / В. В. Приймак // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепроовском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье: сб. науч. тр. — СПб.: Петербург. востоковедение, 2004. — С. 282–287.
48. **Приймак В. В.** Етнокультурний сдвиг на території Днепроовского Левобережжя VII — VIII вв. (Степь и южная полоса Лесостепи) / В. В. Приймак // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2012: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. — Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. — С. 60–93.
49. **Приймак В. В., Супруненко О. Б.** Малоперещепинський «скарб» / В. В. Приймак, О. Б. Супруненко // Малоперещепинське диво: Зарецький І. А. Скарб, знайдений при селі Мала Перещепина Костянтиноградського повіту Полтавської губернії; Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Археологічна дослідницька діяльність І. А. Зарецького; Приймак В. В., Супруненко О. Б. Малоперещепинський «скарб» / ЦОДПА; [упорядн. Супруненко О. Б.]. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. — С. 53–104.
50. **Родинкова В. Е.** Днепроовские фибулы с каймой из птичьих голов / В. Е. Родинкова // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепроовском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье: сб. науч. тр. — СПб.: Петербург. востоковедение, 2004. — С. 233–243.
51. **Родинкова В. Е.** Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе / В. Е. Родинкова // РА. — М., 2012. — № 4. — С. 151–158.
52. **Розанова Н. П.** Золотые перстни с геммами и греческими надписями из Пантикапея и Фанагории / Н. П. Розанова // Сообщения Государственного музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина. — М., 1968. — Вып. 4. — С. 125–131.
53. **Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; АН УРСР, Ін-т археол.; УТОПІК. — К.: Наукова думка, 1982. — 108 с., 2 карти.
54. **Супруненко О. Б.** На землі Полтавській. Пам'ятки археології Полтави та околиць / Супруненко О. Б.; ІА НАНУ; ЦОДПА. — Полтава: Археологія, 1998. — 157 с.
55. **Супруненко О. Б.** Печенізьке поховання під Полтавою / Супруненко О. Б. // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 2 (6). — С. 46–47.
56. **Супруненко О. Б.** Про поховання в житлах Полтавського поселення / О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережжя Дніпра: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Вождяєнко В. В., Гречко Д. С., Задніков С. А. та ін.]. — Київ; Котельва: Майдан, 2018. — С. 294–301.
57. **Супруненко О.** Пам'ятки археології поблизу с. Патлаївки під Полтавою / Олександр Супруненко // Село Жуки — батьківщина літописця Самійла Величка: зб. мат-лів Третьої наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ПКМВК;

- Полтав. рай. рада; [ред. кол.: Л. В. Бабенко, С. О. Біляєва, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. — Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2019. — Вип. 3. — С. 126–138. — Кол. вкл. III–IV.
58. **Супруненко О., Золотницький Б., Кулатова І.** Кургани біля с. Карпуси під Полтавою / Олександр Супруненко, Борис Золотницький, Ірина Кулатова; ЦОДПА. — Полтава: ВЦ «Археологія», 1996. — 88 с.
59. **Супруненко О., Ткаченко О.** Кілька знахідок з околиць Полтави / Олександр Супруненко, Олександр Ткаченко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМВК; [ред. кол.: Волошин Ю. В., Гаврилюк Н. О., Супруненко О. Б. (гол. ред. кол.) та ін.]. — Полтава: Дивосвіт, 2017. — Вип. XII. — С. 104–107.
60. **Супруненко О., Шерстюк В.** Дослідження в с. Абазівці Полтавського району Полтавської області / Олександр Супруненко, В'ячеслав Шерстюк // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМВК; [ред. кол.: Волошин Ю. В., Кондратенко Т. К., Мокляк В. О. (наук. ред.) та ін.]. — Полтава: Дивосвіт, 2013. — Вип. VIII. — С. 96–138.
61. **Тахтай О.** Передісторичні розшуки в межах Полтавської округи в роках 1924–1928 / Олександр Тахтай // Антропология: Річник Кабінету Антропологии ім. Ф. Вовка ВУАН. 1928. — К., 1929. — Вип. 2. — С. 250–256.
62. **Тимошук А. І.** Археологічні розвідки у Полтавському районі / Тимошук А. І. // АЛЛУ. — Полтава, 2008. — № 1–2 (23–24). — С. 80–88.
63. **Тохтасьев С. Р.** Надписи на перстнях, содержащие слова ХАРА и ЧУХН / С. Р. Тохтасьев // Фанагория. Результаты археологических исследований / РАН, Ин-т археол.; [под. ред. М. Ю. Трейстера]. — М., 2015. — Т. 2. — С. 202–207.
64. **Трейстер М. Ю.** Золото Фанагории. Типологический, стилистический и хронологический анализ / М. Ю. Трейстер // Фанагория. Результаты археологических исследований / РАН, Ин-т археол. — М., 2015. — Т. 2. — С. 77–181.
65. **Чугунов К. В.** Могильник Довгээ-Баары 2 как памятник начала уюкско-саглынской культуры Тувы (по материалам раскопок 1990–1998 гг.) / К. В. Чугунов // Сб. науч. тр. в честь А. В. Виноградова. — СПб., 2007. — С. 123–144.
66. **Шерстюк В.** Нові пам'ятки археології в околицях с. Жуки / В'ячеслав Шерстюк // Село Жуки — батьківщина літописця Самійла Величка: зб. мат-лів Другої наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ПКМВК; Полтав. рай. рада; [ред. кол.: Л. В. Бабенко, М. М. Кононенко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. — Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2018. — Вип. 2. — С. 69–81. — Кол. вкл. I.
67. **Шрамко Б. А.** Археология раннего железного века Восточной Европы: учебное пособие / Б. А. Шрамко / ХГУ. — Харьков, 1983. — 135 с.
68. **Шрамко Б. А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко; АН УССР, Ин-т археол. — К.: Наукова думка, 1987. — 187 с.

69. **Юренко С. П.** Разведки в бассейне р. Ворсклы / С. П. Юренко // АО 1977 г.: сб. ст. – ежегодн. – М.: Наука, 1978. – С. 406–407.
70. **Grierson Ph.** Catalogue of the Buzautiue coins in the Dumdarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection / Ph. Grierson. – Washington, 1966. – Vol. 1. – 408 p.
71. **Hauptmann H.** Neue Funde eurasischer Steppennomaden in Kleinasien / H. Hauptmann // Beitrage zur Altertumskunde Kleinasien. – Mainz, 1983. – Band 1. – S. 251–270.
72. **Kazanski M., Sodini J.** Note zur le peuplement delarégion du Dniepr mojen pendant la seconde moitié du VII-e siècle et au VIII-e siècle / M. Kazanski, J. Sodini // Revue Arhéologique. – Paris, 1987. – № 1. – P. 84–90.
73. **Maaskant-Kleibrink M.** The Engraved Gems (Description of the Collections in the Rijksmuseum G. M. Kam at Nijmegen X) / M. Maaskant-Kleibrink. – Nijmegen, 1986. – 124 p.
74. **Morrison C.** Catalogue des monnais Buzautiues de la Bibliothegue National / C. Morrison. – Paris, 1970. – № 1. – 320 p.
75. **Richter G. M. A.** Catalogue of Engraved Gems Greek, Etruscan and Roman. The Metropolitan Museum of Art / G. M. A. Richter. – New York, 1956 (Roma, 2006 – reprint). – XLII, 144 with, 75 pl.
76. **Sulimirski T.** Scytowie na Zahodniem Podolu / T. Sulimirski. – Lwów, 1936. – 136 s.
77. **Walters H. B.** Catalogue of the Engraved Gems and Cameos, Greek, Etruscan and Roman, in the British Museum / H. B. Walters. – London, 1926. – 419 p.

Я. В. Володарець-Урбанович, В. М. Іщенко, О. Б. Супруненко

Нові знахідки з пам'яток північно-західної округи міста Полтави

Публікація знахідок із округи Зорівського селища скіфського часу та Лавриківського поселення передскіфської доби, черняхівської культури і третьої чверті I тис. н. е. на лівобережній ворсклинській притоці – р. Полузір'я у Полтавському районі Полтавської області, що виявлені у 2019 р.

З-поміж артефактів вирізняються знайдені на селищі Зорівка I бронзова пряжка-пронизка келермеського часу, увінчана розташованою зверху голівкою хижого птаха – високохудожній витвір майстра-ливарника VII – початку VI ст. до н. е., а також перстень із вузьким шитком та заглибленим написом давньогрецькою мовою «*χαρις*» боспорського походження II–III ст. н. е., відлитий, на відміну від подібних золотих і срібних прикрас, з мідного сплаву.

Округа Лавриківського поселення представлена бронзовою фібулою кола слов'янських пальчастих, із каймою з пташиних голів – тип IT за Й. Вернером чи постсхідногерманських пальчастих за І. О. Гавритухіним, що за типологією В. Є. Родінкової входить до підтипу п'ятиголових серії Б. Час побутування таких фібул – третя чверть – кінець VII ст. н. е.

Знахідки надійшли до археологічної колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ключові слова: передскіфський та ранньоскіфський час, черняхівська культура, третя чверть I тис. н. е., Полузир'я, Ворскла, Зорівка, Лаврики, Полтавський район, пряжка-пронизка, перстень, фібула.

Ya. V. Volodarets-Urbanovych, V. M. Ishchenko, O. B. Suprunenko

New Findings from the North-west Outskirt of Poltava City

Publication is dedicated to findings from Zorivka Settlement of the Scythian Time area and Lavryky Site of the pre-Scythian Time, Cherniakhiv Culture and the first quarter of the 1st millennium CE at the left-bank Vorskla River affluent – the Poluziria River in Poltava District Poltava Region, found in 2019.

Bronze piercing buckle of the Kelermeska Time with head of carnivorous bird at the top – masterpiece of figure-casting of the 7th – early 6th cc. BCE, and ring with narrow plate and deepen inscription in the ancient Greek «χαρις» of the Bospor origin dated to the 2nd – 3rd cc. CE, copper-cast by contrast to similar golden and silver jewels – are rather noticeable among artifacts found at Zorivka I settlement.

Outskirt of Lavryky Settlement is presented by bronze fibula of the Scythian finger-parted type with border of bird heads – Type IT according to I. Verner or post-Easter Germanic finger-parted according to I. O. Havrytukhin, that by the typology of V. Ye. Rodnikova belongs to sub-type of five-headed of Series B. Time of such fibulas is the third quarter – late 7th c. CE.

Findings were given to the archaeological collection of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.

Keywords: the pre-Scythian and Early Scythian Time, the Cherniakhiv Culture, the third quarter of the 1st millennium CE, the Poluziria River, the Vorskla River, Zorivka, Lavryky, Poltava District, piercing buckle, ring, fibula.

КАРТОГРАФУВАННЯ ГОРОДИЩ РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ ПУТИВЛЬСЬКОГО ПОСЕЙМ'Я

Про результати археологічних розвідок у Путивльському Посейм'ї, розташування городищ скіфського часу в адміністративних межах Сумської області. Наводиться порівняльний аналіз оборонних споруд та їх зв'язок із рельєфом.

Ключові слова: городище, ранній залізний вік, Путивльське Посейм'я.

Першим із археологів, хто розпочав роботи з картографування городищ і створення їх топографічних планів, був І. І. Ляпушкін. Ученим підготовлено й опубліковано каталог пам'яток, серед яких була значна кількість укріплень скіфського часу [6; 7].

Однією з узагальнюючих наукових праць з археології раннього залізного віку стала монографія В. А. Іллінської та О. І. Тереножкіна «Скіфія VII – IV вв. до н. е.». Розділ, присвячений пам'яткам Дніпровського лісостепоного Лівобережжя, розпочинається загальною картою, де позначені відомі на той час пам'ятки археології скіфської епохи [2]. У басейні Сейму вказані всього 10 городищ, що відносяться до скіфського часу.

Нещодавно О. О. Білінський опублікував узагальнені дані про городища скіфської доби Дніпровського Лівобережжя, зокрема, дані й щодо Путивльського Посейм'я. Однак ця робота, в основному компілятивна, містить чимало неточностей у вирахуванні площі городищ. При порівнянні даних зі звітів Д. В. Каравайка, на які посилається О. О. Білінський, з'ясовується, що площа переважної більшості городищ завищена у два, а то і більше разів. Таким чином, у Посейм'ї з'явилися городища із площею 4,6 га, що типово для укріплень Середнього Псла та Ворскли. На Сеймі подібних укріплень ніколи не існувало [1].

2011 р. Д. В. Каравайком спільно з фахівцями Державного історико-культурного заповідника в м. Путивль розпочато археологічні розвідки, метою яких було обстеження відомих і пошук нових укріплень доби раннього залізного віку [3; 4; 5]. Ці роботи

проводилися в межах Путивльського Посейм'я – від с. Гірки Путивльського району на сході до с. Спаське на заході. До маршруту розвідок включені також праві притоки Сейму – річки Клевень та Есмань. У результаті було обстежено територію сучасних Путивльського, Кролевецького, Глухівського й частини Буринського та Конотопського районів Сумської області. Наслідком розвідок стало створення єдиної карти розташування городищ і перевірка наявності на них культурних нашарувань раннього залізного віку.

У результаті виявлено й обстежено 25 укріплень доби раннього залізного віку. Два городища, відомі за розвідками попередніх років – Хижки та Литвиновичі, виявилися дюнними поселеннями у заплаві. Укріплення городища у с. Сваркове були збудовані на селищі скіфського часу і відносяться до XII – XIII ст. Не вирішеним залишилося питання щодо культурно-хронологічної належності городища поблизу с. Годунівка Глухівського району.

Всі обстежені городища мають незначну площу, а їх укріплення відрізняються простотою у плануванні. Серед регіональних особливостей планування таких укріплень можна відзначити відсутність напільного рову у більшості городищ і наявність баштоподібних валів. В окремих випадках виявлено ситуативне використання ескарпів і ровів, що були прокладені нижче рівня майданчика. У разі, якщо стрілка мису була похилою, вона могла перерізатися однією чи двома лініями ровів (рис. 1; 2).

Однією з особливостей планування городищ є відсутність ями-колодязя в межах укріплень. Площа корисного простору городищ коливається від 0,2 до 2,7 га (табл. 1).

Аналіз розташування городищ дозволив виділити певні закономірності. У переважній більшості укріплення розташовувалися парами, а відстань між городищами не перевищувала 5–6 км. Причому у цих парах одне городище має насичений культурний шар і потужні укріплення, а друге – ні. Така закономірність простежена для 10 пар городищ, що становить 95% усіх відомих пам'яток.

Література

1. Білинський О. О. Городища скіфського часу в Дніпровському Лівобережному Лісостепу: загальна характеристика, каталог, типологія / О. О. Білинський // Археологія і давня історія України: зб. наук. пр. – К.: ІА НАН України, 2018. – Вип. 1 (26). – С. 220–236.
2. Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII – IV вв. до н. э. / В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин. – К.: Наукова думка, 1983. – 380 с.

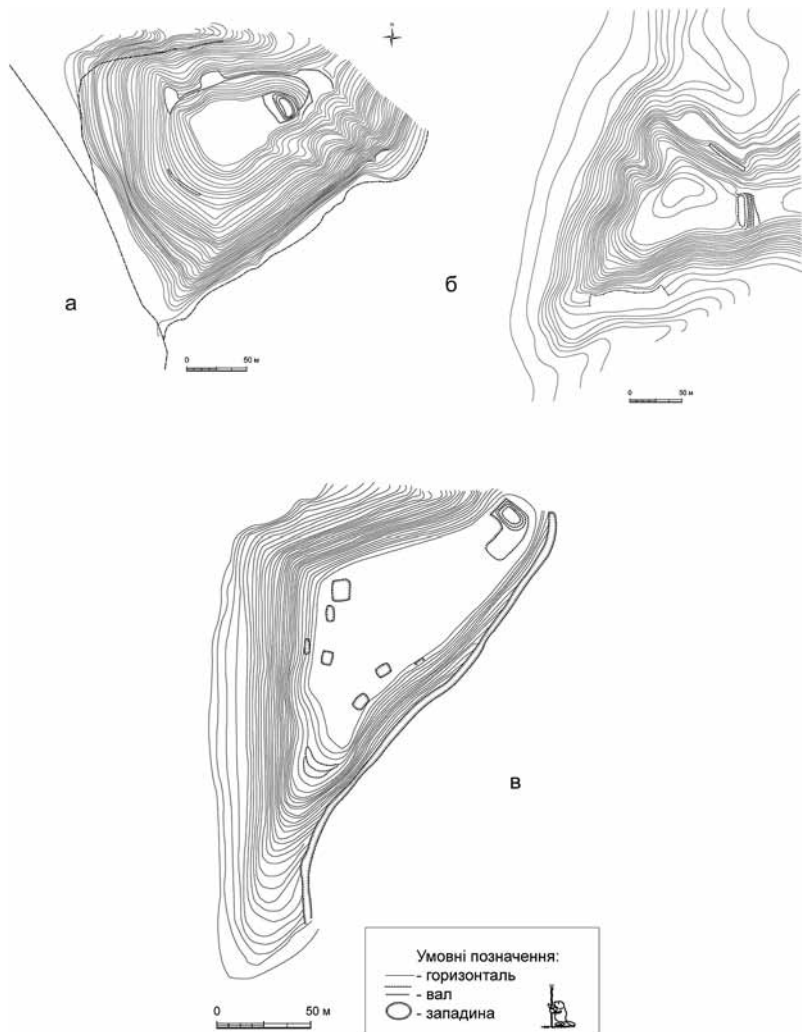

Рис. 1. Городища з баштоподібними валами: а – Бунякине 2, б – Лיוве, в – Камінь.

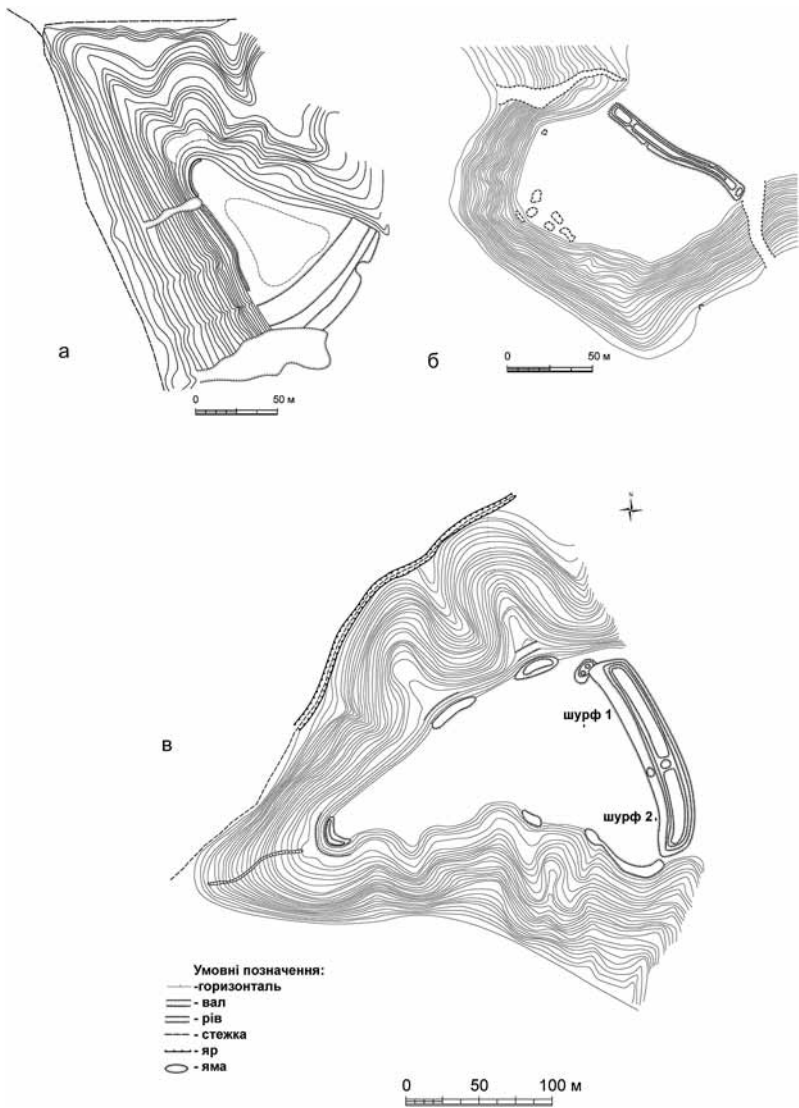

Рис. 2. Городища з фронтальними валами: а – Гірки – 2, б – Ротівка, в – Мутин.

**Городища Путивльського Посейм'я
з показниками корисного простору майданчика**

Номер з/п	Назва городища	Річковий басейн	Площа майданчика, га
1	«Ховзівка»	р. Клевень	0,2
2	«Горівка»	р. Сейм	0,3
3	«Спаське 2»	р. Сейм	0,3
4	«Божок 1»	р. Сейм	0,3
5	«Бунякине 2»	р. Сейм	0,3
6	«Дунаєць 2»	р. Есмань	0,3
7	«Іонине»	р. Есмань	0,3
8	«Нова Слобода 2»	р. Сейм	0,3
9	«Гірки 1»	р. Сейм	0,4
10	«Ширяєве»	р. Сейм	0,4
11	«Будища»	р. Клевень	0,5
12	«Вікторове-північне»	р. Есмань	0,5
13	«Линове»	р. Сейм	0,5
14	«Гірки 2»	р. Сейм	0,6
15	«Микільська Гірка»	р. Сейм	0,6
16	«Воргол-східне»	р. Клевень	0,7
17	«Камінь»	р. Сейм	0,7
18	«Ротівка»	р. Клевень	0,7
19	«Дунаєць 1»	р. Есмань	0,7
20	«Нова Слобода 1»	р. Сейм	0,8
21	«Воргол-західне»	р. Клевень	1,0
22	«Вікторове-південне»	р. Есмань	1,3
23	«Бунякине 1»	р. Сейм	1,6
24	«Городок» (Путивль)	р. Сейм	2,0
25	«Мутин»	р. Сейм	2,7

3. **Каравайко Д. В.** Городища раннього залізного віку в Путивльському Посейм'ї // Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку / Д. В. Каравайко // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – 2014. – Вип. 21. – С. 163–173.

4. **Каравайко Д. В., Плаксина О. В.** Дослідження городищ на території Путивльського та Кролевецького районів у 2012–2014 рр. / Д. В. Каравайко, О. В. Плаксина // Сіверщина в історії України. – Київ, Глухів, 2016. – Вип. 9. – С. 58–65.

5. **Каравайко Д. В.** Исследования городищ Путивльского Посеймья: итоги и перспективы / Д. В. Каравайко // Старожитності раннього залізного віку. Археологія і давня історія України. – К., 2017. – Вип. 2 (23). – С. 279–291.

6. **Ляпушкин И. И.** Памятники эпохи железа Левобережной Украины (по материалам полевых изысканий 1947 г.) / И. И. Ляпушкин // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1947/29.

7. **Ляпушкин И. И.** Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. Археологические разыскания о времени заселения Левобережья славянами // МИА. – Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. – № 104. – 382 с.

Е. Н. Осадчий

Картографирование городищ раннего железного века Путивльского Посеймья

Публикация посвящена результатам археологических исследований в Путивльском Посеймье. Анализируется расположение городищ скифского времени в административных границах Сумской области. Подается сравнительный анализ оборонительных сооружений и их связь с рельефом.

Ключевые слова: городище, ранний железный век, Путивльское Посеймье.

Ye. M. Osadchyi

Mapping of Sites of Ancient Settlement of the Early Iron Age of the Putivl River Area

The article is devoted to the results of archeological excavations in the Putivl River Area. The location of Scythian sites of ancient settlement found within the administrative boundaries of Sumy Region is analyzed. A comparative analysis of fortifications and their connection with the relief is given.

Keywords: settlement, the Early Iron Age, the Putivl River Area.

САРМАТСЬКІ ПОХОВАННЯ В КУРГАНАХ У КЛИМІВЦІ НА ОРЧИКУ (за розвідками і розкопками О. К. Тахтая та М. Я. Рудинського)

Публікація комплексів впускних поховань сарматського часу в курганах у с. Климівка Карлівського району на Полтавщині, досліджених в Пооріллі О. К. Тахтаєм та М. Я. Рудинським 1926 р.

Ключові слова: сарматський час, Климівка, Орчик, Тахтай О. К., Рудинський М. Я., кургани, комплекси поховань, ліпний та гончарний посуд, намисто, пряслице.

Серед трьох десятків пунктів із місцями виявлення сарматських поховань чи знахідок II ст. до н. е. – IV ст. н. е. на карті Полтавщини захоронення в курганах у с. Климівці сучасного Карлівського (з 2021 р. – Полтавського) району Полтавської області, здається, вже здавна відомі дослідникам, починаючи із малюнків до інформаційної статті про розкопки М. Я. Рудинського [24, с. 146, 148, 149]. Наявність цих поховань позначена й на археологічній карті сарматської епохи у двох виданнях узагальнюючої праці про старожитності України [6, карта 4: 44; 14, карта на с. 186–187: 66], і в регіональному «Довіднику» про пам'ятки археології Полтавщини [26, с. 25, 50], і в історіографічному огляді вивчення сарматських матеріалів межиріччя Орелі та Самари [13, с. 12]. Проте далі цього переліку справа у вивченні климівських захоронень так і не дійшла. Авторитет прискіпливого й енциклопедично освідченого вченого-археолога, яким був М. Я. Рудинський, довіра до його перших коротких звідомлень (за відсутності так і не завершених через вимушене перебування поза межами України публікацій), брак ілюстрацій у звітних документах, втрачені описи і щоденники (збереглися переважно фото й окремі замальовки) [32], зовсім не сприяли появи в світ хоча б якихось нових досліджень. Втраченими, якщо не восени 1941, так у пожежі 1943 рр., виявилися й архівні матеріали у Полтавському краєзнавчому музеї.

Оприлюднити результати досліджень перших своїх степових курганів із похованнями доби бронзи – раннього залізного віку М. Я. Рудинський планував за участі колишнього лаборанта археологічного відділу музею, а на час розкопок – уже перспективного дослідника-польовика О. К. Тахтаєва. Хоча довести це до завершення так і не вдалося через те, що й О. К. Тахтаєві довелося полишити Полтаву і музей наприкінці 1920-х рр. з тих же причин, що й М. Я. Рудинському. Отже, їх короткі попередні інформаційні публікації [1, с. 283–284; 24, с. 144–150; 25, с. 49, 54, 56], а також відомості музейного інвентаря – «Каталога археологічного відділу» Полтавського музею [10, арк. 150 зв. – 169 зв., №№ 3681–3752] і досі залишаються чи не єдиними джерелами з вивчення захоронень климівських курганів.

Зазначимо, що розкопки поховальних стуруд із ґрунту в Климівці здійснювалися за методичними вимогами 20-х рр. ХХ ст., проводилися на частинах, вершинах чи зруйнованих ділянках курганних насипів у межах забудови між дворищами села. Дослідженню піддавалися переважно зруйновані чи доступні для вивчення ділянки біля верхівки курганів, а також понад існуючими в насипах кар'єрами від вибирання ґрунту. Уявлення щодо курганної стратиграфії на той час тільки-но складалося, отже, фіксація залишалася планіграфічною, та, до певної міри, додатково здійснювалася за глибиною виявлення комплексів від рівня поверхні насипів. Крім того, запис отриманих артефактів до музейного інвентаря проводився О. К. Тахтаєвом спочатку лише за попереднім начерком колекційного опису. До того ж, дослідник перебував на розкопках тільки двох із курганів, а під час досліджень третього виявився відсутнім – їздив до Полтави. Тому до музейного «Каталога» потрапила не вся інформація про вивчені поховальні комплекси й умови їх знаходження.

Публікацію збережених у Полтаві матеріалів із розкопок у Климівці, разом із побіжним описом окремих поховань, 1990 р. підготував О. Б. Супруненко [29, с. 15–25, 67–71]. Проте ця робота мала на меті укладання каталогу відомих на той час археологічних пам'яток і тільки частково характеризувала вже вивчені попередниками. У ній автор обмежився зведенням відомостей публікацій та доступних йому архівних робіт М. Я. Рудинського й О. К. Тахтаєва, доповнивши їх інформацією з післявоєнного, не завжди точно переписаного у 40-х рр. ХХ ст. музейного інвентаря. Хоча це й так перевершувало за підготовки брошури існуючі цензурні вимоги до музейних каталогів в Україні за обсягом. У куль-

турно-хронологічному плані О. Б. Супруненко навів ті ж атрибуції поховальних комплексів, що й автори розкопок. Хоча вже тоді було зрозуміло, що з-поміж інвентаря зруйнованих впускних курганних захоронень із липневих розвідок О. К. Тахтая 1926 р., як і серед археологічно вивчених М. Я. Рудинським поховань, можна виділити матеріали кількох поховальних комплексів сарматського часу. Після появи у світ згаданої вище роботи на сарматську належність окремих знахідок з Клімівки автору вказували В. І. Костенко та О. В. Симоненко. Та йшов час, сарматські матеріали з розкопок 1926 р. так і залишалися у фондах музею, а чотири предмети експонувалися. Тому до ювілею добре знаного дослідника старожитностей України О. К. Тахтая (1890—1963) спробуємо все ж таки вирішити питання щодо культурно-хронологічної атрибуції клімівських сарматських захоронень, залучивши всі збережені артефакти та наявні на сьогодні архівні матеріали.

Як відомо, за матеріалами розвідкових обстежень О. К. Тахтая 3—13 липня 1926 р. [10, арк. 151], збереглися відомості про два зруйновані поховальні комплекси сарматської епохи. У трьох курганах, частково досліджених М. Я. Рудинським за участі О. К. Тахтая восени того ж року, вивчено також два поховання, для одного з яких існує доволі розлогий опис. Окремі предмети зі складу інвентарного супроводу цих комплексів збереглися в археологічному зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, частина — втрачені.

Передусім, для розуміння умов виявлення клімівських поховань, наведемо, на наш погляд, доволі професійний опис О. К. Тахтая стосовно старожитностей с. Клімівки — курганів на березі правобережної притоки Орелі — р. Орчика: «Лівобережне село Клімівка, до 3-х вер. [3,2 км] удовж, до 1/2 в. [0,5 км] упоперек, залюднивши надлугову, а в південній частині й високу лугову тераси, є одним лицем цвинтарище, посідаючи своїми ґрунтами 29 могил і 2 могили-майдани. Годі казати, що це <...> лише останки, подекуди злиденні, могил, усяково використовуваних: під оранку, під городину, під садки, під погребіща, а то й розворожених задля землі, розкопаних заради глини.

Могили суть круглі в основі, сегментарні в силуеті, високі — од 2 саж. [4,2 м] до 1/2 ар. [0,35 м] й менше, широкі у кружині — од 90 до 30 саж. [або діаметром близько 20—60 м]. Переважну масу (до 2/3) становлять високі пересічно — на 1—1.1/2 ар. [0,7—1,1 м] <...>» [31, арк. 13].

Далі: «Гуртуються могили за складовими частинами села: Північною <...> – «Новоселівською» з «Хуторищем» до вигону; Центральною <...> – «Слободою» <...> до церкви й за церквою, Південною <...> – «Литовщиною», поміжною з селом Ор-Чернещиною. Монументальна фактура частин накреслюється схемою вулиць, планованих рівнобіжно чи впоперек до Великої вулиці – Чумацького Шляху, що, перерізавши «Новоселівку», на вигоні розвільюється, головною магістраллю огинаючи слободу зі сходу, другою – перетинаючи її впоодовж».

Саме північна частина села й стала місцем проведення розвідок О. К. Тахтая, зокрема: «Новоселівка» з «Хуторищем», «замогилена за трьома, рівнобіжними до річки вулицями <...>, найближча до річки, одмежує од решти Новоселівки «Хуторище» – ряд дворів, понад краєм Надлугової [вулиці], що виситься тут сажнів на 5 над луками з річкою й озерцями» [31, арк. 14].

Дослідник зазначає: «Хуторище» замогилене одноцільним рядом могил на відстані 15–40 саж. [32–85 м] одна од одної (центр од центра). Усі вони вросли в землю понад краєм Надлугової [вулиці], потерпіли од негмонної заповзятливости живих; усі плескати од ледве помітного горбка до Н [висотою] = 1 ар. [0,7 м], за одним винятком Н = 2.1/2 ар. [1,75 м]; кружина підошв не перевищує 40 сажнів [з діаметром близько 13 м]. Розташовані [ці 9 курганів окремої групи] на землі [сільськогосподарського призначення] й у [дворищах] садіб:

XIV – Коломійця Івана — на землі перед двором № 1 од початку III вул.

XV – Микитенка, Пилипа (№ 1). Окравка (прибл. 1/3 насипу), Н – 1 ар. [0,7 м].

XVI – Стоноги, Івана (№ 2). Під садком.

XVII, XVIII – Гутника (№ 3): XVII – над вулицею, Н – 2.1/2 ар. [1,75 м]; XVIII – на городі, зовсім плеската.

XIX, XX – Жил[и] Трохима (№ 4). XIX насип знято на 2 штихи.

XXI – Матвієва, Василя (№ 5). Напіврозкопана під глинище.

XXII – Марьєнка Степана (№ 6). Зовсім плеската» [31, арк. 17].

Далі у машинописному звіті О. К. Тахтая зустрічаємо записані зі слів очевидців відомості про зруйновані поховання в курганах «Хуторища». Зазначається, що: «Використовуючи для потреб господарчих могили, в них знаходили: людські кістки (VII, XIV, XVIII, XIX, XVI), кінські черепи (XIV), кремінь великий і дрібний, попіл, черепки од посуду (VII) й цілий посуд» [31, арк. 17].

За даними дослідника спробуємо визначитися із наявністю поховальних комплексів сарматського часу.

Курган XIX за описом О. К. Тахтая, він же *перший* – із досліджених археологічно М. Я. Рудинським [24, с. 145]. З-поміж виявлених під час руйнування насипу знахідок на ділянці Трофима Жили («зняття на 2 штики» – близько 0,4–0,5 м) із супроводу знищених земляними роботами впускних поховань зазначена «ладаничка, як цвіточник, і дірочки по ньому, як швайкою поверчені по боках і по дну рідко, а в ньому ладанець сизуватий» [31, арк. 17]. На час перебування О. К. Тахтая у Клімівці ця посудинка вже не збереглася. Та доволі яскравий, сповнений порівняннями опис, наданий селянином, упевнює в належності цього невеличкого керамічного виробу до групи курильниць, відомих на пізньоскіфських пам'ятках Нижнього Подніпров'я [7, с. 240, рис. 79: 2; 8, с. 150, рис. 71: 15].

Останець цього кургану, як виявилось поховальної споруди доби енеоліту – бронзового віку, через кілька місяців після розвідок досліджувався М. Я. Рудинським, за безпосередньої участі О. К. Тахтая. Насип містив серед розкопаних енеолітичне поховання, дитяче захоронення доби раннього бронзового віку й рештки могильника зрубного часу [24, с. 145–146; 29, с. 18–19]. Виходячи із наявності відображеної у звіті за розвідки знахідки початку 1920-х рр., виявленої у верхній частині насипу на незначній глибині, до кургану також було впусcene дитяче поховання, що супроводжувалося невеликою ліпною курильницею із отворами на тулубі. Швидше за все, кістки збереглися погано і не були помічені «копачами» та власником ділянки. Щодо знахідки, то опис ліпної посудинки нагадує невеликі розширено-конічні до верху за формою чи зі стягнутими вгорі вінцями курильниці із одним або кількома отворами, відомі у поховальних комплексах межиріччя Самари й Орелі рубежу I–II ст. н. е. [13, с. 101, рис. 12: 34, 43]. До речі, одна з таких курильниць була виявлена й на Полтавщині – у впускному захороненні з кургану № 2/1980 р. з розкопок Л. М. Лугової біля с. Орлик Кобеляцького району в гирлі Ворскли [18, с. 112]. Добре відомі подібні курильниці й у середньосарматських похованнях Донського правобережжя [19, с. 265–266, рис. 82–83], здебільшого з одним чи двома отворами на стінках та наколами по верху сплющеного потовщеного вінця. Такі ж виявлені й у кількох похованнях Усть-Кам'янського могильника на Нікопольщині [15, рис. 5а: 4; 23: 23; 26: 18; та ін.], масово – в курганах Поволжя [28, с. 285, рис. 37: 1–16]. Щодо пізньоскіфських

паралелей цього ж часу, то варто назвати курильницю з багатьма отворами на стінках із поховання 51 Золотобалківського некрополя [8, с. 54, 155–156, рис. 24: 2], як і посудини такого ж призначення з могили 8 некрополя біля с. Завітне, поховань 34/57, 55, 75 Неаполя Скіфського та з кургану в околицях Севастополя, останні з яких датуються I ст. н. е. [5, рис. 4: 20; 22, рис. 45: 7; 30, с. 123, табл. IV: 2, а також поз. 5, 8].

Отже, климівський курган № 1/1926 р. на землі Трофима Жили містив єдине зруйноване впускне дитяче середньосарматське поховання, вірогідно, кінця I – початку II ст. н. е., що супроводжувалося ліпною курильницею.

Із сусіднього напівзруйнованого під глинище *кургану XV*, або *другого* з розкопок під керівництвом М. Я. Рудинського, розташованого на землі Григорія та Пилипа Микитенків – «Микитенкової могили», походило ще одне – виявлене за руйнувань та частково досліджене археологічно сарматське поховання. Про нього стало відомо за зібраними О. К. Тахтаєм речами, вилученими у господарів садиби вченим, а також отриманими знахідками при докопуванні закиданого власниками глинища під час розкопок М. Я. Рудинського. Дослідник писав у звіті: «До моїх рук досталось із могили XV [на ділянці] Микитенка Пилипа (Кривогуза), знайдений в насипу, [під час] «одкривання» глини для потреб будівельних: присадкуватий глек із піднятим догори надбитим носком і дуговою ручкою, роблений на крузі з чистої ясно-брунатної в дзвінкому гарті глини, темно-сірої — лискучої — й жовтуватої — шорсткої — на колір окола, з подовгастими слідами вигладжування під вичеревком; шийку суспіль оздоблено круговими жолобками; два таких жолобки витиснуто й по плечах по-під ручкою; перегін між ними (2–2,5 см) <...> періодично покарбовано упоперек-навкіс шости лінійними різцями. Діам. отвору [горла] — 10 см, дна — 9 см. Н — 23 см, отвір ручки (6 × 3) см: [її] широчінь — 2 см, grubінь — 1 см» [31, арк. 17–18].

Ця посудина збереглася у музейній колекції [9, арк. 151 зв., № 3682], нещодавно була відреставрована. Інв. № ПКМВК 10848, А 997 (див. фото на с. 1 обкл.). Належить до групи відомих із-поміж середньосарматських старожитностей Дніпро-Донського межиріччя сіроглиняних гончарних глеків зі зливом [11, с. 17, табл III: 11–14; 13, с. 102, рис. 13: 19; 15, рис. 29: 4; 19, с. 222, 223, рис. 39: 6; 40], імовірно, меотського виробництва. Глек має незначно відігнуте вінце, на якому розміщений виступ зливу, дещо потоншену циліндричну горловину, канельовану 8-ми неглибокими гори-

Рис. 1. Климівка, с., Хуторище, ур. Курган XV (за О. К. Тахтаєм) або № 2 (за М. Я. Рудинським) — «Микитенкова могила».

Зруйноване поховання. Глек гончарний.

ПКМВК 10848, А 997. Фото і прорисовка.

зонтальними канавками-жолобками. Тулуб у верхній частині прикрашений доволі стриманою прокресленою орнаментациєю у три ряди — вузькою смужкою в основі горла, нижче — двома ширшими з додатковими графічними елементами, що імітують своєрідну «бахрому». Цей узор нанесений вертикальними і дещо скошеними неглибокими відбитками шестизубого штамп: зверху 18 коротких вертикальних відтисків, посередині 12 довгих, нижче 18 таких же, а його горизонтальні смужки відділені одна від одної такого ж напрямку прокресленими лініями. Зовнішня поверхня сіро-коричнюватого кольору добре заглажена, нижня частина опуклого тулуба зберегла сліди вертикального смугастого лискування (рис. 1: 1), на денці — відбиток дерев'яної формувальної підставки — рівно спиляної затертої глиною колоди (рис. 2).

Подібні глеки відомі у середньосарматських старожитностях Поволжя [28, рис. 15; 16: 1, 4; 45] здебільшого за складом інвентаря поховань початку — першої половини II ст. н. е. Схожі також наявні й у середньосарматських поховальних комплексах Верхнього та Середнього Подоння [20, с. 163, 189, 190, рис. 12: 1, 18; 38; 39], Херсонщини [27, с. 54, рис. 16: Б].

Рис. 2. Климівка, с. Курган XV або № 2 «Микитенкова могила». Денце гончарного глека. ПКМВК 10848, А 997.

Глек має висоту 23,5 см, розміри вінця – 11,8 × 11,2 см, діаметри: потоншеної горловини – 8,3 см, тулуба – 17,3 см, денця – 9,5 см; розміри ручки – 9,4 × 5,3 см, її висоту – 9,4 см, ширину – 2,2 см, товщину – 0,7 см (рис. 1: 2; 5: 17).

Разом із описаною виявлена ще одна подібна за призначенням посудина: «присадкувате глеца з великою прямокутною ручкою <...>, роблене на крузі з чистої жовто-гарячої глини в дзвінкому гарті <...>, зокола лискучої, оперізане круговими канелюрами по шийці й плечах, подовжним – по ручці з окола. Діам. отвору прибіл. 7 см, дна – 7 см. Н – 14 см. Отвір ручки – 4,2 × 3,5 см. Широчінь – 2,3 см, грубінь – 1,3 см. Н. шийки – 5 см» [10, арк. 151 зв., № 3683]. Зазначимо, що глек був знайдений із частково втраченим у давнину вінцем, що помітно на фотознімку з публікації М. Я. Рудинського [25, с. 49, табл. VI: 19]. Посудина збереглася, нещодавно відреставрована, догіпсована. Інв. № ПКМ 10846, А 995. Вважалася автором огляду археологічних колекцій музею зразком кераміки, «що ніби говорить за <...> нову відмінність культури, зв'язаної з Північним Кавказом» [25, с. 56]. Це дало привід дослідникам ХХ ст. розглядати знахідку як салтівський чи ранньосалтівський виріб, отже, припускати наявність у кургані зруйнованого впускного ранньосередньовічного поховального комплексу.

Насправді ж глек є виразним зразком гончарного посуду римського часу, котрий виготовлений у Північному Причорномор'ї. Це – посудина з незначно відігнутих вінцем, невисокою циліндричною горловиною, опуклобоким приземкуватим тулубом, на невеликій підставці-піддоні. До верхньої частини горловини та тулуба прикріплена овальна у перетині, зовні сплюснена петельчаста ручка підпрямокутного вигину. Шийка глека прикрашена трьома горизонтальними канавками-заглибинами, плічка – також трьома подібними лінійними елементами декору, в основі

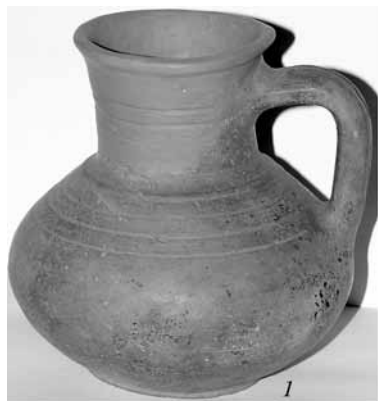

Рис. 3. Климівка, с. Курган XV або № 2 «Микитенкова могила».

Зруйноване поховання. Глек гончарний червонолаковий.

ПКМ 10846, А 995. Фото і прорисовка.

горловини перехід до тулуба відмежований акуратним рельєфним валиком. Зовнішній бік ручки займають два вертикальні валикові відрізки (рис. 3: 1). Посудина виготовлена зі світлої глини, з яскраво оранжево-жовтим забарвленням зовнішньої та внутрішньої поверхонь, на якій збереглися сліди лакування. Тривалий час була у вжитку, тому на поверхні наявні числені дрібні сколи й доволі значні затерті ділянки.

Висота глека – 12,5 см; діаметри: вінця – 7,7 см, горловини – 6,1–6,2 см, тулуба – 13,2 см, піддону – 7,0 см; висота ручки – 6,9 см, її ширина – 2,3 см, товщина – 1,3 см. Товщина стінок – 0,4 см (рис. 3: 2; 5: 19).

Подібні глеки невеликих розмірів належать до добре відомих, наприклад, за кримськими старожитностями, червонолакових виробів, що виявлені в численних некрополях і похованнях у курганах. Серед схожих – посудини з могили № 66 некрополя Неаполя Скіфського [30, с. 124, табл. V: 12], склепу 640/12 ґрунтового Усть-Альмінського могильника та некрополя в Бітаку [23, с. 450, 451, рис. 176: 6; 177: 5], що датуються першою – другою чвертями II ст. н. е.

Ще одним керамічним предметом зі складу зруйнованого поховального комплексу «Микитенкової могили» є знахідка посудини незвичної форми. Це: «фіял із ніжкою (надбитою), роблений на крузі з тонко одмуленої брунатної, доброго гарту глини, полис-

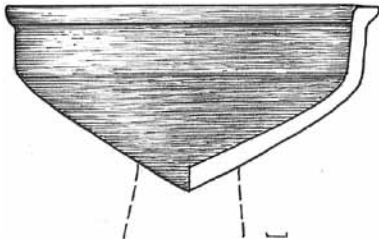

Рис. 4. **Климівка**, с. Курган XV або № 2 «Микитенкова могила». Зруйноване поховання. Частина гончарної курильниці. ПМК 155, А 155.

неннями у 60-х рр. ХХ ст. Інв. № ПМК 155, А 155. Наразі збережена верхня частина в сіро-коричневій глині має сліди закіпченості, місцями вкрита подряпинами. Її невеликий обсяг на кшталт доволі пласкої невисокої мисочки з відігнутих назовні, загостреним до краю пласким вінцем, біконічним перегином тулуба внизу, конічним денцем внутрішнього обсягу, із зовні — має сліди відбитої ніжки. Судячи за фотознімками з машинописного звіту О. К. Тахтая [31, арк. 18] та публікації М. Я. Рудинського [25, с. 49, табл. VI: 18], посудина мала конічну ніжку на невисокій пустотілій пласкій підставці з виступаючою назовні «підшовою»-піддоном (рис. 5: 18).

Розміри збереженої верхньої чаші посудини наступні. Загальна висота — 4,5 см; діаметри: вінця — 9,4 см, тулуба — 8,8–8,9 см, найменший діаметр ніжки у місці кріплення — 2,5 см (рис. 4; 15, кол. вкл. VII). Доволі рідкісна у степових сарматських старожитностях посудинка є гончарною курильницею кримського виробництва. Такі вироби в поодиноких екземплярах виявлені у похованнях вже згаданих вище могильників Центрального та Південно-Західного Криму. Зокрема, в могилі 4 некрополя Неаполя Скіфського [30, с. 132, табл. XIII: 4], ніші склепу 705 в Усть-Альмі [23, с. 463, рис. 189: 5], де вони належать до складу інвентаря комплексів першої половини II ст. н. е.

До складу супроводу впускного захоронення в «Микитенковій могилі» входила ще одна ліпна посудина, виявлена зусиллями О. К. Тахтая та М. Я. Рудинського під час перебирання ґрунту в ямі-глинищі поряд із останцем насипу. Її опис, занесений рукою

кувато вигладженої по всій поверхні, крім ніжки, вінця нависають карнизиком над циліндровими стінками, дно зокола напівсферичне, ніжка циліндрова з підшовою. 2г отвору — 8 см, Н. стінки — 1,6 см, Н. ніжки — 2 см. Широчінь вінця — 0,8 см» [10, арк. 151 зв. — 152 зв., № 3684; 31, арк. 18]. Посудина збереглася у музейній колекції в побитому вигляді, зі втратами, в тому числі відсутньою нішкою-підставкою. Реставрована із допов-

О. К. Тахтая 1927 р., збірці 2-й том «Каталога» музею [10, арк. 163 зв.], а зображення — рисунок до статті М. Я. Рудинського [24, рис. XXXII: 6]: «Глечця Н — 12,7 см короткошийкове (2г — 6 см) з одігнутими вінцями (грубінь — 0,5 см; 2г отвору — 6,7 см), вигнутим черевом (2г — 11 см), опукло-рівним денцем (2г — 7 см), роблене з чорної маси, лискучо-жовтавої й цеглястої на колір окола. Вищерблене з одного боку по вінцях, продірявлене в 2-х місцях по череву» [10, арк. 163 зв., № 3724].

Ліпна горщикоподібна присадкувата тонкостінна гарно лискована посудина віддалено нагадує невеликий глек без ручки з відігнутим вінцем, виділеною шийкою, покатыми плічками й опуклим тулубом на пласкому денці [24, с. 148, табл. XXXII: 6]. Зовнішня поверхня старанно затерта, підлискована, має ангобування від сірого до коричнюватого кольорів. Збереглася в колекції у неповному розвалі, інв. № ПКМВК 11352, А 1002. Доступні для обмірів розміри: висота — 12,3 см, діаметри: вінця 6,0 см, тулуба — більше 11 см, дна — 7,5 см (рис. 6; 8: 6).

Можна навести певні паралелі зі схожими формами ліпного посуду із нижньодонських захоронень перших століть н. е., зокрема, курганів поблизу Виноградного, поховання 1 кургану № 26/1971 р. біля Алігуба, поховання 16 кургану № 4/1966 р. неподалік Койсуга [19, с. 220, 221, рис. 37: 1–2; 38: 3], підкурганних впускних захоронень межиріччя Дніпра та Волги [13, с. 101, рис. 12 (продов.): 6; 28, рис. 10: А94, А97]. Вірогідно, що й цей горщик також входив до складу супутнього інвентаря зруйнованого в «Микитенковій могилі» сарматського захоронення.

Неподалік місця знахідки обох глеків власником ділянки виявлено 6 намистин: «1. Білоскляна сферична (фрагм.), 2г — 1,5 см. 2. [Прозора скляна] Позлотиста барилкувата, Н — 0,4 см.

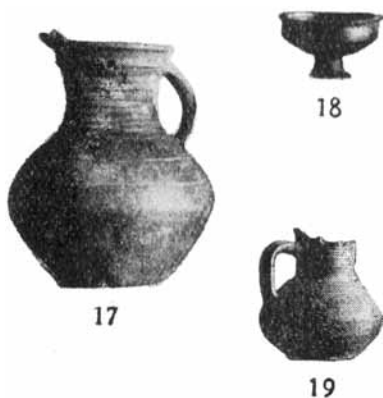

Рис. 5. **Климівка, с.** Курган XV або № 2 «Микитенкова могила».

Зруйноване поховання.

Гончарний посуд.

Частина фототаблиці зі знахідками

О. К. Тахтая, за статтею М. Я. Рудинського [25, с. 49, табл. VI: 17–19, 1/6 нат. вел.].

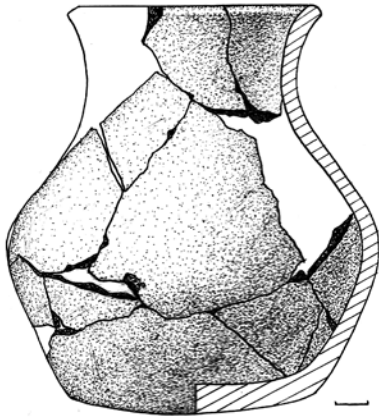

Рис. 6. Климівка, с. Курган XV або № 2 «Микитенкова могила». Зруйноване поховання. Глекоподібна ліпна посудина. Графічна реконструкція Т. В. Менчинської, 2020. ПКМВК 11352, А 1002.

3. Геширова циліндрична, Н — 0,7 см; 4. Смальтова блакитна з останками жовтих пасмуг, циліндрична, Н — 0,5 см; 5. Смальтова різнокольорова подовжно-пасиста: чорно-жовто-блакитна з білими просмужками, барилкувата, Н — 0,7 см; 6. Смальтова кругляста червона [з трьома] блакитно-синіми очками, Н — 0,8–0,7 см» [31, арк. 18–19; уточнено за: 10, арк. 152 зв., № 3685] (рис. 7). Усі ці намистини не збереглися внаслідок пожежі музейної будівлі у 1943 р.

Тому спробуємо завдяки наявним у тексті звіту та старому інвентарі описам, а також контурним замальовкам О. К. Тахтая, знайти відповідники прикрасам серед типоло-

го-хронологічних побудов сучасних дослідників. Наприклад, «білоскляна сферична» діаметром 1,5 см відповідає найбільш розповсюдженому у Північному Причорномор'ї типу 2 намистин із одноколірного білого скла чи склопасті за К М Алексеєвою, що побутували у I–II ст. н. е. [3, с. 63]. «Позлотиста барилкувата» із зазначеною формою і пропорціями — типу Ia намиста з металеву прокладкою еліністичного та ранньоримського часу [3, с. 29, табл. 26: 2–3]. Що стосується «геширової циліндричної», то цілком можливим є віднесення такого намиста до виробів із гагату, а саме намистин типу 27а, час побутування яких припадав на II–III ст. н. е. [3, с. 14, табл. 20: 41]. Дещо можна встановити й відносно двох останніх намистин. Зокрема, «смальтова ... подовжно-пасиста: чорно-жовто-блакитна з білими просмужками, барилкувата» подібна до поліхромних прикрас із різноколірного скла типу 330, що хронологічно «вкладаються» у перші століття н. е. [3, с. 53, табл. 31: 87]. Насамкінець, «смальтова кругляста червона з блакитно-синіми» вічками може бути належною до типу 27 варіантів д чи г групи поліхромних прикрас із багатокольорового скла, поширених у II ст. н. е. [3, с. 50, табл. 14: 102–103]. Не дивлячись на деякі при-

пушення, очевидним є фінал ранньоримського часу як доби формування набору прикрас, що охоплював кінець I – першу половину II ст. н. е.

Залишки поховання, звідки походили перелічені знахідки, були виявлені за розкопок

М. Я. Рудинського у «південно-східній» частині насипу, на краю руйнувань від вибирання ґрунту: «на рівні поля чи трохи нижче його, біля ями на глинищі – потрухлі кістки крижові й стегон кістяка, орієнтовані по лінії N – S, із незначними рештками якоїсь поржавілої залізної речі» (остання не збереглася, залишки ножа-?) [24, с. 146]. Очевидно, що ці рештки впускного зруйнованого захоронення, за складом інвентаря, мали належали особі жіночої статі. Влаштування поховання ближче до східної поли кургану можна віднести до завершення середньосарматського часу – другої чверті II ст. н. е.

Під час розкопок *третього* за М. Я. Рудинським кургану, або *насипу XVI* на землі І. Стоноги, під садком (за О. К. Тахтаєм), у його центрі на глибині 0,42 м, в ямі зі скругленими кутами і підбоєм, розмірами на рівні дна 1,42 × 2,50 м, з меридіональною орієнтацією, виявлене найбільш виразне сарматське поховання, що за публікацією М. Я. Рудинського тривалий час вважалося «ґрунтовим» захороненням б салтівської культури [24, с. 148, 149; 29, с. 23–24]. Це й не дивно, адже наявна у складі супровідного інвентарю кераміка була схожою за кольором і фактурою поверхні на ранньосалтівські форми. Але повернімося до опису поховання.

Посеред ями на дні знаходилися кістки двох скелетів похованих, що за розміщенням дозволяли реконструювати випростане положення захоронених, головою на південь. Із західного боку – останки жінки «середнього віку», зі східного – «підлітка» у віці до 14 років. Дослідниками констатувалося, що обидва були звернені лицевими відділами черепів до сходу. Поховані ніби «щільно були притиснуті» один до одного, що надавало підстави вбачати у комплексі родинне захоронення матері і дитини. Інші деталі з особливостями обряду в публікації М. Я. Рудинського відсутні, крім зауваження: «У збудуванні ями вжито дерево, про що свід-

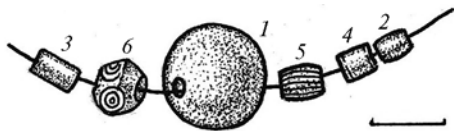

Рис. 7. Климівка, с. Курган XV або № 2 «Микитенкова могила». Зруйноване поховання. Намистини. Склопаста, скло. За прорисовкою О. К. Тахтаєва [31, арк. 18].

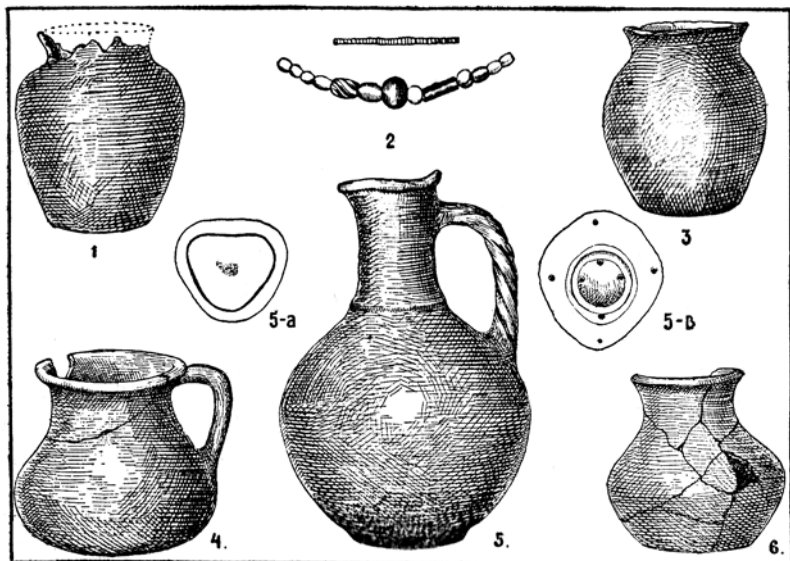

Рис. 8. Климівка, с. Курган XV або № 2 «Микитенкова могила», яма-глинище (6). Курган XVI або № 3 на землі І. Стоноги. Інвентар поховань 6 (1, 2, 4, 5) та 8 (3). Глина, склопаста, скло, халцедон. За М. Я. Рудинським [24, с. 148, рис. XXXII]. Поз. 5-а – вигляд горловини глека зверху; 5-в – денце і нижня частина стінок із отворами від реставрації.

чать сліди його в напрямі NS» [24, с. 149], а також запису в «Каталозі», що констатував наявність на дні поховання під скелетами решток «дерев'яної підстилки (?)», можливо, залишків нош [10, арк. 166 зв., № 3736].

Біля черепів похованих знаходився гончарний глек зі зливом, ойнохоєподібною горловиною, високою циліндричною шийкою та витою ручкою, з тулубом кулястої форми, пласким денцем на кільцевому невисокому піддоні, лискуванням від темносірого до сіро-коричневого кольорів [10, арк. 164 зв. – 165 зв., № 3729; 24, с. 148, табл. XXXII: 5 а-в]. В основі шийки глека сформований невеликий валикоподібний виступ – акуратна тонка пружка. Посудина виготовлена з тіста щільної маси сіро-коричневого кольору. Глек виявився розбитим у давнину і тоді ж відремонтованим – так би мовити, відреставрованим. Від зусиль давніх майстрів збереглося 5 отворів на стінках і 3 на денці (рис. 8: 5, 5-а, 5-в; 10), через які мотузкою або шкіряними ремінцями (решток мета-

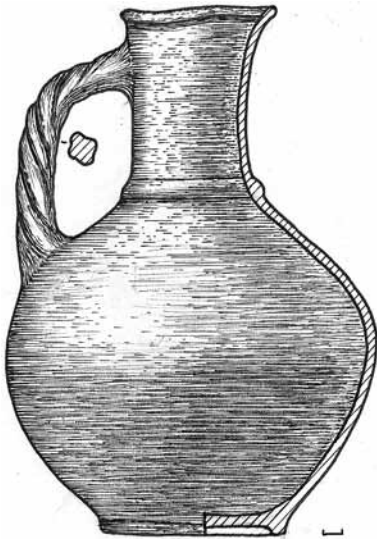

Рис. 9. Климівка, с. Курган XVI або № 3 на землі І. Стоноги. Поховання 6. Глек гончарний. ПКМВК 10855, А 1001.

– 9,0 см; овальний перетин витої ручки – 1,8 × 1,6 см (рис. 9) [24, с. 148, табл. XXXII: 5 а-в; 29, рис. 30: 1]. Посудина збереглася, реставрувалася на початку 60-х рр. ХХ ст. та в 2020 р. (рис. 16, кол. вкл. VII), внаслідок тонування отримала чорно-коричневий колір зовнішньої поверхні. Інв. № ПКМВК 10855, А 1001.

Такі глеки, можливо, прикубанського виробництва, у невеликій кількості відомі в матеріалах із поховань фіналу ранньо- та середньосарматського часу. Зокрема, подібним є глек із Нижнього Присамар'я – поховання 1 кургану № 1 групи 2 поблизу с. Соколове Новомосковського району Дніпропетровської (Січеславської) обл. [11, с. 25, 27, табл. I: 11; 13, с. 101, рис. 12: 16]. Більш масивні виті елементи на коротшій ручці схожого за формою, проте меншого глека, наявні на посудині з комплексу кургану 31 Усть-Кам'янського могильника на Нікопольщині [15, рис. 8: 13]. Витою є й ручка світлоглиняного глека з більш широкою циліндричною шийкою з поховання 3 кургану № 1 групи «Близнюки» біля Великої Білозерки Запорізької обл. [27, с. 8, рис. 1: 2 Б]. Виті прикраси

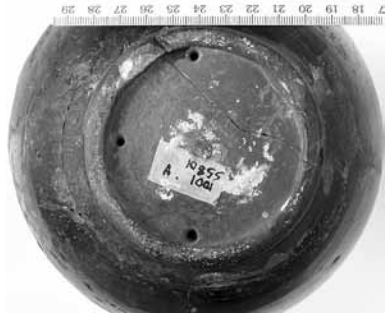

Рис. 10. Климівка, с. Курган XVI або № 3 на землі І. Стоноги. Поховання 6. Денце гончарного глека з отворами давньої реставрації. ПКМВК 10855, А 1001.

лівого дроту у похованні не виявлено) здійснювався ремонт посудини [9, с. 58].

Висота глека – 23,1 см, розміри його горловини – 7,2 × 7,7 см; діаметри: шийки – 4,2 см, тулуба – 16,8 см, денця

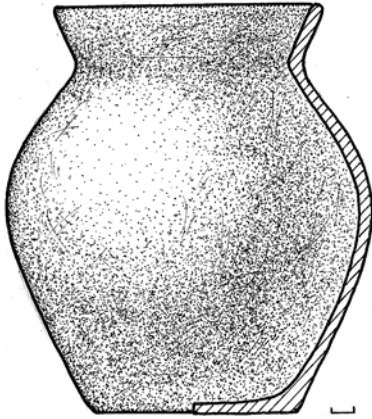

Рис. 11. Климівка, с. Курган XVI або № 3 на землі І. Стоноги. Поховання 6. Горщик ліпний. Масштаб. прорисовка [29, с. 69, рис. 29: 8] за мал. до статті М. Я. Рудинського [24, с. 148, рис. XXXII: 3].

має зовні й ручка менш вишуканого глека з середньосарматського поховання 8 кургану № 8 Краснолиманського могильника в Нижньому Подонні з розкопок В. Я. Кияшка [19, с. 191, рис. 8: 7].

Поряд із глеком стояв ліпний темноглиняний опуклобокий горщик із характерно відігнутих подовженим вінцем та нерівним денцем, без орнаментатії [24, с. 148, табл. XXXII: 3; 29, рис. 29: 8]. Виготовлений із тіста «темної маси, червонястої в слабкому гарті на колір окола, частково лискучого, частково закуреного». Мав три ділянки давніх «вищерблень» [10, арк. 165 зв., № 3730]. Висота горщика становила 15,2–15,5 см, діаметри: вінця – 9,3–9,5 см, шийки – 8,8 см, денця – 7,5 см (рис. 11).

Ліпна посудина не «пережила» воєнного лихоліття і про його вигляд можемо судити лише за рисунком із публікації М. Я. Рудинського (рис. 8: 3). Схожі ліпні горщики саме таких пропорцій, із дещо відмінною опуклістю тулуба та деталями у формах перегину основи шийки, типові для старожитностей середньосарматського часу. Вони відомі як у Поволжі та Волго-Донському межиріччі [28, рис. 8–9], Подонні [19, с. 217, рис. 34: 1, 3, 5; 20, с. 166, 193, рис. 15: 1; 42: 1, 8], так і в Північнопричорноморських степах [27, с. 11, 31, 56, 102, рис. 2: Б; 8: Б; 17: 4 Б; 26: 3, 4], виявлені на сусідній Дніпропетровщині [13, с. 101, рис. 12 (продов.): 4; 15, рис. 5а: 2; 22: 11; 29: 25] та в окремих комплексах середньосарматського часу Полтавщини [17, с. 102, рис. 3: 1; кол. вкл. IV: 1].

У ногах похованої знаходилася дещо вищерблена зверху гончарна неорнаментована кружка з відігнутих назовні (на 0,5 см) вінцем, петельчастою, із майже підпрямокутним вигином, ручкою, прикріпленою під вінцем до основи плічок над перегином тулуба, з пласким денцем. Поверхня посудини має рівномірне і старанне лискування сірого кольору [10, арк. 165 зв., № 3731; 24,

с. 148, табл. XXXII: 4; 29, рис. 28: 3]. Її висота – 11,6 см, діаметри: вінця – 9,7 см, тулуба – 12,6 см, денця – 6,5 см. Наразі вона збереглася, відреставрована й експонується в музеї (рис. 8: 4; 12; 17, кол. вкл. VII). Інв. № ПКМВК 10847, А 996.

Подібні кружки відомі у поховальних комплексах межиріччя Самари й Орелі, здебільшого II – початку III ст. н. е. [13, с. 103, рис. 14: 11, 17]. Схожі сіролисковані, менш вишуканих форм, виявлені у середньосарматських похованнях Нижнього Подоння, наприклад, із Тузлуки (курган № 30/1980 р.; поховання I кургану № 24/1980 р.), групи I біля хут. Крепинського (курган № 28/1972 р.), Койсуга (поховання 25 кургану № 7/1970 р.) [19, с. 226, рис. 43: 1, 3, 5–6].

Біля кісток лівої ноги цього ж скелету розміщувалися уламки бронзового плаского круглого дзеркала діаметром 8,0 см, завтовшки 0,1 см, без ручки, під яким збереглися рештки дерев'яного чохла. До музею О. К. Тахтай привіз лише його розкриті уламки, запис одного з яких потрапив до «Каталога»: «Сегментовидний фрагмент тонкої (0,1 см) бронзової речі (люстерка-? ...) з останком дерев'яної підкладки» [10, арк. 165 зв., № 3732; 24, с. 149]. Фрагменти цього предмету побуту не збереглися.

Такий тип люстерок – 1.0, виділений як найпростіший ще А. М. Хазановим [28, с. 143, рис. 33; 33, с. 60]. За М. П. Абрамовою – це 3-й варіант серед дзеркал Північного Кавказу сарматської епохи – з гладкою неорнаментованою поверхнею [2, с. 125]. Уважають, що подібні люстерка побутували з I ст. до н. е. й переважно у I ст. н. е. [27, с. 153], що встановлено для межиріччя Дону і Волги, де такі знахідки вряди-годи зустрічаються у діагонально розміщених середньосарматських похованнях [28, с. 284, рис. 34: 8–10]. Відомі вони й у степах Лівобережжя та Правобережжя Дніпра [13, с. 100, рис. 12: 4; 15, рис. 28: 14], в Нижньому Подонні [19, с. 248, 249, рис. 65: 5–6; 66: 4], більш масово – в Криму, де представлені групою знахідок таких же розмірів, як і климівська, у комплексах

Рис. 12. Климівка, с. Курган XVI або № 3 на землі І. Стоноги. Поховання 6. Кружка гончарна. ПКМВК 10847, А 996.

першої половини II ст. н. е. [23, с. 153, рис. 127: 4, 6–7, 9]. На Полтавщині подібні дзеркала виявлені лише у кількох захороненнях, в тому числі впускному похованні 1 кургану біля с. Круподеринці в Оржицькому районі (з розкопок М. М. Чередніченка) 1983 р. [16, с. 145], та похованні 1 кургану № 3 у Малому Ладижиному Полтавського району з розкопок Л. М. Лугової 1977 р. [12, с. 85, рис. 1: 4]. Правда, з останнього походить цілком подібне, хоча дещо більше пласке дзеркало з отворами для заклепок від кріплення невеликої дерев'яної ручки, що притаманне вже наступному типу люстерок [21, с. 30, № 114], котрі з'явилися з початку II ст. н. е.

Запис О. К. Тахтая зберіг відомості ще про один побутовий предмет у складі супутнього інвентаря, що на сьогодні не зберігся: «Фрагмент <...> залізної речі (ножа ?), загостреної з одного кінця. Уздовж – 8 см, ушир – 1,3 см max.» [10, арк. 166 зв., № 3735].

Поряд із ліктьовим суглобом лівої руки «жіночого» скелету виявлена розсип дрібних склопастових, скляних та з напівдорогоцінного каміння намистин «різного кольору» від перев'язі й декорування рукав'я одягу: «скляних, пастова з поздовжно-смугастих орнаментом та дрібних діжкуватих скляних» [24, с. 148, табл. XXXII: 2; 29, рис. 28: 6], що у музейній збірці на сьогодні не збереглися. Виходячи з невеликого чорно-білого графічного малюнку (рис. 8: 2) у публікації М. Я. Рудинського [24, с. 148, рис. XXXII: 2], навряд чи можна вирізнити конкретні намистини за типологічною належністю. До певної міри цьому можуть допомогти дані старого музейного «Каталога», де О. К. Тахтаєм наведений як кількісний склад, так і більш детальні характеристики намиста за двома групами. Перша – це: «38 [виправлено на 32, останні в час запису розсипались] намистинок із голубої <...> смальти, циліндрових на взір. Н – 0,1–0,2 см, 2г – 0,2 см» [10, арк. 166 зв., № 3733]. Друга більш різноманітна за складом: «13 [виправлено на 12] намистин: 1 краніолева (?) [тут автор опису допустився помилки – карнеолева] циліндрична, h – 2 см, 2г – 0,7 см; 2 кранеолеві [карнеолеві] чи скляні барилкуваті: h – 1,2 і 0,85 см, 2г – 1,0 і 0,7 см; 2 скляні кулюваті: руда (1,9 × 1,1 см) і біла (1,0 × 0,8 см); 1 скляна темно-червона барилкувата: h – 0,8 см, 2г – 0,6 см; 2 пастові: куляста, жовто-червоняста: h – 0,8 см, 2г – 1 см і барилкувата, вигнуто-пасиста, біло-блакитна: h – 1,8 см, 2г – 0,85 см; 5 скляних позлотистих барилкуватих, h – 0,5 см, 2г – 0,5 см» [10, арк. 166 зв., № 3734].

Деякі з цих намистин за описом можна «впізнати» у сучасних типологіях. Так, невеличкі намистинки із «голубої смальти» воче-

видь належать до типу 13 намиста з глухого одноколірного скла перших століть н. е. [3, с. 64, табл. 33: 3]. «Кулювата біла» відповідає найбільш розповсюдженому північнопричорноморському типу 2 намистин із одноколірної білої склопасти I–II ст. н. е. [3, с. 63], а «темно-червона барилкувата» – діжкоподібного намиста типу 22 з глухого червоного скла, характерного для I–II ст. н. е. [3, с. 65, табл. 33: 6], «позлотисті барилкуваті» належать до типу Ia намиста з металевою прокладкою того ж часу [3, с. 29, табл. 26: 2–3].

«Кулювата руда» намистина доволі великих розмірів (1,9 × 1,1 см) не має відповідників у зведенні К. М. Алексеєвої для прикрас із одноколірного скла, хоча глухе руде скло використовувалося для виготовлення діжкоподібного намиста 27 типу, що набуло поширення у Північному Причорномор'ї в I–II ст. н. е. [3, с. 65].

Карнеолева циліндрична, тобто, виготовлена з халцедону червонястих тонів забарвлення, пронизка із зазначеними розмірами найближча до типів 11 та 12 прикрас із цього каменю [4, с. 13, табл. 37: 21, 26], перший із яких має підтверджені археологічно факти побутування у Причорномор'ї з другої половини II–III ст. н. е. Хоча такі намистини зі зведення К. М. Алексеєвої на той час були відомі лише у кількох примірниках. Дві карнеолеві «барилкуваті» висотою в 1,0 та 1,2 при діаметрах 0,70–0,85 см однозначно мали належати до найбільш розповсюдженого типу 1 намиста із халцедону, відомого за матеріалами некрополів ряду північнопричорноморських міст і датуються I–II ст. н. е. [4, с. 11, табл. 37: 1–2, 6].

Відповідників поліхромному скляному намисту для пастових «кулястої, жовто-червонястої» та «барилкуватої біло-блакитної» видовжених пропорцій віднайти не вдалося. Проте, це не значить, що із долученням до вивчення кольорових прорисовок із польових документів М. Я. Рудинського, останнє не можна буде зробити.

Вірогідно, до комплексу поховання належало й майже кулясте пряслице із «крейдяної породи» – білого щільного алебастра висотою 2,8 см та діаметром 2,5 × 2,7 см [10, арк. 168 зв., № 3744; 29, рис. 27: 3–4], із отвором у 0,7 см (рис. 13: 1), що походило з кротовини над північно-східним кутом ями захоронення 6. Пряслице збереглося й на сьогодні експонується в музеї (рис. 13: 2). Інв. № ПКМВК 10765, А 914. Подібні важки до веретена кулястої та яйцеподібної форм є доволі типовими для середньосарматського часу. Зокрема, вони мали поширення у Нижньому Подонні саме в I–II ст. н. е. [19, с. 97, 213, рис. 30: 6, 7, 13].

Запис О. К. Тахтаєва у старому музейному «Каталозі» залишив інформацію про другу знахідку, виготовлену з алебастра, вірогідно,

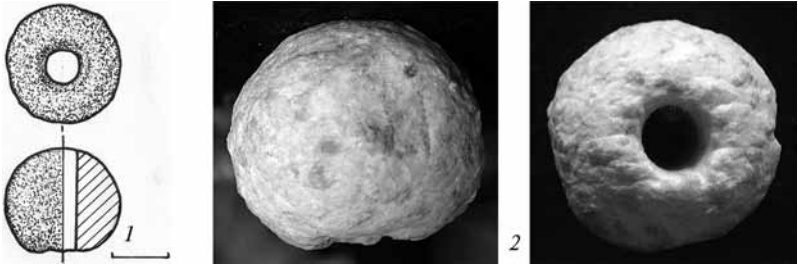

Рис. 13. Климівка, с. Курган XVI або № 3 на землі І. Стоноги.

Поховання 6. Пряслице. *Алебастр*.
Прорисовка і фото. *ПКМВК 10765, А 914*.

винесену землеріями із поховання: «Фрагмент білокам'яної (такої самої [як] № 3744 [тобто, пряслице]) речі на взір чверть денця посудинки з низом боку. Мах. розмір – 6 см» [10, арк. 168 зв., № 3745]. На сьогодні вона в музейній колекції не виявлена. Вірогідніше за все, що це – уламок нижньої частини туалетної посудинки сферичної чи наближеної до неї форми [23, с. 156, рис. 138: 1; 28, рис. 37: 23, 24], однак щось конкретніше встановити поки що неможливо.

Отже, найбільш виразне за складом знахідок парне впускне поховання 6 третього кургану з розкопок М. Я. Рудинського, розташованого на землі І. Стоноги, належало до кола поховальних старожитностей середньосарматського часу – другої чверті – середини II ст. н. е.

Ще одне сарматське поховання 8, зруйноване будівництвом льоху в середині 1920-х рр. у цьому ж кургані, супроводжував виявлений в насипу неподалік зруйнованого скелету ліпний опуклобокий горщик із відігнутих вінцем, короткою шийкою (2,5 см), виділеними «крутими» високими плічками на пласкому, ледь увігнутому денці (рис. 8: 1) [10, арк. 168 зв., № 3741; 24, с. 148, табл. XXXII: 1; 29, рис. 28: 6]. Він мав висоту 15,5 см, діаметри: тулуба – 13,8 × 14,5 см, денця – 6,5 × 7,4 см. Верх вінця виявився оббитим у давнину.

Ліпна посудина (рис. 14) на сьогодні не збереглася. Цей горщик без орнаментатії в цілому типовий для старожитностей середньо- та пізньосарматського часу, відомих у межиріччі Дніпра та Волги [13, с. 103, рис. 14: 8; 28, рис. 14: A29] й Подонні [19, с. 217, 218, рис. 34: 2; 35: 1].

Виходячи з інвентаря, поховання могло бути рядовим впускним жіночим, що також належало фіналу середньосарматського

часу – першій половині – середині II ст. до н. е.

Таким чином, зазначимо, що виявлені у розвідках матеріали зі зруйнованих поховань та досліджені археологічно комплекси 1926 р. в сусідніх курганах ур. Хуторище північного кутка с. Климівка на Орчику належали до складу невеликого, можливо, родинного некрополя окремої групи сарматів, котрі обрали для кочівок степи у правобережному Пооріллі наприкінці I – у першій половині II ст. до н. е. Отже, при використанні матеріалів курганів із розвідок і розкопок О. К. Тахтаєва та М. Я. Рудинського для історико-реконструктивних побудов варто зважити на досліджені в їх насипах, принаймні, чотири захоронення.

Окремі матеріали сарматського часу, як і рештки зруйнованих поховань, були виявлені О. К. Тахтаєвом у 1926–1928 рр. біля інших населених пунктів Полтавського Поорілля: в нижній течії р. Орчик, по рр. Орелі та Берестовій. Сподіваємося, що їх характеристика й публікація, найвірогідніше, стане темою наступної роботи.

Джерела та література

1. А. Т. Археологічна робота Музею 1926–27 р. / А. Т[ахтаїв] // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ; [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава – Поліграф», 1928. – Т. 1. – С. 283–289.
2. Абрамова М. П. Зеркала горных районов Северного Кавказа в первые века н. э. / М. П. Абрамова // История и культуры Восточной Европы по археологическим данным: сб. науч. тр. – М.: Наука, 1971. – С. 121–132.
3. Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья / Е. М. Алексеева // САИ. – М.: Наука, 1978. – Вып. Г 1-12. – 105 с., 15 табл.

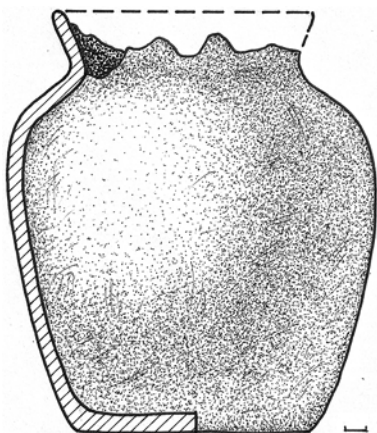

Рис. 14. Климівка, с. Курган XVI або № 3 на землі І. Стоноги. Поховання 8. Горщик ліпний. Масштаб. прорисовка [29, с. 69, рис. 29: 7] за мал. до статті М. Я. Рудинського [24, с. 148, рис. XXXII: 1].

4. **Алексеева Е. М.** Античные бусы Северного Причерноморья / Е. М. Алексеева // САИ. — М.: Наука, 1982. — Вып. Г 1-12. — 105 с., табл. 35–54.
5. **Богданова Н. А.** Могильник I ст. до н. е. — III ст. н. е. біля с. Завітне / Н. А. Богданова // Археологія. — К., 1963. — Т. XV. — С. 95–109.
6. **Вязьмітіна М. І.** Сарматські поховання і поселення осілого населення на Нижньому Дніпрі / М. І. Вязьмітіна // Археологія Української РСР: в 3-х т. — Т. 2: Скіфо-сарматська та антична археологія / [ред. кол. тому: О. І. Тереножкін (відп. ред.) та ін.]; АН УРСР, Ін-т археол. — К.: Наукова думка, 1971. — Карта 4, вкл. перед С. 193.
7. **Вязьмітіна М. І.** Сарматський час / М. І. Вязьмітіна // Археологія Української РСР: в 3-х т. — Т. 2: Скіфо-сарматська та антична археологія / [ред. кол. тому: О. І. Тереножкін (відп. ред.) та ін.]; АН УРСР, Ін-т археол. — К.: Наукова думка, 1971. — С. 185–243.
8. **Вязмитина М. И.** Золото-Балковский могильник / М. И. Вязмитина; АН УССР, Ин-т археол. — К.: Наукова думка, 1972. — 192 с., вкл.
9. **Гейко А.** Ремонт глиняного посуду. Історія, теорія, звичаї / Анатолій Гейко; НАНУ, Ін-т керамол. — відділ. Ін-ту народозн. НАНУ; НМЗУГ в Опішному. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. — 186 с.
10. Каталог Археологічного відділу Полтавського музею. 1913–1929 / [укл. Щербаківський В. М., Рудинський М. Я., Тахтай О. К.]; рукопис // Фонди ПКМ імені Василя Кричевського. — Т. 2. — 250 арк.
11. **Козир І. А.** Етнокультурні та економічні зв'язки сарматських племен України (за матеріалами кераміки) / Козир І. А. — Кіровоград: РВВ Кіровоград. ДПІ, 1995. — 32 с.
12. **Корнилко Л. М., Симоненко О. В.** Сарматське поховання на Полтавщині / Л. М. Корнилко, О. В. Симоненко // Археологія. — К., 1982. — Вип. 37. — С. 84–85.
13. **Костенко В. И.** Сарматские памятники Днепро-Донского междуречья III в. до н. э. — середины III в. н. э. / В. И. Костенко; Днепр. ГУ. — Днепропетровск: РИО Днепр. ГУ, 1983. — 104 с.
14. **Костенко В. И.** Сарматские памятники на Украине / В. И. Костенко // Археология Украинской ССР: в 3-х т. — Т. 2: Скифо-сарматская и античная археология / [ред. кол. тома: С. Д. Крыжицкий и др.]; АН УССР, Ин-т археол. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 186–187. — Карта № 4.
15. **Костенко В. И.** Сарматы в Нижнем Поднепровье (по материалам Усть-Каменского могильника) / В. И. Костенко; Днепр. ГУ. — Дніпропетровськ: Вид-во Дн. ДУ, 1993. — 152 с.
16. **Кулатова И. Н.** К вопросу о сарматских памятниках Полтавщины / И. Н. Кулатова // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практ. семінар (Квітень, 1990 р.): тез. доп. / ПКМ; ПОО УТОПК; Луб. КМ; [ред. кол.: Білоус Г. П. (відп. ред.) та ін.]. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. — С. 144–148. — Рис. 17.
17. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Сарматське поховання на лівобережжі Сули / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережжя

бережного Подніпров'я – 2019. До 80-річчя В. П. Андриєнка: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМ імені Василя Кричевського; [редкол.: Ковальова І. Ф., Кулатова І. М., Михайлина Л. П. та ін.; Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК; Дивосвіт, 2019. – С. 97–108. – Кол. вкл. III.

18. **Луговая Л. М.** Нові сарматські поховання на Полтавщині / Л. М. Лугова // Тез. доп. і повід. першої Полтавської наук. конференції з історичного краєзнавства / ПДПІ ім. В. Г. Короленка; ПКМ; ПОО УТОПІК. – Полтава: Вид-во «Полтава», 1989. – С. 111–112.

19. **Максименко В. Е.** Сарматы на Дону (археология и проблемы этнической истории) / В. Е. Максименко // Донские древности / Азов. КМ. – Азов, 1998. – Вып. 6. – 304 с.

20. **Медведев А. П.** Сарматы в верховьях Дона / А. П. Медведев; Воронеж. ГУ. – М.: Изд-во «Таус», 2008. – 252 с.

21. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: каталог выставки / ПОУК; ПКМ; [сост. кат.: Гороховский Е. Л., Кулатова И. Н., Лугова Л. Н., Моргунов Ю. Ю., Супруненко А. Б.; редкол.: Оніпко М. Д., Кулатова И. Н., Супруненко А. Б.]. – Полтава, 1985. – 56 с.: ил.

22. **Печенкин Н.** Раскопки в окрестностях г. Севастополя / Н. Печенкин // Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии. – Симферополь, 1905. – Вып. 38. – С. 20–27.

23. **Пуздровский А. Е.** Крымская Скифия II в. до н. э. – III в. н. э. Погребальные памятники / А. Е. Пуздровский; НАНУ, Ин-т археол., Крым. филиал. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2007. – 480 с.

24. **Рудинський М.** Досліди на Полтавщині. I. Клімівка / Михайло Рудинський // Коротке звітання ВУАК за 1926 р. / ВУАН. – К., 1927. – С. 144–150.

25. **Рудинський М.** Археологічні збірки Музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ; [підред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава – Поліграф», 1928. – Т. 1. – С. 29–62.

26. **Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я.** Довідник з археології України: Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; Ін-т археол. АН УРСР; УТОПІК. – 108 с., 2 карти.

27. **Симоненко А. В.** Сарматы Таврії / А. В. Симоненко; АН України, Ін-т археол. – К.: Наукова думка; Киев. Академ. Евробизнеса, 1993. – 144 с.

28. **Скрипкин А. С.** Азиатская Сарматия. Проблемы хронологии и ее исторический аспект / А. С. Скрипкин. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1990. – 300 с.

29. **Супруненко А. Б.** Археологические памятники Карловского района Полтавской области: каталог / А. Б. Супруненко; УООПІК, ПОО; ПКМ. – Полтава, 1990. – 82 с.: ил.

30. **Сымонович Э. А.** Население столицы позднескифского царства (по материалам Восточного могильника Неаполя Скифского) / Э. А. Сымонович; АН УССР, Ин-т археол. — К.: Наукова думка, 1983. — 175 с.
31. **Тахтай О.** Археологічна Орчанщина в долишньому Лівобережжі: рекогносцировка. 1926 рік / О. Тахтай // НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — Спр. 109/17. — 60 арк. — В тексті: 24 фото й зарисовки.
32. Фонд М. Я. Рудинського // НА ІА НАНУ. — Ф. 10.
33. **Хазанов А. М.** Генезис сарматских бронзовых зеркал / А. М. Хазанов // СА. — М., 1963. — № 4. — С. 58–71.

I. M. Kulatova

**Сарматські поховання в курганах у Клімівці на Орчику
(за розвідками і розкопками О. К. Тахтає та М. Я. Рудинського)**

Про впускні поховання сарматського часу в курганах у північній частині с. Клімівка Калівського району на Полтавщині, досліджені на лівому березі р. Орчика в правобережному Пооріллі полтавськими археологами О. К. Тахтаєм (1890–1963) та М. Я. Рудинським (1887–1958).

Ключові слова: сарматський час, Клімівка, Орчик, Тахтає О. К., Рудинський М. Я., кургани, комплекси поховань, ліпний та гончарний посуд, намисто, пряслице.

I. M. Kulatova

**Sarmatian Burials in Barrows in Klymivka at the Orchyk River
(according to the investigations and excavations of O. K. Takhtai
and M. Ya. Rudynskiy)**

Concerning inlet burials of the Sarmatian Time in barrows at northern part of Klymivka Village of modern Karlivka District Poltava Region, explored at the left bank of the Orchyk River in the Oril River right-bank area by Poltava archaeologists O. K. Takhtai (1890–1963) and M. Ya. Rudynskiy (1887–1958).

Keywords: the Sarmatian Time, Klymivka, the Orchyk River, Takhtai O. K., Rudynskiy M. Ya., barrows, burial complexes, molded ceramics and pottery, necklace, spindle whorl.

ФІБУЛА ПІЗНЬОСАРМАТСЬКОГО ЧАСУ З ОКОЛИЦЬ с. ТУРБАЇ

Про знахідку лучкової підв'язної фібули III серії на поселенні другої чверті I тис. н. е. у Глобинському районі на Полтавщині.

Ключові слова: пізньосарматський час, фібула, селище, Турбаї, урочище Чорненьке, Хорол, Псел.

Нещодавно до колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського надійшла цікава археологічна знахідка – фібула пізньосарматського часу, знайдена на щойно виявленому селищі з матеріалами черняхівської культури і козацької доби в урочищі Чорненьке поблизу с. Турбаї Глобинського району Полтавської області. Селище стало відомим завдяки суцільному розорюванню надсхилових земель вздовж другої тераси правого берега р. Хоролу (*правобічний басейн р. Псел*) біля колишнього села, а сьогодні урочища Мимрине. Загальна площа поширення підйомних матеріалів на поселенні вздовж смуги розорювання, встановлена візуально, складає дещо більше 2 га.

За огляду цієї площі виявлені численні уламки сіроглиняного гончарного посуду, поодинокі фрагменти ліпної кераміки з домішками зерен жорстви, окремі вироби із заліза й бронзи. Біля західного краю селища трапилися кілька індивідуальних знахідок, в тому числі й згадана вище фібула. Вона була знайдена студентом – збирачем старожитностей, в якого її вилучив український офіцер, учасник ООС на Сході України, житель району Роман Бодаква, який і передав знахідку до музею.

Фібула належить загалом до числа доволі поширених прикрас-застібок пізньосарматської культури, за періодизацією А. С. Скрипкіна [6, с. 102–108]. Подібні фібули набули поширення після бурхливих подій середини III ст. н. е. Їх основна маса походить з античних міст Північного Причорномор'я, степових сарматських поховань і кримських могильників, що продовжували функціонувати аж до кінця IV – початку V ст. н. е. У значній кількості такі ж фібули відомі й у Подунав'ї та на Північному Кавказі на пам'ятках місцевих осідлих племен [2, с. 151].

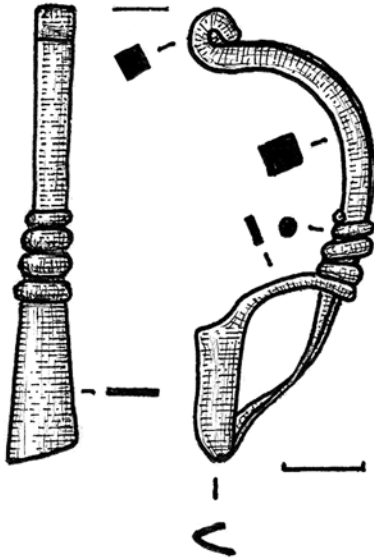

Рис. 1. Турбаї, с., Чорненьке, ур.
Фібула. Бронза. ПКМ ВК.

Зовнішній вигляд бронзової прикраси в цілому дозволяє віднести виріб до III серії лучкових підв'язних фібул [2, с. 150]. Це — двочленна застібка порівняно великого розміру, довжиною 5,6 см, що свого часу мала пружину й голку, котрі вільно оберталися навкруги своєї вісі. Корпус таких фібул частіше виготовлявся з масивного граненого стрижня, а дещо розширена ніжка відділялася від спинки спеціальними уступами — плічками, які перешкождали сповзанню дроту зав'язки вниз.

Висока плавно вигнута дужка спинки із бронзового прутка підпрямокутного перетину над переходом у розковану, розширену донизу, трикутну ніжку має саме потоншений

уступ, на якому зафіксована зав'язка. Платівчастий вузький човнуватий приймач, відділений від ніжки профільованим згином, одним із кінців — знаходить завершення у чотиривитковій зав'язці.

Ширина дужки спинки — 0,4 см, її перетин — 0,4 × 0,3 см; найбільша ширина платівчастої ніжки — 0,9 см, товщина останньої — 0,03–0,06 см; довжина приймача — 1,4 см (рис. 1).

Як відомо, подібні фібули мали винятково чотиривиткову пружину, що разом із голкою у нашому екземплярі втрачені. Збереглися лише окисли від залізної вісі під пружину.

За всіма ознаками, описана застібка повною мірою відповідає морфологічним особливостям серії III лучкових підв'язних фібул, які А. К. Амброз датував II — III ст. н. е. [1, с. 52–54]. Румунський археолог Г. Дьякону придунайські зразки таких прикрас відносить до першої половини III ст., а знайдені у Північному Причорномор'ї та межиріччі Дону і Волги — до середини та другої половини цього ж століття [7, р. 249–251]. А. С. Скрипкін також аргументував датування цих застібок другою половиною III ст. н. е. [5, с. 108–109], що

й досі залишається загальноприйнятним у сарматознавстві [2, с. 151].

Прямі чи майже прямі аналогії опублікованій прикрасі походять з могил 20 і 24 некрополя у Дружному, в дещо більших пропорціях — з поховання 793 Усть-Альмінського некрополю в Північно-Західному Криму [2, с. 152, рис. 45: 5, 9, 10]. Фактично, тотожною є й бронзова фібула, знайдена біля підніжжя великого майдану в ур. Рясне на правому березі Орелі біля с. Лівенське Новосанжарського району на Полтавщині [3, с. 88–89, рис. 3: 1]. Принагідно варто згадати й про дещо відмінну за ступенем вигину спинки та кількістю витків зав'язки ще одну бронзову прикрасу з Полтавщини, що виявлена на різночасовому й багатошаровому поселенні у с. Ковалівці Полтавського району [4, с. 12, рис. 4: 5; фото на с. 4 обкл.].

Отже, наведений факт знахідки лучкової підв'язної фібули III серії певним чином доповнює уявлення про географію побутування таких застібок на північ від Причорномор'я — зокрема, аж до басейну Нижнього Псла, позначаючи зону сарматських впливів та очевидних кочівок у Дніпровському Лісостепу другої половини III ст. н. е., де вже почали виникати поселення осідаючих на землю кочівників і змішаного лісостепового населення пізньоскіфського та пізньозарубинецького походження, що невдовзі й стали осередками селищ носіїв черняхівської культури.

Література

1. **Амброз А. К.** Фибулы юга Европейской части СССР II в. до н. э. — IV в. н. э. / А. К. Амброз // САИ. — М.: Наука, Глав. ред. восточ. лит-ры, 1966. — Вып. Д 1-30. — 112 с., 28 табл.
2. **Кропотов В. В.** Фибулы сарматской эпохи / В. В. Кропотов. — К.: ИД «АДЕФ-Украина», 2010. — 384 с.
3. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Деякі знахідки з Поворскля та Поорілля / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [ред. кол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред. та ін.)]. — Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. — С. 82–105.
4. **Сапегін С. В.** Різночасове поселення у с. Ковалівка на Коломаку / Сапегін С. В. // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 2 (6). — С. 11–12.
5. **Скрипкин А. С.** Фибулы Нижнего Поволжья (по материалам сарматских погребений) / А. С. Скрипкин // СА. — М.: Наука, 1977. — № 2. — С. 100–120.
6. **Скрипкин А. С.** Нижнее Поволжье в первые века н. э. / А. С. Скрипкин. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1984. — 150 с., 1 л. вкл. ил.

7. **Diakonu Gh.** Über die Fibel mit umgeschlagenem Fuss in Dazien / Gh. Diakonu // Dacia. – Bucurest, 1971. – Т. XV. – P. 249–263.

I. M. Кулатова

Фібула пізньосарматського часу з околиць с. Турбаї

Публікується знахідка бронзової лучкової підв'язної фібули III серії, що походить з поселення другої чверті I тис. н. е. в урочищі Чорненьке поблизу с. Турбаї Глобинського району Полтавської області.

Ключові слова: пізньосарматський час, фібула, селище, Турбаї, урочище Чорненьке, Хорол, Псел.

I. M. Kulatova

Fibula of the Late-Sarmatian Time from Turbai Village

Finding of bronze bow-shaped tying fibula of the Series III, which originates from the settlement of the second quarter of the 1st millennium CE in Chornenke Stow near Turbai Village Hlobyno District Poltava Region, is published.

Keywords: the late-Sarmatian Time, fibula, settlement, Turbai, Chornenke Stow, the Khorol River, the Psel River.

МІСЦЕ ТА ОБСТАВИНИ ЗНАХІДКИ ПЕРЕЩЕПИНСЬКОГО КОМПЛЕКСУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗВІДКИ А. Т. СМІЛЕНКО 1963 РОКУ

Наводиться аналіз результатів розвідки 1963 р. А. Т. Сміленко по місцях знахідок пам'яток кола Малої Перещепини на Полтавщині. Отримані експедицією записи спогадів К. І. Маджара про обставини виявлення «скарбу» у 1912 р. використовуються наразі як головний доказ присутності у комплексі решток кісток людини та тварин, і є підставою для його інтерпретації як поховання. Така ситуація є наслідком помилкового перекладу свідчень під час їх введення до наукового обігу та некритичного використання тексту звіту без рукописної частини польової документації.

Ключові слова: пам'ятки перещепинського типу, ранне середньовіччя, кочовики, Мала Перещепина, Зачепилівка.

Комплекс золотих і срібних предметів, випадково відкритий у 1912 р. біля с. Мала Перещепина (рис. 1), наразі є найбагатшою відомою ранньосередньовічною знахідкою Європи, що закономірно притягувала і продовжує притягувати до себе особливу увагу дослідників [див.: 6; 7; 8; 14; 24 та ін.].

У процесі підготовки монографічної публікації Глодоського «скарбу» (відкритий у 1961 р.) Аллі Трохимівні Сміленко довелося широко залучати в якості паралелей для порівняння інші пам'ятки перещепинського типу [19]. З метою детальнішої перевірки їх топографії та обставин виявлення, у 1963 р. була організована спеціальна розвідка Полтавщиною, звідки походили, крім Перещепинського, також яскраві комплекси ранньосередньовічних кочовиків, знайдені біля сіл Макухівки (1882) та Зачепилівки (1928), а також знахідка аланського гончарського горну у Тарановому яру біля с. Мачухи (1911). Відзначимо відразу, що виявити рештки хоча б одної зі згаданих пам'яток під час розвідки так і не вдалося. Та, незважаючи на це, починаючи з 1980-х рр. дані А. Т. Сміленко набули особливої ваги для атрибуції Перещепинського комплексу як поховання, хоча до цього переважали його визначення як

Рис. 1. Місцевість біля с. Мала Перещепина на триверстовій карті (1) та карті зразка 1941 р. (2).

дені були людські кістки (фрагменти черепа і колінна чашечка)» [23, р. 131]. Це повідомлення використав як доказ на користь версії Й. Вернера про належність Перещепинського комплексу похованню булгарського правителя Кубрата Ч. Балінт [21, s. 384–385; 22, о. 106]. Але у пізнішій статті дослідник посилався вже на К. М. Скалон, якій нібито «вдалося порозмовляти з одним із тих, хто знайшов перещепинський комплекс, а він чітко пам'ятав про знахідку людських кісток (залишки черепа і колінна чашечка)» [3, с. 59]. Звернув увагу на «людські решки» у Перещепині і сам Й. Вернер [25, S. 436].

Копію свідчень К. І. Маджара А. Т. Сміленко надала Д. Вітанову, який опублікував їх у доволі вільному болгарському перекладі [4, с. 32]. Фрагмент, що нас цікавить, у зворотному перекладі на українську виглядає наступним чином: «На 0,5 м під речами в попелі лежали кістки: людський череп з обернутими вгору очними отворами і стегнові кістки з колінними чашечками; 5–6 кісток від великої тварини (кінь), деякі кістки були обвуглені. Все розклялося. У попелі були шматки дерева. Знахідка лежала приблиз-

«скарб» або «ритуальний комплекс».

Мова йде про здійснений експедицією запис спогадів одного з підлітків, який взяв участь у початковій стадії викопування предметів «скарбу» біля с. Мала Перещепина в 1912 р. — Карпа Івановича Маджара. У 1965 р. А. Т. Сміленко зробила доповідь, присвячену пам'яткам перещепинського типу, на міжнародній конференції у Варшаві. У примітках до публікації доповіді, посилаючись на спогади К. І. Маджара, записані 1963 р., стверджувалось, що «між предметами скарбу знай-

но на 1 м глибини, де була тверда земля». Д. Вітанов наголосив, що цей документ «остаточно вирішує питання характеру Малоперещепинського скарбу. Без сумніву, це поховальна знахідка». У якості важливих деталей дослідник виділив «велику кількість попелу, вуглин, обвуглені кінські кістки» [4, с. 32].

Естафету далі продовжила З. О. Львова, яка навела значно точніший переклад свідчень, і, з оперттям на них, вбачала у Перещепинському комплексі тілоспалення: «Судячи з наведених А. Т. Сміленко записів К. І. Маджара, на місці Перещепинського комплексу, так же, як і в Глодосах, під речами була зола, чорні грудки і порівняно невелика кількість кісток людини при повній відсутності кісток коня. Це дозволяє припустити, що в Перещепині, як і в Глодосах, могло мати місце тілоспалення, але на стороні. При цьому до могили з кострища було перенесено тільки невелику кількість кісток людини» [12, с. 109–110].

У колективній монографії співробітників Державного Ермітажу, присвяченій публікації Перещепинського комплексу, Н. О. Фонякова навела свою версію перекладу розповіді К. І. Маджара, а також зауважила, що А. Т. Сміленко даремно повністю відкинула версію про «золу» як реальний попіл, оскільки аналіз її не проводився [6, с. 108–109]. А у заключному розділі, написаному спільно З. О. Львовою та Б. І. Маршаком, свідчення К. І. Маджара, хоча і сприймалися обережно, проте все ж були названі підставою для того, щоб уважати комплекс тілоспаленням на стороні [6, с. 87–88]. Ще впевненіше цю версію З. О. Львова озвучила в іншій публікації, де вона висловила гіпотезу, що Вознесенський поминальний комплекс був місцем спалення «кагана Куврата», а вже біля сучасної Малої Перещепини «в дюнах були таємно захоронені останки спаленого кагана у вигляді попелу і перепалених кісток з належними йому скарбами у дерев'яній, облицьованій золотом, поховальній споруді» [13, с. 155–159].

О. М. Приходнюк уважав, що інформація К. І. Маджара про знахідку на відстані 0,5 м від речей у золі «шматків черепа людини (очні ямки) і кістки гомілки» доповнює дані М. О. Макаренка, а сам Перещепинський комплекс дослідник був схильний ототожнити з інгумаційним поховання вождя булгар Куврата [15, с. 26, 39].

З посиланням на котрусь із перелічених робіт інформація про наявність у складі Перещепинського комплексу людських решток увійшла й до публікацій цілого ряду інших дослідників. Проте висловлювалися і сумніви щодо коректності використання подіб-

ної усної інформації, здобутої аж через півстоліття після виявлення «скарбу» [1, с. 292; 8, с. 9]. Ще однією відчутною проблемою стала точність відтворення свідчень К. І. Маджара у публікаціях, і навіть у самому звіті А. Т. Сміленко, тому наукове їх використання вимагає звірки рукописів й відомостей щоденників усіх учасників експедиції 1963 р.

А. І. Кубишев занотував на початку свого щоденника: «Завданням групи є вірогідне визначення характеру та призначення цих «скарбів»: чи є в складі знахідок залишки від тілоспалення, тобто чи були ці скарби випадковими знахідками, в яких ховали коштовні речі, чи це були поховання з тілоспаленнями з поховальним інвентарем» [10, с. 1–2]. Таке формулювання завдань експедиції не дивне, оскільки саме як «кремаційне поховання» А. Т. Сміленко інтерпретувала Глодоський комплекс і закономірно шукала йому аналогії.

Розмова з К. І. Маджаром відбулася вже у перший день після приїзду до Полтави – 13.09.1963 р.: «На питання, що стосувалися наявності при посудинах золи та залишків палених кісток, тов. Маджар дав позитивну відповідь. Особливо він відзначав наявність в ямі, де знаходилися речі, великої кількості золи» [10, с. 4]. У переказі А. Т. Сміленко про навідні питання не згадувалося, що створювало враження самотійності розповіді: «К. І. Маджар докладно розповів про знахідку «скарбу». Найцікавішим виявилося твердження про те, що на місці знахідки були «зола» та кістки – частина черепа людини з очними западинами, та інші кістки, дуже крихкі» [16, с. 4–5].

16 вересня археологи прибули до с. Мала Перещепина, де намагалися точно локалізувати місце знахідки. У цьому допомагали учитель І. А. Пісоцький, «якому свого часу показував його К. І. Маджар» та місцеві жителі Н. К. Горжій і Ф. В. Сердюк. «Всі покази сходяться у тому, що «скарб» був знайдений на березі озера, в ложбинці між піщаними горбами. Саме місце знахідки вказувалося з точністю у рамках 50–60 м. За твердженнями жителів, вказати точно місце знахідки заважає та обставина, що піщані горби весь час міняють свої обриси. Про знахідки кісток ніхто з інших жителів не пам'ятає. На питання, чи була на місці знахідки зола, Ф. В. Сердюк відповів ствердно» [16, с. 13–14]. Експедиція детально відзняла місцевість, де, за свідченнями, був виявлений скарб (див.: рис. 2; 3), і ці фотографії є цінним джерелом, оскільки пізніше дюни були засаджені сосновим лісом.

Наступного дня А. І. Кубишев провів обстеження вказаної зони виявлення «скарбу», а А. Т. Сміленко повернулася до Полтави з наміром привезти до села К. І. Маджара для уточнення місця знахідки, проте «поїздка не відбулася у зв'язку з дуже поганим станом здоров'я К. І. Маджара». «Під диктовку останнього було складено письмовий опис обставин знахідки, підписаний ним. К. І. Маджар повідомив мені одну цікаву деталь – серед знайдених кісток було 5–6 од. «бабок» крупних тварин, деякі з отворами» [16, с. 15–16].

Цей документ доданий до звіту А. Т. Сміленко. Він написаний її рукою та підписаний К. І. Маджаром (орфографію збережено):

«Про знахідку перещепинського скарбу.

Знахідка була зроблена приблизно за 75–100 м від берега озера, біля підніжжя піщаного горба. Вона займала площу приблизно 1,5 м ширини. Порядок речей такий: дворучний кувшин, ваза, кувшини, браслети, кольца, меч та інші. Під речами було багато золи, в якій попадались чорні комки. Один кувшин, невеличкий, був закритий на золотий замок з ключем на ланцюжку. В середині була червона маса. За 0,5 м від речей, в золі, лежали кістки: куски черепа людини (очні впадини), чашечки голені, штук 5–6 бабок з великих тварин з дірочками. Всі дуже трухлі. В золі були кусочки дерева. Знахідки лежали до глибини приблизно 1 м, далі йшла більш тверда земля. Здана була лише частина речей.

17 вересня 1963 р. Маджар Карпо Іванович».

Рис. 2. Місцевість на північ від с. Мала Перещепина станом на 1963 р. (за А. Т. Сміленко, 1963).

Рис. 3. Учасники експедиції 1963 р. в одному з вірогідних місць знахідки Перещепинського комплексу (за А. Т. Сміленко, 1963).

Одразу кидається в очі лаконізм запису. Чому немає подробиць відкриття? Чому з усього багатого набору знахідок тут присутній опис лише одного з глеків? Невже «докладна розповідь» не містила інших деталей? Чи, можливо, стан самопочуття 75-річної людини завадив справді інформативній розмові? Зі щоденникових записів на це не дуже схоже. Та й сам К. І. Маджар ще не

один рік після цього докладно переповідав історію археологам, краєзнавцям, учителям, школярам.

Швидше за все, А. Т. Сміленко свідомо випустила подробиці, які вже були відомі раніше, а от «глек з ланцюжком на замку» окремо відзначений, оскільки серед збережених предметів Перещепинського комплексу йому точно не відповідав жоден, і здалося, що це може бути саме один з незданих поліції предметів. Така деталь підказує селективний підхід до фіксації розповіді, що важливо для правильного розуміння її значення. На жаль, саме ця вибірковість позбавляє нас можливості перевірити, наскільки адекватно К. І. Маджар пам'ятав обставини події 51-річної давності, і чи не змішалися у нього в пам'яті різні факти.

Наприклад, враження «замкнутого на ланцюжок» міг справити золотий сасанідський глек [6, кат. 21], проте на ньому, звичайно ж, не було «ключа» і він не був заповненим якоюсь «масою». Друкована копія цього ж тексту, підшита до звіту, містить помилку — «чорна маса» замість «червона маса» (або ж А. Т. Сміленко не сприйняла інформацію як достовірну і переправила). Втім, К. І. Маджар дійсно міг пам'ятати воскоподібне заповнення «чашечок», як селяни називали напівсферичні бляшки — прекраси кінської збруї з Перещепини [6, кат. 50–52]. Ця воскова маса, залита у бляшки для запобігання їх деформації, була майже тотально вичищеною селянами, і залишається зараз лише на кількох екземплярах.

Далі, припустимо, що два археологи І. А. Зарецький та М. О. Макаренко справді не помітили кісток, оскільки вони були викинуті копачами задовго до їх прибуття, що, втім, не завадило їм побачити у відвалах шматки перегнилого дерева і тканини [7, с. 182; 14, с. 208]. Але наскільки впевнено 14-річний підліток за «трухлими» кістками міг визначити, що «очиці» і «колінні чашечки» належали саме людському скелету? Чи, може, К. І. Маджар через півстоліття пам'ятав обриси кісток у таких деталях, що дав визначення з висоти вже досвіду літньої людини? Згадка «бабок» від крупних тварин мала б найбільше зацікавити археолога, адже у подібному їй територіально найближчому комплексі з Зачепилівки справді були присутні кістки черепа і кінцівок коня [9, с. 251; 18, с. 164–165; 20, с. 11]. А скупчення «бабок» характерне для заховання чучела або шкури коня I типу за А. Г. Атавіним [2, с.134–135, рис. 1].

Знахідка кісток тварин «за 0,5 м» від речей може мати і більш прозаїчне походження, адже І. А. Зарецький писав: «Місце знахідки скарбу становить невелику площадку серед піщаних горбів (дюн), прометену від сипучого піску до більш щільного чорнуватого давнього культурного шару. На майданчику цьому видно дрібні черепки доісторичного глиняного посуду...» [7, с. 182]. На момент прибуття археолога «на місці знахідки рилися чоловік двадцять різного віку та статі в піску, хто як хотів», і череда інших бажаючих із заступами рухалася в обидві сторони: з села і назад у село. Тож розрита ними мала бути доволі значна площа, в якій, звичайно ж, могли траплятися і кістки. У нинішній колекції з Перещепинського комплексу в Державному Ермітажі справді присутні фрагменти гончарного та ліпного посуду різних епох (до XVIII ст. включно) [6, кат. 127–135], тобто, дані про наявність ознак культурного шару слід визнати достовірними, хоча вони і не зовсім підтвердилися розвідковими траншеями А. Т. Сміленко. Зате розвідкою А. І. Кубишева на північ і північний захід від цього місця справді виявлені поселення чорноліської культури та зольники скіфського часу.

За твердженням К. І. Маджара, місце знахідки знаходилося за 75–100 м від озера. Місцеві жителі, опитані А. Т. Сміленко, не виявилися одностайними, показавши три різні точки. Так траншея 1 (18 м²), закладена на відстані 40 м на південь від берега озера. Траншея 2 (21 м²) – на 67 м південніше від траншеї 1 (110 м від озера) (рис. 4: 2). А траншея 3 (22 м²) – на 20 м на північний захід від траншеї II (75 м від озера) (рис. 4: 2). При цьому А. І. Кубишев

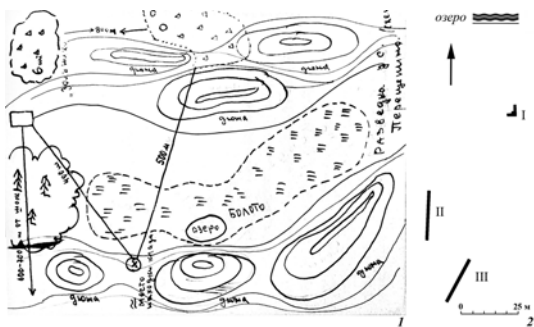

Рис. 4. Абрисний план місцевості на північ від с. Мала Перешепина (за А. І. Кубишевим, 1963) та план розташування пошукових траншей 1963 р. (за А. Т. Сміленко, 1963).

занотував до щоденника: «З великими труднощами один із мешканців села – старожил Сердюк – указав місце, де було зроблено знахідку, рік його народження 1892 р.» [10, с. 12]. До звіту додано коротенький запис свідчень В. Ф. Сердюка: «Я бачив місце знахідки через день після відкриття, після того, як місце уже було перекопане. Місце знаходилося на березі озера, між піщаними горбами, в долині. Біля озера горби були нижчі, а за знахідкою високі, вищі, ніж ... В перекопаному місці була сіра земля, наче зола. 18/IX – 1963 р. Сердюк Федір Васильович».

Очевидно, саме це місце позначене на абрисному плані у щоденнику А. І. Кубишева (рис. 4: I), але воно розташоване на південний захід від озерця, тоді як зі звіту й щоденника А. Т. Сміленко слідує, що траншеї розбивалися на південь від нього. Можливо, було прийнято до уваги, що низина, позначена на плані А. І. Кубишева як «болото», могла бути обводненою в різних частинах у різні періоди.

Археологам добре знайомі проблеми пошуку на місцевості старих розкопів – навіть через десяток років пам'ять підводить, і різні учасники вказують різні місця. Більш важливі орієнтири для Перешепинської знахідки, вказані у перших публікаціях. Проте вони також доволі розмиті. Це «200 сажнів від шосе, що йде від станції Мал.-Перешепина до с. Мал.-Перешепини» [7, с. 182]. Та «125 саж. від найближчої хатки Андрія Карася і 35 саж. від найближчого озерця» [14, с. 207]. Пошуки розвідковими траншеями за такими вказівками, особливо маючи обмежені картографічні матеріали 1-ї пол. XX ст. (див.: рис. 1), надзвичайно складні. Не дивно, що вони не дали результату в 1963 р. Не вдалося віднайти точного місця і пізнішій радянсько-болгарській експедиції 1989 р. [5].

Натомість, у 1963 р. були отримані дані про стратиграфію ґрунтів місцевості. У траншеї 1 вже на глибині 0,8 м почала інтенсивно проступати вода, тоді як, за всіма свідченнями, речі знаходили до глибини 1,00–1,066 м. Тобто її відстань від озерця до траншеї 1 явно виявилася замалою (рис. 4: 2). На глибині 0,2–0,8 м простежено темно-сірий шар, «що нагадував попіл, в якому місцями траплялися темні грудки, що нагадували вуглики» [16, с. 17]. Такий же прошарок на глибині 2–4 штика був і в траншеї 2, під ним глибше – чистий пісок. У траншеї 3 після першого штика було простежено прошарок давнього чорнозему, який після 4-го штика змінився піском. При цьому у верхній частині заповнення знайдено 2 кістки тварин [16, с. 18–19]. У звіті А. Т. Сміленко зробила закономірний висновок, що «зола» і «вуглики» з розповідей К. І. Маджара та Ф. В. Сердюка, напевно, теж були таким же похованим під піском сірим шаром ґрунту з включенням темних грудок, констатувавши: «Отже, версія про знахідку «золи» та «вугликів» відпала» [17, с. 3].

Де факто, версію про можливість присутності решток тілоспалення у Перещепинському комплексі також відкинула вже сама А. Т. Сміленко. Дослідниця вивчала Глodosький комплекс [19], реально пов'язаний з обрядом кремації померлого, тому не могла не помітити серйозну різницю у стані предметів – у Глodosах абсолютна більшість виявилися обпаленими чи навіть оплавленими, тоді як у Перещепині таких ознак не мав жоден предмет. Тим більш дивно було спостерігати, як фантастичні подробиці на кшталт «великої кількості попелу», «обвуглених кісток коня» та «розташування кісток людини на 0,5 м під речами» почали з'являтися у перекладах та переказах даних, здобутих експедицією 1963 р.

Якщо К. І. Маджар справді бачив якісь «трухлі кістки», його опис не залишає сумніву, що вони переважно належали крупним тваринам. Друге, ці рештки знаходилися за межами скупчення предметів, до яких, нагадаємо, належали і золоті квадратні платівки – прикраси дерев'яного ящика [6, кат. 99; 11]. У випадку інтерпретації останнього як «труни», «поховальних носилок» тощо, виявляється, що кістки, описані К. І. Маджаром, похованому однозначно не належали.

Доволі цікавим виглядає порівняння ситуації з Перещепинською знахідкою та іншим комплексом – Зечепилівським, відкритим у 1928 р. так само випадково, і потім обстеженим археологом О. К. Тахтаєм [9 18; 20].

Експедиція А. Т. Сміленко 1963 р. дісталася до с. Зачепилівки 21 вересня 1963 р., де зустрілася з одним зі свідків виявлення комплексу – Пилипом Гавриловичем Курилом. Незважаючи на те, що місцевість вже змінила вигляд, і 20-30 років тому була засаджена соснами, свідок вказав місце знахідки «за 500 м від крайніх хат, у балці між піщаними горбами» [16, с. 21–22].

І в щоденнику, й у звіті А. Т. Сміленко чомусь стверджувалося, що П. Г. Курило не був присутнім при знаходженні «скарбу», «тому його розповідь нічого не додала до опису О. К. Тахтая» [16, с. 22; 17, с. 6]. Проте А. І. Кубишев у щоденнику записав зовсім інше – «В 1928 році ним було знайдено 3 золоті візантійські монети, передані в музей» [10, с. 21]. Відповідно до інвентарної книги Полтавського краєзнавчого музею (№ 3836 від 31.01.1929 р.), пізніше музей також отримав від П. Г. Курила 7 намистин, фрагмент золотої бляшки, уламок платівки з білого металу (дзеркала). І, власне саме від П. Г. Курила, разом з К. Ф. Юрком, у музей і надійшло 19 жовтня 1928 р. перше повідомлення про саму знахідку [20, с. 2].

Тож у даному випадку бачимо той самий принцип вибірковості фіксації свідчень – А. Т. Сміленко просто не почула нічого нового, що могло б її зацікавити. Натомість вона записала свідчення ще одного мешканця с. Зачепилівка – Пятенка Андрія Юхимовича, який повідомив «про знахідку в 1928 р. у тому ж місці, де і «скарб», тонкої гладенької золотої платівки вказаних розмірів, яка була ним втрачена» [16, с. 23]. У щоденнику наведено схематичний малюнок прямокутника з одним скошеним кінцем розмірами 2 × 3,5 см.

На місці, вказаному П. Г. Курилом, було закладено 4 шурфи, площею відповідно 8; 10; 2 та 8 м², в яких не виявлено нічого, крім жовтого піску. Як бачимо, у цьому випадку повторний пошук на місці, вказаному прямим свідком, не дав ніяких результатів. Як і повторне опитування.

З одного боку, це ілюструє, що можливості пам'яті свідків обмежені при спробах локалізації місця на зміненому рельєфі без великих нерухомих об'єктів. З іншого, у випадку з П. Г. Курилом, навідні питання не призвели до появи нових подробиць шляхом імплантації несправжніх спогадів. Адже Зачепилівський комплекс був закопаний у чистий пісок. Тоді як у випадку з Перещепинським комплексом, де під піском залягав сірий похований ґрунт, та ще й, можливо, з культурними рештками, питання про «попіл, вуглики, кістки» призвело до появи конфабуляцій –

головної проблеми використання методу опитування в історичних дослідженнях.

Оскільки археологи – сучасники випадкових археологічних відкриттів, мали набагато більший вибір свідків для опитування та могли порівняти їх розповіді з побаченим на власні очі, роботи І. А. Зарецького, М. О. Макаренка, О. К. Тахтая були і завжди залишатимуться першорядними джерелами з історії виявлення багатих комплексів перещепинського кола Полтавщини.

Література

1. **Айбабин А. И.** Археологическое наследие хазар времени создания каганата / А. И. Айбабин // МАИЭТ. — Симферополь, 2013. — Вип. XVIII. — С. 277–315.
2. **Атавин А. Г.** Некоторые особенности захоронений чучел коней в кочевнических погребениях 10–14 вв. / А. Г. Атавин // СА. — М., 1984. — № 1. — С. 143–149.
3. **Балинт Ч.** О принадлежности находки в Малой Перещепине Куврату (история вопроса) / Ч. Балинт // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии: сб. науч. ст. — К.: Наукова думка, 1996. — С. 54–64.
4. **Витанов Д.** Научноэкспертни изследвания върху Перещепинската находка (Погребението на хан Кубрат) / Д. Витанов // Списание на Българската академия на науките. — София, 1990. — Год 36. — Кн. 4. — С. 28–35.
5. **Витанов Д., Супруненко А., Кулатова И.** Откриване и идентификация на гроба на хан Кубрат край Полтава / Д. Витанов, А. Супруненко, И. Кулатова // Списание на Българската академия на науките. — София, 1991. — Год 37. — Кн. 3. — С. 36–44.
6. **Залеская В. Н.** Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад / В. Н. Залеская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. А. Фоянова; Гос. Эрмитаж. — СПб.: Славия, 1997. — 335 с.
7. **Зарецкий И. А.** Кладъ, найденный при селе Малая-Перещепина Константиновского уезда Полтавской губернии / И. А. Зарецкий // Труды ПУАК. — Полтава, 1912. — Вып. IX. — С. 181–207.
8. **Комар А. В.** Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – начала VIII в. / А. В. Комар // Степи Европы в эпоху средневековья: сб. тр. — Донецк: ДГУ, 2006. — Т. 5. — С. 7–244.
9. **Комар А. В., Хардаев В. М.** Зачепиловский («Новосанжарский») комплекс рубежа VII–VIII вв. / А. В. Комар, В. М. Хардаев // Степи Европы в эпоху средневековья: сб. тр. — Донецк, 2012. — Т. 9. — С. 243–296.
10. **Кубышев А. И.** Дневник археологических разведок у сс. Малая Перещепина, Мачехи, Зачепиловки, Макуховка 13–25 сентября 1963 года / А. И. Кубышев // НА ІА НАНУ. — 1963/11г.

11. **Львова З. А.** Облицовка погребального сооружения из Перещепинского комплекса / З. А. Львова // МАИЭТ. – Симферополь, 1993. – Т. III. – С. 111–115.
12. **Львова З. А.** Перещепинский набор конской упряжи / З. А. Львова // Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма: сб. науч. тр. – Симферополь: Таврия, 1995. – С. 104–113.
13. **Львова З. А.** Погребения в Малой Перещепине и Вознесенке и Куврат, каган Великой Булгарии / З. А. Львова // STRATUM-plus. – 2000. – № 5. – С. 145–160.
14. **Макаренко Н. Е.** Перещепинский клад / Н. Е. Макаренко // ИАК. – СПб., 1912. – Вып. 46. – С. 207–211.
15. **Приходнюк О. М.** Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.) / О. М. Приходнюк. – Київ; Чернівці: Прут, 2001. – 284 с.
16. **Смиленко А. Т.** Дневник разведки на Полтавщине 13–25 сентября 1963 г. по местам находки Перещепинского, Зачепиловского и Макуховского «кладов» / А. Т. Смиленко // НА ІА НАНУ. – 1963/11г.
17. **Смиленко А. Т.** Отчёт о разведке на Полтавщине в 1963 году / А. Т. Смиленко // НА ІА НАНУ. – 1963/11г.
18. **Смиленко А. Т.** Находка 1928 г. у г. Новые Сенжары (по материалам обследования А. К. Тахтая) / А. Т. Смиленко // Славяне и Русь: сб. науч. ст. – М.: Наука, 1968. – С. 158–166.
19. **Сміленко А. Т.** Глодоські скарби / А. Т. Сміленко. – К.: Наукова думка, 1965. – 85 с.
20. **Тахтай А.** Ново-Санджарівський клад 1928 р. (попереднє подання). – Полтава, 1929 / А. Тахтай // НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 109/17а. – 17 арк.
21. **Bálint Cs.** Nochmals über die Identifizierung des Grabes von Kuvrat / Cs. Bálint // Acta Orientalia Hungarica. – 1988. – Т. 42. – P. 377–389.
22. **Bálint Cs.** Régészeti jegyzetek a VI–VII. századi avarok keleti kapcsolatairól / Cs. Bálint // Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv. – 1990. – Т. 7. – О. 87–121.
23. **Smilenko A. T.** Les ensembles archéologiques du littoral du Dniépre du tyre Pèrèscèpinskij et leur appréciation historique / A. T. Smilenko // I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej, Warszawa 14–18 IX 1965. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1970. – Т. 3. – P. 127–132.
24. **Werner J.** Der Grabfund von Malaja Perescèpina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. – München, 1984. – 79 s.
25. **Werner J.** Neues zu Kuvrat und Malaja Pereščepina / J. Werner // Germania. – 1992. – Bd. 70. – Т. 2. – S. 430–436.

О. В. Комар

Місце та обставини знахідки Перещепинського комплексу за матеріалами розвідки А. Т. Сміленко 1963 року

Стаття присвячена аналізу результатів розвідки А. Т. Сміленко 1963 р. на місцях знахідок пам'яток кола Малої Перещепини на Полтавщині. Отримані експедицією записи спогадів К. І. Маджара про обставини виявлення «скарбу» 1912 р. використовуються сьогодні як головний доказ наявності у складі комплексу решток кісток людини і тварин та є підставою для його інтерпретації як захоронення. Така ситуація залишається наслідком ряду помилок через переклад свідчень очевидця за їх введення до наукового обігу, а також некритичного використання тексту звіту без рукописної частини польової документації.

Ключові слова: пам'ятки перещепинського типу, ранне середньовіччя, кочовики, Мала Перещепина, Зачепилівка.

O. V. Komar

The Place and Circumstances of the Pereschepyna Complex Discovery Based on the A. T. Smilenko's Investigation in 1963

The paper analyses results of the A. T. Smilenko's investigation in 1963 at places in Poltava Region where complexes of the Mala Pereschepyna circle were found. The records of K.I. Madzhar about the circumstances of the "treasure" discovery in 1912 is frequently used now as the main evidence of the human and animal bones remains presence in the complex. And it serves as the basis for the interpretation of the complex as a burial. This situation is a consequence of a number of errors made in the records translation and uncritical use of the report text without handwritten part of field documentation.

Keywords: monuments of the Pereshchepyna type, the Early Middle Ages, nomads, Mala Pereschepyna, Zachepylivka.

ВІЗАНТІЙСЬКИЙ МІЛІАРІСІЙ VII ст. З КРЕМЕНЧУЧЧИНИ

Про випадкову знахідку срібної візантійської монети – міліарісія Іраклія I (575–641) і його сина Костянтина Іракліона (612–641) першої половини VII ст. на західній околиці с. Кобелячок Кременчуцького району Полтавської області.

Ключові слова: Візантійська імперія, міліарісій, Іраклій I, Костянтин Іракліон, Кобелячок, Кременчуччина, Сухий Кобелячок.

Представлений загалу міліарісій – срібна візантійська монета періоду правління Іраклія I (610–641 рр.) – випадкова знахідка, виявлена автором в розмиві лівого берега річки Сухий Кобелячок (ліва притока р. Дніпро) на західній околиці с. Кобелячок Кременчуцького району Полтавської області навесні 2019 року.

Монета має характерну неправильну овальну форму, масу 5,5 г. На аверсі вміщене стилізоване зображення імператора Іраклія I (575–641) та його сина Костянтина Іракліона (612–641), співімператора Візантії з 613 року та імператора у 641 році (Костянтин III Іраклій). Обидва тримають у правій руці по державі з хрестами, їхні корони увінчує хрест. Зображення хреста також присутнє між головами імператорів.

На аверсі зберігся нерозбірливий напис, відповідно до каталогів візантійських монет, це виконана латиною легенда «Милістю Господа наші правителі Іраклій і Костянтин».

Реверс займає символічне зображення хреста і Голгофи, під хрестом – череп Адама. Праворуч унизу від хреста грецька літера К, що позначає номінал монети – міліарісій і, вірогідно, Константинопольський монетний двір.

По колу аверса розрізняється напис: «DEUS ADIUTA ROMANIS» [6, р. 68], що читається як: «Хай допоможе Бог римлянам».

Розміри міліарісія – 2,0 × 2,6 см. Матеріал карбування – срібло. Співвідношення вісей штемпеля за годинниковим циферблатом – 11 (рис. 1).

Рис. 1. Околиці с. Кобелячок Кременчуцького р-ну Полтавської обл. Міліарісій Іраклія I (575–641) та його сина Костянтина Іракліона (612–641). Срібло. Випадкова знахідка автора.

Срібна монета номіналом у міліарісій (з лат. «тисячний») була вперше введена в обіг за Пізньої Римської імперії, під час грошової реформи Діоклетіана [1, с. 58]. У IV ст. н. е. імператор Костянтин Великий (272–337) уніфікував срібні монети. З'явився так званий «важкий» або «подвійний» міліарісій масою 5,54 г. Він карбувався у кількості 60 екз. із фунту (лібри) срібла. Існував також «легкий» міліарісій в 4,54 г (1/72 лібри). У 323 р. н. е. також була введена дрібніша монета – сіліква, що була рівна половині малого міліарісія [1, с. 59].

Важкі міліарісії Іраклія I стали першою масовою срібною монетою Східної Римської імперії. Разом із іншими візантійськими монетами цей номінал був поширений у провінціях імперії й використовувалася при торгових відносинах Візантії з сусідами.

Торгівлю з Візантією мали ще племена антів, які у VI – VII сторіччях населяли середнє Лівобережжя Дніпра. Наприкінці VI ст. антів підкорюють авари, втім слов'янські насельники Лівобережжя залишилися жити на своїх землях і до початку VII ст., визнаючи зверхність Аварського каганату.

Саме в цей час срібні міліарісії Іраклія могли з'явитися на території сучасної Полтавщини. Але, що більш імовірно, це сталося вже за Хозарського каганату. З середини до кінця VII ст. частина болгар, після падіння Великої Булгарії, впродовж кількох десятиліть займала передстепові терени сучасної України, згодом осівши у східній частині Балканського півострова. Саме до цього часу Великого переселення народів відносять і появу відомого Мало-перещепинського «скарбу», болгарських поховань у Макухівці та

Зачепилівці на Ворсклі, інформацію про останнє з яких та речовий комплекс зібрав і зберіг О. К. Тахтай (1890—1963). Деякі дослідники вважають Малоперещепинський комплекс поховальною жертвою чи навіть супутнім інвентарем захоронення очільника кочівників — хана Кубрата [див. про це: 3, с. 81—84]. До речі, у складі Малоперещепинського «скарбу» виявлено близько 70 візантійських золотих монет VI — VII ст. [3, с. 8—9]. Такі ж монети знаходилися серед супутнього інвентаря Зачепилівського поховання в окрузі Нових Санжар [2, с. 106 — 107, табл. IV, рис. 3 та фото на обкл. збірника].

Загалом візантійські монети зустрічаються доволі часто на теренах сучасної Полтавщини — як у скарбах чи за випадкових знахідок, так і під час археологічних розвідкових чи стаціонарних досліджень. Перша така знахідка мідного фолліса була описана ще Г. Л. де Бопланом ще у середині XVII ст. [5, с. 12]. Втім, опублікований у цьому повідомленні срібний міліарісій Іраклія I є досить рідкісною знахідкою для Полтавської області. Як здається, досі таких монет не виявляли і в околицях Кременчука.

Монета, як свідчення торгових відносин із Візантією у середовищі болгарських кочівників чи носіїв пеньківської культури з Лівобережжя Дніпра, буде представлена в новій експозиції Кременчуцького краєзнавчого музею.

Література

1. **Абрамзон М. Г.** Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи / М. Г. Абрамзон. — М.: Наука, 1995. — 748 с.
2. **Комар О. В., Хардаєв В. М.** Колекція Зачепилівського («Новосанжарського») комплексу 1928 р.: втрачене і збережене / О. В. Комар, В. М. Хардаєв // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2012: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. — Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. — С. 101—115. — Табл. IV. — Рис. 3.
3. Малоперещепинське диво / Зарецький І. А. Скарб, знайдений при селі Мала Перещепина Костянтиноградського повіту Полтавської губернії; Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Археологічна дослідницька діяльність І. А. Зарецького; Приймак В. В., Супруненко О. Б. Малоперещепинський «скарб» / ЦОДПА; [упорядк. і наук. ред. Супруненко О. Б.]. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. — 104 с.
4. **Приймак В. В., Супруненко О. Б.** Перещепинський «скарб» / В. В. Приймак, О. Б. Супруненко / ЦП УТОПІК і НАНУ. — Київ, Полтава: Вид-во «АСМІ»; ВЦ «Археологія», 2005. — 24 с.

5. **Супруненко О. Б.** З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис / Супруненко О. Б.; ЦП УТОПІК і НАНУ; ЦОДПА. – Київ, Полтава: Вид-во ПП «Гротеск», 2007. – 124 с., VIII кол. вкл.
6. **Whitting P. D.** Byzantine Coins / P. D. Whitting. – London: Berrie & Jenkins, 1973. – 311 p.

В. Б. Ейсмонт

Візантійський міліарісій VII ст. з Кременчуччини

Публікується випадкова знахідка срібної візантійської монети – міліарісія Іраклія I (575–641) та його сина Костянтина Іракліона (612–641) першої половини VII ст. із західної околиці с. Кобелячок Кременчуцького району Полтавської області, виявлена на узбережжі р. Сухий Кобелячок.

Ключові слова: Візантійська імперія, міліарісій, Іраклій I, Костянтин Іракліон, Кобелячок, Кременчуччина, Сухий Кобелячок.

V. B. Eismont

Byzantine Miliarenses of the 7th c. from Kremenchuk District

Occasional finding of silver Byzantine coin – miliarenses of Heraclius I (575 – 641) and his son Constantine Heraclius (612 – 641) of the first half of the 7th c. from territory near Kobeliachok Village Kremenchuk District Poltava Region, found at the bank of the Sukhyi Kobeliachok River, is published.

Keywords: Byzantine Empire, miliarenses, Heraclius I, Constantine Heraclius, Kobeliachok, Kremenchuk District, the Sukhyi Kobeliachok River.

САЛТОВСКИЕ КУВШИНЫ С РЕДКИМИ КЛЕЙМАМИ ИЗ КАТАКОМБНЫХ ЗАХОРОНЕНИЙ ВЕРХНЕГО САЛТОВА

Работа посвящена клеймам на донцах кувшинов из раннесредневековых катакомбных захоронений Верхне-Салтовского могильника. Рассматриваемые клейма раскрывают мировоззрение раннесредневекового аланского населения, проживавшего в бассейне Северского Донца.

Ключевые слова: салтово-маяцкая культура, Северо-Западная Хазария, катакомба, клейма, язычество, христианство.

Знаки на донцах керамических сосудов салтово-маяцкой (салтовской) археологической культуры встречаются достаточно часто. Исследователями салтовских древностей разработано несколько типологий гончарных клейм. Так, типология гончарных клейм была создана С. А. Плетневой исключительно на основе материалов Дмитриевского археологического комплекса [17, с. 141–143]. Очень подробная классификация таких клейм разработана К. И. Красильниковым на основе поселенческих и погребальных памятников Среднедонечья [21, с. 213]. Своя классификация клейм создана на материалах средневековых памятников Крыма И. А. Барановым [19, с. 42]. Очень подробную классификацию гончарных клейм для всех видов салтовской керамики предложил В. С. Флёров [18, с. 97–101]. Не обошли вниманием исследователи и вопросы назначения и семантики гончарных клейм, известных на салтовских керамических сосудах [6, с. 355–367].

Несмотря на большое разнообразие клейм на салтовских сосудах иногда встречаются и знаки, представленные единичными экземплярами. Именно два таких клейма мы предлагаем к рассмотрению.

В катакомбе № 148 четвертого участка катакомбного могильника у с. Верхний Салтов (ВСМ-IV), датируемой второй – третьей четвертью IX в., был найден кувшин, который относится к типичным изделиям аланских мастеров (рис. 1; 3, кол. вкл. VIII). На дне сосуда имеется клеймо в виде четырехконечного креста с оконча-

ниями равной длины, которые равномерно расширяются от центра к обрезанным краям (рис. 1; 4, кол. вкл. VIII). Этот крест из-за ровных краев лопастей следует отнести к типу «лапчатых» крестов [9, вклейка после с. 656, рис. 9].

Клейма в виде «лапчатого» креста на салтовских сосудах встречаются редко. Так, К. И. Красильниковым зафиксировано всего шесть клейм в виде такого креста [21, abb. 2]. Значительно чаще на сосудах встречаются клейма в виде простого равноконечного креста [8, с. 102, рис. 36; 21, abb. 2], символизирующего огонь, солнечный свет, солнечного бога [11, с. 103–108, 118–119]. Однако, клейма в виде «лапчатого» креста хорошо известны в качестве контрольного штампа на византийских серебряных изделиях VI–VII вв. [20]. В

целом же, «лапчатые» кресты достаточно часто представлены в христианских древностях Крыма VI–IX вв. – в виде нательных крестов [3, рис. 127; 15, рис. 140: 1, 4, 7–9], изображений на щитках поясных пряжек [1, рис. 28: 1–3; 41: 3–7; 16, рис. 101: 2], на стенках плитовых могил VII–IX вв. [2, рис. 3: 5; 16: 5; 16, рис. 72: 1, 1a]. Такие же кресты присутствуют на стенках импортных стеклянных стаканов из северокавказских аланских катакомбных захоронений IX в. [12, табл. XXIII: 1].

По нашему мнению, для салтовского мастера, изготовившего кувшин из катакомбы № 148, «лапчатый» и простой равноконечный кресты были равнозначными и взаимозаменяемыми, т. е. отражали понятный ему и его сородичам смысл, символизируя огненную стихию. Хотя, нельзя исключить и то, что появление «лапчатого» креста на данном сосуде связано с проникновением в среду алан Подонцовья христианства.

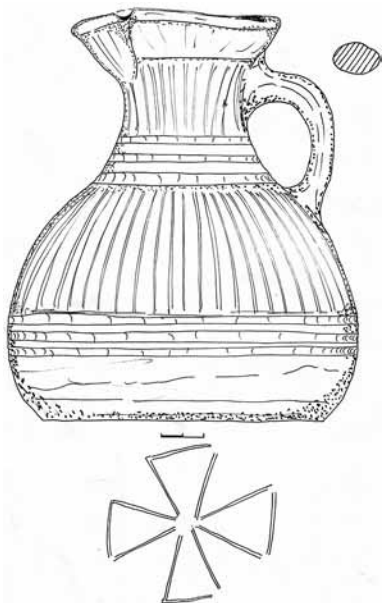

Рис. 1. Кувшин из катакомбы № 148 ВСМ-IV Верхне-Салтовского могильника салтовской культуры.

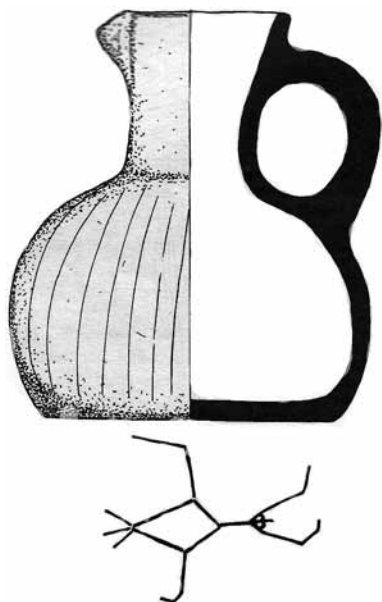

Рис. 2. Кувшин из катакомбы № 25 ВСМ-III Верхне-Салтовского могильника салтовской культуры.

На распространение среди салтовского населения Подонья христианской религии, помимо письменных источников [10, с. 218], указывает присутствие в катакомбах Верхнего Салтова ряда археологических находок [4; 5].

Еще одно редкое клеймо присутствует на дне кувшина из катакомбы № 25 с третьего участка могильника у с. Верхний Салтов (ВСМ-III), датированного концом VIII – началом IX вв. (рис. 2). На дне этого кувшина изображена мужская фигура с ярко выраженными признаками пола и в трехрогом головной уборе. Мужчина изображен с раскинутыми и поднятыми вверх руками, т. е. в традиционной позе обращения с божеством. Это изображение Н. В. Аксёнова предложила связать с фаллическим культом, а через него – с идеей пло-

дородия [6, с. 364]. Исследовательница предположила, что данный образ заимствован с Северного Кавказа, что подтверждает находку этого клейма на аланском могильнике [6, с. 364]. Однако, непонятно почему она проигнорировала тот факт, что изображения трехрогих головных уборов не известны в северокавказских памятниках эпохи раннего средневековья, тогда как фигуры в трехрогих головных уборах («короны») представлены на памятниках тюркоязычных кочевых народов VII–IX вв.

Относительно персонажей, изображенных в трехрогих головных уборах, у исследователей нет единого мнения. Так, Л. Р. Кызласов считал, что в трехрогом головном уборе у тюрков «изображались божества, особенно женские» [14, с. 49–52]. С. М. Ахинжанов, различая женские и мужские образы в таких уборах, считает «трехрогий» головной убор на мужчинах – «рогатой» шаманской шапкой, которая являлась обязательным атрибутом шаманского

костюма, а личины и фигуры людей в таких шапках – шаманами. В женщинах с таким головном убором исследователь видит «предков по женской линии» и шаманок [7, с. 73–75, 79]. Антропоморфное божество в «трехрогом» уборе, по мнению И. Л. Кызласова, у тюрков могло быть и образом богини Умай, и образом верховного бога Тенгри [13, с. 40–44]. Следует отметить, что С. М. Ахижанов указал на схожесть тюркских изображений с каменными изваяниями в «трехрогих» головных уборах из Семиречья, с подобными рисунками личин на петроглифах Тувы и Восточной Сибири, с изображениями на согдийской коропластике из Средней Азии, на бронзовых бляхах и серебряных сосудах из таежной зоны Восточной Европы и Западной Сибири. Среди этих изображений особенно внимания заслуживают рисунки обнаженных мужчин в «трехрогих» головных уборах, танцующих с саблями в обеих руках [7, с. 72 рис. 3: 8, 10, 11; 4: 1], которые стилистически близки помещенному на дне сосуда из катакомбы № 25 ВСМ-III.

Исходя из всего выше сказанного и учитывая подчеркнутые признаки мужского пола у фигуры на кувшине из катакомбы № 25 ВСМ-III, можно предположить, что это антропоморфное изображение связано с каким-то мужским божеством из пантеона тюркских народов.

Показательно, что оба рассмотренных сосуда сопровождали мужчин-воинов, погребенных с таким элитным предметом вооружения как сабля, что свидетельствует о высоком имущественном и социальном положении их владельцев. Не должен вызывать удивление и тот факт, что у представителей воинской верхушки, погребенных на одном могильнике, на сосудах были изображены символы, связанные с разными религиозно-культурными традициями. Это объясняется тем, что в разные периоды времени салтовское население бассейна Северского Донца имело разные векторы политической направленности. Так, на этапе формирования салтовской культуры (вторая половина VIII – начало IX вв.) для местной воинской элиты эталоном служили культура собственно хазар, как представителей политической верхушки Хазарского каганата. Поэтому и на сосуде из катакомбы № 25 ВСМ-III присутствует антропоморфный образ из тюркской мифологии.

С ослаблением центральной власти, особенно после войны в каганате, вызванной принятием верхушкой Хазарского государства иудейской религии, представители местной воинской элиты вполне могли обратить свои взоры к христианству, тем более, что связи населения Подонцовья с византийским Крымом не преры-

вались, о чем на памятниках бассейна Северского Донца свидетельствует разнообразный крымский импорт.

Литература

1. **Айбабин А. И.** Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени / А. И. Айбабин // МАИЭТ. – Симферополь, 1990. – Вып. 1. – С. 3–86, 175–241.
2. **Айбабин А. И., Хайрединова Э. А.** Плитовые могилы с высеченными крестами из раннесредневекового некрополя Боспора / А. И. Айбабин, Э. А. Хайрединова // Боспорские исследования. – 2015. – Вып. XXXI. – С. 354–378.
3. **Айбабин А. И., Хайрединова Э. А.** Крымские готы страны Дори (середина III – VII вв.) / А. И. Айбабин, Э. А. Хайрединова. – Симферополь: ОАО «Антиква», 2017. – 366 с.
4. **Аксенов В. С.** Крестовидные подвески и проблема распространения христианства среди населения салтовской культуры бассейна Северского Донца / В. С. Аксенов // Хазарский альманах. – 2003. – Т. 2. – С. 136–144.
5. **Аксёнов В. С.** Катакомба № 99 Верхне-Салтовского IV могильника (к вопросу распространения христианства среди салтовского населения Подонцовья) / В. С. Аксёнов // Суглейский сборник. – Киев; Судак: Горобец, 2010. – Вып. IV. – С. 354–364.
6. **Аксенов Н. В.** Назначение и символика гончарных клейм средневековья (по материалам салтовской культуры) / Н. В. Аксенова // Stratum plus. – 2001–2002. – № 5. – С. 355–367.
7. **Ахинжанов С. М.** Об этнической принадлежности каменных изваяний в «трехрогих» головных уборах из Семиречья / С. М. Ахинжанов // Археологические памятники Казахстана: сб. науч. тр. – Алма-Ата: Изд-во «Наука» Каз. ССР, 1978. – С. 65–79.
8. **Баранов И. А.** Таврика в эпоху раннего средневековья / И. А. Баранов. – Киев: Наукова думка, 1990. – 165 с.
9. **Винклер фон П. Ф.** Главнейшие типы геральдических крестов. Объяснение к таблице / П. Ф. Винклер // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб.: И.А. Ефрон, 1895. – Т. 16а (32). – С. 656.
10. **Гаркави А. Я.** Сказания мусульманских писателей о славянах и руссах / А. Я. Гаркави. – СПб.: Типография Император. Академии наук, 1870. – 308 с.
11. **Голан А.** Миф и символ / А. Голан. – Москва: Русслит, 1993. – 376 с.
12. **Кантемиров Э. С., Дзаттиаты Р. Г.** Тарский катакомбный могильник VIII – IX вв. н. э. / Э. С. Кантемиров, Р. Г. Дзаттиаты // Аланы: история и культура: сб. науч. ст. – Владикавказ: СОИГИ, 1995. – С. 259–314.
13. **Кызласов И. Л.** Изображение Тенгри и Умай на Сулекской писанице / И. Л. Кызласов // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 4. – С. 39–53.
14. **Кызласов Л. Р.** К истории шаманских верований на Алтае / Л. Р. Кызласов // КСИИМК. – 1949. – Вып. XXIX. – С. 49–52.

15. **Майко В. В.** Средневековое городище на плато Тепсень в юго-восточном Крыму / В. В. Майко. — Киев: Академперіодика, 2004. — 316 с.
16. **Майко В. В.** Средневековые некрополи Судакской долины / В. В. Майко. — Киев: Академперіодика, 2007. — 273 с.
17. **Плетнева С. А.** На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс / С. А. Плетнева. — Москва: Наука, 1989. — 238 с.
18. **Флёров В. С.** О клеймах салтово-маяцкой лошенной керамики / В. С. Флёров // Археология и вопросы этнической истории Северного Кавказа: сб. науч. тр. — Грозный: б/и, 1979. — С. 94–102.
19. **Baranov I. A.** Die ceramic der Saltovo-Majaki Kultur in der Krim / I. A. Baranov // Die ceramic der Saltovo-Majaki Kultur in ihrer varianten. — Budapest, 1990. — *Varia Archaeologica Hungarica*, III. — S. 23–43.
20. **Dodd E. C.** Byzantine silver stamps / E. C. Dodd. — Washington: the Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1961. — 283 p.
21. **Krasil'nikov K. I.** Die Keramik der Saltovo-Majaki-Kultur am nordlichen Mittelauf des Donec / K. I. Krasil'nikov // Die Keramik der Saltovo-Majaki kultur und ihrer Varianten. — Budahest, 1990. — (*Varia Archaeologica Hungarica*, III). — S. 198–234.

В. С. Аксьонов

Салтівські глеки з рідкісними клеймами з катакомбних поховань Верхнього Салтова

Робота присвячена клеймам на денцях глеків, що походять з ранньо-середньовічних катакомбних поховань Верхньо-Салтівського могильника. Клейма на таких посудинах розкривають світогляд ранньосередньовічного аланського населення, яке мешкало у басейні Сіверського Дінця у хозарський історико-культурний період.

Ключові слова: салтово-маяцька культура, Північно-Західна Хозарія, катакомба, клейма, язичництво, християнство.

V. S. Aksionov

The Saltiv Jars with Rare Stamps from Catacomb Burials in Verkhni Saltiv

The work is dedicated to stamps at jar bottoms from the Early Medieval catacomb burials in Verkhni Saltiv burial ground. Stamps at such vessels depict outlook of the Early Medieval alanes population that lived in the Siverskyi Donets River basin in the Khazar historic culture period.

Keywords: the Saltovo-Mayaki Culture, North-Western Khazaria, catacomb, stamps, heathenry, Christianity.

КРИМСЬКІ БАКЛАГИ З ПООРІЛЛЯ ТА ПОВОРСКЛЯ

Публікація кримських гончарних баклаг останньої третини I тис. н. е. з колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського — однієї зі знахідок О. К. Тахтая з розвідок 1926 р. в околицях с. Новоселівки на Орчику та випадково виявленої 1960 р. у с. Зінці на Ворсклі.

Ключові слова: хозарський час, баклаги, Тахтай О. К., Крим, Новоселівка, Зінці, Полтавщина, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

З-поміж численних знахідок О. К. Тахтая (1890 — 1963) з його першої розвідкової експедиції до Поорілля 1926 р. вирізняється одна індивідуальна — зразок уцілілої посудини гончарного виробництва — світло-червоноглиняної баклаги (фляги), що тривалий час (ще до Другої світової війни та вже майже 50 років із третьої чверті ХХ ст.) експонується у залах відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Встановлення атрибуції для цієї випадкової знахідки впродовж тривалого часу не привертало уваги археологів і музейників. І доволі рідкісний для Полтавщини витвір давнього майстра-гончара «кочував» по вітринах під час висвітлення історії краю від фіналу раннього середньовіччя до золотоординської епохи. Це й не дивно, адже саме для цих епох у збірці музею завжди не вистачало атрактивних експонатів...

Сам О. К. Тахтай у музейному інвентарі 1926 р. власноруч рукописно так охарактеризував цю знахідку: «Асиметричний боклаг із пласко-дискосим (гр[убінь] 19 см) одним боком, напівсферичним (4–5 см) другим і ободом (h — 9 см) не циліндровим, а всічено конусовим під [кутом] до плаского боку; в ободі ... половини височини — кругла дірка (2r [радіуси] — 2,5 см); круг неї слід од шийки (2r — 7,5 см); обіруч сліди ручок; грубінь ободу по дірці [товщина стінок горловини в основі] — 1 см.

Роблено боклак на крузі, як знати з суворої геометричності форми, рівнобічних смуг по ободу у півсфері, слідів зрізування

форм на пласкому боці, з червонястої в дзвінкуму гарді глини, з примішкою товчених черепків.

Знайдений у лівобережній кручі р. Орчика, біля Ор. Черничанських лук, на глибині до 1 ар. [близько 0,7 м] од поверхні пастухом Антоном Кирсою» [6, № 3692].

У звіті за розвідки, поданому музеєм до ВУАКу в лютому 1927 р., знаходимо більш детальні відомості [23, арк. 23–24].

Там зафіксовано, що знахідка походить із найближчих околиць на той час кутка Новоселівки с. Ор-Чернечини — сучасного с. Чернечина Зачепилівського району Харківської обл. (центр Чернечинської сільської ради; кол. село у складі Константиноградського пов. Полтавської губ. і Полтавської округи; наразі с. Новоселівка того ж Зачепилівського району, що прилягає з південного боку до с. Клімівки Карлівського району Полтавської обл.). Виявлена у лівобережній заплаві р. Орчик, неподалік групи із двох розораних курганів — «Гадючих Могил», лівобіч наразі існуючої автодороги з твердим покриттям — старого «Шляху, коло перехрестя його з дорогою на Конград [Костянтиноград, сьогодні — Красноград]». «Проти нього, в лівобережній кручі, за пів гони чимось од мосту, поза той рік [1924] викрито дивовижну посудину-«хлібину»¹⁶). Являє собою асиметричний боклаг із плоско-дисковим (2г — 19 см) одним боком, напівсферичним (h — 5 см) другим ободом (h — 9 см) не циліндровим, а всічено-конусовим — до плаского боку. В ободі на половині височини — кругла дірка (2г — 2,5 см); круг неї [оббитий] слід од шийки (2г — 7,5 см) [23, арк. 23], обіруч сліди ручок, одірваних (і закинутих у річку разом із шийкою) під час знаходження. Це відбулося, коли пастух, «застромивши в отвір ручки палку, щоб витягти посудину з землі», відламав горловину фляги. Деталі відомі з розповіді А. Криси [23, арк. 24].

«Очевидячки, зважаючи на височінь шийки — до 3-х вершків [більше 12 см, найвірогідніше — менше], — ручки були злучені з шийкою у спосіб великокнязівських боклагів (*Пор.*: Б. И., В. И. Ханенко. Древности Приднепровья. Вып. V, табл. XXXIX, № 1367, а також східні боклаги в «Матеріалах по Археологии Кавказа», вып. VIII, с. 371, рис. 314). Роблена на гончарському крузі, — як знати з суворої геометричності форми, рівнобіжних смуг по ободу й півсфері та слідів зрізування ... на пласкому боці, — з червонястої в дзвінкуму гарті глини з примішкою товчених черепків; надзвичайно міцна посудина, груба в ободі [завтовшки] ... 1 см, в боках геть грубіша» [23, арк. 24].

У виносці до звітнього тексту за № 16 відзначено, що посудину: «Знайшов Кирса Антон, пастух. Ситуація знаходу така: Берегова круча — над верховиною одного з колін, які тут робить Орчик, підшовою далека од води на 5 саж. [10,6 м], висока над нею на 1.1/2 саж. [3,2 м]; оголює заплавні нашарування (знизу) над річковим намулом: білий пісок (1/2 ар.) [0,35 м], глинястий пісок (1/2 ар.) [0,35 м] і поверховий шар темно-мулистого піску (1.1/2 ар.) [близько 1 м]; в останньому на глибині до 1 ар. [близько 0,7 м] й трапилась [ця] «хлібина» [23, арк. 23].

У літературі існують лише три згадки про знахідку. Перша — безпосередньо публікація за матеріалами розвідок, укладена самим О. К. Тахтаєм для ювілейного випуску музейного «Збірника» за 1928 р. [1, с. 283–289]. У ній зазначено: «у березі річки [Орчика] (с. Ор-Чернєщина) здибано (А. Кирса) асиметрійний боклаг із одним боком рівним, одним півсферичним (горло й ручки відбито), зроблений на колі з червонястої в міцному гарті глини з домішкою шамоту. 2г. дискового боку — 0,19 м. Н. циліндруватого ободу — 0,09 м. Н. півсферичного боку — 0,05 м, грубінь ободу в перекритій дірці горла — 0,025 м» [1, с. 283]. Будь-яких культурно-хронологічних на той час побудов автор не наводить, схиляючись до думки М. Я. Рудинського про наявність на Нижньому Орчику нового й відмінного від інших «прояву культури», пов'язаної з Північним Кавказом» [1, с. 283].

Відсилання у цій публікації [1, с. 283, пос. 2] до вміщеної в «Збірнику» оглядової статті про старожитності Полтавщини свого наукового керівника М. Я. Рудинського дозволяє лише позначити появу в автора думки про можливе віднесення знахідки «боклагу»-фляги до кола старожитностей кавказького походження. М. Я. Рудинський зазначив у тексті нарису меседж (як на сучасний лад) щодо появи «нового пункту і нової відмінності культури, зв'язаної з Північним Кавказом», в хронологічному плані обмеживши цей прояв часом від «великої мандрівки народів» до фіналу раннього середньовіччя. Правда, наведене зауваження стосувалося інвентаря сарматського захоронення, що його зібрав О. К. Тахтай під час липневої розвідки 1926 р. в сусідньому с. Кливівці на Карлівщині [16, с. 55–56, табл. VI: 17–19].

Через більше половину століття Г. О. Сидоренко, автор повоєнної експозиції відділу археології, сприймала флягу як належну до кола кочівницьких старожитностей VIII–XIII ст., вмістивши баклагу до відповідної вітрини 6-ї зали, а зображення посудини в позиції «зверху і збоку» — серед ілюстрацій до вступної статті

«Довідника з археології України. Полтавська область» [18, с. 33, табл. 12: 11].

Ще пізніше згадка про цю знахідку потрапила до біографічного нарису О. К. Тахтая, що побачив світ 1991 р. [4, с. 15].

Отже, наявні архівні й літературні джерела розкривали зміст існуючої інформації про доволі незвичну для Полтавських теренів посудину лише за умовами знаходження, з морфологічним описом і відомостями про час появи експоната в музеї.

Таким чином, баклага (різновид фляги, від тат. баклак – «посуд для води») – це порівняно невелика пласка дорожня посудина з вузькою короткою горловиною, ручками, інколи вушками для продівання мотузки чи ремня з метою транспортування або носіння на поясі. Саме цим ознакам й відповідає новоселівська знахідка.

Посудина (ПКМВК 226, А 224, ст. № 292) пласко-випукла із широким обідком-тулубом у формі невисокого, злегка розширеного назовні циліндру, перекритого шляхом наліпу окремо виготовленою третиною кулястого сегменту зовнішньої стінки, старанно прикріпленої до основи. Свого часу мала зверху, посеред підциліндричної бічної ділянки тулуба, вузьку горловину, вірогідно, з дещо розширеним і потовщеним вінцем та двома реберчастими, вигнутими ближче до прямого кута ручками, прикріпленими до горла й боку корпусу з обох боків за 5 см. Збереглися сліди від їх кріплення у вигляді незначних заглибин. Як відомо, горловина з ручками була втрачена під час виявлення. Пласке, ледь увігнуте «денце» циліндричної частини тулуба – бік посудини – вкрите концентричними колами й дугами відбитка гончарної формувальної підставки зі слідами вирівнювання. Воно було призначене для приторочення до сідла [24, с. 164].

Висота баклагы за вертикальною віссю симетрії – 20,2 см, ймовірна висота втраченої горловини – орієнтовно – від 8 до 12 см; діаметри: зовнішньої частини тулуба – 20,0 см, «денця» – 19,0 см, отвору під горло – 2,5 см; основи горловини (за слідами наліплювання) – 7,5 см; товщина тулуба в цілому – 14,5 см, товщина бічного ободу тулуба – 9,1 см, ширина ручок-вушок в основі – 1,1–1,2 см, їх товщина – 0,9–1,0 см; товщина стінок тулуба баклагы – 1,0–1,4 см (рис. 1; 2, кол. вкл. VIII). Посудина виготовлена з керамічної маси, що набула при випалі рожево-коричнюватого кольору, має незначні плями кіптяви внаслідок потрапляння до пожежі музейного будинку восени 1943 р. У тісті щільної маси помітні незначні домішки шамоту, дрібного піску.

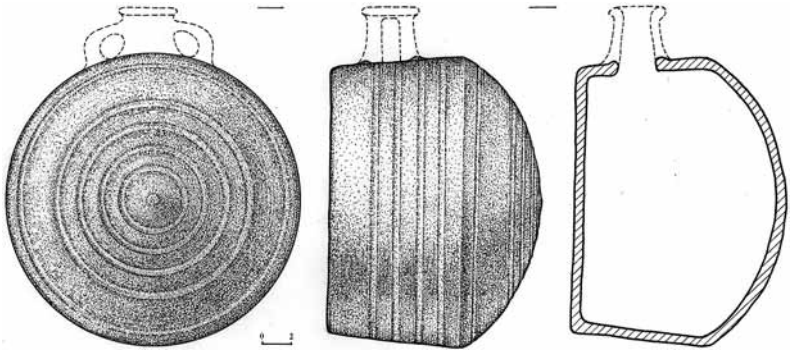

Рис. 1. Новоселівка, с., Зачепилівський р-н Харківської обл. Баклага.
Розвідки О. К. Тахтая, 1926 р.

Близькими аналогіями новоселівській баклазі є кілька фляг: виявлена за випадкових обставин 1954 р. у пошкодженому похованні хозарського часу й опублікована за рукописом О. К. Тахтая посудина з околиць Чистякового на Донеччині [24, с. 164] та згадані вченим фляги з Новочеркаського і Воронежського музеїв зі зруйнованих салтівських захоронень [2, с. 263–268]. Доволі схожими є й баклагі кримського виробництва з Волоконівського могильника [14, с. 286, рис. 6: 9] і Маяків – Цариного городища [10, рис. 13: 4]. Подібною за технологічним «декоруванням» із концентричних заглибин на зовнішній стінці посудини виглядає баклага з Приазов'я зі збірки Донецького краєзнавчого музею, зображення якої долучено до статті О. К. Тахтая в коментарях О. В. Комаром [24, с. 166, поз. 13]. Останній наводить також територіально близькі до чистяківської знахідки баклагі зі зруйнованих поховань Станично-Луганського могильника [7, с. 34], а нещодавно схожа посудина виявлена в одному з ґрунтових середньовічних захоронень на Тамані [17, рис. 13: 5].

Перелік відомих на сьогодні і подібних баклаг ще можна продовжувати. Такі фляги виготовлялися у кількох кримських гончарних майстернях разом із амфорною тарою впродовж кін. VIII – поч. X ст. [13, с. 58, 59, 61, 65, 67]. Ці баклагі набули поширення в Криму, на Кубані, в Подонні та Приазов'ї, відомі вони і на пам'ятках Болгарії й Угорщини [5, рис. 23; 9, с. 187; 10, рис. 13: 4; 14, с. 285–286; 22, с. 121, рис. 9: 3; 25, рис. 100; 26, с. 39, рис. 19: 1]. Побутовали такі посудини й у середовищі кочівників передстепових просторів Дніпровського Лівобережжя, підтвердженням чого є

публіковані знахідки з Поорілля і Поворскля [12, с. 66]. Для матеріалів Північного Причорномор'я найбільш детальна типологія баклаг запропонована П. А. Ларенком, проте розглянуті ним морфологічні ознаки поки що не дозволяють здійснювати більш вузьке датування різних типів подібних гончарних виробів [8, с. 130–137].

Таким чином, новоселівська баклага з розвідкових обстежень О. К. Тахтая репрезентує виразний зразок продукції кримських гончарних майстерень кін. VIII – IX ст., що знайшов використання у побуті кочового населення на північно-західних і західних степових та передстепових кордонах Хозарського каганату, край межі з територією, зайнятою лісостеповим сіверянським населенням.

О. К. Тахтай, який вивчав походження баклаг, розглядав їх як специфічний неаланський тип посуду східного (південного) походження, пов'язаний із тюркським або угорським елементом у салтівській культурі. Він же навів припущення щодо подібності тіста чистяківської баклаги з Донеччини до наявної в цьому ж комплексі амфори кримського виробництва [24, с. 166], таким чином передбачивши визначення центрів виготовлення такого типу посуду, що невдовзі знайшло підтвердження у роботах колег [14, с. 286; 26, с. 39]. Як уважає О. В. Комар, баклаги у салтівських комплексах асоціюються дослідниками здебільшого з ямними похованнями, а єдина «поселенська» знахідка з Маяків, виявлена в межах юрти [10, рис. 13: 4], загалом підтверджує думку О. К. Тахтая про можливість використання цих посудин як етнічного індикатора [24, с. 166]. Так це, чи не так, покаже час і нові знахідки. Хоча, зважаючи на умови виявлення новоселівської баклаги, вона цілком могла міститися з-поміж інвентаря ямного захоронення кочівника, що на час знахідки вже було знищене обвалом підвищення біля степової річки.

Залишається нагадати, що у зібранні Полтавського краєзнавчого музею зберігається ще одна кримська баклага кін. VIII – IX ст., котра походить з Нижнього Поворскля (ПКМВК 17162, Кс 1480). Вона також, як і новоселівська, знайдена за випадкових обставин під час будівельних робіт на залізниці (Акт вступу № 2510 за 1960 р.). Її передав до музею працівник воєнізованої охорони станції «Полтава – Південна» Г. О. Голубицький. Баклага трапилася під час спорудження полотна залізничного насипу поблизу с. Зінці Полтавського району (на той час 146-й км) [12, с. 65, 66], неподалік краю піщаного дюнного підвищення другої

надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскли [3, с. 31, рис.], коли внаслідок вибирання екскаватором піску 26 серпня 1960 р. на глибині близько 2 м було зруйноване поховання з кістками скелету дорослої людини. Дані про умови виявлення у документах вступу відсутні, хоча, спираючись на інформацію Г. О. Сидоренко поч. 1980-х рр., відомо про вигортання з піску «масивних», вірогідно, чоловічих кісток із підпрямокутної неширокої ями, що лежали у близькому до широтного напрямку, за положенням черепа – головою на захід чи південий захід. Яма мала довжину понад 2,3 м, була заповнена мішаним, переважно світлим супіщаним ґрунтом. Виходячи з цього, поховання могло бути випростаною інгумацією, здійсненою в ямі завглибшки близько 2 м. Баклага виявлена ближче до середини, на дні ями, а от предмети супутнього інвентаря за цих обставин загубилися в піску. Серед них — відзначені учасниками події корозовані деталі кінського спорядження, в т. ч. залізне стремено, можливо, стріли, а також предмети поясної гарнітури з мідних-? сплавів. Ці речі і частина кісток не чіпалися учасниками робіт. Їх загорнули піском із кювету, влаштованого вздовж насипу залізниці. Через два десятки років місце поховання було перекрите черговою досипкою залізничного полотна [11; 15].

Баклага має в цілому аналогічну із вище описаною форму, відрізняючись наявністю невеликого виділеного формувального виступу в центрі на зовнішньому лицевому боці (рис. 3; 4, кол. вкл. VIII) та наявністю незначно овальної у перетині горловини. Верхня частина посудини увінчана невисокою горловиною з коротким відігнутим і зрізаним зверху вінцем, під яким та до своєрідних «плічок» ободу тулуба прикріплені вигнуті майже під прямим кутом невеликі ручки-вушка овального перетину, із зовнішнього боку декоровані заглибленим поздовжнім жолобком. Відмінністю від попередньої баклаги є дещо увігнуте на 0,2–0,3 см «денце» циліндричної частини тулуба — боку посудини — із неохайно заглаженими відбитками формувальної підставки та слідами легкого вирівнювання.

Висота баклаги за вертикальною віссю симетрії — 28,5 см, висота горловини з вінцем — 5,2 см, висота ручок — 5,4 см; діаметри: зовнішньої частини тулуба — 22,7 — 23,1 см, «денця» — 20,5 см, зовнішнього краю вінця горловини — 3,2 × 4,4 см, самої горловини — 4,4–4,8 см; товщина тулуба в цілому — 12,3 см, товщина бічного ободу тулуба — 6,9 см, ширина ручок — 1,7–1,8 см; їх товщина — 0,8–1,2 см; товщина стінок баклаги — 0,9–1,2 см (рис. 3; 4, кол. вкл. VIII). Посудина виготовлена з керамічної маси рожево-

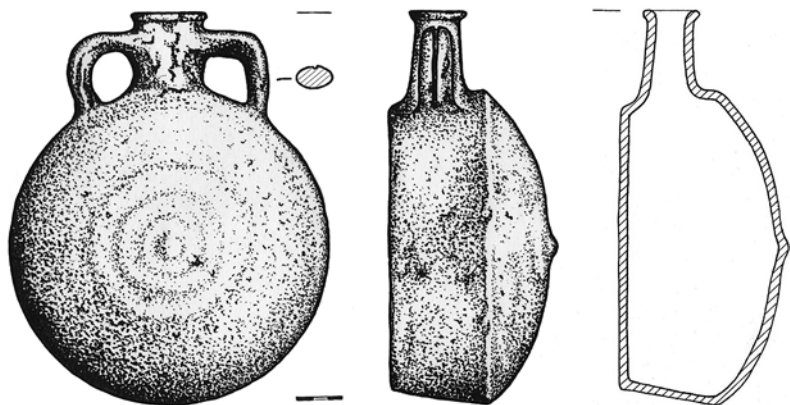

Рис. 3. Зінці, с., Полтавський р-н Полтавської обл. Баклага.
Випадкова знахідка, 1960 р.

коричнюватого кольору, має сліди світлішого ангобування. У щільному тісті помітні незначні домішки шамоту, поодинокі блискітки світлого піску. На вінці наявні кілька сколів, на тулубі – подряпини, що, в тому числі, з'явилися до випалу підсушеного виробу.

Таким чином, представлені в музейному археологічному зібранні гончарні кримські баклагги VIII – IX ст. з Новоселівки в Пооріллі та Зінців у Поворсклі маркірують, на наш погляд, місцезнаходження зруйнованих ямних поховань кочівників хозарської доби, що час від часу використовували передстепові простори історичної Полтавщини за Ворсклюю і вздовж берегів Орелі. Міцні та в цілому відмінні від основної маси тогочасної кераміки імпорتنі посудини кримського виробництва в кінці I тис. н. е. стали елементом побуту рядових степовиків, і, як виявляється, доволі часто потрапляли до складу супутнього інвентаря захоронень. До речі, уламки таких баклаг неодноразово знаходили на Полтавщині, хоча документування цих знахідок, зважаючи на подібність фрагментів до певних типів пізнішого посуду, так і не проводилося. Принагідно до публікації вдалося згадати кілька з них: частину випуклої зовнішньої стінки світло-червоноглиняної посудини з розмивів Кам'янського вдосховища на багат шаровому і різночасовому поселенні в ур. Гіївка біля с. Григоро-Бригадирівка в Кобеляцькому районі 1982 р.; виразні уламки циліндричного тулуба баклагги із тришарового поселення з пеньківськими

відкладеннями на захід від с. Пристанційне Новосанжарського району (1981 р.); горловину посудини з частинами ручок із ур. Ляшівка біля с. Засулля Лубенського району (1988 р.) [про згадані пам'ятки див.: 19, с. 85; 20, с. 31; 21, с. 131, 135].

Джерела та література

1. А. Т. Археологічна робота Музею 1926–27 р. / А. Т[ахтаї] // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ; [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава – Поліграф», 1928. – Т. 1. – С. 283–289.
2. **Артамонов М. И.** Надписи на баклагах Новочеркасского музея и камнях Маяцкого городища / М. И. Артамонов // СА. – М., 1954. – Т. XIX. – С. 263–268.
3. **Білоусько О. А., Супруненко О. Б., Мироненко К. М.** Середньовічна історія Полтавщини (VI – перша пол. XVI ст. н. е.): підручник для 7-го кл. загальноосвітньої школи / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко. – Полтава: Оріяна, 2004. – 200 с.
4. **Граб В. І., Супруненко О. Б.** Археолог Олександр Тахтаї / В. І. Граб, О. Б. Супруненко; ПКМ. – Полтава, 1991. – 85 с.
5. **Зинько В. Н., Пономарев Л. Ю.** Тиритака. Раскоп XXVI. Т. 1: Археологические комплексы VIII – X вв. / В. Н. Зинько, Л. Ю. Пономарев. – К.: Адеф-Украина, 2009. – 328 с.
6. Каталог Археологічного відділу Полтавського музею. 1913–1929 / [укл. Щербаківський В. М., Рудинський М. Я., Тахтаї О. К.]: рукопис // Фонди ПКМВК. – Т. 2. – 250 арк.
7. **Красильников К. И.** О некоторых вопросах погребального обряда праболгар Среднедонечья / К. И. Красильников // Ранние болгары и финно-угры в Европе: сб. науч. тр. – Казань, 1990. – С. 28–44.
8. **Ларенок П. А.** Баклажки в собрании Ростовского и Азовского краеведческих музеев / П. А. Ларенок // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону: сб. науч. тр. / Азов. КМ. – Азов, 1993. – С. 130–137.
9. **Майко В. В.** Средневековое городище на плато Тепсень в Юго-Восточном Крыму / В. В. Майко. – К.: Академперіодика, 2004. – 315 с.
10. **Михеев В. К.** Подонье в составе Хазарского каганата / В. К. Михеев. – Харьков: Вища школа, 1985. – 150 с.
11. Опитування співробітників-ветеранів табору відпочинку «Молода гвардія» у с. Зінці Полтавського району восени 1981 р.
12. **О. С. Фляга.** VIII – IX ст. / О. С[упруненко] // ПАЗ: зб. наук. пр. / [за ред. Супруненка О. Б.]; ЦОДПА. – Полтава: Полтав. літератор, 1993. – Число перше. – С. 65–66.
13. **Паршина Е. П., Тесленко И. Б., Зеленко С. М.** Гончарные центры Таврики VIII – X вв. / Е. П. Паршина, И. Б. Тесленко, С. М. Зеленко // Морская торговля в Северном Причерноморье: сб. науч. ст. / Київ. НУ ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – С. 52–81.

14. **Плетнева С. А., Николаенко А. Г.** Волоконовский древнеболгарский могильник / С. А. Плетнева, А. Г. Николаенко // СА. — М., 1976. — № 3. — С. 279–298.
15. Повідомлення Г. О. Сидоренко, 1981 р.
16. **Рудинський М.** Археологічні збірки Музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ; [підред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. — Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава — Поліграф», 1928. — Т. 1. — С. 29–62.
17. **Свиридов А. Н., Языков С. В., Суханов Е. В.** Новые средневековые погребения с Таманского полуострова / А. Н. Свиридов, С. В. Языков, Е. В. Суханов // Боспорские исследования. — 2019. — Вып. XXXVIII. — С. 253–298.
18. **Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; АН УРСР, Ін-т археол.; УТОПК. — К.: Наукова думка, 1982. — 108 с., 2 карти.
19. **Сидоренко О. В.** Пам'ятки археології в околицях лубенського Засулля / Сидоренко О. В. // ПАЗ—1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / [відп. ред. Супруненко О. Б.]; ІА НАНУ, ЦОДПА. — Полтава: Археологія, 1999. — С. 221–247.
20. **Супруненко О. Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля / О. Б. Супруненко // Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. ст. / ПКМ; [редкол.: Кулатова І. М., Мокляк В. О., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. — Полтава, 1991. — С. 23–43.
21. **Супруненко О. Б., Телегін Д. Я., Титова О. М.** Из работ экспедиции «Славутич» на Средньому Дніпрі / О. Б. Супруненко, Д. Я. Телегін, О. М. Титова // Археологія. — К., 1989. — № 2. — С. 131–136.
22. **Тарабанов В. А.** Поселения болгар на правобережье Кубани / В. А. Тарабанов // Древности Кубани и Черноморья: сб. науч. тр. — Краснодар, 1993. — (Studia Pontocausica, I). — С. 115–122.
23. **Тахтаї О.** Археологічна Орчанщина в довшньому Лівобережжі: рекогносцировка. 1926 рік // НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — Спр. 109/17. — 60 арк.
24. **Тахтаї А. К.** Погребальный комплекс хазарской эпохи из округи г. Чистяково Сталинской области / А. К. Тахтаї; [підгот. до друку та комент. О. В. Комара]. // Vita Antiqua. — К., 1999. — № 2. — С. 160–169.
25. **Чхеидзе В. Н.** Фанагория в VI — X веках / В. Н. Чхеидзе. — М.: Триумф-принт, 2012. — 590 с.
26. **Якобсон А. Л.** Керамика и керамическое производство средневековой Таврики / А. Л. Якобсон; АН СССР, Ин-т археол., Лен. отделение. — Ленинград: Наука, 1979. — 163 с.

Є. А. Калініна, О. Б. Супруненко

Кримські баклаги з Поорілля і Поворскля

Публікуються кримські гончарні баклаги кінця VIII – IX ст. з колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Особлива увага приділена одній зі знахідок О. К. Тахтая (1890 – 1963) з його перших розвідок 1926 р. в Пооріллі – околицях с. Новоселівка на р. Орчик в Пооріллі. Наводяться дані й про випадково виявлену 1960 р. під Полтавою ще одну посудину – з с. Зінці на р. Ворскла. Припускається походження обох баклаг зі зруйнованих ґрунтових ямних поховань хозарського часу, уточнені деякі невідомі деталі умов знаходження із залученням архівних матеріалів та спогадів очевидців.

Ключові слова: хозарський час, баклаги, Тахтай О. К., Крим, Новоселівка, Зінці, Полтавщина, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

Ye. A. Kalinina, O. B. Suprunenko

Crimean Flasks from the Oril and Vorskla Rivers Area

Crimean pottery flasks of the late 8th – 9th cc. from the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum collection are published. Special attention is paid to one of O. K. Takhtai's (1890 – 1963) findings from his first investigations in 1926 in the Oril River Area – territory near Novoselivka Village at the Orchyk River in the Oril River Area. Information about his occasional finding near Poltava in 1960 – another vessel from Zintsi Village at the Vorskla River, is given. Originating of two flasks from destroyed ground pit burials of the Khazar Time is assumed, some unknown details of their finding are confirmed on the basis archive materials and memoirs of contemporaries.

Keywords: the Khazar Time, flasks, Takhtai O. K., Crimea, Novoselivka, Zintsi, Poltava Region, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.

А. В. Кульміна, В. Д. Кириєвський,
В. В. Приймак, Т. М. Рязанова
(м. Суми, Шостка, с-ще Вороніж)

КУРГАНИ БІЛЯ МІСТЕЧКА ВОРОНІЖ ІЗ РОЗКОПОК І. С. АБРАМОВА

*Про курганні могили біля с-ща Вороніж, досліджені
І. С. Абрамовим, їх культурно-хронологічну атрибуцію та окре-
мі факти з історії вивчення слов'янських пам'яток Подесення.*

Ключові слова: Абрамов І. С., Вороніж, Подесення, кургани
колочинської культури і давньоруського часу.

Сучасником О. К. Тахтая, дещо старшим за віком, був І. С. Абрамов. Він, як і М. О. Макаренко, С. А. Мазаракі та О. М. Лазаревський, був членом Російського археологічного товариства. Як і О. К. Тахтай, І. С. Абрамов навчався у Петербурзькому археологічному інституті, контактував з В. Г. Короленком [2, с. 81–93, 167, 173–174].

Польові дослідження пам'яток ранніх слов'ян розпочалися до виділення їх типів: колочинського, пеньківського, волинцевського. Один із учителів О. К. Тахтая – М. О. Макаренко ввів до наукового обігу кремації з Артюхівки й Малих Будок, Д. Я. Самоквасов розкопав кургани в ур. Стара Цегельня біля Волокитине. Крім польових досліджень, Д. Т. Березовцем, Ю. В. Кухаренком, А. Т. Сміленко, Е. О. Симоновичем, О. В. Сухобоким вивчалися ранньослов'янські матеріали з музеїв Сумської обл. (Конотопського, Охтирського, Путивльського, Роменського). Тому несподіваним стало виявлення у 2019 р. в археологічному музеї Воронезького університету папки із рукописами Г. М. Москаленко.

Тека містить виписки із публікацій, як правило, давніх, архівних справ, а також рисунки речей із колекцій музеїв. Там, зокрема, є рисунки прикрас та кераміки Броварківського (Полтавська обл.), Зарічненського (Сумська обл.), Сновського (Чернігівська обл.), Кветунського та Гочевського (РФ) роменсько-давньоруських археологічних комплексів і кількох городищ Посулля. Ці матеріали передав учень засновниці Воронезької археологічної школи А. З. Вінніков для виставки на честь 100-ліття

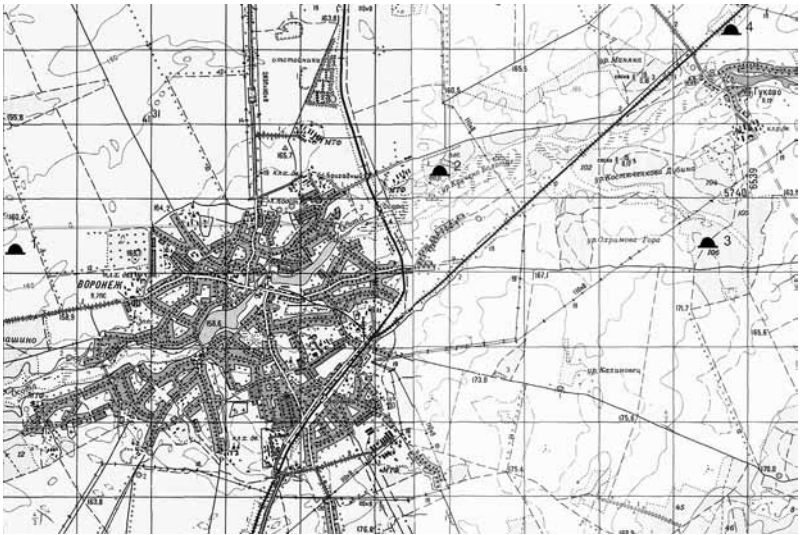

Рис. 1. Карта розташування курганних груп біля містечка Вороніж.
1 – ур. Чорні Лози, 2 – ур. Кручене Болітце, 3 – ур. Павленків хутір,
4 – ур. Гуків Хутір (Шведська Могила).

дослідниці, у більшості випадків вони не згадуються в сучасній літературі.

Серед нотаток Г. М. Москаленко наявна і копія звіту одного із сучасників О. К. Тахтая та М. О. Макаренка – І. С. Абрамова. Кургани, досліджені ним біля м-ка Вороніж у 1905–1908 рр., викликали інтерес у багатьох дослідників (В. П. Коваленко, І. І. Ляпушкін, О. П. Моця, І. П. Русанова, В. В. Седов, Г. Ф. Соловійова, О. Є. Черненко, Є. О. Шинаков). Єдиною узагальнюючою публікацією І. С. Абрамова про ці об'єкти стала стаття в ювілейній збірці на честь Д. І. Багалія [1, с. 462–468].

Курганні могильники вдалося орієнтовно локалізувати на місцевості (рис. 1: 1). Вцілів лише один із могильників – Павленків хутір (рис. 1: 3; 2: 3). Інші некрополі – Чорні Лози, Гуків хутір та Кручене болітце (рис. 2) – лаконічно описані у звіті І. С. Абрамова (копія Г. М. Москаленко). Там є стислі описи досліджених насипів, отриманих знахідок, схематичні плани. Колекції досліджень, хоча і в неповному складі, збереглися у Чернігівському історичному музеї та Державному Ермітажі (Санкт-Петербург). Крім знахідок давньоруського часу [5], у більшості курганів виявлена ліпна

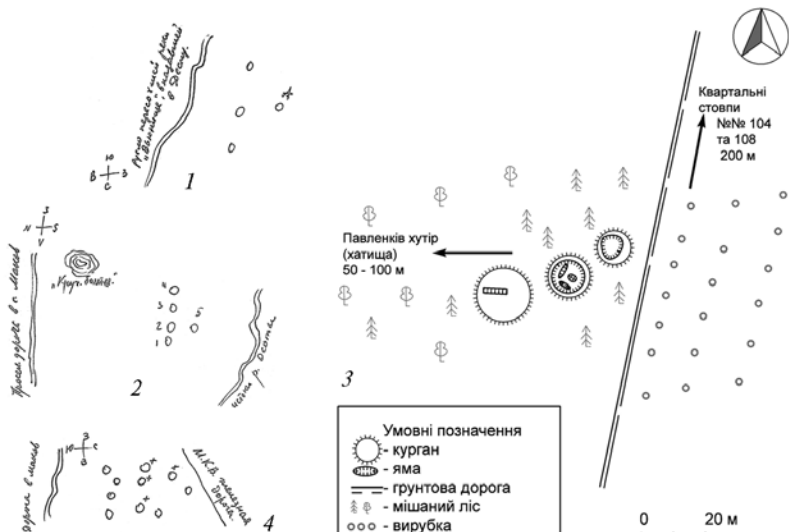

Рис. 2. Плани курганних могильників біля селища Вороніж:
 1 – Чорні Лози, 2 – Кручене Болітце, 3 – Павленків хутір,
 4 – Гуків Хутір.

кераміка. О. А. Спіцин, який консультував І. С. Абрамова, як і М. О. Макаренка, визначив її як роменську. Але тоді ще не були виділені колочинські, пеньківські і волинцевські старожитності. Їх керамічний комплекс, склад тіста фактично ідентичний роменському. Частина курганів, досліджених І. С. Абрамовим, при вивченні ермітажної колекції, віднесена Є. О. Шинаковим до колочинських.

Територіально воронезькі групи насипів є з'єднуючою ланкою між білоруськими і подесенськими (Кветунь) курганними могильниками колочинської культури і такими ж некрополями басейнів Сейму (Волокитине, Октябрьське-?, Артюшкове) та Псла (Бездрик).

Могила І. С. Абрамова на місцевому кладовищі є пам'яткою історії місцевого значення (рис. 3), його будинок у Вороніжі також зберігся, на останньому встановлено меморіальну дошку (рис. 4). Слід зазначити, що дослідження І. С. Абрамова відбувалися в роки Першої російської революції. Це ускладнювало роботу багатьох дослідників – сучасників М. О. Макаренка, наприклад, В. О. Городцова з огляду укріплень Більського городища на тери-

**Дані про досліджені І. С. Абрамовим поховання у могильниках
біля м-ка Вороніж (за інвентарним описом і текстом звіту
І. С. Абрамова, рукопис Г. М. Москаленко)**

№ насыпи, обряд	Инвентарь	Сведения о насыпи	Примечания
Курганный могильник «Крученое Болотце» (5 курганов)			
№ 1, кремация	Керамика, пережженные кости, в центре – кучка костей и угольки	Высота ок. 2 арш., диам. 17 арш., окружность 50 арш.	Круглый, сильно расползшийся [Аршин = 71, 12 см, вершок = 4,45 см].
№ 2, кремация	Кусок стеклянного сплава	Выше кострища на ¼ аршина	
№ 3, кремация	Керамика, точильный брусочек, бронзовое колечко	Диаметр ¾ вершка [3,4 см]	Моця, 1990, с. 43, карта 47.
№ 4, кремация (?)	Керамика, угольные прослойки, пережженные кости отсутствуют	Высота около 1 ½ арш., диам. 18 арш.	
№ 5, кремация	Пережженные кости вместе с угольками	Высота ¾ арш., диам. 23 арш.	
Курганный могильник «Гуков Хутор» (группа из 5-? курганов, по правому берегу той же реки Осоты на возвышенном месте имеются еще 10 курганов)			
№ 6, ингумация, ориентировка западная	Железный обруч с рогульками, обломки височного кольца, медный перстень с большим очком, гвоздь, 2 горшка, железные крюки, несколько бусин	Высота 1 ½ арш., диам. 15 арш., радимичский тип погребения XI в.	
№ 7, ингумация	Несколько глиняных черепков	Высота 1 арш., диам. 14 арш., безинвентарное парное погребение	
№ 8, ингумация	2 больших гвоздя (крюка), железный обруч	Высота 2 арш., диам. 18 арш., погребение выше горизонта	
№ 9, ингумация	Безинвентарное		
Урочище «Черные Лозы», Кролевецкий уезд на границе с Глуховским (до 50 курганов, уцелело 15, разбросаны в разных местах)			
№№ 10 – 16 кремации	Керамика, кучки костей и углей на материке и в насыпи, угли, обожженная глина	Высота 1 арш., диам. 15 арш.	

Курганний могильник «Павленков хутір» (кількість насыпей не вказано)			
б/н кремація	Черепки, угольки	Распаханий курган	

Рис. 3.
Вороніж, с-ще.
Могила
І. С. Абрамова.

Рис. 4. **Вороніж, с-ще.** Будинок, у якому жив І. С. Абрамов.

торії садиб. О. П. Моця внаслідок аналізу поглядів науковців датував курганні кремації з Вороніжа IX – X ст., а інгумації – X – XI ст. [3, с. 43, 68–69, 76–77, 81, карти 47, 63, 65].

Таким чином, курганні могильники біля с-ща Вороніж вдалося не лише локалізувати на місцевості, а один із них (Павленків хутір) відшукати. Тим самим уточнено культурно-хронологічну атрибуцію й історію вивчення слов'янських пам'яток Подесення, усунуто протиріччя щодо кількості досліджених курганів і складу

інвентаря з них [4, с. 45–47, 100, кол. іл. 11, рис. 15], створені передумови для взяття на облік всілого могильника (рис. 2: 3).

Література

1. **Абрамов І. С.** Літописний Вороніж на Чернігівщині / І. С. Абрамов // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. — К.: Вид-во ВУАН, 1927. — С. 462–468.
2. **Жебелёв С. А.** Русское археологическое общество за третью четверть века своего существования. 1897–1921: исторический очерк. Приложение: Библиографический словарь членов РАО (1846–1924) / [отв. ред., сост., вступит. статья И. В. Тункиной]. — Изд. 2-е. — М.: Индрик, 2017. — 672 с. — (Серия Ad fontes: Материалы и исследования по истории науки. Supplementum 5.)
3. **Моця А. П.** Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. / А. П. Моця. — К.: Наукова думка, 1990. — 156 с.
4. **Черненко О. Є.** Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (1896–1948 рр.) // Скарбниця української культури: зб. наук. пр. — Вип. 9 (Спецвип. 1); Черніг. істор. музей імені В. В. Тарновського, Ін-т україн. археогр. та джерелозн. імені М. С. Грушевського НАН України. — Чернігів, 2007. — 136 с.: іл.
5. **Шинаков Е. А., Приймак В. В.** Курганы у местечка Воронеж Сумской области в регионально-археологическом контексте / Е. А. Шинаков, В. В. Приймак // *В печати*.

А. В. Кульоміна, В. Д. Кириєвський, В. В. Приймак, Т. М. Рязанова

Кургани біля містечка Вороніж із розкопок І. С. Абрамова

Про курганні могильники біля селища Вороніж, досліджені І. С. Абрамовим. Уточнено культурно-хронологічну атрибуцію курганів, доповнено історію вивчення слов'янських пам'яток Подесення, підготовлено для взяття на облік матеріали щодо могильника Павленків хутір.

Ключові слова: Абрамов І. С., Вороніж, Подесення, кургани
колочинської культури і давньоруського часу.

A. V. Kuliomina, V. D. Kyryievskiyi, V. V. Pryimak, T. M. Riazanova

Barrows near Voronizh from Excavations of I. S. Abramov

Concerning burial grounds near Voronizh Town, explored by I. S. Abramov. Cultural chronological attribution of barrows is confirmed, history of Slavonic monuments in the Desna River Area is completed, materials about burial ground in Pavlenkiv Hamlet are made ready for taking into account.

Keywords: Abramov I. S., Voronizh, the Desna River Area, barrows of the Kolochin Culture and the Ancient Russ Time.

«УТРАЧЕНЕ» ЗБІЖЖЯ: ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ МАТЕРІАЛИ З ГОРОДИЩА ДОНЕЦЬ

Результати ревізії даних про знахідки палеоетноботанічних решток на городищі Донець та палеоетноботанічні матеріали з Донецького городища з фондів Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Ключові слова: городище Донець, палеоетноботаніка, збіжжя, Музей археології, Харківський національний університет, фонди.

Городище Донець — визначна археологічна пам'ятка, що знаходиться в околицях м. Харкова, на окраїні селища Покотилівка. Городище розташоване на високому трикутному мисі правого берега р. Уди. Південну частину мису займає укріплений дитинець, до якого прилягає посад (рис. 1).

Городище згадане в давньоруських літописах у зв'язку з невдалим походом давньоруських князів на половців 1185 року [3, ст. 651]. У першій половині XIX ст. В. В. Пассек оглянув пам'ятку, зібрав окремі артефакти й уперше висловив думку щодо тотожності укріпленого поселення на р. Уди та літописного Донця [4, с. 211—216]. Тим не менше, через брак аргументації ця версія не набула значного поширення.

Нова хвиля наукового інтересу до пам'ятки була зумовлена підготовкою до XII Археологічного з'їзду, який відбувся у 1902 році в Харкові. На початку XX ст. городище оглянули П. С. Уварова та В. Є. Данилевич, а П. П. Єфименку вдалося знайти на його схилах дві срібні золотоординські монети і мідну підвіску [1, с. 111]. Перші невеликі археологічні розкопки на Донці, які значною мірою підтвердили припущення В. В. Пассека, провів В. О. Городцов [1, с. 110—121].

Близькість пам'ятки до населеного пункту викликала серед науковців обґрунтоване побоювання за її збереженість. У 1929 році О. С. Федоровський вирішив провести охоронні розкопки на городищі (рис. 2: 1). Вчений дослідив ряд унікальних археологіч-

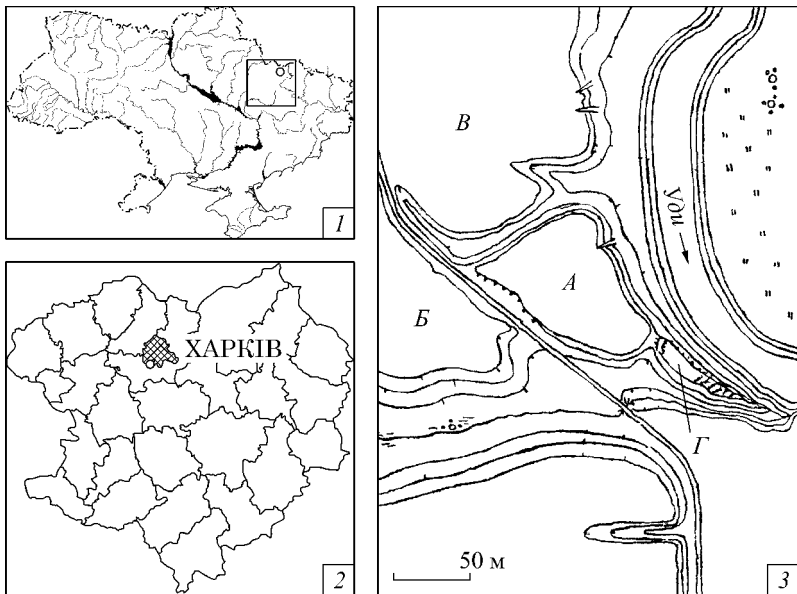

Рис. 1. Донецьке городище:

- 1 — на карті-схемі України; 2 — на карті-схемі Харківської області;
 3 — план городища й посаду (А—В — частини посаду (селища);
 Г — дитинець (городище); за Шрамко 1955).

них комплексів давньоруського часу на території посаду [6, с. 5—10]. На жаль, матеріали цих розкопок майже повністю втрачені.

Починаючи з 1950 року, археологічні розвідки на городищі систематично проводив Б. А. Шрамко. У 1955 році експедиція Харківського державного університету імені О. М. Горького під його керівництвом розпочала планомірні розкопки пам'ятки. Дослідження з невеликою перервою тривали до 1962 року [19, с. 9—10]. У ході доволі масштабних робіт (рис. 2: 2) був повністю розкопаний дитинець городища і частина посаду, виявлені унікальні об'єкти та здобуті численні археологічні матеріали [16, с. 292].

На цьому дослідження пам'ятки не завершилось. У 1978 році невеликі охоронні розкопки на Донці провів О. Г. Дяченко [2, с. 329—330], а у 2003 році, в рамках підготовки до святкування 350-річчя Харкова, частину посаду городища дослідила археологічна експедиція Харківського національного університету (ХНУ) імені

Рис. 2. Розкопки на городищі Донець:

1 — дослідження під керівництвом О. С. Федоровського (?), 1929 р. (?);
2 — розкопки під керівництвом Б. А. Шрамка, 1960 р.

1 — за Фляксбергер 1934;
2 — фото з архіву І. Б. Шрамко.

В. Н. Каразіна під керівництвом В. В. Скирди [19, с. 57—64]. Ці розкопки показали доцільність подальшого вивчення пам'ятки та її матеріалів. Наразі Донецьке городище страждає від варварських дій туристів і потребує захисту.

У ході досліджень пам'ятки виявлені об'єкти різного часу. Найдавнішими є знахідки, що відносяться до зрубної культури пізнього бронзового віку (кінець II тис. до н. е). Більш чисельні матеріали залишило населення скіфського часу. В VI ст. до н. е. тут були споруджені додаткові укріплення. Більшість знахідок на городищі залишена слов'янським населенням. У VIII—X ст. на цьому місці існувало поселення роменської культури, що займало переважно територію дитинця. У давньоруський час основна маса населення мешкала на посаді городища, площа якого значно розрослася [19, с. 11—28].

Переважна більшість матеріалів із досліджень городища Донець зберігається в фондах Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Частина з них оприлюднили автори розкопок у загальних публікаціях [17; 19]. Опрацювання колекцій триває дотепер, результатом чого стають тематичні публікації. Не так давно до наукового обігу введено частину колекції виробів з кіст-

Рис. 3. Зразки палеоетноботанічних матеріалів, що зберігаються в фондах МА ХНУ:
 1 — загальний вигляд;
 2 — № 1362/1957, шкаралупа лісового горіха (ліщини);
 3 — № 1644/1957 (?), шкаралупа волоського горіха;
 4 — № 581/1960, половинка кісточки вишні або терену.

ки і рогу давньоруського часу [8]. Нині оглянуто колекцію палеоетноботанічних решток.

У ході розкопок науковці неодноразово звертали увагу на зразки ботанічного походження. О. С. Федоровський указував, що у 1929 році було досліджено близько 80 зернових ям (а також сім землянок, п'ять горнів, 16 поховань), в ряді з яких виявлені рештки обгорілого зерна. В одній із землянок *«знайдено шар грубого помолу борошна; його пощастило зібрати аж з торбину»*. Щодо палеоетноботанічних матеріалів, дослідник зауважив: *«Дуже цінні знахідки культурних рослин у вигляді зерна, що здебільшого зуглено, почорніло, проте, дуже добре зберегло свою структуру... Досі пощастило встановити, що тоді було просо, жито, ячмінь, пшениця м'яка і тверда, гречка п'ятьох дуже дрібних гатунків, льон, мак; під запитанням стоїть, чи був тоді овес та рижій»*. Згадано і про знахідки фрагментів шкаралупи ліщини. Хронологічну приналежність знахідок чітко встановити неможливо; вказано лише, що найбільше було уламків кружальних горщиків, а раніші, ліплені від руки з грубої грудкуватої глини, траплялись набагато рідше [6, с. 5—10]. Автор визначень не вказаний. Не виключаємо, що ним міг бути К. Фляксбер-

гер¹, співробітник Інституту рослинництва АН СРСР. Цей науковець у 1934 р. чи не вперше для території Півдня Східної Європи опублікував статтю про знахідки ботанічних решток на археологічних пам'ятках. Для городища Донець він указав, що тут вперше було виявлено тверду пшеницю в суміші із м'якою [7]. На жаль, нині матеріал, отриманий О. С. Федоровським, недоступний для опрацювання.

Більшість зразків, які надійшли з розкопок під керівництвом Б. А. Шрамка та В. В. Скирди, нині зберігається в фондах Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна (рис. 3: 1). Частково матеріали визначено й уведено до наукового обігу. В монографії «Древности Северского Донца» вміщене фото гороху, знайденого на пам'ятці [16, с. 305, рис. 119], а до переліку ботанічних матеріалів додано стебла льону та шкаралупу лісового горіха (ліщини) [16, с. 305, с. 340]. У підсумковій статті, присвяченій роменським матеріалам, серед інших знахідок, виявлених на городищі, Б. А. Шрамко згадував горох [17, с. 107]. Такі самі рослини фігурують і в книзі «Рождение Харькова», присвяченій городищу Донець [19, с. 16, 20, 30, 63]. Автори визначень не вказані. Тим не менше, зі звітів Б. А. Шрамка зрозуміло, що матеріали з розкопок 1950—1960-х рр., принаймні, частково надавалися для ідентифікації. Це цілком відповідає ретельності праці дослідника: Б. А. Шрамко чи не першим з-поміж українських археологів на постійній основі став передавати на аналіз усі можливі матеріали біологічного походження, включаючи й палеоетноботанічні рештки².

Частина матеріалів, що зберігається в фондах Музею археології ХНУ, нині підлягає верифікації. Збіжжя, згадане у звітній документації, цілком зіставне з наявними у фондах Музею зразками³.

¹ За свідченням дослідника, він приїздив до України в 1930 р., коли відвідав Київ. Імовірно, тоді ж К. Фляксбергер побував і в Харкові, де працював з колекціями Археологічного музею (про що йдеться нижче в його статті). У своїй доповіді науковець опублікував фото, на якому зображено якийсь із процесів археологічної фіксації (див. рис. 2: 1) на Донецькому городищі [7]. У О. С. Федоровського згадано, що «восени цього [1929] року швейними роботами... розкрито, а почасті і зруйновано залишки великої оселі, що була навколо городища» [7, с. 5]. Під великою оселею мається на увазі вал. Найімовірніше, К. Фляксбергер отримав фото безпосередньо від О. С. Федоровського, а зображено на ньому зачистку частини валу, зруйнованого будівництвом автодороги.

² До 1960-х рр. включно Б. А. Шрамко співпрацював зі Всесоюзним інститутом рослинництва [напр.: 20, S. 154—157]; згодом — зі співробітницею Ботанічного саду Молдавської РСР З. В. Янушевич [напр.: 18].

³ Ідентифікаційний аналіз ботанічних матеріалів проведений за допомогою широкого кола публікацій на цю тему, а також порівняння із сучасною колекцією і давніми зразками.

Нижче даємо перелік знахідок. У разі, якщо у звітній документації / на етикетках тощо матеріал описано, ці описи тут додані.

У **роменських об'єктах** виявлені зразки, позначені номерами 710/1955, 7106/1955, 931/1956, 932/1956. Зразки 710/1955, 7106/1955 знайдено у роменській наземній споруді Б (можливо, господарчій будівлі), зерна зібрані в розвалі глиняної печі. За припущенням Б. А. Шрамка, зерна могли сушитись на пічці [10, л. 17]. Частину цього зразка у 1955 р. передали на аналіз до Всесоюзного інституту рослинництва [10, л. 17]. На час створення звіту результати ще не були відомі, пізніше матеріал згаданий як горох [19, с. 16]. У північно-західному куті будівлі виявлені залишки глиняної печі, виліпленої на каркасі з прутів. У розвалі пічки знайдена велика кількість насіння гороху, поряд лежали два кременеві кресала. На підлозі приміщення виявлені уламки роменських горщиків, фрагменти рибальського гачка і точильний брусок [19, с. 16]. Нині обсяг зразка становить до 100 мл. Зернобобові представлені різними екземплярами, від 2—3 до 5—6 мм. Незважаючи на суттєві відмінності в розмірах, за морфологічними ознаками всі екземпляри належать до виду горох (*Pisum* sp.). Для нього характерні розміри від 5 мм; імовірно, незначні розміри вказують на певне виродження.

№ 931/1956, 932/1956 (голівки суцвіття та залишки рослинних стебел) — виявлені на підлозі споруди В (житла), в уламку горщика роменського часу [19, с. 16]. У східному куті житла знаходилася глиняна пічка, в розвалі якої були глиняні конуси й уламки ліпної сковорідки. Автор розкопок визначив рештки як стеблини льону та висловив припущення, що у горщику міг готуватися відвар з льону, який застосовувався для лікування великої рогатої худоби [11, л. 21].

З культурного шару походять такі матеріали. На території **дитинця** було знайдено два зразки фрагментів шкаралупи ліщини (*Corylus avellana*): 554/1955 — п'ять обгорілих фрагментів, 1362/1957 — один не обгорілий (рис. 3: 2). Останній визначений і в звітній документації [12, л. 19]. Зразок 1644/1957 представлений двома фрагментами шкаралупи горіха волоського (рис. 3: 3; *Juglans regia*), що також зазначено на етикетці та позначено у звіті [12, л. 19]¹.

Ліщину виявлено й на території **nocady** (селище А). Це зразки 492/1959, 1612/1961 (2 фр.), 167/2003 (дві половинки і два фрагмен-

¹ В описі під цим номером вказане обвуглене дерево, а горіх — під № 1386/1957 [9].

ти). Останні два визначені й у польовій документації [9; 15]. Також знайдено половинку кісточки роду слива (*Prunus* sp.), найімовірніше — вишні звичайної (рис. 3: 4; *Pr. cerasus*), або ж терену¹. На жаль, не вдалось знайти зразок 1152/1960, позначений як обвуглена дика груша [14, л. 38]. Не виключено, що його було віддано на визначення і потім він не повернувся. Крім того, такий зразок надзвичайно крихкий. Зразок бн/2003 визначений дослідниками як стебла льону, що вказано на етикетці.

Давньоруських зразків за обсягом і кількістю значно більше². Найменший з них виявлено у господарській ямі на території *посаду* (селище А), де знайдено намистину, кістяний виріб з отвором та залізний клин. Звідти походить зразок 381/1959 — одиничні насінини гороху, також незначних розмірів.

Ще один зразок 719/1960 виявлений у господарській ямі на території посаду. У польовому опису фігурує як «ліщина», визначенню наразі не піддається.

Там само на посаді досліджене житло XII ст. Будівля розміром 1260 × 750 см мала прибудову у вигляді сіней із земляною підлогою. У житлі виявлені залишки печі, уламки давньоруської кераміки, шиферне пряслице, залізний ніж, петля від замка скриньки, уламок бронзового браслета, точильні бруски, бронзова підвіска-амулет та натільний мармуровий хрестик. Під підлогою розташовувався невеликий погріб 190 см завглибшки, з двома сходинками. Біля входу до погребу лежав розбитий давньоруський горщик, а в ньому і поряд з ним — велика кількість зерен [14, л. 41, 42]. У погребі знайдено зразок 988/1960 (три фрагменти шкаралупи ліщини), правильно визначений дослідником [14, л. 38, 42]. Збіжжя позначене у звіті як «зерна пшениці» під номером 967/1960. Знайти зразок із цим номером не вдалося, але під 1960 р. без номерів зберігається кілька скляних ємностей, що помічені просто як «1960, вес 1-й, 2-й, 3-й, 4-й, 5-й, 8-й» (див. рис. 3: 1). У ємності поміщено зернівки пшениці — виду пшениць м'яких голозерних (*Triticum aestivum* s. l.)³ незначних розмірів. Загальний обсяг цього

¹ У польовому описі зразок записаний як шкаралупа горіха, у звіті — як вишня [14, л. 38].

² Крім перевірених і нижче описаних зразків, у звітній документації також згадані наступні знахідки. Дитинець, зернова яма: № 645/1955 — у звіті зазначено як зерна пшениці, жита, бур'янів [10, л. 19]. Посад (селище А), ями: № 514/1959 — просо та ін. злаки [13, л. 20]; № 1648/1961 — зерна [15]. Не виключаємо, що ці зразки без решти могли бути надіслані на визначення.

³ S. l. — sensu lato — у широкому розумінні. Види пшениць м'яких голозерних за обгорілими макрорештками (та й за відбитками зернівок на кераміці) доволі

матеріалу нині становить понад 3 дм³. З означених зразків відібрано контрольні обсяги по 10 мл. Крім зерен, вони містили фрагменти обпаленої глини та маловиразні вуглинки незначних розмірів. Один зі зразків повністю перераховано; він складався із 463 зернівок пшениць м'яких голозерних, а також п'яти зернівок вівса посівного (*Avena sativa*) й одного — проса (*Panicum miliaceum*).

Також у 1960 р. було виявлено значні обсяги збіжжя в ямі 105. Це господарська яма давньоруського часу, що була розташована під підлогою означеного житла XII ст. Глинобитна долівка останнього повністю перекривала яму [14, л. 41, 42]. Крім збіжжя, в ямі виявлено скляну намистину, уламок обвугленої дерев'яної кришки, залізну оковку зі слідами бронзи, стінки роменської сковорідки, уламки кераміки роменського часу, уламок корчаги, фрагменти кераміки давньоруського часу. Зразок отримав № 1078/1960, матеріал зберігається в ємностях, де, крім номера, позначено «6-й вес» та «7-й вес». Збіжжя описане як просо (*Panicum miliaceum*). Складається з зернівок, що під дією вогню спеклися між собою в суцільні грудки. Таке трапляється з просом, не очищеним від лусок; саме останні й спікаються між собою. Отже, ця знахідка становить зібраний врожай, ще не підготовлений до вживання в їжу.

Із dna іншої зернової ями походить зразок 886/1956, позначений як зерна пшениці [9]. Він незначних об'ємів, складається з суміші жита (*Secale cereale*), ячменю плівчастого (*Hordeum vulgare*) і пшениці двозернянки (*Triticum dicoccon*). Такий склад також добре узгоджується з обставинами знахідки — на дні ями¹. Знахідка може свідчити про те, що яма функціонувала доволі довго, а зберігали в ній почергово врожай різних років з різних полів.

Ще один незначний зразок, також із dna зернової ями, під № 1156/1956 (позначений як «зерна» [9]), складається переважно із зернівок жита.

Коротко підіб'ємо підсумки. З плином часу накопичилась суттєва база даних з палеоетноботаніки слов'яно-руського періоду. Ні мак, ні гречка (тим паче — дрібних гатунків) не трапляється в матеріалах тієї доби. Ці рослини потрапили на територію сучасної України дещо пізніше. Під питанням варто залишити й знахідку

складно відрізнити. Тому їх прийнято давати спільно з умовним позначенням «у широкому розумінні».

¹ Зважаючи на дані з городища Донець, виявлення на дні ями свідчить про те, що на час занепаду в останній не зберігались запаси. А наявні матеріали є відображенням поступового багаторічного накопичення решток, а не запасів, закладених на зберігання.

волоського горіха, що також невідомий на поселенських давньоруських пам'ятках. Решта рослин представляє типовий набір, повністю притаманний описуваному періоду. Прикметно, що серед збіжжя на городищі найчастіше трапляється зерно пшениць м'яких голозерних. Разом із житом, пшениці м'які голозерні є показником високого рівня розвитку техніки оранки. Цікаво також звернути увагу на несуттєві розміри зернівок останніх, виявлених на Донці. Це свідчить або про загальне виснаження земельного фонду довкола поселення, або ж про важкі погодні умови у рік збору врожаю.

Значна частка збіжжя одного гатунку виявлена в одних і тих самих місцях зберігання. Це не може характеризувати зернове господарство в цілому, а лише надає уявлення про врожай з одного поля за один рік. Таким чином, статистичний аналіз отриманої інформації для характеристики зернового господарства давніх мешканців Донця наразі неможливий через фрагментарність даних.

Упорядкування колекції артефактів з городища Донець у фондах Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна триває. Попри те, що левова частка предметів знаходиться в музейних фондах понад 60 років, колекція зберігає свою цілісність і матеріали придатні для аналізу.

Роботу з упорядкування значно полегшує та обставина, що знахідки та контекст їх виявлення дуже точно та ретельно описані у звітній документації. В цьому варто відзначити величезну заслугу Б. А. Шрамка, якому в 2021 році виповнюється столітній ювілей. Саме завдяки його праці у Музеї була сформована чимала колекція артефактів роменського і давньоруського часів. Незважаючи на велику кількість наукової літератури, присвяченої городищу, значна частина цих матеріалів залишається неопублікованою і чекає на свого дослідника.

Джерела та література

1. **Городцов В. А.** Результаты исследований, произведённых научными экскурсиями XII Археологического съезда / В. А. Городцов // Тр. XII АС. — М., 1905. — Т. 1. — С. 110—121.
2. **Дьяченко А. Г.** Новые исследования Донецкого городища / А. Г. Дьяченко // АО 1978 г.: сб. ст. — ежегодн. — М.: Наука, 1979. — С. 329—330.
3. **Ипатьевская летопись: 4-е изд.** / [под ред. А. А. Шахматова] // ПСРЛ. — М.: Наука, 1962. — Т. 2. — 938 с.

4. **Пассек В. В.** Курганы и городища в Харьковском, Васильковском и Полтавском уездах / В. В. Пассек // Русский исторический сборник. — 1838—1840. — Т. 3. — С. 207—229.
5. **Скирда В. В.** Звіт з ілюстративним матеріалом про роботу археологічної експедиції Музею археології та етнографії Слобідської України ХНУ ім. В. Н. Каразіна у 2003 р. // Архів МА ХНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 4.
6. **Федоровський О. С.** Археологічні розкопки в околицях Харкова / О. С. Федоровський // Хроніка археології та мистецтва. — К., 1930. — № 1. — С. 5—10.
7. **Фляксбергер К.** Находки культурных растений доисторического периода / К. Фляксбергер // Архив ИИИТ. — М., 1934. — Серия 1. — Вып. 2. — С. 165—178.
8. **Харламова А. О.** Кістяні вироби Донецького городища (до питання про взаємини мешканців городища з кочовиками) / А. О. Харламова // Археологія. — К., 2016. — № 3. — С. 106—111.
9. **Шрамко Б. А.** Донецьке городище. Описи знахідок (1950—1957 рр.) // Архів МА ХНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 3.
10. **Шрамко Б. А.** Разведки и раскопки Северодонецкой археологической экспедиции ХГУ в 1955 г. // Архів МА ХНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 11.
11. **Шрамко Б. А.** Отчет об археологических разведках и раскопках Северодонецкой экспедиции ХГУ в 1956 г. // Архів МА ХНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 14.
12. **Шрамко Б. А.** Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1957 г. // Архів МА ХНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 15.
13. **Шрамко Б. А.** Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского гос. университета в 1959 г. // Архів МА ХНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 18.
14. **Шрамко Б. А.** Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского госуниверситета в 1960 году // Архів МА ХНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 19.
15. **Шрамко Б. А.** Отчет 1962 г. о работе скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета им. А. М. Горького // Архів МА ХНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 22.
16. **Шрамко Б. А.** Древности Северского Донца / Б. А. Шрамко. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1962. — 404 с.
17. **Шрамко Б. А.** Раннеславянское поселение VIII—X вв. на Донецком городище / Б. А. Шрамко // МИА. — М.: Наука, 1970. — Вып. 176. — С. 105—108.
18. **Шрамко Б. А.** Культурные растения Скифии / Б. А. Шрамко, З. В. Янушевич // СА. — М., 1985. — № 2. — С. 47—64.
19. **Шрамко Б. А., В. В. Скирда.** Рождение Харькова / Б. А. Шрамко, В. В. Скирда. — Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. — 118 с.

20. Šramko B. A. Der Ackerbau bei den Stämmen Skythiens im 7.—3. Jahrhundert v. u. Z. / B. A. Šramko // Slovenská Archeológia. — 1973. — Т. XXI. — Nr. 1. — S. 147—167.

С. А. Горбаненко, А. О. Харламова

«Утрачене» збіжжя: палеоетноботанічні матеріали з городища Донець

Проведено ревізію даних про знахідки палеоетноботанічних решток на городищі Донець. Зібрано й упорядковано усі дані, доступні за попередніми публікаціями. Визначено палеоетноботанічні матеріали з Донецького городища, що нині зберігаються в фондах Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Зроблено спробу зіставити наявні матеріали зі звітною документацією і публікаціями.

Ключові слова: городище Донець, палеоетноботаніка, збіжжя, Музей археології, Харківський національний університет, фонди.

S. A. Gorbanenko, A. O. Kharlamova

«Lost» Grains: Palaeoethnobotanical Materials from the Donets Site of Ancient Settlement

A revision of data concerning findings of palaeoethnobotanical remains from the Donets site of ancient settlement is conducted. All the data available from previous publications is collected and sorted. The palaeoethnobotanical materials from the Donets site of ancient settlement, which are now kept in the funds of the Museum of Archeology of V. N. Karazin Kharkiv National University, have been identified. We tried to compare the available materials with the reporting documentation and publications.

Keywords: Donets site of ancient settlement, paleoethnobotany, grains, the Museum of Archeology, Kharkiv National University, funds.

НАШІ РЕПРИНТИ І ПЕРЕДРУКИ

Збірник завершується меморіальним розділом з кількох статей. Відкриває його репринтне відтворення однієї з перших наукових робіт О. К. Тахтая – невеликої публікації у річнику Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка за 1928 рік – збірнику «Антропологія» – «Передісторичні розшуки в межах Полтавської округи в роках 1926–1928» [7]. Ця робота була завершена автором наприкінці 1928 р. і включала аналіз вивчення мезо-неолітичних, енеолітичних, а принагідно й більш пізніх старожитностей басейнів Ворскли й Орелі впродовж 1926–1928 рр. Об'єктами досліджень стали переважно місцезнаходження чи рештки багаточисельних стоянок у надзаплавах річок та їх приток, що містили різночасові матеріали широкого хронологічного діапазону, звісно ж, із переважанням серед них виробів із кременю, фрагментів ліпної неолітичної кераміки, а також наявністю виявлених на них знахідок дещо пізнішого часу. Робота важлива наведеними фактичними матеріалами щодо місцезнаходження цих пам'яток, їх групування, а також інформацією про знайдені тут більш пізні артефакти. До того ж, вона ілюстрована, що дозволяє ознайомитися зі знахідками, здебільшого втраченими у часи воєнного лихоліття.

Оцінку цієї публікації вже надавали фахівці [1, с. 100; 4, с. 4], а дані з неї використані для укладання «Довідника з археології України. Полтавська область» [5, с. 104], ін. праць [6, с. 19; 8]. Та й досі публікація залишається своєрідним джерелом відомостей про старожитності різних епох Полтавщини і сусідньої Харківської області. Наведемо кілька прикладів.

Так, у роботі знаходимо дані про відкриття двох місцезнаходжень-покладів, а також розташованих поряд місць видобування і принагідного виготовлення знарядь із кременю в ур. Кашеєва круча біля слободи Жовтневої та Харченкова круча неподалік сл. Кремінної Іванівської сільської ради на р. Орільці – лівій притоці Орелі [7, с. 254]. Поряд із ними виявлені сліди майстерень з обробки сировини зі знахідками від доби пізнього муст'є [6, с. 20, рис. 5], мезоліту, неоліту, енеоліту, бронзового віку, а також нашарування з ранньонеолітичною керамікою [7, с. 254]. Саме ці пункти О. К. Тахтай сподівався обстежити у 1929 р., чому завадив арешт ученого.

Поряд із місцезнаходженням неолітичних матеріалів Завалянська I по р. Берестовій на «Московській Горі» виявлені сліди енеолітичної майстерні із «заскориненими жовнами» [7, с. 250], чи не

тими, що все-таки збереглися в колекції Полтавського музею і представлені в публікації Л. М. Лугової та О. М. Ткаченка у цьому ж виданні. На рештках сусіднього багатощарового і різночасового стійбища Завалянська II виявлений маленький гончарний сіроглиняний глечичок салтівської культури із характерним тавром, а з кургану Шевчишина могила біля Зачепилівки – ліпний ямний круглоденний горщик із гребінцевим орнаментом [7, с. 253].

Отже, потенціал публікації О. К. Тахтая далеко ще не вичерпаний, а внесені ним власноруч правки на відбитці, підписаній для одного зі своїх наставників – С. С. Гамченка (1859–1932), надають їй характеру уточненої і доповненої автором роботи, важливої для археології Дніпровського Лівобережжя.

Завершує збірник переклад першого, дозволеного до друку у колишньому СРСР, нарису про врятування скарбів легендарного Херсонесу в роки Другої світової війни, створеного після репресивних переслідувань О. К. Тахтая 1949 р., де акценти і герої були «розставлені по місцях». Навіть у 1981 році, коли писалася ця стаття та її герої давно вже пішли у засвіти, учні С. Ф. Стрежелецького домоглися від автора «вірно» розставити акценти і ролі простих науковців та носіїв партійного білету. Саме про це того ж року розповідав у виступі перед групою музейників в лекційній залі Полтавського краєзнавчого музею чудовий оповідач, талановитий лектор та актор Євграф Кончин. Напевне, саме ця розвідка [3] і стала підґрунтям до появи через десятиліття більш детальної та правдоподібною розповіді про нашого старшого музейного колегу [2], документальної версії якої дотримується переважна більшість авторів цього видання. Проте, чого гріха таїти, про це три десятиліття тому думали так не всі...

Редактор

Література

1. **Гавриленко І. М.** Дослідження мезоліту та неоліту в межиріччі Сули і Ворскли: (Довоєнний період) / І. М. Гавриленко // Тез. доп. і повід. Першої Полтав. наук. конф. з історичного краєзнавства / ПДП ім. В. Г. Короленка; ПКМ та ін. – Полтава, 1989. – С. 100–101.
2. **Граб В. І., Супруненко О. Б.** Археолог Олександр Тахтай / В. І. Граб, О. Б. Супруненко; ПКМ. – Полтава, 1991. – 85 с.: іл.
3. **Кончин Е.** Не предам Херсонеса!.. / Евграф Кончин // Вокруг света. – М., 1981. – № 10. – С. 32–35.

4. **Неприна В. И.** Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине / В. И. Неприна; АН УССР, Ин-т археол. — К.: Наукова думка, 1976. — 152 с.
5. **Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я.** Довідник з археології України: Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; Ін-т археол. АН УРСР; УТОПІК. — 108 с.
6. **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) / А. Б. Супруненко // Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. тр. / ПОУК; ПКМ. — Полтава, 1990. — С. 5–42.
7. **Тахтай А.** Передісторичні розшуки в межах Полтавської округи в роках 1926–1928 / Александер Тахтай // Антропология: Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка за 1928 р. — К., 1929. — Вип. 2. — С. 250–256.
8. **Телегін Д. Я., Титова Е. Н.** Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита / Д. Я. Телегін, Е. Н. Титова; НАНУ, Ін-т археол. — К.: Наукова думка, 1998. — 143 с.

УДК 902/903:902.2(477.53)

Тахтай О. К.
(м. Полтава)

ПЕРЕДІСТОРИЧНІ РОЗШУКИ В МЕЖАХ ПОЛТАВСЬКОЇ ОКРУГИ

Окрема відбитка з „Антропології“, річника Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН, за р. 1928. Київ, 1929.

Extrait d'Anthropologie, annuaire du Laboratoire d'Anthropologie de Th. Vovk de l'Académie des Sciences d'Ukraine, an 1928. Kyiv, 1929.

Олександр Тахтай
Друку Братівцям ЗУАКУ
С. С. Тахтай

ОЛЕКСАНДЕР ТАХТАЙ.
(Полтава).

ПЕРЕДІСТОРИЧНІ РОЗШУКИ В МЕЖАХ ПОЛТАВСЬКОЇ ОКРУГИ В РОКАХ 1926—1928.

Полтавський Музей, мавши за першочергове завдання поточних років суцільний розвідчий археологічний дослід річкової мережі Полтавської округи, розпочав саме його р. 1926, за ініціативою М. Я. Рудинського, з сточища р. Орели на Костянтиноградщині.

За три роки розшуків охоплено: долішні течії правих допливів Орели, р.р. Орчика (до 30 км.) й Берестови (до 50 км.) і середні—р.р. Орели (до 100 км.) й Ворскла (до 60 км.). Стацій із кременіною індустрією виявлено: по Орчику в лівобіччі—7, по Берестові обабіч—до 45, по Орелі в правобіччі—10, по Ворсклу в лівобіччі—до 20, по Коломаку обабіч, над гирлом р. Свинківки—2, поминаючи оголошені друком Хуторцівську ¹⁾ й Брусіяньську ²⁾ (Ворскло) та Білогорську ³⁾ (Коломак), що їх наново оглянуто.

Розкидано стації, здебільша, край надлуччя або на піскових масивах у долині (тип—усі Орільські), одного разу серед надлуччя над озерами (гурт Дібрівський, Ворскло), нарешті—на лугових супіскуватих горбовинах, ба навіть низинах (Буланівська, Ворскло). Способи вияву культурних решток—видимання, оранка, зрідка копанка *в глибині*.

Опіч покиди, а то й матеріялу виробництва (невеличке депо закоринених жовен на «Московській Горі», Берестова), кременна індустрія стаційна подає знаряддя відбивної та відтискової техніки, загалом, т. зв., «мікролітичного», іноді неолітичного (й халколітичного) вигляду. Вироби грубо оббивної техніки становлять ви́мок, як от: невеличкий тригранчастий ріс (Чернецькі горби проти Глинського, Ворскло), ріс'увате знаряддя з довгастого жовна-нуклевса з навскіс сколотим планом удару (Оріль), обушкове приладдя (фіг. 1, рис. 1) та инш. Зок. Обазівки (Берества), ножуватий відщеп-скребло (фіг. 1, рис. 2, Буланівське ур. Луг), груба сокирка з жовна Ψ один відщеп Ψ гостроребра підтрикутня сокирка (яшмуватої породи), обабіч

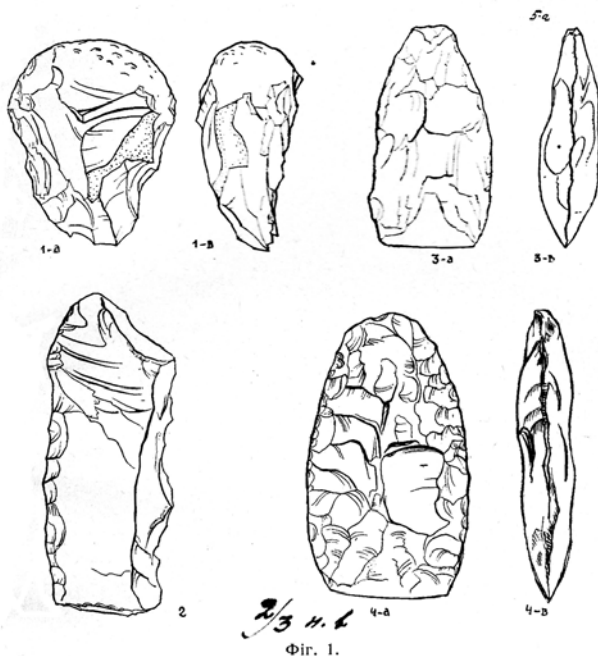
¹⁾ М. Рудинський. Дюні стації неолітичної доби з побережжя Ворскла. Зап. Укр. Наук. Т-ва... на Полтавщині. Вип. 1. П. 1919.

²⁾ М. Рудинський. Археологічні збірки Полтавського Музею. Ювілейний Збірник, т. I. Полт. Музею. П. 1928.

³⁾ М. Рудинський. Матеріяли до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскла. Стація в ур. Біла Гора під Полтавою. К. 1926.

оббита й пришлихтована по лезу (Марківка ¹⁾, Ворскло; фіг. 1, рис. 3), то-що.

Поминувши Орчик, на кремій, як і на піски вбогий, що всеньке його справилля становить до 50 мікро-виробів (відтискач, ножуваті відщепки, м. ин., кременцевий, пилючка, скребачки, стрілка), за найбагатші на кремій стації маємо: по Берестові—а) гурт Московськогорський при

Фиг. 1.

розі вододілу Берестова—Берестовенька (5 пунктів: Узявши на облік нуклеї й ножуваті відщепки без ретуші, цілі й уламки,—до 300 виробів), в) «Шевчишина могила» Зачепилівська близько гирла (до 80); по Орелі—В.-Бучківська (до 180), гурт Сомівський (три пункти, до 300), Завалянська 1 (до 700); по Ворсклу—гурт Яцуново-Слобідський (три пункти, до 230), гурт Марківський (до 250), гурт Головацько-Буланівський ²⁾ (до 120).

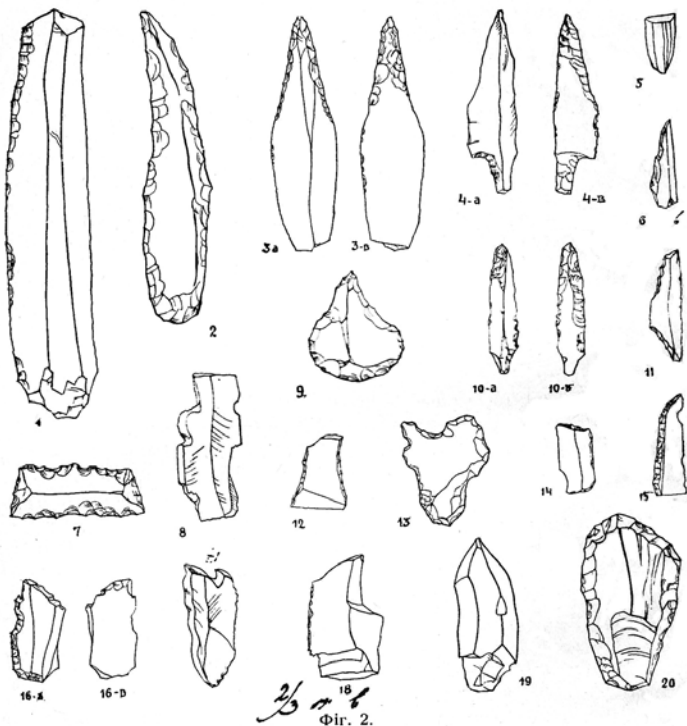
Склад утиляжу. Нуклеї конічні, призматичні й ин., переважно дрібні (фіг. 2, рис. 5—найменший), рідка річ—чималі, числом на стацію до 12 тух.; найбільший Марківський. Відбивачі: кулясті (3), з них один дрібний

¹⁾ Цікава стація (правдивіше, гурт), що з неї поодинокі знахідки відомі з р. 1921 (А. Несвицький «Рудне») і 1925 (В. Грінченко).

²⁾ Частиною виявлений р. 1927 за діяльною участю М. О. Макаренка.

(2 г.—0,035) і кілька—інших форм. Відтискачі: трапляються частіш, не більш як 2—3 на стацію, разом до 15.

Ножуваті відщепки без ретуші—найрясніший рід виробів (до 500 на Завалянській 1). Домінують дрібні (від 0,002 ушир) й середні, не рідка річ чималі. Відщепки ретушовані, не так численні (до 50 *ibid.*), йдуть упарі з попередніми що-до калібрів. Виймок—великий відщепок, підретушований з одного краю, вдовж—0,115 (*ibid.*, фіг. 2, рис. 1). Відщепків із сте-

саним краєм, із навкис заретушованим кінцем не гурт, найбільше по Орелі (фіг. 2, рис. 6, 11, 15). Скребачки: значною частиною становлять знаряддя кінцевого типу, зокрема довгасті (до 0,087) *lames—grattoirs*, часом відретушовані по цілому краю. Решту становлять різні конфігурації круглястого й ~~руч~~ручястого типів, зрідка подібуються виімчасті, здебільш—випадкові, поодинокі поєднані з проколкою (фіг. 2, рис. 9) або різцем. Калібри домінують середні, є великі (фіг. 2, рис. 20). Різці (й краєві відщепки) становлять поважну частку Орільського утиляжу (до 20 на

Завалянський 1), спорадичні по решті річок. Переважають кутові, є бічні, звичайні й ин. (фіг. 2, рис. 16—19). Проколки серединні й бічні—добірне справилля часом мініятурне, подекуди велике (уд.—0,090; фіг. 2, рис. 2), є подвійне. Вістря: проколкуваті, листуваті з підправою по черевку, чимало випадкових (з ретушю), одно на взір *pointe à cran* (фіг. 2, рис. 3-4). Стрілки трапляються підправлені по краю, переважають із обабічною обробкою, іноді забулені. База здебільша з виїмкою, часом глибокою (з борідками). Є форми з рівною й випнутою базою, ромбічні, листові, черенкові, тригранчаста. Списки відтискової техніки: 2 листуваті, 1 широкий субромбічний. Геометричне приладдя не дуже численне (до 16 тух., Сомівка); трапляється на більшості становищ, переважно трапеціювате різних пропорцій, м. ин. долотцювате (фіг. 2, рис. 12), рідше сегментове, напівсегментове (1 пр.), з підструганою спинкою (2 пр.). Видається з гурту субтрапеція з тонко забуленою на взір пилочки верхньою базою; умовно долучається до гурту довгаста трапеція з карбованою ретушню *на обох оснях* і *гострим*, *на обох боків* (фіг. 2, рис. 7—Марківка). Кремій виробів ясніший і темний із кольоровими відмінами рудою, фіялкуватого й ин.; невеликий загалом відсоток виробів різною мірою патинізовано.

У парі з кремійними виробами на всіх стаціях ідуть пісковикові точила, а іноді (за виїмком Орільських) і уламки кам'яних шліхтованих виробів, здебільша топорів-молотів, разом до 20 (Головацько-Буланівський гурт переважно). З кістяних речей варт відзначити фрагм. плеского гладильця з цікавої тесаним кремійним знаряддям лугової стації в ок. Обазівки на Берестовій (див. ст. 257).

Кераміка стаційна, поминаючи мало не повсюдні нашарування ранньозалізних форм і пізніших, характеризується наявністю ямково-гребінчастої та іншої штампових типів орнаментатії (ямчаста, кутова, лускова, нігтева, тощо); до неї долучаються: а) відбитки шнура, а зрідка тасьми й тканини і б) ліплено-пружасті й почасти різані гагунки¹⁾, що часом переважають (числом уламків) штампіві. За зразок стації останнього типу можна вважати Завалянську II, де, м. ин., піднято тавроване глетчатко В. Салтівського взірця. На «Шевчишиній Могили», навпаки, знайдено круглоденний горщик із гребінчастою оздобою, характерною для основної маси керамічних решток. Найбагатша на кремій стація, позначена *maximum* м'єкролітичних форм, Завалянська I, кераміки сливе не дала.

У Білогорсько-Макухівській збірці (до 1500), окріч фіксованих друком типів (і калібрів) крем. виробів відзначаються: чималий нуклевс (Н—0,055) з числа до 40, сферичний відбивач, зразковий відтискач (із числа 10), широкий підтрикутній відщеп, відретушований по краю, велика відретушована *lame à encoches*, уд.—0,087, дві довгі кремєницеві відщепки й широка напівовальна скребачка, масивне вістря з широкої (0.040) скалки, масивна лупакова стріла з черенком, трапеція, відретушована

¹⁾ Чи не з цим гуртом керамічних решток треба зв'язувати знайдені на трьох Орільських стаціях 3 уламки мідяних виробів із тонких платівок, склепанних (по 2) заклепками з тих таки платівок, скручених у ручочку?

по цілому краю (боки затушено) з вістрям, одзначеним прикінцевою увігнутістю нижньої бази, трапеціювата з випнутими ребрами сокирка, частково пришліхтована (фіг. 1, рис. 4); з численних керамічних решток—ребристошпелча, рівнобока, плоскодenna посудина, заспіль оперезана рельєфними пружками і 3 грузилоподібні кружала, надзвичайного калібру 2г—0,135. У Брусіяньській збірці (до 50) відзначаються: чималий кремницевий нуклей (Н—0,065), невеличкий масивний відтискач, масивний довгасто-підтрикутній відщепок, одретушований по краю, вістря листувате й прямокутно-трапецеве, кутовий різець, уд.—0,070, тощо ¹⁾.

За найважливіше досягнення останнього часу (жовтень 1928 р.) треба вважати відкриття першої на Полтавщині майстерні ранньо-неолітичних виробів на р. Орільці, лівому допливі Орели, під сл. Жовтневою, Кремінною теж, Іванівської сільради, Сахновцанського району, за 20 прибіл. клм. від її гирла. Розташована майстерня в правому надлуччі—підгір'ї, супіскувато-чорноземному, ораному, сягаючи до 30 дес. над родовищем кремєно, що його виявлено в кар'єрі на пісок (у «Кощевій кручі») на 7-ми метровій прибіл. глибині ²⁾. Позначається майстерня десятками пудів, видимо, місцевого матеріалу—заскоринених жовен та пліток, а надто індустриальною покладю й цілими виробами, що їх зібрано по-над 150 примірників, м. ин., і в перекрої другого кар'єру (Харченкової кручі), в супіскувато-чорноземному шарі, могутністю до 1 м., де вони траплялись, по всій товщі шару до його спіднього обрїю (вапнистого). Брунатуватий загалом, здебільша, темних тонів кремїнь, різної якости, в значній частині виробів (до 1/5) і покиди понята густою білою, зрідка жовтою, патинною та її блакитнавами деградаціями. Основною масою вироби являють найпримітивніше ручне приладдя тесаної техніки з мінімальним її застосуванням, що часто обмежуються на 1—2 відщєпах. Форми знярядя цілком випадкові, суто-залежні від морфології родимих кремєнин. Розпадаються на 2 основні категорії: 1) з робочим кінцем—гостряком (часом вузьким лезом), подовжені й короткі, захоплюються рукою зверху або збоку, правлять за ручні рубила, можливо, різакі, долота, то-що, вельми своєрїдно наближаючись до т. зв. *coups de poing à pics* ³⁾ (фіг. 3, рис. 234) і 2) з робочим краєм-лезом, обушкові захоплюються зверху, зрідка збоку, частиною сокируваті, частиною нокуваті або шкрябакуваті (фіг. 3, рис. 3, 5, 13) ⁴⁾. Поодинокими примірниками трапляється зняряддя типу гостряка

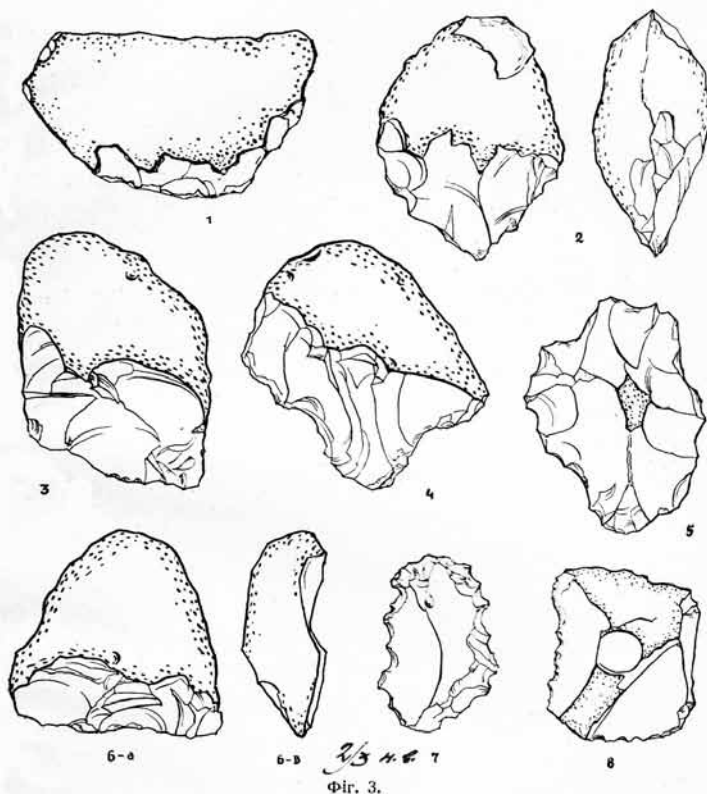
¹⁾ Слід відзначити діяльну участь у розшуках геолога Г. Л. Тесленкової (Харків), художника Л. Ф. Бордого (Полтава), музеєця Г. Н. Нисифорова (Кон-град), учителя С. Д. Похна (Зачепилівка), В. Ю. Чубєнка (Опішно), Л. П. Снігуровського (Задальяна) й ин.

²⁾ Стратиграфічна ситуація (за даними копачів для спідніх шарів): 1) супіскувата чорноземля—до 0,5 м.; 2) жовта ~~листа~~ порода («глей»)—до 0,75 м.; 3) ~~сирі~~ вапниста порода (білий глей)—до 0,75 м.; 4) сирій, жовтий, білий, брунатуватий пісок шарамі—до 5 м.; 5) родимий кремїнь—заскоринені жовна, плиткі, мішма з піском, зрідка з темно-сірим кремєнистим пісковцем—до 0,3 м.; 6) блакитнава «ганчарська глина» до 0,5 м.; 7) біла глина (мажуть хати). Виходи кремєнистого пісківку мішма з кремєнем на денну поверхню в підшві надлуччя спостєрігаються до 1 км. вище по річці, а за переказами, й далі.

³⁾ Кілька їх—кремєнцеві.

⁴⁾ Пор. Н. Макаренка. Поездка 1903 г. по верхньому теченню р. Волги. Изв. Имп. Арх. Комиссии. В. 6, 1904 г., стор. 95—98, р. кс. 31—33.

(2 пр.,) фіг. 3, рис. 4), неправильно оваловате гостроревре (1 пр., фіг. 3, рис. 5), траншетуване (відбивне; мало типове). Завбільшки знаряддя в максимальному промірі від 0.055 до 0.130, рідко дрібніше. Меншість виробів становлять нечисленні ножуваті відщепки б. м. масивні й дрібні, іноді підретушовні, скребачки оваловаті, чотирикутні, випадкові, зна-

Фіг. 3.

рядя з карбістою ретушню краю і т. и. (фіг. 3, рис. 7, 8), невеличке ромбичне вістря з ретушню рамен, нарешті, вироби непевні. Є нуклеюваті форми, але типових нуклеїв бракує.

Піднято не гурт (до 30) уламків примітивного посуду (всі на одній ділянці майстерні), 2 з-поміж них оздоблено: 1) разком луско́вих ямок по під краєм рівних вінець і 2) кутом із поглиблених пасмужок.

Вістря та вістря з карбістою ретушню

Масмо певні ознаки, що «Кременна» майстерня не є самотня на Орільці, принаймні в лівобіччі («Вовча балка»). Шукати її сусідів, а найперше на ній самій—невідкладне завдання майбутнього сезону.

ПОЯСНЕННЯ ДО РИСУНКІВ.

Fig. 1. № 1. с. Обазівка (р. Берестова); № 2. с. Буланове (р. Ворскло); № 3. с. Марківка (Ворскло); № 4. Біла Гора (р. Коломак).

Fig. 2. №№ 1, 6, 14—16. с. Залінейне (р. Оріль); № 2. с. Головач (Ворскло); № 3. х. Ярохи (Ворскло); № 4. с. Яшунова Слобідка (Ворскло); №№ 5, 8, 17. с. Крутий Берег (Ворскло); №№ 7, 10. с. Марківка (Ворскло); №№ 9, 18, 19. с. Сомівка (Оріль); №№ 11, 13. с. Великі Бучки (Оріль); № 12. с. Терновщина (Ворскло); № 20. с. Зачепилівка (Берестова).

Fig. 3. с. Жовтнева (р. Орілька).

в. Шанина

RECHERCHES PREHISTORIQUES DANS LE DEPARTEMENT DE POLTAVA DURANT LES ANNEES 1926—1928.

par OLEKSANDER TACHTAJ.

Poltava.

L'auteur fait part des résultats de ses recherches le long des rivières Vorsklo et Oril et les affluents de ce dernier Orçyk et Berestova.

La plupart des stations ont fourni des objets divers appartenant aux époques mésolithique, néolithique et aénéolithique. Les trouvailles les plus intéressantes et en même temps tout à fait nouvelles dans cette région sont les haches polies en silex (fig. 1, №№ 3—4. Markivka et Bila Nora sur le Vorsklo dans anc. district de Poltava) et surtout l'industrie lithique du néolithique ancien de l'atelier près du village de Jovtneva sur la rivière Orilka (ancien district de ~~Kostjantynohrad~~, fig. 3).

Toutes les trouvailles sont au Musée de Poltava.

О. К. Тахтай

Передісторичні розшуки в межах Полтавської округи в роках 1926-1928

Автор повідомляє результати досліджень сточищ річок Ворскли та Орелі, а також приток останньої – Орчика і Берестової.

Більшість стоянок містили різні предмети, що відносяться до епох мезоліту, неоліту та енеоліту. Найцікавішими знахідками і в той же час зовсім новими в цьому регіоні є відшліфовані сокири з кременю (фіг. 1, №№ 3-4. Марківка і Біла Гора на Ворсклі в Полтавській округі) і, особливо, в крем'яній індустрії неолітичних майстерень біля с. Жовтневе на річці Орілька (округа Змієва, фіг. 3).

Усі знахідки зберігаються у музеї в Полтаві.

O. K. Takhtai

Prehistoric Exploration in Poltava Region in 1926-1928

The author declares the results of research of the Vorskla and Oril Rivers and its feeders the Orchyk and Berestova Rivers length.

Most of mansites include objects of the Mesolithic, Neolithic and Eneolithic Ages. The most interesting and at the same time new for this region are polished flintaxes (fig. 1, №№- 3-4, Markivka and Bila Hora at the Vorskla River in ancient Poltava Region), and especially in stone industry in the ancient Neolithic workshops near Zhovtneve Village at the Orilka River (ancient Zmiiv Region, fig. 3).

All findings are preserved in the museum in Poltava.

НЕ ЗРАДЖУ ХЕРСОНЕС!..

Переклад тексту статті з журналу «Вокруг света» (№ 10 за 1981 р.) про збереження колекцій та руїн легендарного Херсонесу в роки Другої світової війни.

Ключові слова: Херсонес, Стржелецький С. Ф., Тахтай О. К., війна, Херсонеський музей-заповідник.

«Клянуся Зевсом, Геєю, Геліосом, Дівою, богами й богинями Олімпійськими та героями, котрі володіють містом, областю й укріпленнями херсонеситів. Я буду односторонцем у справі добробуту міста та громадян і не зраджу Херсонес, ні Керкінітиду, ні Прекрасну Гавань, ані інші укріплення, ні інші області, якими херсонесити володіють або володіли, нічого нікому, – ні еллінові, ні варвару, але буду охороняти для народу херсонеситів...».

Станіслав Францович Стржелецький, звісно, й раніше знав ці слова з присяги громадян давнього Херсонесу. Вона була викарбувана на початку III ст. до н. е. на плиті з білого мармуру та вважається найвеличнішою пам'яткою античності – найціннішим експонатом Херсонеського історико-археологічного музею-заповідника. Але тоді, року 1941, у ті сто неймовірних днів свого життя і музейного, він вивчив її напам'ять. Читав немов якусь молитву, покликану на землю саме для цього. Як заклинання. Як настанову перед його нелегким шляхом.

Читав майже кожного ранку і вечора. Станіслав Францович якось назадовго до смерті згадував, що протягом тих ста днів це читання стало ніби обов'язковим ритуалом...

Але цілком зрозумів я ненароком кинутий ним вислів тільки тоді, коли відшукав у музейному архіві чорнові записи Стржелецького, коли розшифрував їх, оскільки почерк у нього був, відверто кажучи, не найзрозуміліший. Довго я шукав ці замітки, про котрі чув і легенди, і домисли, і здогадки. І ось вони прямо переді мною.

Станіслав Францович почав записувати їх ще у вагоні, який все далі відвозив евакуйовані з окупованого Севастополя експонати Херсонеського музею. Старший науковий співробітник Стржелецький, відповідальний за зберігання і доставку до Свердлов-

Євграф Васильович Кончин (22.07.1930 — 5.01.2011) — журналіст, мистецтвознавець, письменник, заслужений працівник культури СРСР, автор численних публіцистичних, мистецтвознавчих, музеєзнавчих та краєзнавчих праць.

Власне, відповідальним за музейні реліквії спочатку призначили не Стржелецького. Він, як і всі інші співробітники, нашвидкуруч згортав експозицію. Ящиків не вистачало. Витягли з підвалів давно неіснуючого монастиря якісь монаші скрині, вкриті залізом. Щоправда, деякі були столітньої або й більше давнини і розпадались на очах. Якимось чином їх підлатали й спакували у них ламкі речі, амфори, античні теракотові статуетки, жіночі прикраси, мармурові рельєфи, невеликі надгробні плити, монети й інші предмети, знайдені археологами під час розкопок у Херсонесі.

Працювати було вкрай небезпечно. Фашисти чомусь вирішили, що територія музею є важливим військовим об'єктом і нещадно її бомбили з перших днів війни. Уже 25 червня у двір музею впала 500-кілограмова бомба, що дуже пошкодила музейні будів-

ловська унікальних скарбів, влаштував тоді й свій вагонний побут. Пічку встановив, зауваживши, що «жити стало веселіше». Змайстрував оригінальне ліжко: у мармуровому саркофазі II–III ст. н. е. (він знаходиться зараз у постійній експозиції). Стіл складався з ящиків та покладеної на них тієї самої плити із текстом присяги жителів давнього Херсонесу. Що б не робив за столом — а це було єдине місце у вагоні, де можна було нормально сидіти, — слова клятви були перед очима.

Навіть коли писав. У перші відносно сприятливі дні, вже за сотні кілометрів від рідного Севастополя, від незвичного вою літаків і вибухів бомб, Стржелецький намагався відтворити хоча б кількома словами недавні події. А їх, несподіваних, з лишком вистачило б до кінця життя.

лі. Згодом бомби і навіть магнітні міни сипались рясно, вони заподіяли страшні руйнування. До сьогодні, як свідок тих жахливих днів, поряд із будинками, відбудованими після війни, з'яє пустими віконницями остов старого Володимирського собору. Коли налітали літаки, працівники музею ховалися у монастирських підвалах, у руїнах фортеці, в некрополі і старих могилах...

Основних експонатів, замість вказаних у документах про евакуацію трьох тон, набралось вісім. У 108 ящиках. Із них 51 з пам'ятками культури і мистецтва; інші зайняли архів і наукові матеріали – результати археологічних розкопок із 1888 по 1941 рр.

Стржелецький надіслав листа із Севастополя, сам записався у полк. Але несподівано його призначили супроводжувати експонати; впевнені були, що він зі своєю відповідальністю, допитливістю та енергією виконає доручення краще за всіх.

Поки їздили у Сімферополь переоформляти на його прізвище проїзні документи, втратили кілька днів. А тим часом обстановка на фронті погіршувалась. Залишався єдиний шлях із Севастополя – морем, але він знаходився під безперервними ударами німецької авіації і підводних човнів, і кораблів було недостатньо, щоб евакуювати з міста поранених, жінок і дітей, заводи та багато іншого.

Музею довелось чекати своєї черги, а вона все віддалялася: нічними рейсами вивозили людей і більш важливий, як уважалось, вантаж. І, можливо, взагалі не відправили б музейні ящики. Допоміг директор музею Іван Данилович Максименко, старий член партії, комісар бригади під час громадянської війни, колишній чекіст, словом, людина у місті авторитетна. Щоправда, у липні він був залучений до політробіт у штабі армії і формально не мав стосунку до музею. Але майже кожного дня навідувався до Херсонесу і продовжував ним керувати. Він же і домігся, щоб 18 вересня 1941 року музейне майно завантажили на теплохід «Волга». Вантажили вночі, останніми, дуже поспішаючи, з музейними ящиками не церемонились.

До Поті діставались три дні. Недалеко від Сухумі натрапили на ворожий підводний човен. Він підкрався до корабля, через край наповненого людьми, здебільшого пораненими, жінками і дітьми, але охоронні катери, що супроводжували «Волгу», помітили його вчасно і відігнали. Поки йшли до кавказьких берегів, Станіслав Францович дарма часу не гаяв. З допомогою корабельного теслі відремонтував розбиті під час завантаження монаші скрині, міцно обмотав їх дротом. Потім у подальших своїх незліченних

мандрах, з подякою згадував він теслю з «Волги». Як, втім, і багатьох інших людей, що зустрілись на його стоденному шляху, без яких він, швидше за все, не зміг би зберегти музейні реліквії.

Поті зустрів зливою – вона не припинялася цілих п'ять днів. Ящики були кинуті прямо на пристані. Відчайдушні спроби отримати вагон зазнали поразки: порт був переповнений евакуйованим майном, людьми, яких потрібно було вивозити на схід. Експонатам загрозувала загибель.

Порятунок прийшов неочікувано. До втомленого Стржелецького підійшов чоловік, який, схоже, супроводжував котрийсь із вантажів на «Волзі». Відрекомендувався:

— Заступник директора севастопольського заводу. Евакууюю у Тбілісі станки та обладнання. А ви, здається, із нашого музею? Бував у Херсонесі... Дуже добре, що музей вивезли. Чим можу допомогти?

Вислухав і віддав один «заводський» вагон. І допоміг завантажити туди музейні ящики.

Із Тбілісі завод відправляли ще далі. З ним від'їжджав і покровитель музею. На прощання порадив:

— Залиште вагон собі. Тільки, звичайно, домовтесь із залізничним керівництвом...

Але це керівництво навіть і слухати не хотіло Стржелецького. Вимагало негайно звільнити «незаконно захоплений вагон». Що робити? Звернувся Станіслав Францович до Академії наук Грузії. Її віце-президент академік Симон Миколайович Джанашиа з розумінням поставився до його проблеми. Зателефонував першому заступнику представника Раднаркому республіки Георгію Федоровичу Стуруа, з проханням прийняти «поважного колегу із Севастополя». І Стуруа негайно дав дозвіл Херсонському музею на володіння вагоном. Потрібно було лише оплатити проїзд. А грошей Стржелецький не мав, не отримав їх, поспішаючи в Севастополі. Джанашиа звернувся до Народного комісаріату фінансів... Словом, після довготривалих переговорів Академія наук Грузії позичила Херсонському музею, представником якого як «директор» виступив Стржелецький, п'ять тисяч рублів.

Не обійшлося і без курьйозів. За документами вивіз музейних предметів великої вартості коштував... 30 тисяч рублів!! Станіслав Францович схопився за голову. Такої великої суми навіть Академія наук Грузії не могла б дістати для нього. Тоді вирішили зробити хитрий перерахунок: працівники фінансового відділу академії перетворили античні амфори і посудини, середньовічні поливні

блюда у... звичайний посуд, давні мармурові статуї і теракоти – у камінь, щоденники розкопок майже в обгортковий папір... Ледь-ледь вклалися у п'ять тисяч! Тепер, якщо довіряти накладним, у ящиках Херсонського музею зазначалися не безцінні експонати, а звичайні побутові речі.

10 жовтня вагон нарешті причепили до ешелону, що вирушав до Баку. Тоді ж Стржелецький і влаштував вище згаданий стіл із плитою замість стільниці та взявся за написання щоденика. Але через три дні на невідомій станції надовго застрягли. Ні до кого навіть було ходити і вимагати пояснень. Поряд у такому ж невідзначеному становищі знаходився ешелон із варенням. Його начальник, веселий і чудовий, за словами Станіслава Францовича, грузин Йосип Петрович від пуза годував змарнілого севастопольця варенням. Запивали окропом. Більше ніякої їжі не було.

У Баку звичні клопоти з вивантаженням та дорогою далі. Звичні прохання, умовляння. Довелося йти до уповноваженого ЦК РКП(б) і Раднаркому СРСР з евакуації Петра Миколайовича Валуєва, і він влаштував Стржелецького з його «монашими скринями» на пароплав, що прямував у Красноводськ.

Відпливли 20 листопада. Йшов дощ зі снігом. Було волого і вітряно. Ніде було сховатися. Шестибальний шторм гойдав судно, переповнене людьми і вантажем. Стржелецький, який не спав уже кілька днів, заліз у щілину між ящиками, натягнув на себе вологий брезент і відразу ж провалився у глибокий кошмарний сон. Але спав недовго – прокинувся від нестерпного холоду.

У Красноводську нікому і нікуди було вивантажувати ящики. Вони мокли під дощем та снігом на палубі корабля. І працівники порту вимагали від похмурого, бородатого «товариша в окулярах» негайно їх прибрати «хоч у море...». Сварку почув місцевий співробітник НКВС, втрутився. Він на когось «натиснув», когось умовив... – і ящики з корабля зняли, машиною підкинули до станції, буквально заштовхали до вагону. Ледь-ледь заліз туди й Стржелецький. І як був мокрий, брудний, одразу ж заснув. Не чув, як вагон причепили до потяга, як застукали колеса...

Прокинувся, а двері відчинити не може – завалило ящиками. Записав: «З вагону вийти не можу, оскільки двері заклинило ящиками. А прибрати їх поки немає ніяких сил. Дуже мерзну. І вітер дуже задуває. Їсти нічого. Намагатимусь що-небудь знайти на наступній станції. Тільки-но ящики відсуну від дверей».

Але потяг майже дві доби йшов не зупиняючись...

На станції попросились до вагону дідусь та бабуся, «їдуть до дочки в Оренбург...». Впустив їх. Виявилися дуже милими людьми. Швидко потоваришували. «Квартирантам» було шкода Стржелецького, «який ти худий», не могли повірити, що він отак один везе свої скрині із самого Севастополя. Годували його домашніми харчами. Розійшлися 15 грудня.

«Знову я один», – записав Станіслав Францович. І додав: «Морози до -38! Єдиний мій порятунок – їхати якнайшвидше...».

Тепер їхали дійсно швидко. І 26 грудня 1941 року, після ста днів у дорозі, прибули до пункту призначення – Свердловська.

Тут також не обійшлося без труднощів та клопотів. Знову ж таки, домогли хороші люди. Директор Свердловського краєзнавчого музею Антоніна Петрівна Курбатова прихистила херсонські ящики. Завідувач відділом народної освіти Микола Федорович Хльосткін домігся окремого приміщення для музею (колишнє фотоательє), що у місті, яке прийняло багато евакуйованих підприємств та установ, було небувалою розкішшю. Тепер була власна поштова адреса: «Свердловськ, вулиця К. Лібкнехта, 49, Херсонський музей», котру з погано прихованою гордістю вказував у листах Стржелецький. Директор філіалу Державного Ермітажу професор Володимир Францович Левінсон-Лессінг прийняв найбільш цінні херсонські речі. А доцент Свердловського педагогічного інституту Євгеній Георгійович Суров у вільний від роботи час вирішив вивчати стан привезених предметів і матеріалів. «Він, – як зауважував Стржелецький, – залучив до справи збереження цінностей і своїх студентів. Я його повноправно можу вважати херсонським співробітником, так багато він зробив для музею».

До речі, перед війною Євгеній Георгійович захищав кандидатську дисертацію на тему «Господарство античного Херсонесу», тому відмінно знав Херсонський музей.

29 січня 1942 року за наказом народного комісара просвіти РРФСР В. П. Потьомкіна Станіславу Францовичу Стржелецькому оголошується подяка «за винятково сумлінне виконання службових обов'язків та виявлену ініціативу, енергію та наполегливість під час евакуації музейних реліквій». Його ім'я заноситься до книги Пошани працівників Наркомпросу.

...«Клянуся Зевсом, Геєю, Геліосом, Дівою, богами й богинями Олімпійськими та героями, котрі володіють містом... Я не зраджу Херсонес...». Не міг передбачити Стржелецький під час своїх дорожніх поневірянь, тяжкими зимовими ночами на Уралі, коли

повторював текст найдавнішої людської клятви, що ці слова допомогли вижити, вистояти й іншому співробітнику Херсонського музею – головному його хранителю Олександрю Кузьмичу Тахтаю. Він переписав присягу херсонесців на великий аркуш ватману, повісив у своєму кабінеті. Потім, коли фашистські бомби зруйнували музейні будівлі, переніс у підвальне приміщення, де зібрав найбільш цінні експонати, що залишились.

Тахтай залишився в окупованому Севастополі.

— У кожному пеклі має бути свій цербер. І я лишився таким цербером біля цих священних каменів, повторюючи мою присягу: «... але буду оберігати все це для херсонеського народу...», — зізнався він.

Тахтай був кинутий фашистами у концтабір. За відгуками людей, що знали його, тримався там достойно. Його відпустили, щоб він працював у відкритому німцями і для німців Херсонському музеї. Все ж таки він був «герр професор». Олександр Кузьмич насамперед відшукав аркуш ватману зі священною клятвою, знову розмістив його у своїй кімнатці.

— «Не зраджу Херсонес!..».

Гітлерівці хотіли вивезти до Німеччини найцінніші експонати. Серед них плиту з грифоном II ст до н. е., мармуровий аканф (прикраса у формі стилізованого листа і стебла на капітелях колон коринфського та інших складних ордерів) IV ст. до н. е. Навіть ящики приготували з широким написом: «Підкорювачу Криму фельдмаршалу барону фон Манштейну». Але ящики не потрапили до родового маєтку Манштейна, вони залишилися в Херсонесі. Не змогли відвезти їх окупанти. Завадив їм старий, німецький, сивий «герр професор».

— «Не зраджу Херсонес!..».

Тахтай замаскував землю мозаїчну підлогу грецької лазні II ст. до н. е. — видатну пам'ятку мистецтва античного світу. Не відкрив це місце фашистам.

А навкруги гинули люди, його товариші. Убили Миколу Зіновійовича Федорова, найстарішого співробітника музею, який пропрацював тут сорок років. Від поранень помер І. І. Гудзь, від голоду — Анашева... Ніяких новин не було від Лісіна. Лише після війни дізнався, що заступник директора з наукової частини Василь Петрович Лісін загинув під Севастополем у партизанському загоні.

Давно немає серед живих і Тахтая. Його родичів чи близьких я не знайшов. І щоденика, на жаль, він не мав. Інших документів

також не збереглося. Є лише свідчення Ольги Бергольц, що побувала у Севастополі через чотири місяці після його визволення: «Під постійною погрозою арешту, табору, смерті Тахтай зберігав і охороняв музей, – писала вона. – Майже дивом вдалося Олександрю Кузьмичу врятувати дорогоцінні мармури...».

...Я приїздив із Севастополя до Херсонесу майже кожен день. Довго гуляв серед мальовничих його руїн, що спускаються до прозорих морських хвиль, до відбіленого водою та сонцем каміння з червоними цятками залишків давньої кераміки. А коли зупинявся в музейному залі перед білою мармуровою плитою з текстом присяги жителів давнього міста, перед очима моїми поставали події воєнних днів і люди, нині здебільшого невідомі, які в тяжку годину «не зрадили Херсонес».

Переклад і підготовка до друку І. С. Мельникової

Публікується за: Кончин Е. Не предам Херсонеса!... / Евграф Кончин // Вокруг света. – М., 1981 – № 10. – С. 32–35.

Є. В. Кончин

Не зраджу Херсонес!..

Переклад тексту статті з журналу «Вокруг света» (№ 10 за 1981 р.) про збереження колекцій та руїн легендарного Херсонесу в роки Другої світової війни.

Ключові слова: Херсонес, Стржелецький С. Ф., Тахтай О. К., війна, Херсонський музей-заповідник.

Ye. V. Konchin

Won't Betray Khersones!..

Translation of article in "Vokruh Sveta" Journal (#10, 1981) about rescuing collection and ruins of legendary Khersones during the Second World War.

Keywords: Khersones, Strzheletskyi S. F., Takhtai O. K., war, the Kheron Museum Preservoir.

Ця фотографія зроблена після війни під час розкопок.
На передньому плані: справа – Іван Данилович Максименко,
поряд із ним Станіслав Францевич Стржелецький.
Про інших, як і про О. К. Тахтая, – не згадано у підпису.
А він у другому ряду – на задньому плані.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВУ – Археологічні відкриття в Україні, Київ – Запоріжжя.
АДУ – Археологічні дослідження в Україні, Київ, Луцьк, Полтава.
АЗ ПКМ – Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею, Полтава.
АИУ – Археологические исследования на Украине, Киев.
АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава.
АН СССР – Академия наук Союза Советских Социалистических Республик, Москва.
АН УРСР – Академія наук Української РСР, Київ.
АО – Археологические открытия, Москва.
АС – Археологический съезд.
ВАТ – Відкрите акціонерне товариство.
ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет, Київ.
ВУАН – Всеукраїнська Академія наук, Київ.
ВЦ – Видавничий центр.
ГПУ – Государственный педагогический институт.
ГУ – Государственный университет.
ГУГК – Главное управление геодезии и картографии, Москва.
ДКіТ ПОДА – Департамент культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава
ДПІ – Державний педагогічний інститут.
ДУ – Державний університет.
ИА НАНУ – Институт археологии Национальной академии наук Украины, Киев.
ИА РАН – Институт археологии Российской академии наук, Москва.
ИАК – Известия Императорской Археологической комиссии, Санкт-Петербург, Петроград.
ИД – Издательский дом.
ИИМК АН СССР – Институт истории материальной культуры Академии наук СССР – Ленинград.
ИИНТ – Институт истории науки и техники Российской академии наук, Москва.
ІА НАНУ – Інститут археології Національної Академії наук України, Київ.
ІКЗ – Історико-культурний заповідник.
ІКЗ «Більськ» – Історико-культурний заповідник «Більськ», Котельва.
КВЗН – Курінь Війська Запорізького Низового.
КМ – Краєзнавчий музей, краєведческий музей.

КСИА – Краткие сообщения Института археологии Российской академии наук, Москва.

КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР – Москва, Ленинград.

ЛО – Ленинградское объединение, Ленинград.

ЛОИА АН СССР – Ленинградское отделение Института археологии Академии наук СССР, Ленинград.

МА ХНУ – Музей археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Харків.

МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Симферополь.

МАО – Московское Императорское Археологическое общество, Москва.

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР, Москва, Ленинград.

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, Київ.

НА ЦОДПА – Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради, Полтава.

НАНУ – Національна академія наук України, Київ

НАН України – Національна академія наук України, Київ

НКВС – Народний Комісаріат внутрішніх справ.

НМЗУГ – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, с-ще Опішнтя.

ОАМ НАНУ – Одеський археологічний музей НАН України, Одеса.

Од. НУ – Одеський Національний університет імені І. І. Мечникова, Одеса.

ОДА – Обласна державна адміністрація.

ОИКМ – Областной историко-краеведческий музей.

ОКМ – Обласний краєзнавчий музей.

ООО – Открытое акционерное общество.

ПАЗ – Полтавський археологічний збірник, Полтава.

ПДМ – Полтавський державний музей імені В. Г. Короленка, Полтава.

ПДПІ – Полтавський державний педагогічний інститут ім. В. Г. Короленка, Полтава.

ПКМ – Полтавський краєзнавчий музей, Полтава.

ПКМВК – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Полтава.

ПОДА – Полтавська обласна державна адміністрація, Полтава.

ПОО – Полтавська обласна організація, Полтава.

ПСРЛ — Полное собрание русских летописей, Москва, Санкт-Петербург.

ПУАК — Полтавская Ученая Архивная Комиссия, Полтава.

ПХМ — Полтавський художній музей (галерея мистецтв) ім. М. Ярошенка, Полтава.

РА — Российская археология, Москва.

РАН — Российская академия наук, Москва.

РВВ — Редакційно-видавничий відділ.

РИО — Редакционно-издательский отдел.

РФ — Російська Федерація.

СА — Советская археология, Москва.

САИ — Свод археологических источников, Москва, Ленинград.

СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік.

ТОВ — Товариство з обмеженою відповідальністю.

УАН — Українська Академія наук, Київ.

УДІМ — Український Державний Історичний музей, Харків.

УК ПОДА — Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава.

УООПИК — Украинское Общество охраны памятников истории и культуры, Киев.

УРЕ — Українська радянська енциклопедія, Київ.

УРЕ АН УРСР — «Українська радянська енциклопедія» Академії наук Української РСР, Київ.

УТОПІК — Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ.

ХГУ — Харьковський державний університет, Харків.

ХНУ — Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Харків

ХУМ — Харківський Український музей, Харків.

ЦДАВО України — Центральний державний архів вищих органів влади України, Київ.

ЦІМ — Центральний історичний музей, Київ.

ЦОДПА — Центр охорони та досліджень пам'яток археології Департаменту культури і туризму (Управління культури) Полтавської обласної державної адміністрації, пізніше — Полтавської обласної ради, Полтава.

ЦП НАНУ і УТОПІК — Центр пам'ятокознавства Національної академії наук України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ.

НАШІ АВТОРИ

Аксьонов Віктор Степанович – завідувач відділу археології Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, кандидат історичних наук (м. Харків).

Власенко Ірина Олексіївна – старша наукова співробітниця науково-дослідного експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Володарець-Урбанович Ярослав Володимирович – науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук (м. Київ).

Горбаненко Сергій Анатолійович – старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук (м. Київ).

Граб Василь Іванович – відомий полтавський краєзнавець, історик періоду сталінських репресій, публіцист (м. Полтава).

Ейсмонт Володимир Борисович – член Національної спілки письменників України, Національної спілки журналістів України, випусковий редактор газети «АВтограф», краєзнавець (м. Кременчук).

Іщенко Віктор Миколайович – краєзнавець, співробітник апарату Полтавської обласної державної адміністрації (м. Полтава).

Калініна Євгенія Анатоліївна – старша наукова співробітниця науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Капко Марія Миколаївна – магістерка-випускниця гуманітарного факультету Національного університету «Полтавська політехніка» (м. Полтава).

Капко Світлана Михайлівна – наукова співробітниця наукової бібліотеки Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Кириєвський В'ячеслав Дмитрович – краєзнавець (м. Шостка Сумської обл.).

Коверко Альона Володимирівна – наукова співробітниця Комунального закладу «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради (м. Полтава).

Комар Олексій Вікторович – старший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук (м. Київ).

Кончин Євграф Васильович (1930–2011) – відомий журналіст, мистецтвознавець, письменник, заслужений працівник культури, автор численних мистецтвознавчих, музеєзнавчих та краєзнавчих праць.

Корост Ігор Іванович – директор Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради» (смт Котельва Полтавської обл.).

Кулатова Ірина Миколаївна – провідна наукова співробітниця Комунального закладу «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради (м. Полтава).

Кульоміна Анна Вікторівна – наукова співробітниця групи охорони культурної спадщини при управлінні культури Сумської обласної державної адміністрації (м. Суми).

Курницька Ірина Олександрівна – молодша наукова співробітниця науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Лугова Любов Миколаївна – старша наукова співробітниця науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Мельникова Ірина Сергіївна – завідувачка науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Мокляк Володимир Олександрович – заступник директора Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського з наукової роботи, заслужений працівник культури України (м. Полтава).

Осадчий Євген Миколайович – науковий співробітник групи охорони культурної спадщини при управлінні культури Сумської обласної державної адміністрації, кандидат історичних наук (м. Суми).

Пісцова Марія Петрівна – завідувачка науково-дослідного експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Полідович Юрій Богданович – провідний науковий співробітник Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України, кандидат історичних наук (м. Київ).

Приймак Віктор Володимирович – науковий співробітник групи охорони культурної спадщини при управлінні культури Сумської обласної державної адміністрації, провідний науковий співробітник Історико-культурного заповідника «Більськ» Полтавської обласної ради (м. Суми).

Прохватіло Роман Вікторович – завідувач сектору науково-дослідного відділу виставкової роботи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Рязанова Тетяна Микитівна – краєзнавець (смт Вороніж Сумської обл.).

Сулима Оксана Сергіївна – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Супруненко Олександр Борисович – директор Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України (м. Полтава).

Тахтай Олександр Кузьмич (1890–1963) – відомий український археолог, науковий співробітник, завідувач відділів археології музеїв Полтави, Дніпропетровська, Херсона, Цурюпінська, Севастополя та Донецька, хранитель колекцій і руїн легендарного Херсонесу в роки Другої світової війни.

Ткаченко Олександр Михайлович – завідувач науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Усачук Анатолій Миколайович – старший науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею (м. Донецьк).

Харламова Аліна Олександрівна – аспірантка, наукова співробітниця Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (м. Харків).

Шерстюк В'ячеслав Вікторович – директор Комунального закладу «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради (м. Полтава).

Шиян Олена Олександрівна – наукова співробітниця науково-дослідного експозиційного відділу природи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

ЗМІСТ

Граб В. І., Супруненко О. Б. (м. Полтава). Олександр Кузьмич Тахтаї: доля, наука, музеї і війна	3
Калініна Є. А., Курницька І. О. (м. Полтава). «Батьківська хата Тахтаїв у Ромнах» (етюд М. П. Гронця).....	73
Мокляк В. О. (м. Полтава). Нові матеріали до біографії Олександра Тахтає	80
Капко С. М., Капко М. М., Мельникова І. С. (м. Полтава). Гілочки до генеалогічного дерева (до родоводу О. К. Тахтає).....	88
Шерстюк В. В. (м. Полтава). Археологічна подорож В. А. Грінченка по Ворсклі та Пслу 1925 р.	99
Усачук А. М., Полідович Ю. Б. (м.м. Донецьк, Київ). Археологічна діяльність Олександра Кузьмича Тахтає у Донбасі (за матеріалами донецького архіву дослідника)	119
Сулима О. С. (м. Полтава). Спроби реабілітації О. К. Тахтає у 1960-х рр.....	137
Прохватіло Р. В. (м. Полтава). Ранньозрубний горщик із Климівки у колекції Красноградського краєзнавчого музею	146
Корост І. І., Супруненко О. Б. (смт Котельва, м. Полтава). О. К. Тахтаї і вивчення Більського городища та його округи ...	152
Приймак В. В. (с. Суми). О начальном этапе археологических исследований раннесредневековых памятников Днепровского Лесостепного Левобережья (А. К. Тахтаї).....	162
Мельникова І. С., Ткаченко О. М. (м. Полтава). Колега і товариш (до 120-ї річниці від дня народження В. А. Грінченка)	182
Шиян О. О. (м. Полтава). Орографічні штрихи «Орільського рейду» О. К. Тахтає 1926 р.	193
Власенко І. О., Пісцова М. П. (м. Полтава). Етнографічні експедиції полтавських музейників 20-х років ХХ століття.....	200
Лугова Л. М., Ткаченко О. М. (м. Полтава). Археологічна спадщина О. К. Тахтає в Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського	206
Володарець-Урбанович Я. В., Іщенко В. М., Супруненко О. Б. (м.м. Київ, Полтава). Нові знахідки з пам'яток північно-західної округи міста Полтави.....	218
Осадчий Є. М. (м. Суми). Картографування городищ раннього залізного віку Путивльського Посейм'я	239

Кулатова І. М. (м. <i>Полтава</i>). Сарматські поховання в курганах у Климівці на Орчику (за розвідками і розкопками О. К. Тахтая та М. Я. Рудинського).....	245
Кулатова І. М. (м. <i>Полтава</i>). Фібула пізньосарматського часу з околиць с. Турбаї.....	269
Комар О. В. (м. <i>Київ</i>). Місце та обставини знахідки Перещепинського комплексу за матеріалами розвідки А. Т. Сміленко 1963 року.....	273
Ейсмонт В. Б. (м. <i>Кременчук</i>). Візантійський міліарісій VII ст. з Кременчуччини.....	286
Аксёнов В. С. (г. <i>Харьков</i>). Салтовские кувшины с редкими клеймами из катакомбных захоронений Верхнего Салтова.....	290
Калініна Є. А., Супруненко О. Б. (м. <i>Полтава</i>). Кримські баклаги з Поорілля та Поворскля.....	296
Кульоміна А. В., Кириєвський В. Д., Приймак В. В., Рязанова Т. М. (м.м. <i>Суми, Шостка, с-ще Вороніж</i>). Кургани біля містечка Вороніж із розкопок І. С. Абрамова.....	307
Горбаненко С. А., Харламова А. О. (м.м. <i>Київ, Харків</i>). «Утрачене» збіжжя: палеоетноботанічні матеріали з городища Донець.....	313
<i>Наші репринти і передруки</i>	324
Тахтай О. К. (м. <i>Полтава</i>). Передісторичні розшуки в межах Полтавської округи.....	326
Кончин Є. В. (м. <i>Москва</i>). Не зраджу Херсонес!.....	335
Список скорочень.....	344
Наші автори.....	347

Наукове видання

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я 2020

Збірник наукових праць

До 130-річчя з дня народження О. К. Тахтая (1890 – 1963)

На обкладинці: 1 с. – гончарний глек середньосарматського часу з кургану «Микитенкова могила» в с. Клімівка Полтавської округи. 2-га чв. II ст. н. е. *Кераміка*. ПКМ ім. В. Кричевського, розвідки О. К. Тахтая, 1926 р.; 4 с. – підвіска, браслет і перстень із поховання перешепинської культури біля с. Зачепилівка на Новосанжарщині. Кін. VII – поч. VIII ст. *Золото*. Музей історичних коштовностей України, розвідки О. К. Тахтая, 1928 р.

Оригінал-макет видання, за сприяння Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради, підготовлений у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського.

Відповідальний за випуск – **В. В. Шерстюк**.

Відп. та наук. редактор – **О. Б. Супруненко**.

Коректура – авторська.

Комп'ютерний набір – авторський.

Фотограф – **С. В. Харченко**.

Художник – **Т. В. Менчинська**.

Технічний редактор та комп'ютерна верстка – **С. В. Хорєв**.

Переклад на англійську мову – **Н. Г. Кондратенко**.

Здано в набір 12.10.2020 р. Підписано до друку 20.12.2020 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Ньютон.

Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 20,53. Ум. друк. арк. 20,93.

Тираж 305 прим. (1-й запуск – 100 прим.). Вид. № 232. Зам. 38/2020.

Виготівник: ТОВ «Майдан»

61002, Харків, вул. Чернишевська, 59

Тел.: (057) 700-37-30

E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

До статті *А. М. Усачука, Ю. Б. Полідовича* «Археологічна діяльність Олександра Кузьмича Тахтає у Донбасі (за матеріалами донецького архіву дослідника)». Рис. 11. Портрет Олександра Кузьмича Тахтає. Художник *І. Митрофанов*. Кін. 1950-х – поч. 1960-х рр.

До статті *Є. А. Калініної, І. О. Курницької* «Батьківська хата Тахтаєв у Ромнах» (етюд *М. П. Гронця*). Рис. 1. «Батьківська хата Тахтаєв у Ромнах». Етюд *М. П. Гронця*. 1920-ті рр.

1

2

До статті *І. О. Власенко, М. П. Пісцової* «Етнографічні експедиції полтавських музейників 20-х років ХХ століття». Рис. 1. Килим, 1888 р., Тк 3383. с. Портянки, Зіньківщина. Експедиція *Я. Риженка*, липень 1925 р. Рис. 2. Вотивна підвіска-табличка до ікони. 1824 р. М 299. Із церкви с. Срібне, Прилуччина. Експедиція *Я. Риженка*, 1926 р.

До статті *В. В. Шерстюка* «Археологічна подорож *В. А. Грінченка* по Ворсклі та Пселу 1925 р.». Рис. 1. Пункти, обстежені й описані *В. А. Грінченком*.

До статті *Р. В. Прохvatіла* «Ранньозрубний горщик із Климівки у колекції Красноградського краєзнавчого музею». Рис. 2. Климівка, с. Курган № 3/1926 р. Горщик ліпний. Красноград. РКМ ім. П. Д. Мартиновича.

2

3

4

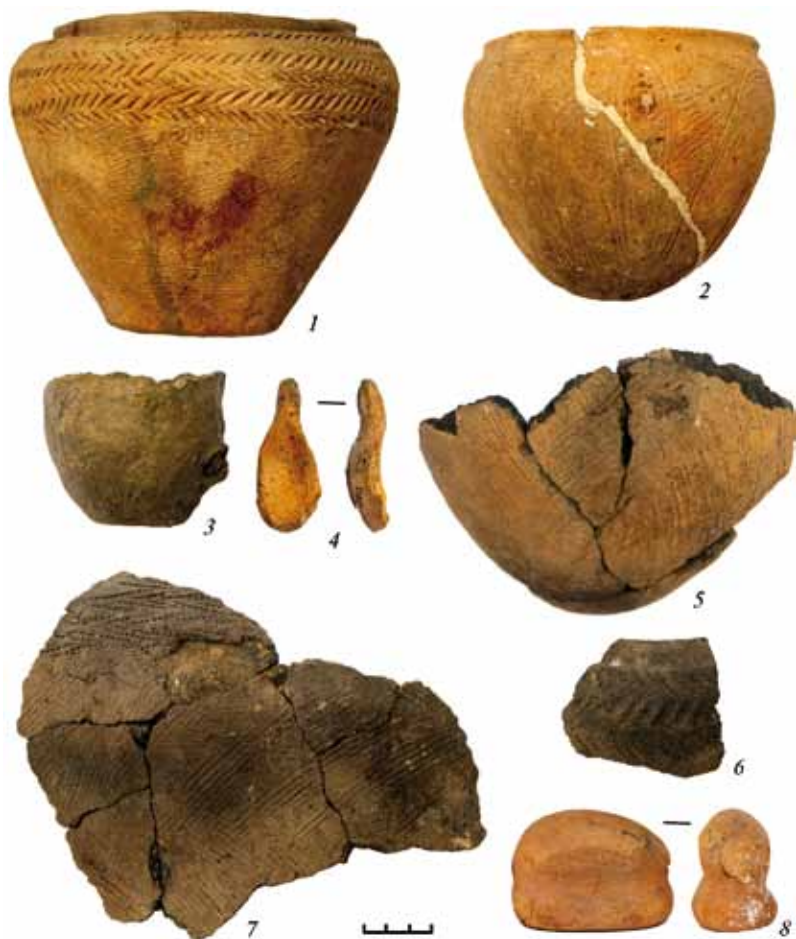
До статті *В. В. Шерстюка* «Археологічна подорож *В. А. Грінченка* по Ворсклі та Пелу 1925 р.». Рис. 2. *В. А. Грінченко*, фото (1), посуд із с. Баранівка (2-3), половецька стела з околиць с. Бугаївки (4).

До статті Л. М. Лугової, О. М. Ткаченка «Археологічна спадщина О. К. Тахтая в Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського». Рис. 1. 1, 2 – фрагменти човників, 8-9 – наконечники списів, 10-16 – наконечники стріл. Полтава м., Біла Гора ур. 3 – сокира. Марківка с. 4 – фрагмент мініатюрної посудинки. Петрівка с. Харківської обл. 5 – заготовка булави, 6-7 – сокири. Дубина с. Новосанжарського р-ну. 17 – сокира. Лигівка с. Харківської обл. 18 – сокира. Нове Пекельне с. Харківської обл. 19 – кинджал. Верхні Горки с. Калужька обл. 1, 2, 5-7, 17-18 – камінь, 3, 8-16, 19 – кремій, 4 – тальковий сланець.

До статті Л. М. Лугової, О. М. Ткаченка «Археологічна спадщина О. К. Тахтая в Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського». Рис. 2. 1 – курильниця, 2-3 – глеки; с. Клімівка Карлівського р-ну. 4 – глек; с. Залініне, Харківська обл., пункт Завалянська П. 5-6 – амфори; с. Дубина Новосанжарського р-ну. 1-6 – глина.

До статті Л. М. Лугової, О. М. Ткаченка «Археологічна спадщина О. К. Тахтая в Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського». Рис. 3. 1 – горщик, 5-6 – фрагменти горщиків; Климівка с. Карлівського р-ну. 2 – горщик; с. Чернещина, Харківська обл. 3 – кухлик, 4 – ложечка-тиглик; ур. Рубіжне, Харківська обл. 7 – фрагмент горщика; с. Зачепилівка, Харківська обл. 8 – праска; с. Клочкове, Кіровоградська обл. 1-7 – глина, 8 – камінь.

3

6

До статті *Я. В. Володаря-Урбановича, В. М. Іщенка, О. Б. Супруненко* «Нові знахідки з пам'яток північно-західної округи міста Полтави».

Рис. 3. Зорівка, с. Пізньоантичний перстень II – III ст. н. е. Мідний сплав. ПКМВК. Рис. 6. Лаврики, с. Полтавський район. Фібула третьої чверті – кінця VII ст. н. е. Мідний сплав. Лицевий та зворотній боки. ПКМВК.

15

17

16

До статті *І. М. Кулатової* «Сарматські поховання в курганах у Климівці на Орчику (за розвідками і розкопками О. К. Тахтаєва та М. Я. Рудинського)». Климівка, с. Рис. 15. Курган XV або № 2 «Микитенкова могила». Зруйноване поховання. Частина гончарної курильниці. ПКМ 155, А 155. Рис. 16. Курган XVI або № 3 на землі І. Стоноги. Поховання 6. Глек гончарний. ПКМВК 10855, А 1001. Рис. 17. Курган XVI або № 3 на землі І. Стоноги. Поховання 6. Кружка гончарна. ПКМВК 10847, А 996.

К статье *В. С. Аксёнова* «Салтовские кувшины с редкими клеймами из катакомбных захоронений Верхнего Салтова». Рис. 3-4. Кувшин с клеймом из катакомбы № 148 ВСМ-IV Верхне-Салтовского могильника салтовской культуры.

2

4

До статті *Є. А. Калініної, О. Б. Супруненка* «Кримські баклаги з Поорілля та Поворскля». Рис. 2. Новоселівка, с. Баклага. Розвідки О. К. Тахтая, 1926 р. Рис. 4. Зінці, с., Полтавський р-н Полтавської обл. Баклага. Випадкова знахідка, 1960 р.

ANTIQUITIES

OF THE DNIEPER LEFT BANK REGIONS

9 789663 728162